

OSMANLI TÜRK ÇALIŞMALARI MERKEZİ

**THE THIRD INTERNATIONAL
CONFERENCE ON OTTOMAN
EMPIRE STUDIES IN
THREECONTINENTS**

OSMANLI TÜRK
ÇALIŞMALARI MERKEZİ

**March 10-11, 2023 University of Manouba,
Tunis**

Editors

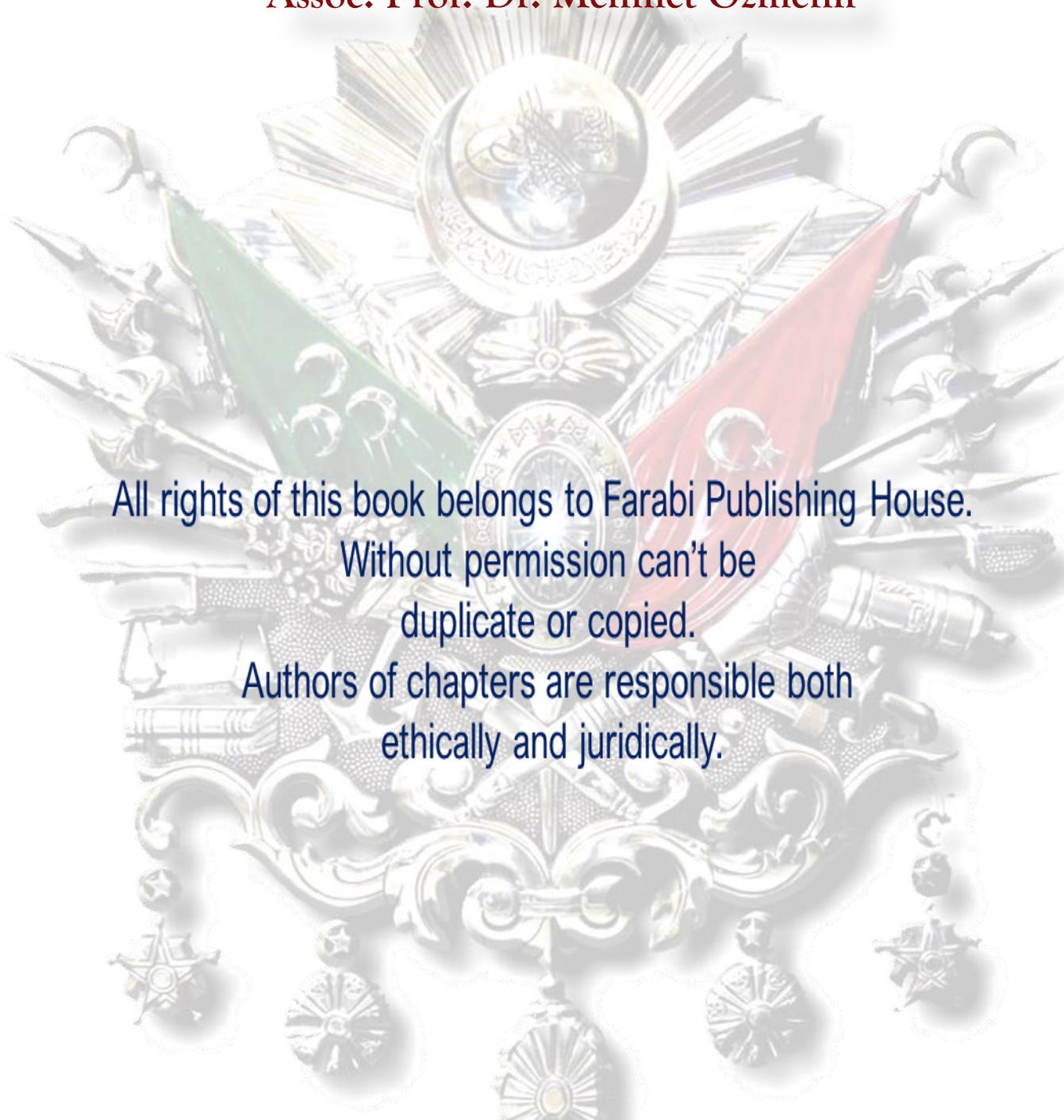
**Prof. Dr. Mohamed Lazhar El Gharbi Assoc.
Prof. Dr. Mehmet Özmenli**

Issued : March 25, 2023

ISBN:978-625-367-004-7

EDITORS

Prof. Dr. Mohamed Lazhar El Gharbi
Assoc. Prof. Dr. Mehmet Özmenli

All rights of this book belongs to Farabi Publishing House.
Without permission can't be
duplicate or copied.
Authors of chapters are responsible both
ethically and juridically.

Issued: March 25, 2023
ISBN: 978-625-367-004-7

TOTAL NUMBER OF PAPERS FROM TURKEY

10

TOTAL NUMBER OF INTERNATIONAL PARTICIPANTS

29

PARTICIPANTS COUNTRIES

Tunisia, Turkey, Algeria, Canada, United Kingdom, Lebanon, Egypt

TOTAL ACCEPTED PAPERS

40

TOTAL REJECTED PAPERS

13

EVALUATION PROCESS

All applications have undergone a double-blind peer review process

PRESENTATION

Oral Presentation

CONFERENCE ID

TITLE

INTERNATIONAL CONFERENCE ON OTTOMAN EMPIRE STUDIES IN
THREE CONTINENTS

DATE – PLACE

March 10-11, 2023

University of Manouba, Tunis

GENERAL COORDINATOR
SAMIRA KHADHRAOUI ONTUNC

LANGUAGES

Turkish, English, Arabic, French, Russian

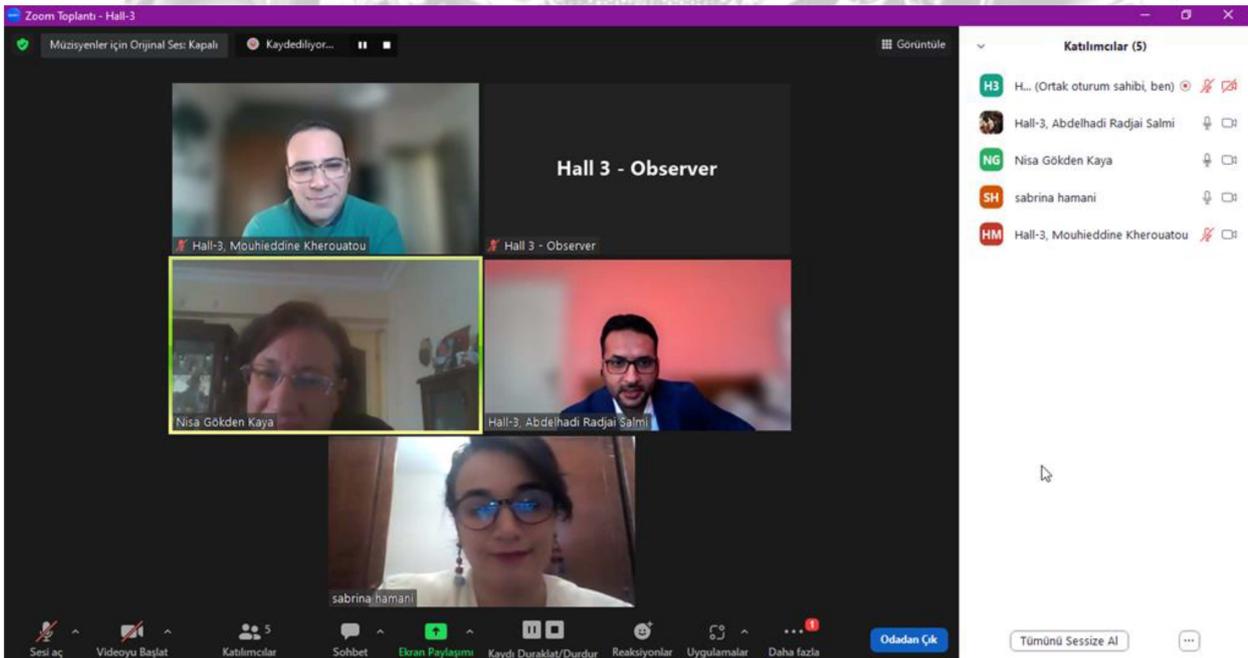
BOARD MEMBERS

Taieb Moncef, Pr. Doyen, FLAHM, (Université de la Manouba)
Mohamed Lazhar Gharbi, Pr. FLAHM, Directeur du LEMAE (Université de la Manouba)
Jalleb Hedi, Pr. Directeur général des Archives nationales de Tunisie
Prof. Dr. Kasım Hacıyev- AMEA
Prof. Dr. Necati Demir- Gazi University
Ajili Tlili, Pr. Émérite, FLAHM (Université de la Manouba)
Ben Taher Jamel, Pr. FLAHM (Université de la Manouba)
Tlili Mustapha, Pr. FSHST (Université de Tunis)
Ben Slimen Fatma, Pr. FSHST (Université de Tunis)
Prof. Dr. Muhittin Eliaçık- Kırıkkale University
Prof. Dr. Alfiya Yusupova- Kazan Federal University
Prof. Dr. Mykola Vaskiv- Borys Grinchenko Kyiv University
Difallah Mohamed, Pr. ISHTC (Université de la Manouba)
Bhira Said, M.c. ISHTC (Université de la Manouba)
Abid Khaled, M.c. ISHTC (Université de la Manouba)
Chrif Faicel, M.c. ISHTC (Université de la Manouba)
Ajili Marouan, M.c. ISHTC (Université de la Manouba)
Prof. Dr. Salih Mercan- Bitlis Eren University
Prof. Dr. Houssam Mohiedine- The Lebanese University
Assoc. Prof. Dr. Mustafa Hatipler- Trakya University
Assoc. Prof. Dr. Yunus Emre Tansü- Gaziantep University
Dr. Salma Arfaoui- Marmara University- Institute of Turkic Studies
Dr. Apollinaria Avrutina- St. Petersburg State University

BOARD MEMBERS

- Hamoudi Hanene, M.ass. FLSHS (Université de Sfax)
Belhadi Abdelmajid, M.ass. ISHTC (Université de la Manouba)
Ben Salah Imed, M.ass. ISMPT (Université de Tunis)
Yousfi Esmahen, M.ass. FLAHM (Université de la Manouba)
Dr. Olha Bykova- Borys Grinchenko Kyiv University
Dr. Ahmed Abdelwahab Abdelsalam Ibrahim-
Director of Asian Cultural Center, Egypt
Dr. Amin Hanadi- The Lebanese University
Dr. Jumana Deeb Baghdadi- The Lebanese University
Dr. Haind Fakhry- Mosel University
Dr. Tribhuwan Kumar- Prince Sattam Bin Abdulaziz University
Dr. Neveen Saad- Menofia University
Dr. Lasha Bazhunaishvili- Batumi Shota Rustaveli State University
Sahbani Karima, M.ass. ISEAH du kef (Université de Jendouba)
Hbaz Nadia, M.ass. IPELSHT (Université de Tunis)
Zaghdoud Leila, Dr. FLAHM (Université de la Manouba)
Ouni Amina, Dr. FLAHM (Université de la Manouba)
Hedhlii Abderahmene, Dr. LEMAE (Université de la Manouba)
Dris Raissi, Dr. LEMAE (Université de la Manouba)
Dr. Raed Aldoury- Tikrit University
Dr. Lasha Khozrevanidze- Batumi Shota Rustaveli State University
Dr. Ermamat Ergeshov- Kyrgyz National Science Academy
Dr. Tarek Shams- The Lebanese University
Dr. Hamoudi Hanen- University of Tunis, Tunisia
Dr. Hatice Demir- Kastamonu University
Dr. Hazar Huseyinov - Nakhchivan State University
Dr. Amal Issa- The Lebanese University
Dr. Elvira Latifova- Bakü State University
Dr. Şahin YEŞİLYURT - Yıldırım Beyazıt University

CONFERENCE GALLERY

CONFERENCE GALLERY

Kaydediliyor...
Görüntüle

Rezgui Mohamed Bechir

Hall 6 - Observer

KHEREDDINE SAIDI H 6

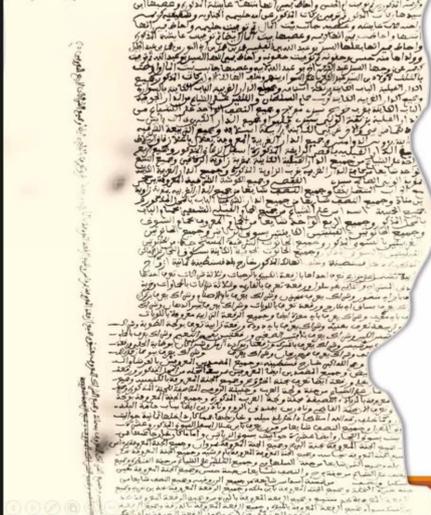
HANAFI

H-6, Lina Khorb...

sonia hamdi

Sesi aç
Videoyu Başlat
Katılımcılar
Sohbet
Ekran Paylaşımı
Kayıtlı Duraklat/Durdur
Ara Odalar
Reaksiyonlar
Uygulamalar
Odadan Çık

**The third international Conference
on Ottoman Empire Studies in Three Continents**
10-11 march 2023, University of Manouba, Tunis

**THE CONTRIBUTION OF ARCHIVES TO THE
UNDERSTANDING AND RESTITUTION OF THE CITY OF
CONSTANTINE DURING THE OTTOMAN PERIOD**

**L'APPORT DES ARCHIVES À LA COMPRÉHENSION ET À LA
RESTITUTION DE LA VILLE DE CONSTANTINE DURANT LA
PÉRIODE OTTOMANE**

KHEROUATOU Mouhieddine & BELABED Badia
Department of architecture and urban planning
University of Constantine 3, Algeria
mk@univ-constantine3.dz

Hall-3, Mouhieddine Kherouatou

Hall 3 - Observer

Hall-3, Abdelhadi Radjai Salmi

Nisa Gökden Kaya

Sesi aç
Videoyu Başlat
Katılımcılar
Sohbet
Ekran Paylaşımı
Kayıtlı Duraklat/Durdur
Ara Odalar
Reaksiyonlar
Uygulamalar
Odadan Çık

Kaydediliyor...
KHEREDDINE SAIDI H 6 «ekranını görüntülüyorsunuz»
Seçenekleri Görüntüle
Görüntüle

بنية المداخلة

- مقدمة تناولنا فيها تحليل المصطلحات الواردة في الموضوع والإشكالية التي ستناقشها المداخلة.
- السياق العام لإلحاق عينة الدراسة "إيالة الجزائر" بالسلطة العثمانية.
- طبيعة العلاقة بين المركز ممثلا في الباب العالي والطرف/الهامش ممثلة في إيالة الجزائر خلال المراحل الأولى القرنين (16/17).
- صور من العلاقات بين المركز والهامش خلال القرن الثامن عشر من خلال الأرشيف العثماني.
- مساجة الاستقلالية في تدبير علاقات الإيالة الخارجية وموقف السلطة المركزية.
- خاتمة

2 atanmamış katılımcı

Rezgui Mohamed Bechir

Hall 6 - Observer

Hall 6 - Observer

KHEREDDINE SAIDI H 6

sonia hamdi

HANAFI

H-6, Lina Khorb...

H-6, Lina Khorbatly A...

Sesi aç
Videoyu Başlat
Katılımcılar
Sohbet
Ekran Paylaşımı
Kayıtlı Duraklat/Durdur
Ara Odalar
Reaksiyonlar
Uygulamalar
Odadan Çık

CONFERENCE GALLERY

Zoom Toplantı

Hall 3 - Observer

Hall 3 - Observer

Hall-3, Mouhieddine ...

Nisa Gökden Kaya

Hall-3, Abdelhadi Radjai ...

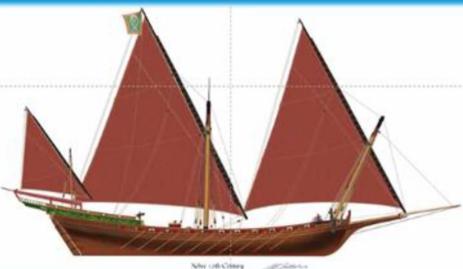
sabrina hamani

Müziyenler için Orjinal Ses: Kapalı

Kaydediliyor...

THE ALGERIAN XEBEC: ITS HISTORY, CHARACTERISTICS, AND PLACE IN THE ALGERIAN NAVAL STRATEGY DURING THE OTTOMAN ERA, CIRCA 1650-1830.

Abdelhadi Radjai Salmi (PhD), Researcher in History and International Relations

Katılımcılar (5)

- H3 H... (Ortak oturum sahibi, ben)
- Hall-3, Abdelhadi Radjai Salmi
- HM Hall-3, Mouhieddine Kherouatou
- NG Nisa Gökden Kaya
- SH sabrina hamani

Zoom Toplantı - Hall-3

Müziyenler için Orjinal Ses: Kapalı

Kaydediliyor...

Görüntüle

وزارة التعليم العالي والبحث العلمي
معهد الآثار - جامعة الجزائر 2

عنوان المداخلة

نماذج مختارة للكتابات الاميرية بميناء مدينة الجزائر القديم في الفترة العثمانية
(الاميرالية حاليا).

من تقديم:
د. جلال حميلة، د. حاني صبرينة.
Dr. Djellal Djamilia
Dr. Hamani Sabrina.

Katılımcılar

Sohbet

Ekran Paylaşımı

Kayıt Duraklat/Durdur

Ara Odalar

Reaksiyonlar

Uygulamalar

Odadan Çık

sabrina hamani

sabrina hamani

Zoom Toplantı - Hall-3

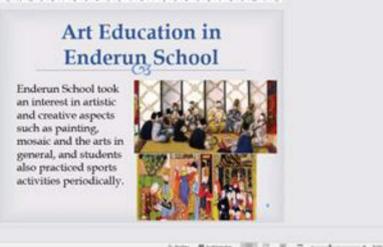
Müziyenler için Orjinal Ses: Kapalı

Kaydediliyor...

Görüntüle

Art Education in Enderun School

Enderun School took an interest in artistic and creative aspects such as painting, mosaic and the arts in general, and students also practiced sports activities periodically.

Katılımcılar (5)

- H3 H... (Ortak oturum sahibi, ben)
- NG Nisa Gökden Kaya
- Hall-3, Abdelhadi Radjai Salmi
- HM Hall-3, Mouhieddine Kherouatou
- SH sabrina hamani

Nisa Gökden Kaya

Tümünü Sessize Al

CONFERENCE GALLERY

The image displays a Zoom meeting interface with three overlapping windows. The top window shows a PowerPoint presentation titled "OSMANLI DÖNEMİ TUNUSU'NDA TÜRK ŞİİRİ ÖRNEKLERİ (EXAMPLES OF TURKISH POETRY IN OTTOMAN PERIOD TUNISIA)" by Dr. Eyyüp ACAR from Carthage University. The middle window shows a gallery of participants in Hall 3, including Mouhieddine Kherouatou, Abdelhadi Radjai Salmi, Nisa Gökden Kaya, and Dr. Ahmed Abdeldaim. The bottom window shows a promotional slide for the "3RD OTTOMAN TURKISH RESEARCH CONFERENCE IN 7 CONTINENTS MARCH 3-11, 2023 MANOUBA UNIVERSITY, TUNIS" featuring Ananda Majumdar from Vancouver Island University and Harvard University. The slide also includes contact information for Ananda Majumdar and a list of participants.

OSMANLI DÖNEMİ TUNUSU'NDA TÜRK ŞİİRİ ÖRNEKLERİ
(EXAMPLES OF TURKISH POETRY IN OTTOMAN PERIOD TUNISIA)

Hazırlayan / Preparer
Dr. Eyyüp ACAR
Tunus Kartaca Üniversitesi (Carthage University Tunis)

Hall 3 - Observer

Hall-3, Mouhieddine Kherouatou
Hall-3, Abdelhadi Radjai Salmi
Nisa Gökden Kaya
Dr. Ahmed Abdeldaim

sabrina hamani
Dr. Ahmed Abdeldaim

3RD OTTOMAN TURKISH RESEARCH CONFERENCE
IN 7 CONTINENTS MARCH 3-11, 2023
MANOUBA UNIVERSITY, TUNIS

- Ananda Majumdar
- Vancouver Island University
- Harvard University
- (0000-0003-3045-0056) - [ORCID | Connecting Research and Researchers](#)
- [Ananda Majumdar | University of Alberta - Academia.edu](#)

Hall-1, Irina Ana Drobot
Hall-1 Observer
Hall-1 Observer
Hall-1, Eyyüp Acar (Tunus)
Ananda Majumdar- H1
Hall-1, DR. Amal Issa

THE THIRD INTERNATIONAL CONFERENCE ON OTTOMAN EMPIRE STUDIES IN THREE CONTINENTS

10-11 March 2023/ University of Manouba, Tunis

PROGRAM

OTTOMAN & TURKISH

MEETING DATE: 11.03.2023
ZOOM MEETING ID: 875 6744 5163
ZOOM PASSCODE: 030303

Participant Countries

Tunisia, Turkey, Algeria, Canada, United Kingdom, Lebanon, Egypt

IMPORTANT, PLEASE READ CAREFULLY

- ❖ To be able to attend a meeting online, login via <https://zoom.us/join> site, enter ID “Meeting ID or Personal Link Name” and solidify the session.
 - ❖ The Zoom application is free and no need to create an account.
 - ❖ The Zoom application can be used without registration.
 - ❖ The application works on tablets, phones and PCs.
- ❖ The participant must be connected to the session 5 minutes before the presentation time.
 - ❖ All congress participants can connect live and listen to all sessions.
- ❖ Moderator is responsible for the presentation and scientific discussion (question-answer) section of the session.

Points to Take into Consideration - TECHNICAL INFORMATION

- ◆ Make sure your computer has a microphone and is working.
- ◆ You should be able to use screen sharing feature in Zoom.
- ◆ Attendance certificates will be sent to you as pdf at the end of the congress.
- ◆ Requests such as change of place and time will not be taken into consideration in the congress program.

ÖNEMLİ, DİKKATLE OKUYUNUZ LÜTFEN

- ❖ Kongremizde Yazım Kurallarına uygun gönderilmiş ve bilim kurulundan geçen bildirimler için online (video konferans sistemi üzerinden) sunum imkanı sağlanmıştır.
- ❖ Online sunum yapabilmek için <https://zoom.us/join> sitesi üzerinden giriş yaparak “Meeting ID or Personal Link Name” yerine ID numarasını girerek oturuma katılabilirsiniz.
 - ❖ Zoom uygulaması ücretsizdir ve hesap oluşturmaya gerek yoktur.
 - ❖ Zoom uygulaması kaydolmadan kullanılabilir.
 - ❖ Uygulama tablet, telefon ve PC’lerde çalışıyor.
- ❖ Her oturumdaki sunucular, sunum saatinden 5 dk öncesinde oturuma bağlanmış olmaları gerekmektedir.
 - ❖ Tüm kongre katılımcıları canlı bağlanarak tüm oturumları dinleyebilir.
- ❖ Moderatör – oturumdaki sunum ve bilimsel tartışma (soru-cevap) kısmından sorumludur.

Dikkat Edilmesi Gerekenler- TEKNİK BİLGİLER

- ◆ Bilgisayarınızda mikrofon olduğuna ve çalıştığına emin olun.
 - ◆ Zoom’da ekran paylaşma özelliğine kullanabilmelisiniz.
- ◆ Kabul edilen bildiri sahiplerinin mail adreslerine Zoom uygulamasında oluşturduğumuz oturuma ait ID numarası gönderilecektir.
 - ◆ Katılım belgeleri kongre sonunda tarafınıza pdf olarak gönderilecektir
 - ◆ Kongre programında yer ve saat değişikliği gibi talepler dikkate alınmayacaktır

Reminder: *Each paper can be presented and discussed within 20 minutes. All the sessions are open to public participation. As an Ottoman and Turkish Studies Centre with our supporting partners such as İKSAD Institute and University of Manouba in Tunis, we wish you a very productive and engaging sessions and discussions..*

OPENING CEREMONY

11.03.2023

MAIN HALL

Local Time in Tunis: 07:30-08:00

Local Time in Ankara: 09:30-10:00

Assoc. Prof. Dr. Osman Kubilay Gül
Welcoming Speech

Prof. Dr. Mohamed Lazhar El Gharbi
" Is it possible to renew research in Ottoman historical studies? "

Assoc. Prof. Dr. Mehmet Özmenli
" Evaluation of the Ottoman Ahi Organization in terms of Its Contribution to World Culture "

Reminder: Each paper can be presented and discussed within 20 minutes. All the sessions are open to public participation.

As an Ottoman and Turkish Studies Centre with our supporting partners such as İKSAD Institute and University of Manouba in Tunis, we wish you a very productive and engaging sessions and discussions..

11.03.2023

SESSION 1 – HALL 1

Local Time in Tunis: 08:00-10:30

Local Time in Ankara: 10:00-12:30

MODERATOR: Ananda Majumdar		
AUTHORS	UNIVERSITY	PAPER TITLE
Ananda Majumdar	<i>Vancouver Island University, Canada</i>	TRANSFORMATION OF THE OTTOMAN STATE FROM A SOCIO-POLITICAL PERSPECTIVE
Prof. Salim Ayduz	<i>Independent scholar, Manchester, UK</i>	SULTAN MEHMED II AND HIS CONTEMPORARY SCHOLARS
Irina-Ana Drobot	<i>Technical University of Civil Engineering, Romania</i>	THE INFLUENCE OF TURKISH CULTURE ON ROMANIAN CULTURE
Prof. Dr. Ahmed Abdel Dayem Mohamed Hussein	<i>Cairo University, Egypt</i>	THE POSITION OF NORTH AFRICAN ARABS TOWARDS THE OTTOMAN EMPIRE DURING THE FIRST WORLD WAR
Eyyüp ACAR	<i>Carthage University, Tunisia</i>	EXAMPLES OF TUNISIAN TURKISH POETRY IN THE OTTOMAN PERIOD
Dr. AMAL ISSA	<i>Lebanese University, Lebanon</i>	PROFESSIONAL AND PROFESSIONAL ORGANIZATIONS IN THE STATE OF TRIPOLI - THE LEVANT AND THEIR IMPACT ON THE ECONOMIC AND SOCIAL STRUCTURES THROUGH THE RECORDS OF THE SHARIA COURT. (1077-1215 AD - / 1666-1800 AH)

Reminder: Each paper can be presented and discussed within 20 minutes. All the sessions are open to public participation.

As an Ottoman and Turkish Studies Centre with our supporting partners such as İKSAD Institute and University of Manouba in Tunis, we wish you a very productive and engaging sessions and discussions..

11.03.2023

SESSION 1 – HALL 2

Local Time in Tunis: 08:00-10:30

Local Time in Ankara: 10:00-12:30

MODERATOR: Prof. Dr. Muhittin Eliaçık		
AUTHORS	UNIVERSITY	PAPER TITLE
Muhittin Eliaçık	<i>Kırıkkale University, Türkiye</i>	DESCRIPTIONS ON RAMADANIYE OF CHRONICLER EDİB AND FASTING
Muhittin Eliaçık	<i>Kırıkkale University, Türkiye</i>	NEWS AND ARCHIVAL DOCUMENTS ABOUT THE 1940 DEVELI EARTHQUAKE
Esra TAŞDELEN	<i>Atatürk University, Türkiye</i>	THE EVALUATION OF THE TANZİMAT EDİCT IN TERMS OF CONSTITUTIONAL DEVELOPMENTS
Elchin Suleymanov	<i>Gazi University, Türkiye</i>	SUMMARY VIEWS ON R. DAMISSON'S BOOK OF REFORMS UNDER OTTOMAN EMPIRE
Ayşe Akdemir	<i>Independent scholar, Türkiye</i>	AZİZA OTHMANA: HER LIFE, AND HER PLACE AND IMPORTANCE AT THE HISTORY OF MEDICINE
Dr. Arzu BAYKARA TAŞKAYA	<i>Dumlupınar University, Türkiye</i>	INTERNATIONAL ATTENDANCE OF THE OTTOMAN STATE HISTORY AND HEALTH CONGRESSES(1873 -1913)

Reminder: Each paper can be presented and discussed within 20 minutes. All the sessions are open to public participation.

As an Ottoman and Turkish Studies Centre with our supporting partners such as İKSAD Institute and University of Manouba in Tunis, we wish you a very productive and engaging sessions and discussions..

11.03.2023

SESSION 1 – HALL 3

Local Time in Tunis: 08:00-10:30

Local Time in Ankara: 10:00-12:30

MODERATOR: Dr. Abdelhadi Radjai Salmi		
AUTHORS	UNIVERSITY	PAPER TITLE
Khiousani Fatih Rabia Nabil	<i>University of Betna 1, Algeria</i>	THE MATERIAL AND IMMATERIAL CONTRIBUTION OF THE OTTOMAN EMPIRE TO ALGERIA AND TUNISIA
Kherouatou Mouhieddine Belabed Badia	<i>University of Constantine3, Algeria</i>	"THE CONTRIBUTION OF ARCHIVES TO THE UNDERSTANDING AND RESTITUTION OF THE CITY OF CONSTANTINE DURING THE OTTOMAN PERIOD"
Dr. Djellal Djamila Dr. Hamani Sabrina	<i>University of Alger 2, Algeria</i>	EXAMPLE OF ARCHAEOLOGICAL INSCRIPTIONS OF THE ANCIENT PORT OF ALGIERS IN OTTOMAN TIMES (THE ADMIRALTY OF ALGIERS NOW)
Asst. Prof. Dr. Nisa Gökden KAYA Assoc. Prof. Dr. Hüseyin MERTOL	<i>Hitit University, Türkiye Gaziosmanpaşa University, Türkiye</i>	ART EDUCATION AT ENDERUN SCHOOL OF OTTOMAN STATE FOR GIFTED
Asst. Prof. Dr. Nisa Gökden KAYA Assoc. Prof. Dr. Hüseyin MERTOL	<i>Hitit University, Türkiye Gaziosmanpaşa University, Türkiye</i>	MADRASAHS IN TERMS OF EDUCATIONAL GEOGRAPHY IN THE OTTOMAN PERIOD
Dr. Abdelhadi Radjai Salmi	<i>University of Algiers 2.</i>	THE ALGERIAN XEBEC: ITS HISTORY, CHARACTERISTICS, AND PLACE IN THE ALGERIAN NAVAL STRATEGY DURING THE OTTOMAN ERA, CIRCA 1650-1830
Dr. Nadjet Abbou	<i>Mohamed Cherif Messaadia University, Algeria</i>	MISSIONARIES AND THEIR EFFECTS ON THE OTTOMAN PRESENCE IN THE SHAM AREA BETWEEN THE 17TH AND 19TH CENTURIES

Reminder: Each paper can be presented and discussed within 20 minutes. All the sessions are open to public participation.

As an Ottoman and Turkish Studies Centre with our supporting partners such as IKSAD Institute and University of Manouba in Tunis, we wish you a very productive and engaging sessions and discussions...

11.03.2023

SESSION 1 – HALL 4

Local Time in Tunis: 08:00-10:30

Local Time in Ankara: 10:00-12:30

MODERATOR: Prof. Dr. Mohamed Lazhar El Gharbi		
AUTHORS	UNIVERSITY	PAPER TITLE
Prof. Dr. Mohamed Lazhar El Gharbi	<i>Manouba University, Tunisia</i>	THE OTTOMANS AND THE ECONOMIC QUESTION
Dr. Hamoudi Hanene	<i>Sfax University, Tunisia</i>	THE CORPORATION OF GUNSMITHS OF THE MEDINA OF TUNIS IN THE OTTOMAN ERA
Zahira Sehabet	<i>Universite Djillali Liabes, Algeria</i>	THE ACTIVITY OF THE OTTOMAN NAVY IN THE WESTERN MEDITERRANEAN BASIN IN THE 16TH CENTURY
Dr. ZAGHDOUD Leila	<i>Manouba University, Tunisia</i>	THE WAR FLEET OF THE REGENCY OF TUNIS IN THE EIGHTEENTH CENTURY
Souad Belbekkouche	<i>University Constantine 2, Algeria</i>	TREATIES OF ALGERIA WITH EUROPEAN COUNTRIES & THE UNITED STATES OF AMERICA THROUGH A BOOK "TREATIES OF ALGERIA WITH EUROPEAN COUNTRIES THE UNITED STATES OF AMERICA 1619-1830"
SEGHIER Abla	<i>University of Oran 1- Algeria</i>	THE ARMY OF JANISSARIES IN ALGERIA BETWEEN THE 18 TH AND 19 TH CENTURIES: A HISTORICAL STUDY THROUGH EUROPEAN SOURCES
Dr. Ouni Amina	<i>Manouba University, Tunisia</i>	THE MANAGEMENT OF THE OTTOMAN WAKF FROM THE "OTTOMANIZATION" OF ABDUL HAMID II TO THE "SECULARIZATION" OF KEMAL ATATURK

Reminder: Each paper can be presented and discussed within 20 minutes. All the sessions are open to public participation.

As an Ottoman and Turkish Studies Centre with our supporting partners such as İKSAD Institute and University of Manouba in Tunis, we wish you a very productive and engaging sessions and discussions..

11.03.2023

SESSION 1 – HALL 5

Local Time in Tunis: 08:00-10:30

Local Time in Ankara: 10:00-12:30

MODERATOR: Doç. Dr. İhsan CORA		
AUTHORS	UNIVERSITY	PAPER TITLE
Dr. Zulfiyya Veliyeva Onlen	<i>Azerbaijan National Academy of Sciences</i>	THE OTTOMAN ARMY PARTICIPATING IN THE CONQUEST OF GENÇE IN THE EARLY 18 TH CENTURY ACCORDING TO THE TIMAR RUZNAMÇHE REGISTER BOOK OF GENÇE PROVINCE
Yakhshihanim NESİROVA	<i>Azerbaijan National Academy of Sciences</i>	STUDIES ON THE OTTOMAN COMPREHENSIVE REGISTERS IN AZERBAIJAN
Assoc. Dr. Zehra Allahverdiyeva	<i>Azerbaijan National Academy of Sciences</i>	NIZAMI GENÇEVİ'S 'HAMSE' TOPICS DURING THE OTTOMAN EMPIRE
Prof. Dr. Minehanım Nuriyeva Tekeli	<i>Azerbaycan State Pedagogy University</i>	THE LIBERATION ACTIVITY OF THE CAUCASIAN ISLAMIC ARMY IN AZERBAIJAN
Doç. Dr. İhsan CORA	<i>Giresun University, Türkiye</i>	ARMY TRADESMEN IN OTTOMAN CAMPAIGNS IN TERMS OF THEIR FUNCTIONS
Dr. Ersin Afacan Dr. Meltem Işık Afacan	<i>MEB, Türkiye Adnan Menderes University, Türkiye</i>	COMMUNICATION SKILLS IN SPORTS: ISMAIL MÜFİD İSTANBUL CENTERED ANALYSIS

Reminder: Each paper can be presented and discussed within 20 minutes. All the sessions are open to public participation.

As an Ottoman and Turkish Studies Centre with our supporting partners such as IKSAD Institute and University of Manouba in Tunis, we wish you a very productive and engaging sessions and discussions..

11.03.2023

SESSION 1 – HALL 6

Local Time in Tunis: 08:00-10:30

Local Time in Ankara: 10:00-12:30

MODERATOR: Dr. Kheireddine SAIDI		
AUTHORS	UNIVERSITY	PAPER TITLE
Dr. Lina Khorbatly Adib	<i>Lebanese University, Lebanon</i>	THE STRUCTURE OF THE RELIGIOUS APPARATUS IN THE STATE OF TRIPOLI - THE LEVANT AND ITS IMPACT ON SOCIAL AND ECONOMIC LIFE (1281-1332 A.H.-1864-1914 A.D.)
Mohamed El Bechir Rezgui	<i>Jendouba University, Tunisia</i>	THE DEATH PENALTY CONTROVERSY IN OTTOMAN TUNISIA: THE LOCAL CIRCUMSTANCE AND THE GLOBAL CONTEXT (1857-1870)
Dr. Kheireddine SAIDI	<i>University of Bordj Bou Arreridj, Algeria</i>	THE CENTER- PERIPHERY RELATIONSHIP IN OTTOMAN HISTORY: A STUDY OF THE SUBLIME PORTE'S RELATIONS WITH THE REGENCIES OF THE MAGHREB DURING THE EIGHTEENTH CENTURY THROUGH OTTOMAN ARCHIVE DOCUMENTS
Arfaoui Noura	<i>Jendouba University, Tunisia</i>	COEXISTENCE BETWEEN THE MUSLIM EGO AND THE NON-MUSLIM OTHER: CHRISTIANS AND JEWS IN THE CITY OF TUNIS IN THE OTTOMAN ERA
Dr. Cherfaoui Radia Prof. Aicha Hanafi	<i>University of Alger 2, Algeria</i>	THE HYDRAULIC INSTALLATIONS OF THE DEY MUSTAPHA PASHA DURING THE OTTOMAN PERIOD IN THE PERIPHERY OF THE CITY OF ALGIERS (FAHAS) THROUGH ARCHIVAL DOCUMENTS, WATERCOURSES AS A CASE STUDY
Sara Abdat	<i>University yahia fares Medea, Algeria</i>	TAXES AND WAYS OF COLLECTING THEM IN THE OTTOMAN EMPIRE
Hamdi Sonia	<i>Sfax University, Tunisia</i>	TUNISIANS IN IZMIR IN THE MID-NINETEENTH CENTURY

THE THIRD INTERNATIONAL CONFERENCE ON OTTOMAN EMPIRE STUDIES IN THREE CONTINENTS

- CONTENTS -

EVALUATION OF THE OTTOMAN AHI ORGANIZATION IN TERMS OF ITS CONTRIBUTION TO WORLD CULTURE	1
MEHMET ÖZMENLİ	
IS IT POSSIBLE TO RENEW RESEARCH IN OTTOMAN HISTORICAL STUDIES?	10
MOHAMED AL AZHAR GHARBI	
TRANSFORMATION OF THE OTTOMAN STATE FROM A SOCIO-POLITICAL PERSPECTIVE	13
ANANDA MAJUMDAR	
SULTAN MEHMED II AND HIS CONTEMPORARY SCHOLARS	24
SALİM AYDUZ	
THE HAIKU POEM IN TURKISH CULTURE	25
IRİNA-ANA DROBOT	
THE POSITION OF NORTH AFRICAN ARABS TOWARDS THE OTTOMAN EMPIRE DURING THE FIRST WORLD WAR	40
AHMED ABDEL DAYEM MOHAMED HUSSEİN	
EXAMPLES OF TUNISIAN TURKISH POETRY IN THE OTTOMAN PERIOD	42
EYYÜP ACAR	
PROFESSIONAL AND PROFESSIONAL ORGANIZATIONS IN THE STATE OF TRIPOLI - THE LEVANT AND THEIR IMPACT ON THE ECONOMIC AND SOCIAL STRUCTURES THROUGH THE RECORDS OF THE SHARIA COURT. (1077-1215 AD - / 1666-1800 AH)	44
AMAL ISSA	
DESCRIPTIONS ON RAMADANIYE OF CHRONICLER EDİB AND FASTING	57
MUHİTTİN ELİAÇIK	
NEWS AND ARCHIVAL DOCUMENTS ABOUT THE 1940 DEVELI EARTHQUAKE	63
MUHİTTİN ELİAÇIK	
THE EVALUATION OF THE TANZİMAT EDICT IN TERMS OF CONSTITUTIONAL DEVELOPMENTS	71
ESRA TAŞDELEN	
SUMMARY VIEWS ON R. DAMISSON'S BOOK OF REFORMS UNDER OTTOMAN EMPIRE	79
ELCHİN SULEYMANOV	
AZİZA OTHMANA: HER LIFE, AND HER PLACE AND IMPORTANCE AT THE HISTORY OF MEDICINE	85
AYŞE AKDEMİR	
INTERNATIONAL ATTENDANCE OF THE OTTOMAN STATE HISTORY AND HEALTH CONGRESSES (1873 -1913)	86
ARZU BAYKARA TAŞKAYA	

THE THIRD INTERNATIONAL CONFERENCE ON OTTOMAN EMPIRE STUDIES IN THREE CONTINENTS

- CONTENTS -

THE OTTOMAN CULTURAL ROLE IN EYALETİ, ALGERIA, AND TUNISIA (A CRITICAL STUDY OF REALITY AND ASPIRATIONS) THE MATERIAL AND IMMATERIAL CONTRIBUTION OF THE OTTOMAN EMPIRE TO ALGERIA AND TUNISIA	106
KHİOUANİ FATİH RABİA NABİL	
THE CONTRIBUTION OF ARCHIVES TO THE UNDERSTANDING AND RESTITUTION OF THE CITY OF CONSTANTINE DURING THE OTTOMAN PERIOD	108
KHEROUATOU MOUHİEDDİNE BELABED BADİA	
EXAMPLE OF ARCHAEOLOGICAL INSCRIPTIONS OF THE ANCIENT PORT OF ALGIERS IN OTTOMAN TIMES (THE ADMIRALTY OF ALGIERS NOW)	109
DJELLAL DJAMİLA HAMANİ SABRİNA	
MADRASAHS IN TERMS OF EDUCATIONAL GEOGRAPHY IN THE OTTOMAN PERIOD	110
NİSA GÖKDEN KAYA HÜSEYİN MERTOL	
ART EDUCATION AT ENDERUN SCHOOL OF OTTOMAN STATE FOR GIFTED	116
NİSA GÖKDEN KAYA HÜSEYİN MERTOL	
THE ALGERIAN XEBEC: ITS HISTORY, CHARACTERISTICS, AND PLACE IN THE ALGERIAN NAVAL STRATEGY DURING THE OTTOMAN ERA, CIRCA 1650-1830	122
ABDELHADİ RADJAİ SALMİ	
THE OTTOMANS AND THE ECONOMIC QUESTION	123
MOHAMED LAZHAR EL GHARBİ	
THE CORPORATION OF GUNSMITHS OF THE MEDINA OF TUNIS IN THE OTTOMAN ERA	130
HAMOUDİ HANENE	
THE ACTIVITY OF THE OTTOMAN NAVY IN THE WESTERN MEDITERRANEAN BASIN IN THE 16TH CENTURY	139
ZAHİRA SEHABET	
THE WAR FLEET OF THE REGENCY OF TUNIS IN THE EIGHTEENTH CENTURY	140
ZAGHDOUD LEİLA	
THE STRUCTURE OF THE RELIGIOUS APPARATUS IN THE STATE OF TRIPOLI - THE LEVANT AND ITS IMPACT ON SOCIAL AND ECONOMIC LIFE (1281-1332 A.H.-1864-1914 A.D.)	150
LİNA KHORBATLY ADİB	

THE THIRD INTERNATIONAL CONFERENCE ON OTTOMAN EMPIRE STUDIES IN THREE CONTINENTS

- CONTENTS -

THE DEATH PENALTY CONTROVERSY IN OTTOMAN TUNISIA: THE LOCAL CIRCUMSTANCE AND THE GLOBAL CONTEXT (1857-1870)	152
MOHAMED EL BECHİR REZGUİ	
THE CENTER- PERIPHERY RELATIONSHIP IN OTTOMAN HISTORY: A STUDY OF THE SUBLIME PORTE'S RELATIONS WITH THE REGENCIES OF THE MAGHREB DURING THE EIGHTEENTH CENTURY THROUGH OTTOMAN ARCHIVE DOCUMENTS	163
KHEİREDDİNE SAIDI	
THE ARMY OF JANISSARIES IN ALGERIA BETWEEN THE 18TH AND 19TH CENTURIES: A HISTORICAL STUDY THROUGH EUROPEAN SOURCES	164
SEGHIER ABLA	
THE HYDRAULIC INSTALLATIONS OF THE DEY MUSTAPHA PASHA DURING THE OTTOMAN PERIOD IN THE PERIPHERY OF THE CITY OF ALGIERS (FAHAS) THROUGH ARCHIVAL DOCUMENTS, WATERCOURSES AS A CASE STUDY	165
CHERFAOUİ RADİA AİCHA HANAFİ	
TAXES AND WAYS OF COLLECTING THEM IN THE OTTOMAN EMPIRE	166
SARA ABDAT	
TUNISIANS IN IZMIR IN THE MID-NINETEENTH CENTURY	167
HAMDİ SONİA	
THE MANAGEMENT OF THE OTTOMAN WAKF FROM THE "OTTOMANIZATION" OF ABDUL HAMID II TO THE "SECULARIZATION" OF KEMAL ATATURK	168
OUNİ AMİNA	
COEXISTENCE BETWEEN THE MUSLIM EGO AND THE NON-MUSLIM OTHER: CHRISTIANS AND JEWS IN THE CITY OF TUNIS IN THE OTTOMAN ERA	174
ARFAOUİ NOURA	
THE OTTOMAN ARMY PARTICIPATING IN THE CONQUEST OF GENÇE IN THE EARLY 18TH CENTURY ACCORDING TO THE TİMAR RUZNAMÇHE REGİSTER BOOK OF GENÇE PROVINCE	185
ZULFİYYA VELİYEVA ONLEN	
STUDIES ON THE OTTOMAN COMPREHENSIVE REGISTERS İN AZERBAIJAN	206
YAKHSHİHANİM NESİROVA	
NIZAMI GENÇEVI'S "HAMSE" TOPICS DURING THE OTTOMAN EMPIRE	208
ZEHRA ALLAHVERDİYEVA	
THE LIBERATION ACTIVITY OF THE CAUCASIAN ISLAMIC ARMY IN AZERBAIJAN	210
MİNEHANİM NURİYEVA TEKELİ	

THE THIRD INTERNATIONAL CONFERENCE ON OTTOMAN EMPIRE STUDIES IN THREE CONTINENTS

- CONTENTS -

COMMUNICATION SKILLS IN SPORTS: İSMAİL MUFİD İSTANBULİ BASED ANALYSIS	217
ERSİN AFACAN MELTEM IŞIK AFACAN	
ARMY TRADESMEN IN OTTOMAN CAMPAIGNS IN TERMS OF THEIR FUNCTIONS	227
İHSAN CORA	
THE INFLUENCE OF TURKISH CULTURE ON ROMANIAN CULTURE	236
İRİNA-ANA DROBOT	
MISSIONARIES AND THEIR EFFECTS ON THE OTTOMAN PRESENCE IN THE SHAM AREA BETWEEN THE 17TH AND 19TH CENTURIES	244
NADJET ABBOU	
TREATIES OF ALGERIA WITH EUROPEAN COUNTRIES & THE UNITED STATES OF AMERICA THROUGH A BOOK "TREATIES OF ALGERIA WITH EUROPEAN COUNTRIES & THE UNITED STATES OF AMERICA 1619-1830"	245
SOUAD BELBEKKOUCHE	

EVALUATION OF THE OTTOMAN AHI ORGANIZATION IN TERMS OF ITS CONTRIBUTION TO WORLD CULTURE

Mehmet ÖZMENLİ

Doç. Dr., Giresun Üniversitesi

Abstract

For this world we live in, the main purpose of man is within the framework of the values he has; It is certain that they can lead a life in security, peace and prosperity. There is no doubt that economic activities play an important role in sustaining such a lifestyle. Because, it is possible for a person to continue his existence with the values he has both physically and spiritually, only to the extent that he can produce with his labor. In reality, there is nothing but sweat for man. To be talking about the Ahi culture and organizational structure in our country today; It should not be limited to just understanding the historical past, or remembering the good deeds our ancestors did in the past and taking credit for it. Much more important than these, we live in today with the idea of “share from the story”; How can we benefit from the Ahi culture while looking for a solution to the problems that are getting worse day by day in the economic, political, social, educational, cultural and military fields?

Ahi or Ahi Organization which establishment of the Ottoman Empire have a big impact in a structure an institution are that revealed significant effects in the regulation of social and economic relations. Ahi Organization in stabilizing position in this society has had a major influence in the development of moral and ethical rules.

Entrepreneurs, industrialists, investors, public managers, firms etc. who do not have business ethics will do more harm than good to the economic growth, development, social peace and trust. Nowadays, often discussed cases like poor quality, defective goods, bribery, corruption, fraudulent bankruptcy, imaginary exports and so on offend social peace, confidence and make it mandatory to seek solutions in this regard. It is thought that with the approach of Ahi-order philosophy and its principles will contribute positively to the solution of these problems.

The aim of this research is to mention the importance of Ahi community on Turkish world a by providing culture, social cooperation and unity, take attention to the ways which must be taken as examples an make suggestions to Turkish states in this subjects. Ahi community is a system that removes unemployment, jobbery, inflation and ignorance and establishes confidence in the community and enriches the community by the capability of patriotism, quality, respect, demilitarization, professional specialization and providing speed-up. And these make the research important.

Keywords: Ahilik, Kent, Work ethic, Kapitalizm

OSMANLI AHİ TEŞKİLATININ DÜNYA KÜLTÜRÜNE KATKISI AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Özet

Yaşadığımız bu dünya için insanın temel gayesinin, sahip olduğu değerler çerçevesinde; güven, huzur ve refah içinde bir hayat sürdürebilmesi olduğu muhakkaktır. Böyle bir hayat tarzının sürdürülebilmesinde, iktisadi faaliyetlerin önemli bir yeri olduğundan şüphe yoktur. Çünkü insanın gerek bedenlen, gerekse ruhen sahip olduğu değerlerle varlığını sürdürebilmesi, ancak emeğiyle üretebildikleri ölçüsünde mümkündür. Gerçekte insan için alın terinden öte bir şey yoktur. Bugün ülkemizde Ahilik kültürü ve teşkilat yapısını konuşuyor olmak; sadece tarihi geçmişini anlamak, ya da atalarımızın geçmişte ne güzel işler yaptığını yâd edip, buradan kendimize pay çıkarmakla sınırlı olmamalıdır. Bunlardan çok daha önemlisi, “kıssadan hisse” düşüncesiyle bugün içinde yaşadığımız; iktisadi, siyasi, sosyal, eğitim, kültürel ve askeri alanlarda gün geçtikçe ağırlaşan sorunların çözümüne çare ararken Ahilik kültüründen nasıl faydalanabiliriz?

Ahilik veya Ahilik Teşkilatı, Osmanlı Devleti’nin kurulmasında da büyük bir etki yaratmış olan bir yapı olarak sosyal ve ekonomik ilişkilerin düzenlenmesinde önemli etkiler ortaya çıkarmış bir kurumdur. Toplum içerisinde dengeleyici konumda bulunan Ahilik Teşkilatı, ahlaki ve etik kuralların gelişmesinde önemli etkiler yaratmıştır.

İş ahlakına sahip olmayan girişimciler, sanayiciler, yatırımcılar, kamu yöneticileri, firmalar vs. ekonomik büyümeye, kalkınmaya, toplumsal huzur ve güvene yarardan çok zarar vereceklerdir. Günümüzde de sıklıkla tartışılan kalitesiz, ayıplı mal, rüşvet, yolsuzluk, hileli iflas, hayali ihracat vb. durumlar toplumsal huzuru, güveni rencide etmekte ve bu konuda çözümler aranmasını zorunlu kılmaktadır. Bu sorunların çözümüne Ahilik felsefesi ve ilkeleriyle bakışın olumlu katkılar sunacağı düşünülmektedir.

Ahilik teşkilatının işsizlik, karaborsacılık, enflasyon, yoksulluk ve cahillik gibi sosyal sorunları ortadan kaldıran ve bunların yerine toplumu ahlaki olarak güzelleştiren, halk arasında güven tesis eden; vatanseverlik, kalite, saygı, sivilleşme, mesleki uzmanlaşma ve üretim artışını sağlama gibi kabiliyetlerle toplumu zenginleştiren bir sistem olması ve bunun uygulanmasına ilişkin öneriler sunması bu çalışmayı daha da önemli hale getirmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ahilik, Kent, İş Ahlakı, Kapitalizm

Giriş

Uygarlık tarihi çok uzun bir geçmişe sahip olmasına rağmen insanoğlu, halen siyaset ve ekonomik düzen açısından huzurlu ve daha adil bir hayatın özlemini duymaktadır. Sınıf farkı, gelir adaletsizliği, büyük kent yapılanması, teknolojinin olumsuz etkileri, maddeye odaklı bir hayat anlayışı vs. bugün, insani ölçüyü aşan bir noktaya ulaşmıştır. Durum böyleyken toplum sorunlarını çözecek hazır reçeteler yoktur. Ne felsefi anlayışlar/yaklaşımlar ne de sanat, insani kapitalist düzenin olumsuzluklarından koruyabilmektedir. Buna karşın insan ve iktisat kavramının birbirini tamamladığı *Ahilik* anlayışı/kavramı, estetik ile sosyal hayatın kaynaşması açısından ahenkli bir bütünlük göstermektedir. Ahilik Hz. Âdem zamanında başlamıştır diye iddiada bulunulabilir. Gerekçe olarak da Habil ve Kabil bu ilk toplumda birbirlerine Ahi (yani kardeş) idiler. Daha sonra Kabil, bu ahidi (sözü) bozarak kapitalistleşti.

Çalışmamızda ahiliğin yeniden değerlendirilmesi ve insanlığın yeni ekonomik, sosyal alanlarda alternatif bir yaşama biçimi sunması üzerinde bir deneme niteliğinde olacaktır.

Çağdaş yazarların çalışmalarından yararlanılmak suretiyle yeni bakış açısı oluşturulmasına bir ışık tutmak hedeflenmiştir.

Ahilik Nedir?

Ahilik, eski Türk akıllık ve alp geleneğinin, Arap ve İran fütüvvet idealiyle İslâmî bir sentez içinde birleşip Anadolu'da ortaya çıkmış şeklidir. Ahilik basit bir esnaf teşkilatı olmaktan öte, insan hayatının bütününe yönelik temel ilkeleri bünyesinde barındıran, toplumu besleyen, uyulması gereken toplumsal kuralları özgün eğitim ve uygulama yöntemleriyle aktaran toplumsal birleştirici, dayanışmacı bir kültür harcıdır. Ahiliği ayrıcalıklı kılan en önemli unsurlardan bir tanesi bu kültürde “ben” veya “benim” kelimelerine pek fazla rastlanmamasıdır. "Biz" ve "bizim" kelimeleri Ahiliğin hayata bakış açısıdır.

İnsanlığın Kurtuluş Reçetesi Olabilir mi?

İnsanlık tarihinde yüzyıllardır toplumsal fayda ya da sosyal fayda amaçlı pek çok sayıda sivil örgüt kurulmuş ve faaliyetler gerçekleştirmişlerdir. Bu sivil örgütlerin birçoğunun uygulamalarına bakıldığında asırlar önce teşkilatlanmış olan Ahilerin yaptıkları etkinliklere benzer ya da aynısını uygulamaktadırlar. Ahi teşkilatı tümüyle incelendiğinde sivil yapılanma, eğitim ve bilim, çevreye duyarlılık, kültürel yetkinlik, kentsel yapılaşma, ekonomik faaliyet, pazar yerlerinin düzeni, rekabet değil dayanışma ve girişimcilik gibi pek çok konuda yetkin olduğu görülmektedir. Bahsedilen bu alanlarda geriye kalan dünyanın 17. Yüzyıldan sonra bu anlayışlara ancak ulaşabildiği tarihsel verilerde açıkça görülmektedir.

Bu teşkilatın hayat bulduğu yerleşim yerleri sadece kentlerdir. Anadolu'daki kentlerde faaliyet gösteren Ahiler, kentin mahallelerinin, caddelerinin, sokaklarının, pazar yerlerinin, çarşılarının, mabetlerinin ve evlerindeki yaşam alanlarındaki sanat ve estetik anlayışlarında etkindirler. Anadolu Ahiliğinin başkenti diyebileceğimiz Kırşehir ve Anadolu'nun önemli ticaret kentleri olan Konya, Kayseri, Bursa ve İstanbul'da örgütlenmişlerdir. Ankara'da ise bu örgüt devletleşmiştir. İşte burada Ahiliğin bir devlet felsefesi olduğu uygulama alanı bulmuştur. 1290-1354 yılları arasında Ankara Ahi Devleti varlığını devam ettiren, yönetim biçimi Cumhuriyet yani seçilenlerin yönettiği bir devlettir.

Ahiliğin aktif olduğu kentlerde yaşam standardına baktığımızda bugün insanlığın ihtiyacı olan bir yaşam anlayışı sunmaktadırlar. Turan ve Gümüş makalelerinde bir örnek vermektedirler: Letonca çıkan “ırlaiks. lv” turizm internet portalı, Anadolu hakkında yazarken Kırşehir'i şu şekilde tanımlamaktadır: “Antik çağda kurulan Kırşehir, Ortaçağ'da Ahi Kardeşlik merkezi haline geldi. Ahlaki değerler ve siyasal yaşamın etkin olduğu bir Anadolu kenti haline geldi. "Barış ve huzur" kenti oldu”. Batılının turizm amaçlı kurduğu bir internet sitesinde yazmış olduğu bu bilgi, bize Ahi teşkilatının bir kentin sosyal, kültürel ve ekonomik hayatında nasıl bir etki oluşturduğunu anlamamıza yardımcı olmaktadır.

Ahilik bir kent örgütü olması nedeniyle kent yaşamının özünde olan refah anlayışı kazanma hırslını tetiklemektedir. Osmanlı öncesi ve sonrası kent yaşamının önemli bir ögesi olan Ahilik bu hırsı disiplin altına alarak, azimli olmayı ve çok çalışmayı ön plana çıkarmıştır. Ancak, dünyanın müstesna varlığı olan insanın hayatiyetini güven ve refah içinde devam ettirebilmesi, büyük ölçüde iktisat olarak ifade ettiğimiz, kendi ihtiyaçlarını karşılamak üzere gerçekleştirdiği üretimdeki başarısı ile tüketim ve paylaşımındaki hakkaniyete dayalı davranışlarına bağlıdır. Bu anlamda halen dünyanın ekseriyetinde alternatifsiz ekonomik bir sistem olarak uygulanmakta olan; hiçbir ahlaki kaygıyı gözetmeden kâr maksimizasyonu, sermaye birikimini tek gaye edinen Neo Liberal politikaları içeren kapitalist sistemle, dünyanın geneli için refah ve mutluluğu yakalamanın mümkün olmadığı açıkça görülmektedir. Buna karşılık temel ilkeleri ahlaki değerler olan Ahilik sisteminde; hem

insanlığın genel refahı ve barışı adına, hem de çevreye karşı duyarlılık anlamında çok daha makul ilkelerin benimsendiğini görmek mümkündür. (Karagül ve Masca, 2017: 83).

Kentli olan Türk Ahi dervişleri, gerçek bağımsızlığın ekonomik bağımsızlıkla olacağına inanmış, bu yaklaşımları ile de Orta Çağ iktisadî hayatında, günümüz karma ekonomi uygulamasına benzer, yeni bir düzen meydana getirmişlerdir. Bu sistemle sermayeyi atıl bırakmayıp işletmek suretiyle iktisadi hayata canlılık kazandıran Ahilikte özel teşebbüs ve mülkiyet kabul edilmiş, devletin rolü, özel teşebbüsün yeterli olmadığı alanlarda amme hizmetlerini yerine getirmek biçiminde değerlendirilmiştir.

Ahi birliklerinde dayanışmanın en güzel örneğini Orta Sandıklarında görmek mümkündür. Teşkilat üyesi olan esnaf ve sanatkârın kazancı bütünüyle kendine ait değildi. Bu kazanç şahsi olmaktan çok teşkilata ait genel sermayeyi meydana getirmekteydi. Teşkilatın Orta Sandığında toplanan bu sermaye ile tezgâhlar kurulmakta, tereddütlü fertlere teşebbüs cesareti verilmekte, herkese dağıtılacak şekilde alet ve hammadde alınmakta, bir yandan da ihtiyacı olanlara yardım edilmekteydi. Orta Sandıkları, kooperatifçilik ilkeleri ile büyük bir yakınlık göstermesi sebebiyle İngiliz John B. Higgins tarafından incelenmiş ve dünya kooperatifçiliğinin oluşmasında Ahi birliklerinin önemli etkileri olduğu sonucuna varmıştır. Ayrıca sendikacılığın da ilk temellerinin Ahi birliklerinde olduğunu ve gerçek sendikacılığın bu müessesede yüzyıllarca yaşadığını savunan görüşler de mevcuttur (Öztürk, 2002:7). Alman sendikacılık felsefesi ve yönetim şeklinin Ahiliğin bu yöndeki prensipleri gölgesinde geliştiği belirtilmiştir (Hülagü, 2012:4-5).

Ahiliğin önemli prensiplerinden olan "Öğretmek ve öğrenmek fedakârlıkların en büyüğüdür". Ahilik, yayıldığı yerlerde verimliliği artırarak huzurlu toplumların oluşmasını mümkün kılan (Kaya, 2013:551) ve insanların her yönden yetişmelerini sağlayan (mesleki) bir "Ahlak Mektebi" halini almıştır. Kentlerdeki mesleki eğitim Ahilerin kontrolindedir.

Ahilik, teorik olarak "sosyal girişimcilik" olarak ifade edilememiş olsa da aslında insanların sosyal ve psikolojik ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik bu faaliyetler veya organizasyonlar geniş anlamda birer sosyal girişimcilik örneğidir (Özdevecioğlu, Cin-göz, 2009: 92). Devletin dışında toplumdaki yoksulluk, işsizlik, eğitim, sağlık vb. problemlerin çözümüne yardımcı olmaya yönelik faaliyet gösteren bir takım farklı kurumlar vardır. Sosyal girişimcilik faaliyetleri devlet veya özel sektörün ilgi göstermediği ya da yetersiz kaldığı durumlarda önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Sosyal girişimcilik, sosyal fayda yaratmayı hedefleyen ve genellikle kâr amacı gütmeyen sosyal girişimcilerin bir eylemidir.

Bu doğrultuda Ahiler, kurdukları vakıflarla, yapmış oldukları şifahane, hamam, çeşme, han, medrese ve hayır kurumları ile Anadolu'nun vatanlaşmasında, İslamlaşmasında ve Türkleşmesinde, alınan o beldede Müslüman-Türk hayat tarzını inşa etmede, insanları ötekileştirmeden bir dayanışma ve kardeşlik modeli ortaya koymada çok başarılı hareket etmişlerdir(Ceylan, 2014:143-144). Ahilik birliği, millî birliği ve bütünlüğü, sosyal dayanışmayı, dostluk ve kardeşliği, toplumsal ahlâk kurallarına sıkı sıkıya bağlılığı namus bilmiştir. Ayrıca yurt ekonomisinde temel ihtiyaç maddelerini en kaliteli, en ucuz biçimde üretmeyi öngören millî bir örgüt biçimi olarak işlev görmüştür (Gündüz ve diğ., 2012:39). Kadınların üretimde ve sosyal hayatta organize olmasını sağlayan bir teşkilat olarak Bacıyan-ı Rum (Anadolu Bacıları); Anadolu'daki Ahilik teşkilatının kurucusu olan Ahi Evran'ın eşi Fatma Bacı tarafından kurulmuştur. Ahilere ait tekke ve zaviyelerde misafir edilenlerle ilgilenmişler ve kız çocuklarını yetiştirerek "aşına-eşine-işine sahip ol" öğüdünü yüzyıllarca yaşatmışlardır. Çadircılık, keçecilik, boyacılık, halı ve kilimcilik, dokuma ve örgücülük, nakışçılık ve çeşitli kumaşların imal edilmesi gibi işlerle meşgul olarak Ahilerin kadınlar kolu olarak sadece meslekî alanda çalışmamış yetim ve kimsesiz genç kızları himayesine alarak, onların eğitimlerinden, ev-bark sahibi olmalarından sorumlu olmuşlardır. Bunun dışında

kimsesiz ihtiyar kadınların bakımı, genç kızların evlendirilmesi gibi birtakım sosyal hizmetlerde bulunmuşlar ve uç bölgelerde savaflara katılmışlardır. O dönemde kadının toplumdaki yeri tartışılırken bacılar teşkilatı olarak bilinen bu teşkilat kadınların belirli bir eğitimden geçmeleri ve sosyal hayatta rol almalarına imkân sağlamıştır. Böylece Anadolu coğrafyasında Türk ailesi temel alınarak sağlam bir cemiyet hayatı oluşturulmuştur (Turan-Gümüş, 2012: 601). Günümüz kadınlarının etkinliklerini hepsinin asırlarca önce Türk kadınları tarafından gerçekleştirildiği bilinen bir gerçektir.

Ahi teşkilatında üretimin, ihtiyaca göre ayarlanmasının yanı sıra israfı önlemek adına gerektiğinde üretim kısıtlamalarına gidildiği görülmüştür (Durak ve Yücel, 2010:160). Ahilik, yüksek ve havadan kazanç yollarını fiyat tespit yöntemiyle engellemiş; bir taraftan da tüketicinin ucuza mal edinmesini sağlamıştır (Mahiroğulları, 2008:150). Ahilikteki kalite denetimi ve standardizasyona dayalı üretim ilkesi, hem üreticilerin, hem de tüketicilerin uzun vadeli çıkarlarının korunmasını sağlamış olmalarının yanında; kadı sicillerine kaydedilen ürün standartları ise günümüzdeki gerek "patent/standart enstitüsü kurumlarını, gerekse "toplam kalite" ve "insan kaynakları" yönetimini çağrıştırmaktadır (Mahiroğulları, 2008:152). Ahilikteki eğitim, işyerlerinde çırakların yetiştirilmesine yönelik mesleki eğitim ve zaviyelerde tüm ahilere verilen ahlak eğitimi şeklinde birbirini tamamlar nitelikte oluşturulmuştur (Mahiroğulları, 2008:145). Birlik mensupları kabiliyetlerine en uygun işte çalıştırılmışlardır (Öztürk, 2002:6).

Esasen üretim, tüketim ve paylaşımından oluşan iktisadi hayata, Ahilik düşüncesi üretim ağırlıklı yaklaşmıştır. Çünkü toplumların gücünün ve bu manada varlığının teminatı, gerçekleştirdiği tüketim değil, üretim düzeyidir. Bu nedenle bireysel anlamda azla yetinmeyi kanaatkâr olmayı tavsiye eden Ahilik anlayışı, kaliteli ve ihtiyaç gereği olan üretim konusunda ise, bunun tam tersine mütevazı olmayı hiçbir şekilde kabul etmemektedir. Ahiliğin temeli olan "veren el alan elden üstündür" ilkesinin bir sonucu olarak veren el olabilmek, böylelikle üstün ve güçlü bir hayat sürmek için çalışmak ve üretmek tek yoldur. Üretime paralel, iktisadi hayatın bir diğer vazgeçilmez faaliyeti kuşkusuz tüketimdir. Ahilik düşüncesi, üretimde olduğu şekliyle tüketim konusunda da belirli ilkeler getirmiş ve iktisadi hayatı bu çerçevede bir bütün olarak tanzim etmiştir. Günümüz müşteri odaklılık anlayışında tüketicilere daha fazla tüketim yaptırma isteği vardır. Oysa Ahilikte sadece ihtiyacı kadar tüketmek, ihtiyaç fazlasını diğerleriyle paylaşmak vardır (Durak ve Yücel, 2010: 158).

Ahiler Osmanlı'nın gurur şeref ve haysiyetini, hileli mal satmayarak her zaman korumuşlardır. Dünyanın ilk standartlar kanunu, ilk tüketiciyi koruma kanunu, ilk çevre nizamnamesi ve ilk gıda nizamnamesi olarak kabul edilen Bursa İzmir ve Edirne İhtisab (Belediye) kanunnameleri Osmanlı Padişahı II. Beyazid döneminde 1502 ila 1507 tarihleri arasında hazırlanmış ve yürürlüğe konmuştur. Bu kanunnamelerde, yiyecek ve içecek üreticilerinden kuyumcu, berber, bakkal ve hekimlere kadar üretimde ve hizmette pek çok meslek sahibi kişilerin uyması gerekli standartlar bulunmaktadır (Gündüz ve diğ., 2012:39).

Yeni Çağ'da dünya hâkimiyeti, dünyanın serveti, maddî üstünlüğü sanayileşmiş ülkelerin elindedir. Sanayileşmemiş ülkelerde bu hâkimiyetten kurtulmak için mücadele hâlidir. Bu bakımdan Yeni Çağ tarihi, bir yandan sanayileşmiş ülkelerin sanayileşmemiş ülkeleri dünya kaynaklarını ve pazarlarını paylaşmak için aralarında yaptıkları savaşların, öte yandan da sanayileşmemiş ülkelerin batının hâkimiyetinden, dolayısıyla, sömürge, kaynak ve pazar olmaktan kurtulmak, siyasî güç, imar ve refah bakımından onların seviyesine ulaşmak için giriştikleri mücadelenin hikâyesidir. Osmanlı Devleti, Avrupa'da başlayan sanayileşme hareketini, daha doğrusu, yeni üretim düzenini zamanında göremediği ve sanayileşmediği için mücadeleyi kaybetmiş ve tarihe mal olmuştur.

Türkiye de ve Dünya da Neler Yapılmalı?

Bugün dünyada küresel iş hayatında ahlaki değerler ve ölçüler giderek daha büyük bir önem kazanmakta ve büyük firmalar kendi ahlaki kurallarını listeleyerek çalışanlarını buna uygun davranmaya zorlamaktadır. Bu kuralların yaygınlaştırılması işletmelerin ahlaki bir biçimde sorgulanmasını sağlayacak, insanlık zararına faaliyet gösterenlerin kamu vicdanından başlayarak yargılanmasına ve zararlı faaliyetlerin önünü alacak yaptırımların uygulamaya konulmasına fırsat verecektir. Ahiliğin dünya görüşü, felsefesi, dünyamızda ilerleyen toplumların modeli olmakta ve kalkınmış birçok ülkenin çalışma hayatında Ahilik prensiplerinin izlerini görmekteyiz (Sarikaya, 2008:5).

Türklerin Ahilik toplumsal dönüşümünü tekrar uyandırması ve güncellenmiş olarak bu metotları gündeme getirmesi toplumu düşünmeye sürükleyecek ve toplumsal yüceliş hızlanacaktır. Toplum olarak en büyük eksikliğimiz insan unsurumuzu yetiştiremememizdir. Ahi ocakları bu gelişimin dini ve ilmi temsilcileri olarak sivil toplumu güçlendirme mantığıyla toplumsal irkilışı sağlayacaktır. İnsan unsurunun iyileştirilmesi bir kelebek etkisiyle tüm toplumu iyileştirecek ve insanlarımız, üzerine düşen görevleri yapmaya başlayacaklardır.

Günümüzde, üretici ile tüketici, devlet ile halk, emek ile sermayenin barışık olması sağlam bir ekonomik yapı için gerekli bir koşuldur. Bu ortamın Ahilik teşkilatının var olduğu dönemlerde Anadolu'da sağlandığı görülmektedir. Aynı barışık iş ortamının tekrar sağlanması bugün de mümkün görülmektedir. Ekonomik kalkınmanın ön koşulu sağlam bir iş ahlakıdır. İş ahlakı konusunda günümüzde çalışmalar yapılırken Ahilik teşkilatında yüzyıllarca geçerli olmuş iş ahlakının değerlendirmeye alınmasında yarar vardır. Ahilik prensipleri ve Ahilik sosyal yapısı incelenerek toplumumuza yararlı olacak sonuçların günümüz şartlarına uyarlanabilir olarak ortaya konmasının yararlı olacağı ortadadır (Öztürk, 2002:10-11).

Küreselleşme olgusu, toplumumuzun temellerini oluşturan kurumların fonksiyonsuzlaşması, meslek ahlakının çökmesi, bireyi koruyan doğal grupların(aile) işlevlerini yerine getiremeyişi ile beraber toplumumuzdaki adalet duygusunun zedelenmesi toplumu yıpratmıştır. Ahilik gibi iş, istihdam ve dayanışma kurumları, bozulmuş olan adalet duygusunun, gelir dağılımının çözümü olarak, işsizliği ortadan kaldırarak, toplumsal enerjiyi ortaya çıkaracak amaç ve anlayışla yeniden harekete geçirecektir. Ülkemizin içindeki dar boğazlar ve sıkıntıların, dışarıdan dayatılan reçetelerle çözülemeyeceği anlaşılmalıdır. Kendi gücümüze, yardımlaşma ve dayanışma ahlakımıza dayanmadıkça da köklü çözümler üretmeyeceğimizi bilmemiz gerekmektedir (Özerkmen, 2004:75)

Bugün ise yoksulluk ve yolsuzluk ekonomisinin açtığı sosyal yaralar ortadadır. Her geçen gün ahlaki olarak biraz daha kirlenmekte olan toplumumuza bir panzehir lazımdır. Bu panzehiri ise, Ahilik kurumu aracılığıyla ecdadımızın bizlere hediye ettiği düsturlarda görebilmekteyiz(Tathoğlu, 2013:12). Ayrıca bir milletin sürekliliği, tarihi süreçte geliştirdiği temel idealler ve müesseseleriyle olan bağlarını sürdürmesine ve gelişimini bu idealler ve müesseseler üzerine bina edebilmesine bağlıdır demek hiç de yanlış olmayacaktır (Demirpolat ve Akça, 2004:355).

Günümüzde insan unsurumuzu daha iyi yetiştirmemizin rekabet çağında bize katma değer getireceği ortadadır. Bu sebeple, Ahilik teşkilatının birçok uygulamasının Dünya'da farklı isimler altında hayata geçirildiğini hatırlayarak bu yapının günümüzde, Türk ülkelerinde uygulanmasının insan unsurumuzun gelişmesini sağlayacak olduğu unutulmamalıdır. Yer altı kaynağımız ve genç nüfusumuz Dünya ölçeğinde bizi daha avantajlı hale getirmektedir. Bu sebeple bu avantajlarımızı iyi değerlendirebilmenin yolu, Ahilik teşkilâtından geçmektedir.

Günümüz işletmecileri bilginin üretim, gelişim ve paylaşımındaki önemini her geçen gün çok daha iyi algılamaktadırlar. Şiddetlenen rekabet ortamı ve hız kesmeyen gelişim ve değişim

süreci özellikle rekabet arenasında taklidi çok daha güç olan unsurlara sahip olmanın önemini bir kat daha artırmaktadır.

Bugün uygulamada olan Liberal Kapitalist sistemin en temel ilkesi olan *tam rekabet anlayışı*, İktisada Giriş kitaplarında da görüldüğü üzere, atomize, homojenlik, mobilite ve açıklık koşullarının hiç birisi gerçek dünyada olmadığından uygulaması ve kabul edilmesi görece mümkün olmayan bir yöntemdir. Dolayısıyla ön şartları gerçekleşmeyen tam rekabet ilkesinin, milli ve milletlerarası piyasalarda hâkim kılınması, güçlünün karşısında zayıfın ezilmesine ve yok olmasına neden olacağından kuşku yoktur. Toplumda en azından; üreten tüketen kadar, susan konuşan kadar bilen cahil kadar, mütevazı küstah kadar, vefakâr sadakatsiz kadar, ilim sahibi mal sahibi kadar değer görmedikçe yapılabilecek fazla bir şey olmadığı yadsınamaz bir gerçektir. İş ahlakına sahip olmayan girişimciler, sanayiciler, yatırımcılar, kamu yöneticileri, firmalar vs. ekonomik büyümeye, kalkınmaya, toplumsal huzur ve güvene yarardan çok zarar vereceklerdir. Günümüzde de sıklıkla tartışılan kalitesiz, ayıplı mal, rüşvet, yolsuzluk, hileli iflas, hayali ihracat vb. durumlar toplumsal huzuru, güveni rencide etmekte ve bu konuda çözümler aranmasını zorunlu kılmaktadır.

Üretimin amacı, kârı doruklaştırarak sermayenin tekelleşmesini temin etmekten öte, daha çok insanın bu süreçte istihdam edilmesi ve devamında ortaya çıkan mal ve hizmetten yararlanabilmesi olmak zorundadır. Örneğin; aynı sermaye ve imkânlarla kurulacak projeden biri; %5 kârlı ve 100 kişiye istihdam sağlarken, diğeri ise %20 kârlı ve 25 kişiye istihdam sağlıyor olsun. Bunlardan ilkinin insan odaklı bir yatırım iken, diğerin kâr odaklı bir yatırım olduğunu varsayalım. Kapitalist sistem, sermaye birikimi için bu projelerden ikincisini tercih ederken, insan odaklı bir anlayış, ilkinin uygulamaya koyacaktır. Bu noktada Ahilik sistemindeki iktisadi birimlerin, hep hane işletmelerinden oluşması ve bunların amacının ise sermaye birikimi yerine geçim sağlamakla sınırlı olması, kanımızca bugün için kayda değer bir iktisadi tavır olsa gerek. Bu yaklaşımın günümüzde aile şirketlerinin geliştirilmesi için uyarıcı olarak ele alınması, yerinde bir tavır olacağı düşünülebilir.

Pazarlama olgusu denildiğinde üç temel farklı yaklaşımdan söz edilmesi gerekmektedir. Bunların ikisi kapitalizmin farklı yansımaları olarak bahsedilen Anglosakson ve Alp-Germen yaklaşımlardır. Anadolu Yaklaşımı ise, iyi ahlaka vurgu yapan ve teşkilat bilinci içerisinde hareket edenlerin içinde bulunduğu bir yaklaşım olarak kabul edilmektedir (Akpınar, 2015; Torlak vd., 2013). Anglosakson ve Alp-Germen yaklaşımının temel felsefesinde müşterinin istek ve ihtiyaçlarına kulak vermek gerekli değildir. Pazarlama sürecini erdem ve değer kavramları ile açıklayan Ahilik Anadolu yaklaşımı kavramı ile paralel olarak ilerleyen bir kavramdır. Çünkü ahlak olgusunun oldukça önemsendiği ve toplumsal yapı taşlarının korunmasına yönelik birtakım çabaların mevcut olduğu Anadolu yaklaşımı da erdem ve değer temeli ile hareket etmektedir. Müşterinin en büyük değer olarak kabul edilmesi, satıcı alıcı ilişkilerinde maddi kazancın değil sosyal edinimlerin de önemli varsayıldığı, iyi bir kul olmanın önemli sayıldığı, ticari pratiklerin bir araç olarak kabul edildiği bir anlayış Anadolu yaklaşımının önemli basamaklarını oluşturmaktadır. Günümüz açısından değerlendirildiğinde serbest piyasa ekonomisi ve hızla devam eden küreselleşme süreçlerinin egemenliği altında olan pazarlarda mantıksal çerçevede dışında bir takım satıcı ve alıcı aktiviteleri mevzu bahis olabilmektedir. Burada Anadolu Yaklaşımı bu farklılıkların anlaşılabilmesini hedeflemektedir (İşlek ve Erdoğan, 2019).

Sonuç

Ahilik teşkilatı, mesleki bir dayanışma örgütü olarak kurulmuş olsa da temeli iyi insanı temel alan ahlaki ilkeleri mensuplarına kazandırmaya çalışan ve bunu sağlamak için çok ciddi bir iş

denetim mekanizması oluşturarak yüzyıllar boyu son derece başarılı bir şekilde varlığını devam ettiren bir organizasyondur.

Günümüz toplumlarında artan rekabet, bilgi teknolojisindeki hızlı gelişmeler, giderek karmaşık hale gelmesi, küresel marka yaratmada olumlu imajın önemli bir unsur bir hale gelmesi, çevre konusundaki hassasiyetlerin artması, sosyal sorumluluk konusunda kamuoyu baskısının artması gibi nedenler iş ahlakına duyulan ilginin artmasına neden olmuştur.

İş ahlakı konusunda olumlu tutumların gelişmesi için öncelikle bu konuda farkındalık oluşturma eğitimleri ile bilinçlendirme faaliyetlerine ağırlık verilmelidir. İnsanların iş ahlakı konusunda bilgi sahibi olabilmeleri için en alt eğitim kurumlarından başlayarak mutlaka eğitim müfredatlarına bu konunun her eğitim seviyesine göre düzenlenmesi son derece önemlidir. Bu müfredat hazırlanırken toplumumuzun gelenekleri, görenekleri, dini inançları da işin içine katılarak iş ahlakı konusunun içselleştirilmesi sağlanabilir.

Anadolu-Türk anlayışı olan Ahilik günümüzde yaşanan ekonomik ve siyasal düzenin insan hayatına verdiği zarar ve yıkımlarının reçetesi niteliği olması bakımından titizlikle yeniden ele alınmalı ve değerlendirilmelidir.

KAYNAKÇA

AKPINAR, M. (2015). Pazarlama Tanımları Üzerine

<https://mehmetakpinar.wordpress.com/2015/04/26/35/>, Erişim Tarihi: 27.04.2019.

CEYLAN, Kazım (2014). Türk-İslâm Medeniyetinin Öncülerinden Ahi Evran Velî Ve Medeniyetimize Etkileri, Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması, 26-28 Mayıs 2014. Eskişehir, S:131-144

DEMİRPOLAT, Anzavur ve AKÇA, Gürsoy (2004). Ahilik ve Türk Sosyo-Kültürel Hayatına Katkıları, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı: 15, Bahar 2004, Konya, S:355-376

DURAK, İbrahim ve YÜCEL, Atilla (2010). Ahiliğin Sosyo-Ekonomik Etkileri Ve Günümüze Yansımaları, Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt:15, Sayı: 2, S:151-168.

GÜNDÜZ, Ali Yılmaz, KAYA, Mehmet ve AYDEMİR, Cahit (2012). Ahilik Teşkilatında Ve Günümüzde Tüketicilerin Korunmasına Yönelik Çalışmalar Üzerine Bir Değerlendirme, Afyon Kocatepe Üniversitesi, İİBF Dergisi, Cilt:14, Sayı:2, 2012, S.37-54

HÜLAGÜ, Mehmet Metin (2012). Ahi Evran Ve Ahilik,

http://www.metinhulagu.com/images/dosyalar/20120302110400_0.pdf,
Tarihi:21.01.2015.

Erişim

İŞLEK, M. S. ve ERDOĞAN, B. Z. (2019). Anadolu Yaklaşımı Mümkün mü? Türk Girişimci Biyog- rafi ve Otobiyografileri Üzerine Bir İnceleme, Tüketici ve Tüketim Araştırmaları Dergisi, 11(2), 227-258.

KARAGÜL, Mehmet - MASCA, Mahmut , (2017), Ahilik Düşüncesinin İktisadi Hayata Bakışı Ve Kapitalist Sistemle Karşılaştırılması, AKÜ İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi - Cilt: 19, Sayı: 2, Yıl: Aralık 2017, Sayfalar: 83-91

KAYA, Abdullah (2013).Anadolu'nun Türk Ve İslâm Yurdu Haline Gelişinde Ahîlerin Rolü Ve Önemi, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 7, Sayı: 29, S:547-561.

MAHİROĞULLARI, Adnan. (2008). Selçuklu / Osmanlı Döneminde Kurumsal Bir Yapı: Ahilik/Gedik Teşkilatı Ve Sosyo-Ekonomik İşlevleri, Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi, Sayı:54, S:139-154.

ÖZDEVECİOĞLU, Mahmut ve Ayşe CİNGÖZ; (2009), “Sosyal Girişimcilik ve Sosyal Girişimciler: Teorik Çerçeve”, **Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 32, ss.81-95.

ÖZERKMEN, Necmettin (2004). Ahiliğin Tarihsel – Toplumsal Temelleri Ve Temel Toplumsal Fonksiyonları – Sosyolojik Yaklaşım, Ankara Üniversitesi Dil Ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi 44, 2 (2004), S: 57-78

ÖZTÜRK, Nurettin. (2002). Ahilik Teşkilatı Ve Günümüz Ekonomisi, Çalışma Hayatı Ve İş Ahlakı Açısından Değerlendirilmesi, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı:7, S:43-56

SARIKAYA, Mehmet Saffet (2008). Ahilik Kültürü Üzerine,. “Ahilik Kültürü Üzerine“, Yenises Dergisi, Yıl: 12, Sayı: 154, Osmaniye, Ekim 2008. S:24-27.

TATLILIOĞLU, Kasım (2013). Ahilik Teşkilatında İş Ve Meslek Ahlakının Bireylerin Kişilik, Karakter Ve Sosyal Gelişimine Etkisi, III. Uluslararası Ahilik Sempozyumu "İş Ahlâkı", S:1-15

TORLAK, Ö., ERDOĞAN, B. Z. ve YILMAZ, C. (2013). *Bir Sosyal Pazarlama (İşletmecilik) Modeli Olarak Ahi Örgütleri*, Social Business @ Anadolu International Conference Procee-dings, 183-192.

TURAN Abdullah- GÜMÜŞ Kudret Safa,(2015), Türk Dünyasında Kültür, Sosyal Dayanışma Ve Birlik Köprüsü Olarak Ahilik Teşkilatı Ve Bu Bağlamda Türk Devletlerine Öneriler, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 8 Sayı: 41, S: 597-613

[Http://www.irlaiks.lv/tourism/world/country.php?id=1028&cid=3415](http://www.irlaiks.lv/tourism/world/country.php?id=1028&cid=3415), (Erişim Tarihi:01.10.2015.)

ÜNER, M. Mithat, (2003). “Pazarlama Tanımı Üzerine”, *Pi Dergisi*, Cilt:4, Sayı:4.

IS IT POSSIBLE TO RENEW RESEARCH IN OTTOMAN HISTORICAL STUDIES?

Mohamed Al Azhar Gharbi

Prof. Dr., Director of the Maghreb, African and European Exchange Laboratory
Faculty of Arts, Arts and Humanities
Manouba University of Manouba

History is not a correct or fixed science, but rather a science that is transformed according to the development of research methods, the renewal of sources, the change in the results of studies and the accumulation of knowledge in this field. Accordingly, in France the ruins of the school of annals "New History" appeared, in Italy "Microstoria", in the United States of America "New Economic History", in addition to the current "Sibiltarn Stadiz" concentrated in India. These transformations in the field of historical knowledge were not accidental, but were the result of multiple trajectories that spanned corridors of time and necessitated certain conditions that cannot be discussed now. From this point of view, we may wonder about the possibility of thinking today about producing a new Ottoman history? This leads us to wonder about the nature of the necessary conditions for such a cognitive challenge, hereunder we mention some of them:

1- Wondering to the Availability Historical Code

Decades of historical research in the field of Ottoman studies have led to the availability of an important code of knowledge in this regard, but the researcher is rarely aware of what is available here or there. Although modern technologies are able to carry out collection and statistics, it has become necessary to stand on this code to criticize it and to know the shortcomings or shortcomings in it for the possibility of overcoming it and devising new topics. In this regard, it is necessary to know the research strategies, their backgrounds and premises in order to avoid employing history for other ends.

2- Developing new research fields and approaches

It seems from our limited knowledge of Ottoman studies that they were limited to the political (such as institutions and the relationship between the center and the periphery), the military (the army, fortifications and organizations), the social (endowments, the property system and taxes), and the cultural (scholars, the Hanafi madhab, and schools), and these studies relied on the documents of the Ottoman administration of various kinds. With the importance of this, it is necessary to search for new topics such as daily life, manifestations of acculturation or coexistence, historical demography, local idnamite and other topics that will necessarily be necessary. These topics require their own research methods, which will inevitably lead to renewed approaches. It also enables fusion into global research issues.

3- Exit from local to universal

Today, there is a great deal of Ottoman studies, but they are still in a narrow local setting. What is written in Turkey is not known to other regions that belonged to the Ottoman Empire, and vice versa, in addition to what is written in the old Eastern "provinces" and is unknown to the countries that were Maghreb provinces. We can go

further to point out that research in all these areas has taken a local turn, while events in the past have been dominated by the logic of central affiliation, i.e. the Ottoman. Although today in Europe, the question of "belonging" has become a self-contained historical study, it is at the heart of events in the Ottoman sphere. Rather, Ottoman affiliation should be the gateway through which Ottoman studies enter the world of universal knowledge. To achieve this, we see the need to form research groups in several areas, starting with the necessity of networking, setting common goals for themselves and defining research strategies.

هل يمكن تجديد البحث في الدراسات التاريخية العثمانية؟

محمد الأزهر غربي

مدير مخبر التبادل المغاربي والافريقي والاوروبي

كلية الاداب والفنون والانسانيات منوبة . جامعة منوبة

ليس التاريخ علما صحيحا أو ثابتا بل هو علم متحول بحسب تطوّر مناهج البحث وتجدد المصادر وتغيّر نتائج الدراسات وتراكم المعرفة في هذا الحقل. وبناء على ذلك ظهر في فرنسا على أنقاض مدرسة الحوليات "التاريخ الجديد" وبرزت في إيطاليا "الميكروستوريا" وفي الولايات المتحدة الأمريكية "التاريخ الاقتصادي الجديد" إضافة إلى تيار "سيبلتارن ستاديز" الذي تركّز في الهند. ولم تكن هذه التحولات في مجال المعرفة التاريخية من قبيل الصدفة وإنما كانت نتيجة مسارات متعددة امتدت ردهات من الزمن واستلزمت شروطا معينة لا مجال للخوض فيها الآن. ولنا أن نتساءل من هذا المنطلق عن امكانية التفكير اليوم في إنتاج تاريخ عثماني جديد؟ وهو ما يدفعنا للتساؤل عن طبيعة الشروط الضرورية لمثل هذا التحدي المعرفي نقتصر على ذكر بعضها.

1. مساءلة المدونة التاريخية التوقّرة

أدت عقود من البحث التاريخي في حقل الدراسات العثمانية إلى توقّرة مدونة هامة تمثّل تراكما معرفيا في هذا الشأن، غير أن الباحث قلّما يكون على علم بما هو متوفر هنا أو هناك. ولئن كانت التكنولوجيات الحديث قادرة على أن تقوم بعمليات الجمع والاحصاء فإنه أصبح من الضرورة الوقوف على هذه المدونة لنقدها ومعرفة مواطن الخلل أو النقص فيها لامكانية تجاوزها واستنباط موضوعات جديدة. كما أنه لا بد في هذا الصدد من معرفة استراتيجيات البحث وخلفياتها ومنطلقاتها تجنبا لتوظيف التاريخ إلى غايات أخرى.

2. استنباط حقول بحثية ومقاربات جديدة

يبدو من خلال معرفتنا المحدودة للدراسات العثمانية أنها انحصرت في المجالات السياسية (كالمؤسسات والعلاقة بين المركز الأطراف) والعسكرية (الجيش والتحصينات والتنظيمات) والاجتماعية (الأوقاف ونظام الملكية والضرائب) والثقافية (العلماء والمذهب الحنفي والمدارس) واعتمدت هذه الدراسات على وثائق الإدارة العثمانية بمختلف أصنافها. ومع أهمية ذلك لا بد من البحث على مواضيع جديدة كالحياة اليومية ومظاهر الثقافة أو التعايش والديموغرافيا التاريخية واليدناميت المحلية وغيرها من المواضيع التي ستلزم بالضرورة. وتتطلب هذه المواضيع مناهج بحثية خاصة بها مما سيؤدي حتما إلى تجدد المقاربات. كما لأنه يمكن الانصهار في القضايا البحثية العالمية.

3. الخروج من المحلية إلى الكونية

يتوفر اليوم كم هائل من الدراسات العثمانية غير أنها لا تزال في إطار محلي ضيق. فما يكتب في تركيا لا تعرفه المناطق الأخرى التي كانت تابعة للدولة العثمانية والعكس صحيح علاوة على ما يدوّن في "الايالات" المشرقية القديمة وتجهله

3. INTERNATIONAL OTTOMAN & TURKISH RESEARCH CONFERENCE IN 7 CONTINENTS

البلدان التي كانت ايلات مغاربية. ويمكن أن نذهب الى أبعد من ذلك لنشير الى أن البحوث اتخذت في كل هذه المناطق منحي محليا في حين ان الأحداث سادها في الماضي منطق الانتماء المركزي أي العثماني.

ولئن أصبحت اليوم في أوروبا مسألة "الانتماء" مبحثا تاريخيا قائم الذات فهي تعدّ في صلب الأحداث بالنسبة الى المجال العثماني. بل ان الانتماء العثماني يجب أن يكون البوابة التي تدخل من خلالها الدراسات العثمانية الى عالم المعرفة الكونية.

ولتحقيق ذلك نرى ضرورة تكون مجموععات بحثية في مناطق عدة تبدأ ضرورة بالقيام بعملية التشبيك وترسم لنفسها أهدافا مشتركة وتحدد استراتيجيات بحثية.

TRANSFORMATION OF THE OTTOMAN STATE FROM A SOCIO-POLITICAL PERSPECTIVE

Ananda Majumdar
University of Alberta

Abstract

The study of the Ottoman state of the eighteenth century throughout the nineteenth century focuses on a more comprehensive logical outline than before by concentrating on the socio-political transformational history of the Middle East, the Balkans, and even North Africa, that was the part of the Ottoman State once upon a time. The studies on the modernization of the Middle East have dealt with the character and concentrate on outside inducements, such as influence from Europe, less than the influences within the Middle Eastern society. Furthermore, Middle Eastern and Balkan history in the nineteenth century has been considered and explained from the doctrine of the national lookouts. Therefore, historical, and social changes in the Ottoman Empire and their consequences on the character of the developing federal states in the areas have been interpreted with critique and national biases. It is essential to understand and recognize the facts of the Middle East and the Balkans societies and their economic, cultural, and social construction in the Ottoman age, which had been transformed through the effect of the internal powers before the consequences of enormous European powers. The Ottoman Empire confronted severe social displacement, according to Hasan Kafi Bosnevi, by the end of the sixteenth century and the beginning of the seventeenth century (Karpas, 2002), which the writer had written in his book 'Usul al-hikem fi nizam al-alem' (The Principle of Good Government) and later by Koci Bey in his book 'Risale' in 1630 (Karpas, 2002). The transformation in culture is different from that of the West and must be observed as functioning at various levels based on external and internal inducement. Social and economic changes in the Ottoman empire had been worked within four social areas. The paper's objective is to explain the transformation of the socio-political as well as cultural unit of the Ottoman Empire throughout its external powers. The paper's outcome finds the reasons for changes in the traditional Ottoman system as part of the kingdom's modernization. The methodology has been conducted through documentary analysis. The feature question is, what external forces helped to transform Ottoman society?

Keywords: From 18th to 19th Century, Ottoman State, Socio-Political-Cultural Transformation, Modernization, European Consequences

Introduction

Military reforms during ¹Sultan Mustafa 3rd (1757-1774) and Sultan Abdelhamit 1st (1774-1789) was one of significant scenarios for many things, such as the first channel of communication with the West, new thinking, advanced economy, innovative technology, production of western technology etc. were societal challenges due to western influence over a traditional Turkish society. Challenges come from economic and intellectual forces in everyday life. There was a relationship between the government and the people. Muslim and

¹ The transformation of the ottoman state, 1789-1908. The dichotomy if social structures and political tension in the ottoman empire. Paragraph 1st.

3. INTERNATIONAL OTTOMAN & TURKISH RESEARCH CONFERENCE IN 7 CONTINENTS

non-Muslim people made the organization deal with the government. This is how a new harmony through modernity was created. Society was changing throughout those leadership organizations that were economic power, protected the community and supported communally. The modernization of the Ottoman Empire itself was a challenge to the traditional structure of the kingdom. Many of the elites did not feel comfortable with the societal reformation process by the Sultan. Therefore, problems continued between rulers and the ruled (Karpal, 1972). In the 18th and 19th centuries, Ottoman relations with the West increased through commerce and socio-cultural exchanges. It was an ideological conflict between Ottoman society and the Sultan. Many international discoveries deprived the Turkish people, along with the sultans. The opening of the Black Sea² to the Russian trade throughout the peace treaties of Kicuk Kaynatca³ compelled Turkey to leave those territories, resulting in sadness and deprivation among the society and the ruler. Industrialization of the West was one of the moments that attracted the Ottoman Empire to a relationship. ⁴The Empire started importing European technology and manufacturing goods and thus became a rich kingdom as its social symbol. Conversely, the Empire was an exporter of food and raw materials. ⁵In 1783 the trade between Europe and the Ottoman Empire was estimated at 4.4 million. The trade always falls and down. The relations between Western Europe and the Ottoman Empire, even an economic tie, were abnormal. The West always seemed to try to dominate the relations in the name of trade. It has always tried Ottoman areas like the Balkans and South-eastern Europe to create vulnerability against the Ottomans. As a result, by the end of the 18th century,⁶ the European part of the Ottoman Empire had been influenced by Christianity. Three group leaders were created in the region to safeguard Balkan nationalism against the Empire. The Bulgarians, Greek, and Serbians were preparing revolution against the Ottoman. ⁷Groups had been made throughout the merchant and other trade occupations who had ties with Europe. The second group was made of non-Muslim intellectuals amalgamated with the trade merchant and empowered by the church. This intellectual group against the Empire called themselves revolutionary throughout the pattern of the French Revolution (Karpal,1972). The third group was made by the romantic figures (Karpal,1972) called ⁸'Kelphte,' who served in the past as military leaders during their national revolutions. Therefore 'Kelphte' was those people from the intellectual-military and part of agriculturally based peasant belonging. The Serbian revolt of 1804, the Bulgarian revolt of 1875 and other regional raising voices against

² The transformation of the ottoman state, 1789-1908. The dichotomy if social structures and political tension in the ottoman empire. Paragraph 2nd.

³ The transformation of the ottoman state, 1789-1908. The dichotomy if social structures and political tension in the ottoman empire. Paragraph.

⁴ The transformation of the ottoman state, 1789-1908. The dichotomy if social structures and political tension in the ottoman empire. Paragraph 2nd.

⁵ The transformation of the ottoman state, 1789-1908. The dichotomy if social structures and political tension in the ottoman empire. Paragraph 2nd.

⁶ The transformation of the ottoman state, 1789-1908. The dichotomy if social structures and political tension in the ottoman empire. Paragraph 7th.

⁷ The transformation of the ottoman state, 1789-1908. The dichotomy if social structures and political tension in the ottoman empire. Paragraph 7th.

⁸ The transformation of the ottoman state, 1789-1908. The dichotomy if social structures and political tension in the ottoman empire. Paragraph 8th.

3. INTERNATIONAL OTTOMAN & TURKISH RESEARCH CONFERENCE IN 7 CONTINENTS

the Ottoman of Constantinople were looking like the natural and expected dilemma of the region for the social change and reformation criteria for the Empire of the European region. Bulgaria became an independent state because of the Russia-Ottoman War of 1877⁹ (Karpal,1972). The regional conflict against the Empire of the European region was not only due to religious and cultural differences; it was an ideological conflict between bourgeois land ownership and a capitalist system of production versus feudal type authoritarian government. Ottoman Bureaucracy was coloured by Turkish flavour according to the political groups of the Balkan and Serbian region (European part of the Ottoman Empire) (Karpal,1972).¹⁰They called the Ottoman state a Turkish state; though it emerged in 1923, rumours surrounded the Empire's regions.¹¹The War of Russia and Ottoman in 1768-1774 and 1787-1792 weakened the Ottoman Empire because of its defeat. As a result, insurgences were increasing throughout the regional political groups of the European Ottoman Empire.¹²Ottoman Empire as a central government of the European region was damaged, and de-facto rulers (Karpal,1972) emerged as regional rulers of the European Ottoman region. In North Africa, Syria, Egypt, and Iraq de facto ruling system rises through temporary autonomy, and in an Arab land, the Wahhabis¹³ brushed the land. The Turkish-Muslim peasants were not in the process of social change, while Christian peasants were leading the changing scenarios, influencing Turkish Muslim groups engaged with manufacturing and administration. This is how Christian peasants were turned into an influential, middle-class powerful community that isolated Muslim Turkish peasants from the entire scenario and the rest of the world. They nicely shaped their revolutionary way by ignoring the Muslim Turkish peasant community. On the other side of the Turkish-Muslim community, they had no intellectual fellows and were a middle-class group. They could not compete monetarily with the Turkish Christian community, who were intellectually so high and rich. Turkish Muslim and non-Muslim Turkish had huge differences. Turkish Muslims in the Balkan areas were not united, rich, communicative, and powerful, and they ultimately had no leader. As a result, non-Muslim Turkish were rich both financially and identically.¹⁴According to scholar T.G. Vlaykov¹⁵"Compared with the life of the Turks, our life was patently on a higher level. Take livelihoods. For the Bulgarians, these were so varied-there were indeed hardly any trades, hardly any manufacture or fields of commerce in which they did not deal. As for the Turks, their agriculture was all they knew.

⁹ The transformation of the ottoman state, 1789-1908. The dichotomy if social structures and political tension in the ottoman empire. Paragraph 9th.

¹⁰ The transformation of the ottoman state, 1789-1908. The dichotomy if social structures and political tension in the ottoman empire. Paragraph 9th.

¹¹ The transformation of the ottoman state, 1789-1908. The dichotomy if social structures and political tension in the ottoman empire. Paragraph 9th.

¹² The transformation of the ottoman state, 1789-1908. The dichotomy if social structures and political tension in the ottoman empire. Paragraph 9th.

¹³ The transformation of the ottoman state, 1789-1908. The dichotomy if social structures and political tension in the ottoman empire. Paragraph 10th.

¹⁴ The transformation of the ottoman state, 1789-1908. The dichotomy if social structures and political tension in the ottoman empire. Paragraph 11th.

¹⁵ The transformation of the ottoman state, 1789-1908. The dichotomy if social structures and political tension in the ottoman empire. Paragraph 12th. p37.

3. INTERNATIONAL OTTOMAN & TURKISH RESEARCH CONFERENCE IN 7 CONTINENTS

And our leading people, our merchants and choragic ii [heads of Bulgarian villages]-how much higher they stood in the alertness of spirit, in the national consciousness and monetary wealth than the leading Turkish folk. Yet, we Bulgarians felt a subconscious fear of the Turks for all this. The fear of all our folk for the Turks arose from the fact that although we lived in the village unoppressed by them, we felt nevertheless that they were the masters; the governor in the konak [mansion] was a Turk . . . then the prefect and the judge in the citadel also were Turks. Turkish was the real power. Turkish was the kingdom. And we Bulgarians were their subjects." (Karpat,1972).

Literature Review

The transformation of the Ottoman State¹⁶ was an era of change. The great Ottoman Empire from 1550 to 1700 covered violently from the end of the reign of Suleiman the Magnificent to the treaty of Karlowitz after the ear of the Holy League¹⁷. The period was for a change in the social, economic, and political atmosphere. These changes reflected the Empire from its expansionist mood to a bureaucratic empire based on ideologies, secularism, and global communication, especially with Western Europe, and to create a democratic secular Empire model. The reformation of the Empire was necessary due to many international violent activities with the Ottoman Empire. Defeating the Russian war weakened the Ottomans from its European part, especially in the Balkans. The Majority Turkish-Muslim community who lived in the region was forced to migrate to the western Turkish city of Anatolia. The conflict with Arab confused relations with other Western European countries and caused a social, political, and economic change.

Many changes had been focused such as increasing relations with the rest of the world, especially with Western Europe, a liberal and bureaucratic political authority in all Ottoman provinces, as well as a central bureaucratic authority, secular glimpses etc. This is how changes throughout the Sultan Mahmud 2nd and Abdulhamid 2nd occurred during the period of the Middle of the 19th century and the later part of the 19th century. The changes were a focus for a constitutional republic where everyone could live through an idea of secularism and the path of Islam. In this reformation, many conflicts have been found as well. Many insurgencies occurred by the provincial leaders' groups like janissaries, ayans etc., against the Sultan. Many radical activities had been seen for the implementation of self-identity instead of a universal and secular enticement. Conflicts between non-Muslims of the Balkans and Muslim Turks have been seen. Still, ultimately a considerable reformation has been seen for the formation of the modern Ottoman Empire, as well as for Turkish nationhood.

Methodology

The paper has been assumed through subordinate sources of data. Subordinate sources of data include academic articles, websites etc. The description of sources has taken the method of writing the essay, reading, gathering in-depth insights on topics, exploring ideas, summarizing, interpreting, and mainly expressing in words (documentary analysis through qualitative approach). Mahmud Pasha¹⁸ was a significant sultan of the Ottoman Empire. In

¹⁶ Transformation of the Ottoman Empire. Paragraph 1st.

¹⁷ Transformation of the Ottoman Empire. Paragraph 1st.

¹⁸ The Beginning of an Empire. The Transformation of the Ottoman State into an Empire, demonstrated at the example of Grand Vizier Mahmud Pasha life and accomplishment. Introduction. Paragraph 1st.

3. INTERNATIONAL OTTOMAN & TURKISH RESEARCH CONFERENCE IN 7 CONTINENTS

1453 he conquered Constantinople and made it the capital of one of the biggest empires of the early modern period. The paper discusses many scenarios from the conflicts like the non-Muslim part of the Balkans, reformations, local political pressure groups like janissaries against the Sultan, military, constitutional reformation and many more.

Discussion

¹⁹At the end of the eighteen century and the beginning of the nineteenth-century Turkish Muslim community had two main groups of leadership; 'ayans' and 'notable' (Karpap,1972) were landlords, and bureaucratic military elements co-existed with the government. The ayans, the counterpart of Christian leadership in Balkan areas, would support ulema and janissaries and local autonomy. This is how the central authority was weakened over the provinces, including the Balkans region. The conflict between the province and the central authority was a fatal blow. The rise of the ayans (Karpap,1972) during the social transformation in the Balkan area was a crucial part. The rise of modern nation-states in the Balkans was a significant feature of the conflict in the region. Ottoman King Sultan Selim built a modern royal army to protect the Empire, surround those provinces and create a new order – ²⁰Nizam-I jedid-(Karpap,1972). The social reformation by Sultan Selim was a significant work during his kingship to change the old political and social order in the Empire. It was a 'twenty-odd paper on the question of reformations'²¹ (Karpap,1972), submitted to the Sultan for the reformation of civility and economy for the Empire by discussion and universal agreement where everyone would support and agree to the changes. A policy of centralization²² had been taken as a new political system and its culture for the functioning of the new social and civil system and the assuming. Another political system has been taken as a new political structure for the functioning varieties of performance which is related to the Empire, such as recruitment for government services and for specialized training which can lead to government functions. ²³According to the Ottoman ambassador in Vienna (Austria), Ebubekir Ratip (Karpap,1972), the reformation by Sultan Selim 3rd reflected the modern era of the Empire for its structural, social, and political strength, as well as its deeper relations with Western Europe. He said that the reformation was an image of a modern army, good economy, competitive officials, better civility through security among the citizens and their development as those part of the government measurement. Under this political reformation, Ottoman embassies opened in Paris, London, Vienna, Berlin, and other parts of Europe. The structure of the ²⁴modern school through modern teaching equipment had been imported from France. It was a significant part of the social reformation under the centralized policy by Selim 3rd and Mahmud 2nd era of the Empire. The process of centralization had taken by the Sultan for the strength of those European provinces and to deal with the regional leadership groups like ayans. The government undermined to have large landholdings of Rumelia and Anatolia²⁵ on which the power of the upper Muslim group broke. It is a support for the Christian crowds against the ayans and janissaries. The administrative organization had been set up for the functions of the centralized units and, therefore, centralized states. Under this

¹⁹ The transformation of the ottoman state, 1789-1908. The Integrative Process: Centralization. Paragraph 1st.

²⁰ The transformation of the ottoman state, 1789-1908. The Integrative Process: Centralization. Paragraph 1st.

²¹ The transformation of the ottoman state, 1789-1908. The Integrative Process: Centralization. Paragraph 1st.

²² The transformation of the ottoman state, 1789-1908. The Integrative Process: Centralization. Paragraph 2nd.

²³ The transformation of the ottoman state, 1789-1908. The Integrative Process: Centralization. Paragraph 2nd.

²⁴ The transformation of the ottoman state, 1789-1908. The Integrative Process: Centralization. Paragraph 3rd.

²⁵ The transformation of the ottoman state, 1789-1908. The Integrative Process: Centralization. Paragraph 3rd.

centralized unit, activities like collecting new taxes and the anticipated recruitment method were operating.²⁶ The janissaries' revolt stopped Selim's reforms after the resignation of Sultan Selim in 1807.²⁷ Ayan leader Mustafa Pasa of Ruscuk (Russe) was a main character in intervening in Empire matters and helping to bring Sultan Mahmud 2nd to power in 1808, and indirectly in helping to rebuild the modern army separated in 1807.²⁸ The new army was formed with a section of a janissary corps, known as sekban (Karpas,1972), later in 1826 as²⁹ 'Asakir-i Mansure-t Muhammediye (Victorious Muhammadan Soldiers)' (Karpas,1972) after the abolition of janissaries. Sultan Mahmud 2nd was very careful about ayans (another revolutionary group like janissaries), and he knew that they were committed to obeying the throne of Sultan Mahmud and protecting the army as a safeguard of the Empire. The ayans also agreed to protect the Sultan and other central authorities from the army revolt if it happened at any time. The ayans had estimated 5000 soldiers in Istanbul as their strength. In return, the ayans were demanding their recognition as a leading community of all lower social groups, as well as under the modern social structure recognizing their demands through power, people and land instead of religion (Karpas,1972). Therefore, an agreement was made between the central authority of the Empire and the ayans for a peaceful co-existence. Ayans did not oppose the centralized political system inaugurated by the Empire, but they opposed those systems that ignored their identity, interests, traditional authority, and solidarity in the Balkans. The conflict between the central bureaucracy of the Empire and the ayans was increasing, which resulted in speeding up the process of centralization³⁰. Sultan succeeded in abolishing timars, as well as janissaries, throughout the centralization process. At the same time, his modern army successfully secured war with Russia, thus protecting the Empire from violence from inside insurgence groups like the ayans and janissaries. Sultan Mahmud 2nd seized the lands of the ayans and distributed them among his loyal army' victorious Muhammadan soldiers³¹. Sultan became the absolute ruler of the Empire, and those groups like ayans, and janissaries were eliminated who were trying to be the spokesperson of the masses from many communities and create bargains against the Sultan and the central bureaucracy for the fulfilment of their self-demand.³² Sultan Mahmud 2nd destroyed the Mayans but did not destroy the subgroups. His liquidation of the ayans was a step to promote new social communities that could play an important role in Ottoman politics. Development in the Empire started at least six years behind the Balkans as its Christian counterpart. New classes took ownership and cultivation of land as their economic foundation.³³ Cultivation of these lands and the price of the corps were not determined by the Empire but by the supply and demand throughout the western industrial system, the cash economy laws, and the free

²⁶ The transformation of the ottoman state, 1789-1908. The Integrative Process: Centralization. Paragraph 5th.

²⁷ The transformation of the ottoman state, 1789-1908. The Integrative Process: Centralization. Paragraph 5th.

²⁸ The transformation of the ottoman state, 1789-1908. The Integrative Process: Centralization. Paragraph 5th.

²⁹ The transformation of the ottoman state, 1789-1908. The Integrative Process: Centralization. Paragraph 5th.

³⁰ The transformation of the ottoman state, 1789-1908. The Integrative Process: Centralization. Paragraph 6th.

³¹ The transformation of the ottoman state, 1789-1908. The Integrative Process: Centralization. Paragraph 6th.

³² The transformation of the ottoman state, 1789-1908. The Rise of a Muslim-Turkish Middle-Class Group and Bureaucratization. Paragraph 1st.

³³ The transformation of the ottoman state, 1789-1908. The Rise of a Muslim-Turkish Middle-Class Group and Bureaucratization. Paragraph 1st

3. INTERNATIONAL OTTOMAN & TURKISH RESEARCH CONFERENCE IN 7 CONTINENTS

market etc.³⁴ However, true economic power was still on urban merchant groups, mostly Greek, Armenian and Christian Arab. Establishing the current capitalist³⁵ order, a rational bureaucratic system, was possible through liquidating the old social system. Even though the Ottoman Empire had somehow preserved the liquidation of the old social system (Karpas,1972).³⁶ The Empire was never losing its freedom and sovereignty and tried to preserve its multicultural and multinational images instead of Turkish nationalism until the end of World War 1st.³⁷ The Tanzimat decree of 1839 was solidly accepted as a format of a new administrative, bureaucratic, and transformation of the Ottoman Empire (Karpas,1972).³⁸ The decree ordered many things for the betterment of the Ottoman people, such as their life protection, health and safety, which will be protected by the throne of the Sultan, as well as by the new moderate bureaucracy. Ottoman Bank was established in 1840, and protective measures were also taken to protect the Ottoman currency and its value compared to foreign currencies. These are examples of the transformations of the Empire. Administrators like Resit Pasa, Islahat Ferman were those bureaucrats who changed the entire social-economic and political system with their approaches and skills, influencing the Sultanate of the Empire always.³⁹ It was another agreement called the rescript of 1839 through which the Ottoman Empire was recognized as the community of the nation and was subject to the provisions of international law, which was the definition of civilized nations. Therefore, the social-economic and political changes from 1789 to 1856 were a significant feature of the Ottoman Empire's history through many initiatives such as the famous '40Land Code,' which had been started in the 1840s as a part of the modernization. The modernization system of the Ottoman Empire had been focused on Western Europe by the Ottoman authority for the granting of a similar European administrative system. It was thus an approach to accept the Ottoman administrative system by the rest of Europe as a liberal structure based on religious equality, such as a liberal system of Christianity, as well as the liberal system of Islam.⁴¹ The rescript declared equality in military service, schools, justice, and equal employment opportunity in government services. The equality helped the Christian community increase their economic power, indirectly supporting the nationalist struggle against the Ottoman Empire. However, liberalization through growing commercial relations with Europe, transfer of state lands to

³⁴ The transformation of the ottoman state, 1789-1908. The Rise of a Muslim-Turkish Middle-Class Group and Bureaucratization. Paragraph 1st

³⁵ The transformation of the ottoman state, 1789-1908. The Rise of a Muslim-Turkish Middle-Class Group and Bureaucratization. Paragraph 4th.

³⁶ The transformation of the ottoman state, 1789-1908. The Rise of a Muslim-Turkish Middle-Class Group and Bureaucratization. Paragraph 4th.

³⁷ The transformation of the ottoman state, 1789-1908. The Rise of a Muslim-Turkish Middle-Class Group and Bureaucratization. Paragraph 5th.

³⁸ The transformation of the ottoman state, 1789-1908. The Rise of a Muslim-Turkish Middle-Class Group and Bureaucratization. Paragraph 5th.

³⁹ The transformation of the ottoman state, 1789-1908. The Rise of a Muslim-Turkish Middle-Class Group and Bureaucratization. Paragraph 6th.

⁴⁰ The transformation of the ottoman state, 1789-1908. The Rise of a Muslim-Turkish Middle-Class Group and Bureaucratization. Paragraph 7th.

⁴¹ The transformation of the ottoman state, 1789-1908. The Rise of a Muslim-Turkish Middle-Class Group and Bureaucratization. Paragraph 7th.

3. INTERNATIONAL OTTOMAN & TURKISH RESEARCH CONFERENCE IN 7 CONTINENTS

individuals through the Land Code of 1858, regulation of the economic system through a European code system, and courts turned the Ottoman economy into a capitalist economy from a primitive economy.⁴² The rise of the Ottoman middle class significantly influenced the capitalist economy. Land ownership by the rising middle class instead of commercial entrepreneurship was influential in the growth of the Muslim Middle-class community and the creation of the merchant community, ulema community, and landlords' community among the Muslim population of the Empire (Karpas,1972).⁴³ After the Middle of the 19th century Ottoman population had been divided into two groups: Muslim agrarian and non-Muslim commercial entrepreneurs. The interaction between the Muslim rural community and the non-Muslim merchant community was another significant part of the Ottoman social and economic reformation system. This was also when the term *mevazir* was abolished, and communities like the rich and notables were using the Empire. Therefore, notables and rich communities already existed in the Empire because of the modernization of many Ottomans systems. Sultan made a special group through the rich and notable persons for representation in administration. Therefore in 1845' special council of *ayans*⁴⁴ formed by the Sultan.⁴⁵ The effects of the reformation were showing significant. There was a concern about political loyalty in the context of administrative integration for centralization. It was a question of how modern thinkers are loyal to the Empire.⁴⁶ *Ottomanize* (Karpas,1972) was a term for equal citizenship through which the Empire tried to succeed the ethnic and religious loyalties of the various minority communities. The concern of integration failed as the Christian community was always in question for being loyal to the Sultan. However, after the Middle of the 19th century Muslim-Turkish intellectuals, rich communities were increasing who succeeded the *Ottomanize* as a national ideology according to their own social and cultural background.⁴⁷ Young Ottomans like Namik Kemal, Ziya Pasa, and Ibrahim Sinasi described the justification of the Ottoman ideology through the Islamic political tradition and the Ottoman principle of government (Karpas,1972). They were the first young ottomans who justified to colour of the Ottoman Empire and its ideology through the nature of Islam, Islamic political tradition etc. They were focusing on the restructuring of the state institutions, as well as Islamic reformations. Reformists such as Jamal ad-Din Afghani and Muhammad Abduh were such leaders who wanted religious reformation, especially Islamic reformation, for the restructuring of the Ottoman states and its principles for the functions. Although groups like Pan-Islamism of Afghani, Egyptian nationalists opposed such reformation for deep communication with Western Europe. Zia Pasa, Namik Kemal, and Ibrahim Sinasi were educated at the government school and occupied the government position. They favoured the

⁴² The transformation of the ottoman state, 1789-1908. The Rise of a Muslim-Turkish Middle-Class Group and Bureaucratization. Paragraph 7th.

⁴³ The transformation of the ottoman state, 1789-1908. The Rise of a Muslim-Turkish Middle-Class Group and Bureaucratization. Paragraph 8th.

⁴⁴ The transformation of the ottoman state, 1789-1908. The Rise of a Muslim-Turkish Middle-Class Group and Bureaucratization. Paragraph 8th.

⁴⁵ The transformation of the ottoman state, 1789-1908. The Rise of a Muslim-Turkish Middle-Class Group and Bureaucratization. Paragraph 9th.

⁴⁶ The transformation of the ottoman state, 1789-1908. The Rise of a Muslim-Turkish Middle-Class Group and Bureaucratization. Paragraph 9th.

⁴⁷ The transformation of the ottoman state, 1789-1908. The Muslim Interpreters if the New Order: The Young Ottomans. Paragraph 1st.

3. INTERNATIONAL OTTOMAN & TURKISH RESEARCH CONFERENCE IN 7 CONTINENTS

'⁴⁸centralized policy' and were the agent of this bureaucratic system for implementation (Karpas,1972). Introduction of the constitutional order, institutions through representation were a part of the social restructure shape, where functions were divided into sections within the ruling institution. Representation was justified through the Islamic principality. The intellectual's ambition was to correct Tanzimat reforms through its cultural contrast that was created from a misunderstanding of the philosophical, ethical, and social foundations of the Empire. The intellectuals were working to impose the ⁴⁹alien cultural system over society. The Young Ottomans were considered liberal. They opposed Sultan's absolute power, the destruction of the existing culture and the setup of a hegemony culture over the society through centralization. ⁵⁰Young Ottomans like Zia Pasa believed that the Tanzimat abolished the old system instead of reformation and preservation. The council established after the Tanzimat in each Ottoman city was powerful. During the old system, if council representatives caught a crime, their punishment was necessary, while the current council had many powers without any punishment. Therefore, people's abasement by the council was easy. ⁵¹According to Zia Pasa (Karpas,1972) future of the Ottoman Empire was in danger because of liberalization as it was not a positive for the people of the Empire but for the powerful authorities who made councils in Ottoman cities, as well as made a central bureaucratic council. It was also a matter of European interference (Karpas,1972) over the Ottomans. Changes in the traditional dresses ruined the local cloth and garment industries. ⁵²Namik Kemal also criticized the son of a rich country who came to the Empire and corrupted the Ottoman's moralities. ⁵³Young Ottomans aimed to think and establish a new identity through a concept of Vatan⁵⁴ (fatherland), where a new form of identity would be set up regardless of religion, ethnicity, and local divisions. Therefore, Ottoman citizenship was in the process of all inhabitants of the Ottoman Empire regardless of ethnicity, religion, and local division. ⁵⁵The Young Ottomans played a vital role in some general notions of pre-modern political culture. ⁵⁶The later part of the 19th century and the reign of Abdulhamid 2nd represents the mixture of previous structural processes. The period was growth, differences in

⁴⁸ The transformation of the ottoman state, 1789-1908. The Muslim Interpreters if the New Order: The Young Ottomans. Paragraph 1st.

⁴⁹ The transformation of the ottoman state, 1789-1908. The Muslim Interpreters if the New Order: The Young Ottomans. Paragraph 2nd.

⁵⁰ The transformation of the ottoman state, 1789-1908. The Muslim Interpreters if the New Order: The Young Ottomans. Paragraph 3rd.

⁵¹ The transformation of the ottoman state, 1789-1908. The Muslim Interpreters if the New Order: The Young Ottomans. Paragraph 4th.

⁵² The transformation of the ottoman state, 1789-1908. The Muslim Interpreters if the New Order: The Young Ottomans. Paragraph 4th.

⁵³ The transformation of the ottoman state, 1789-1908. The Muslim Interpreters if the New Order: The Young Ottomans. Paragraph 4th.

⁵⁴ The transformation of the ottoman state, 1789-1908. The Muslim Interpreters if the New Order: The Young Ottomans. Paragraph 4th.

⁵⁵ The transformation of the ottoman state, 1789-1908. The Muslim Interpreters if the New Order: The Young Ottomans. Paragraph 11th.

⁵⁶ The transformation of the ottoman state, 1789-1908. Towards National Statehood. Paragraph 1st.

social and economic areas, and ideological reformation (Karpas,1972).⁵⁷Ottoman nationalism was superseded by Turkish nationalism. Power, intelligence, and the military were the top three political elements that conflicted with the economic and other social groups for their superiority.⁵⁸The reign of Abdulhamid 2nd in 1908 was a threshold for the building of the Republic⁵⁹ and the abolition of the monarchy.

Conclusion

The constitution of 1876⁶⁰ represented a constitutional monarchy to reduce the power and authority of the Sultan. It had thus managed the preservation and strengthening of the division of labour among the three branches of the government.⁶¹The constitution created the legislature and dictated the functions according to the Western models, as well as relations with the terms of council and consultation from Islam. The early Ottoman reformers were eyeing the formation of an administration led by the Prime Minister under a functionalist logic. The great Prime Ministers were known for the reformation, such as Resit Ali, Fuad and Mithat Pasas. From 1876 onwards, there was no Prime Minister. Sultan Abdulhamid 2nd had effective control of the power. He increased the throne power and transformed the Sultan into the supreme executive organ as he was regarded in the Ottoman Empire. He preserved the Ottoman Islamic political theory through a reinterpretation. Abdulhamid 2nd rule differed from Mahmud's 2nd rule as Mahmud followed the old rule of 'hukum' (Karpas,1972). Mahmud did not reinterpret any Islamic law but practiced politically for his legitimacy. Therefore, Mahmud 2nd followed the tradition of Islam by following the traditional powers implemented by the Ottoman government. Abdulhamid also stabilizes the rule of Islam (Karpas,1972) in government affairs. The war of 1877 with Russia and the treaties of San Stefano (Karpas,1972) and Berlin resulted in the loss of territories south and southeast Danube and Caucasus.

Many Muslim-Turkish were living here. They were forced to migrate after the defeat of the war with Russia. The Ottoman Empire continuously lost its European territory, and the Turk Muslims were migrating to Thrace and Anatolia from the European regions. Ottoman Empire in the 19th century was transforming through institutional and ideological concepts. Urbanization was the most reliable indicator of the transformation (Karpas,1972). The professionalism of the bureaucracy during the Abdulhamid reign and its expansion was another development and improvement. Terms like foreign affairs, justice, defence, navy, finance, education, trade, construction, and council of the states had been remarked on and maintained in the constitution of 1876 (Karpas,1972).

However, ministers were the agent of the Sultan, not independent agents to run the Empire. The court system (Karpas,1972) was preserved. The nizame court tried to maintain civil cases among the Ottoman subjects; the seriat court tried to maintain family cases among the Muslim community, while the cemaat courts tried to keep commercial issues for the non-Muslim community (Karpas,1972). The rise of the intelligentsia after 1870 reflected the innovation and development throughout the increasing school setup, economic status, and cultural

⁵⁷ The transformation of the ottoman state, 1789-1908. Towards National Statehood. Paragraph 1st.

⁵⁸The transformation of the ottoman state, 1789-1908. Towards National Statehood. Paragraph 1st.

⁵⁹ The transformation of the ottoman state, 1789-1908. Towards National Statehood. Paragraph 1st.

⁶⁰ The transformation of the ottoman state, 1789-1908. Towards National Statehood. Paragraph 1st.

⁶¹ The transformation of the ottoman state, 1789-1908. Towards National Statehood. Paragraph 1st.

3. INTERNATIONAL OTTOMAN & TURKISH RESEARCH CONFERENCE IN 7 CONTINENTS

outlook of the provincial urban layers. The group was like Young Ottomans belonging to the merchants and peasants' communities from Ottoman regional towns. They had several professional intelligentsia schools through which they flourished their ideology of acculturation and liberalization in the Ottoman Empire. The rise of military officers (Karpap,1972) was another political rule during the 19th century. The first modern school was established to train the military (Karpap,1972). The army had a significant role in the formations, and throughout the Empire, as well as internationally, they have been recognized. The Young Ottomans, Namik Kemal, developed a term 'vatan' (Karpap,1972) fatherland, political identity and loyalty to the state within the framework of the Ottoman-Muslim culture. This approach was a part of Turkish nationalism and the political culture of the new generation of intellectuals (Karpap,1972). Nationalism has been developed through a dynamic state that can explain a secular view of man and society. Nationalism was not only a concept of the political solution and the survival of Turk nationhood but a channel for introducing science and progressing a new political unit. Young Turks were, therefore, a significant upheld of the sovereignty of the Ottoman Empire, as well as for the future of Turkish statehood and Turkish identity globally.

References

- Flatz, V. (2021). The Beginnings of an Empire. The Transformation of the Ottoman State into an Empire was demonstrated by the example of Grand Vizier Mahmud Pasha's life and accomplishments. *Historia.scribere*, 13, 257.
<https://doi.org/10.15203/historia.scribere.13.623>
- Haque, S. (2021, October 28). *Decline and Transformation of the Ottoman Empire*. [Www.alonereaders.com](https://www.alonereaders.com). <https://www.alonereaders.com/article/details/157/decline-and-transformation-of-the-ottoman-empire>
- Karpap, K. H. (1972). The Transformation of the Ottoman State, 1789-1908. *International Journal of Middle East Studies*, 3(3), 243–281.
<https://doi.org/10.1017/s0020743800025010>
- Nugay, K., & Kahraman, A. (2019). The Transformation of Ottoman Criminal Law in the 19th Century: The Example of Crime of Complicity. *ULUM*, 2(1), 103–120.
<https://doi.org/10.5281/zenodo.3377498>
- Transformation of the Ottoman Empire. (n.d.). *Military Wiki*. Retrieved March 7, 2023, from https://military-history.fandom.com/wiki/Transformation_of_the_Ottoman_Empire
- ULUM 2645-9132. (2019). The Transformation of Ottoman Criminal Law in the 19th Century: The Example of Crime of Complicity. In *Internet Archive*.
<https://archive.org/details/8ulumissn26569132vol2issue1july2019article5pages103120bykubranugay>

SULTAN MEHMED II AND HIS CONTEMPORARY SCHOLARS

Salim Ayduz

Professor, Independent scholar, Manchester, UK

Abstract

The Ottomans flourished at the beginning of the fourteenth century in western Asia Minor. Scientific studies encouraged and supported by Ottoman sultans and statesmen had peaked at the reign of Mehmed II who highly valued science and philosophy and championed scholars of the Islamic world. While he was embracing Turkish and Muslim scholars from the East and the Muslim world, he was at the same time inviting to his capital Western scholars and artists. His interest in the Western culture had begun while he resided in the Manisa Palace as the crown prince. The Topkapı Palace library owns over fifty scholarly books on Western civilization which were once part of Mehmed II's personal library.

He also invited scholars from Turkic-Muslim countries, too, the most distinguished of them being Ali Qushji, who was at the time the chief scientist in the Samarkand Observatory. He authored numerous text books to be taught at madrasas. In addition to Ali Qushji, Kara Sinan, Shaikh Wafa, Hocazade and Ala al-Din al-Tusi, all eminent scholars of astronomy and mathematics, were also active during the reign of Mehmed II.

Sharaf al-Din Sabuncuoglu and his book in the field of medicine are also worthy of mention. He translated into Turkish the surgery chapter of Al-Zahrawi's al-Tasrif and added to the translation three separate sections which he himself wrote and named it *Jarrahiye-i Ilkhaniye*. Mas'ud b. Hakim al-Din al-Jilani and Muhammad b. Yusuf al-Ilaki may also be named as other eminent scientists who were contemporaries of Mehmed II.

In this paper, we will analyse their books and their relationship with Mehmed II to reveal their contribution to the Ottoman Science. The reign of Mehmet II is without doubt a very important time in terms of the advancement of Ottoman science and education on which the said scholars and their studies had significant impact over the course of the following few centuries.

Keywords: The Ottomans, Mehmed II, Sharaf al-Din Sabuncuoglu, Ottoman Science, Ottoman Medicine, Ali Qushji

THE HAIKU POEM IN TURKISH CULTURE

Irina-Ana Drobot

Technical University of Civil Engineering Bucharest, Faculty of Engineering in Foreign Languages, Department of Foreign Languages and Communication, Bucharest, Romania

Abstract

The purpose of this paper is to present the situation of the haiku poem in Turkish culture. It will begin with an analysis of the situation of haiku poems translations, which took place via Western languages. The influence of Japanese culture is seen in Turkey after World War I, and the haiku poems are present due to European and American translations. Turkish poet Orhan Veli's translations of haiku poems are also well-known (during the period of 1937-1941). The paper will also look at examples of haiku poems written in contemporary online kukai contests, as well as published in magazines, in order to see their general topics, compared to those of poets belonging to other cultures. The attitude to haiku poems and to Japanese culture will also be analysed thanks to the entrance of this type of poem in Turkish literature. The main question is how Turkish culture adapts its concerns and poetry style to the form offered by the Japanese poem. The work of Turkish poets that have read haiku will also be taken into account, in order to see the influences of the Japanese poems on some of their work. One such poet is Ahmet Hâşim (1884-1933), in whose poems from Piyâle the technique used is influenced by both haiku poetry and Symbolist poetry. The influence is visible in selecting the images in order to express emotions.

Keywords: online kukai; sympathy; translation; Buddhism

INTRODUCTION

The haiku poem has had a long history and still continues to be practice by Western cultures. In Turkish culture, contact with haiku poems was achieved through translations from Western languages, according to Mignon's project, from Georg-August-Universität Göttingen. Mignon states that after World War I, there was a great interest for Japanese literature on the part of intellectuals in Europe. From this interest, translations were done, as well as writing in the same style of Japanese poetry. Creative and academic literature in Turkey becomes influenced by the short Japanese poem. Albachten (in Miyashita and Essen, eds. 2019: 36) mentions the translations by Turkish poet Orhan Veli (1914-1950) of haikais and haikus during 1937-1941. The first anthology of haiku in Turkey was published in 1962. Until then, the Turkish readers could become familiar with the haiku poems through Veli's translations, but also through the haiku poems he wrote himself. Albachten (in Miyashita and Essen, eds. 2019: 36) offers the following example and also a translation of one of Veli's haiku poems:

Yosun kokusu	Smell of the seaweed
Ve bir tabak karides	And a plate of prawns
Sandıkburnu'nda.	In Sandıkburnu.

Albachten notes that there is no cutting work (kireji), but prawns can be regarded as a kigo, or word designating the season. After 1990, according to Albachten, many poets wrote haiku poems, such as Oruç Aruoba (born in 1948). Aruoba also translated Basho's haiku poems into Turkish.

3. INTERNATIONAL OTTOMAN & TURKISH RESEARCH CONFERENCE IN 7 CONTINENTS

Ahmed Hâşim (1884?-1933), a Turkish poet in the beginning of the XXth century. His poems from the book *Piyâle* are based on visual images in order to express emotions, in the manner common to Symbolism and to haiku poems. An example is the fragment from the poem Merdiven (Stairway)

Slowly you will ascend these stairs,
A bundle of sun-colored leaves on your skirts
Then a moment you will look, weeping, at the skies...
The waters yellow... as your face pales bit by bit,
Watch the reddened air for the evening sets in

The visual images are taken directly from nature, but are carefully selected for the poem, for the message to be expressed. The visual images and the way they are selected and combined form a version of figures of speech that are common to Western poetry. However, in this fragment, the comparison is done explicitly: “The waters yellow... as your face pales bit by bit”.

The present paper will look at online kukai contests, as well as online magazines, where writers of haiku poems from Turkey participate in order to understand how Turkish culture has influenced their way of writing haiku poems.

MATERIALS AND METHODS

In this section, the features of Turkish culture that could have something in common with Japanese culture, as well as habits, values and mentalities that could favour haiku poems writing and reception will be analysed.

First of all, Turkish culture has been, historically, influenced by Eastern Mediterranean culture, Western and Central Asian cultures, as well as the Middle East. All the influences were at first felt during the Ottoman Empire, under which several ethnicities were living together, with several religions. Thus, the influence of Asian cultures had been felt early in history.

Second, there is the issue of high power distance in family life, as well as at school and at work, which is common to both Japanese culture, where haiku poems originate, and Turkish culture. While tending to become changed through modernization, “Turkish culture can still be described as rather traditional, authoritarian, and patriarchal (Duben, 1982; Fisek, 1982)” (Poyrazli 2003: 109). Such aspect can be relevant since it is easy for the poets learning to write haiku to accept the existence of a master, or professor, *sensei* in Japanese terms. The teacher is an authority figure, just like parents and elders in a family, in both Turkish and Japanese cultures, and should be treated with respect. Respect for rules follows from the respect for authority, so it comes natural for both Turkish and Japanese poets to write according to the rules of the haiku poem. Traditionally, haiku poems have three lines, with the pattern 5-7-5 syllables and a kigo. However, contemporary haiku has broken free from such constraints worldwide, and what still matters is the very brief form.

Third, due to the differences with Western culture, regarding their inclination to use non-verbal cues for communication, we expect it to be easier for Turkish poets to write haiku, where the message is alluded to and implies through symbols:

Turkish culture is predominantly Islamic. The people of an Islamic background are often unfamiliar with behavioral patterns that seem to be obvious and normal in Western culture (Deen, 1985). In addition, unlike Western culture, Turkish people are apt to communicate through nonverbal communication such as gestures and symbols (McWhirter, 1983). (Poyrazli 2003: 107)

3. INTERNATIONAL OTTOMAN & TURKISH RESEARCH CONFERENCE IN 7 CONTINENTS

Poyrazli (2003: 111) details what is meant by non-verbal communication in Turkish culture, giving examples of symbolic gestures showing the rules in society: “Certain gestures symbolize respect and regard for elders. For example, a person takes the elder's hand, kisses it, and then touches the back of the hand to his or her forehead, or a person does not cross his or her legs, smoke, or make eye contact in the presence of an elder. (McWhirter, 1983)”.

Otherwise, poetry is a predominating genre in the literature of Turkish culture, ever since Ottoman literature, when poetry and prose were the main genres. Ottoman divan poetry was ritualized, symbolic, and lyric. Turkish authors may, thus, have a long attested affinity towards poetry, which makes them write haiku poems successfully.

Common symbols make a cultural empathy possible with ease between Japanese and Turkish. There are symbols that Turkish and Japanese cultures share, such as the crane. According to Kara and Teres (2012: 200), “crane motifs have been used in various sections of Turkish and Japanese cultures since ancient times”, and they symbolize, among others, fidelity, devotion, and freedom.

The structure of the Turkish and Japanese languages are similar, in that they are both SOV (subject-object-verb) languages.

When it comes to online haiku contests organized by Western cultures, Turkish poets are rarely present. For instance, in the European kukai, during the time period 2013-2021, only two haiku poems by participants from Turkey have been recorded:

its leash off
the infinite
field

Joseph Salvatore Aversano, Ankara, Turkey
(2-2-0) = 10 pts
(Results of the EUROPEAN QUARTERLY KUKAI #20 - Winter 2017)

surprise party
no one hears
my tired sigh

#211 Debbi Antebi, Istanbul, Turkey
(1-3-2) = 11 pts
(Results of the EUROPEAN QUARTERLY KUKAI #15 - Autumn 2016 Edition (topic: sounds))

The first haiku poem suggests, by the combination of images, freedom. The second poem is built around the contrast between expectations of happiness regarding the surprise party, and the reality of the supposed person whose birthday is celebrated, whose reaction is not a happy one, but a tired one, implying thus a sad mood. Both haiku poems rely on indirect messages through the use of images, reminding of the non-verbal communication used in Turkish culture. Haiku poems may remind Turkish poets of Ottoman divan poetry, which was inspired by symbols, and relationships of similitude and oppositions from Persian poetry.

From the Haiku European Top (best 100 haiku authors) created by Krzysztof Kokot during 2015-2020, regarding the most creative haiku authors based on their publishing haiku poems in online magazines and participating in online contests, we distinguish the following authors from Turkey:

3. INTERNATIONAL OTTOMAN & TURKISH RESEARCH CONFERENCE IN 7 CONTINENTS

The European Top 100 Haiku Authors in 2020

- Güliz Mutlu, Turkey

The European Top 100 Haiku Authors in 2019

- Güliz Mutlu, Turkey

The European Top 100 Haiku Authors in 2018

- Fatma Gültepe, Turkey
- Güliz Mutlu, Turkey

The European Top 100 Haiku Authors in 2017

- Debbi Antebi, Turkey/U.S.A.
- Ece Çehreli, Turkey—(Honorable Mention (age 10))
- Güliz Mutlu, Turkey

The European Top 100 Haiku Authors in 2016

- Debbi Antebi, Turkey/U.S.A.
- Engin Gülez, Turkey
- Fatma Gültepe, Turkey
- Güliz Mutlu, Turkey
- Semih Özmeriç, Turkey/The Netherlands
- Güliz Vural, Turkey

The European Top 100 Haiku Authors in 2015

- Joseph Salvatore Aversano, Turkey

The first author mentioned in the top, Güliz Mutlu, who is present from 2016-2020, has published in the *Asahi Haiku Journal* and is also present in *The Mainichi*, as well as in *Under the Bashō* and Poetrypea.com. The selected poems for analysis in this paper for this author are listed below:

ASAHI HAIKUIST NETWORK/ DAVID MCMURRAY

February 5, 2021

“Guliz Mutlu couldn’t resist Turkish delights.
gathering ghosts
anise seeds marshmallow
candied almonds”

ASAHI HAIKUIST NETWORK/ DAVID MCMURRAY

November 6, 2020

“Guliz Mutlu’s friends looked their best until the party ended at dawn in Ankara, Turkey.
Colette’s haircut
truffles wine cheese music
daybreak”

HAIKU IN ENGLISH: JULY 8, 2021

July 8, 2021 (Mainichi Japan)

rainbow
I spend the pennies
in wish fountains

--

Guliz Mutlu (Ankara, Turkey)

Selected by Dhugal J. Lindsay

HAIKU IN ENGLISH: AUG. 3, 2021

August 3, 2021 (Mainichi Japan)

cicada shell

crusty wound

on my hand

--

Guliz Mutlu (Ankara, Turkey)

Selected by Dhugal J. Lindsay

Under the Bashō

Mutlu, Guliz

Category: UtB 2018 - Modern Haiku

Published: 04 November 2018

grandma's window

all the storms

and rainbows

breast feeding

under the tree

white magnolias

Guliz Mutlu

inner child

a hint of sun

in the snow

double rainbow

childhood fairyland

under construction

(<https://poetrypea.com/series-2-episode-2-a-podcast-special-on-the-theme-of-childhood/>)

“Guliz Mutlu’s Artist Statement: Poetess, artist, living in Turkey. As a francophone, she is the author of *Les Paroles Saphiques* (Les Éditions Apopsix, France, 2011) and four other published books. Her haiku in English are published by *The Mainichi*, *Modern Haiku*, *Frogpond Journal*, *The Heron’s Nest*, and *Presence*.”

(<http://aroomofherownfoundation.org/women-writers-by-guliz-mutlu/>)

In the first two examples of poems, published in the *Asahi Haiku* journal, we find examples of specific elements of Turkish culture, through the presence of Turkish delights and a specific Turkish party in Ankara. The first poem, about the “gathering ghosts”, could be about remembering a specific family event, from which only the significant details are still present. The party in the second poem is made up of enumerating the significant elements. “Collette’s haircut” seems, however, to occupy the center stage, as she probably is the one that is celebrated by her friends. The third poem is about hope, as suggested by the image of the rainbow and the wish to see it in wish fountains. The rainbow becomes the concrete image of the wish, which is, however, hard to grasp, and visible only for a moment. The low likelihood of having the wish fulfilled is present in this poem. In the fourth poem, we can see a comparison, between the cicada’s shell and the crust of the wound. What is unpleasant (the wound) is given a new perspective. Thus, the wound becomes something solid, like the

3. INTERNATIONAL OTTOMAN & TURKISH RESEARCH CONFERENCE IN 7 CONTINENTS

cicada's shell, and also something natural. The fifth poem shows the child's perspective on grandmother's window. This window appears to shelter the child from danger (suggested by the storm). At the same time, the child has all sorts of experiences, pleasant and unpleasant, suggested by the storm and the rainbow. The storm can be regarded as an element representing anxiety, and the rainbow as the state after being soothed by the grandmother. The sixth poem suggests a feeling of elegance and beauty of being a caring mother. The seventh poem attempts at showing visually, as a definition, the idea of an inner child. The inner child, an abstract concept, finds its correspondent in the "hint of sun/ in the snow", suggesting a discreet touch to it, and also a sense of fragility. What is more, a sense of vitality is suggested, which moves the others, as the sun could melt a bit the snow. The eighth poem suggests the feeling of fantasy and magic that is suggested by a double rainbow: "childhood fairyland/ under construction" shows how the viewers are using their imagination to express their feelings of wonder in front of this work of nature. The artist's statement shows us some data on the poet, helping us understand her international achievements, through her presence in English and Anglophone haiku publications.

Another contemporary haiku author present in Haiku EuroTop is Fatma Gültepe, and a selection of her haiku in English is presented below:

HAIKU: OCT. 8, 2018

October 8, 2018 (Mainichi Japan)

summer moon
seeds for the next season
remaining melons

--

Fatma Gultepe (Ankara, Turkey)
Selected by Dhugal J. Lindsay

HAIKU DIALOGUE – POET'S CHOICE – ARTIST STUDIO

September 18, 2019

april sky
grandchildren coloring
rainbow
Fatma Gultepe

Fatma Gultepe

"A haiku previously published in whispers in the wind.

happiness
childhood snow sled
waiting for winter"

(<https://poetrypea.com/series-2-episode-2-a-podcast-special-on-the-theme-of-childhood/>)

ASAHI HAIKUIST NETWORK/ DAVID MCMURRAY

August 21, 2020

blue iris
white violet

cloudier

--Fatma Gultepe (Ankara, Turkey)

In the first haiku poem, Fatma Gültepe presents an apparent definition of the summer moon, through the presentation of the specific details associated with it. With the presence of summer, we think about the following season, as we know that time passes and summer will be over. The “seeds for the next season” show the hope of continuing life and also the acceptance of the passage of time. In her second haiku, the poet once again presents a general term, “april sky”, with its definition made up of significant details. A certain time and feature of nature is associated with specific human activities. The rainbow signifies hope for the arrival of spring. In her third haiku, happiness is defined through associated significant details, thus following the same structure as her previous poems. Winter is awaited with joy by the children, as they dream of snow and the games associated with it. The fourth haiku also has the same structure, as the blue iris is defined as a “cloudier” “white violet”. The association of images is surprising and shows fantasy on the part of the poet, and it also opens a new perspective on the blue iris, as any haiku poet is expected to do.

Debbi Antebi is another author studied in this paper. The following poem has been visible searching for the name of this poet online:

31 January 2018 - North Richland Hills, TX, United States

Modern haiku from Debbi Antebi (@debbisland):

waiting for results
the rain tap tap taps
on the window

Debbi Antebi thus wrote a modern haiku: the moment of waiting for the results of something that is not specified (it could either be an exam or a medical examination, or anything else the reader can imagine and identify with) is related to the image of the rain tapping “on the window”, as marking the seconds of a clock, or as tapping with the finger in eagerness. The tapping sound also echoes the sound of an anxious, beating heart.

Ece Cehreli’s poems are presented below:

HAIKU: OCT. 24, 2019

October 24, 2019 (Mainichi Japan)

autumn leaves
taking advice
from grandma

--

Ece Cehreli (Ankara, Turkey)
Selected by Dhugal J. Lindsay

From *Brass Bell* (2017):

eating kebab
the smell of smoke
surrounding the garden
- Ece Cehreli

3. INTERNATIONAL OTTOMAN & TURKISH RESEARCH CONFERENCE IN 7 CONTINENTS

a happy day
I eat baklava
with sherbet
- Ece Cehreli

(<http://brassbellhaiku.blogspot.com/2017/04/edible-haiku.html>)

In the first poem, the “autumn leaves” have, as an equivalent, a human being’s advancing in age and finally accepting the advice from grandmother, who is a traditional and experienced person. The second haiku shows a traditional Turkish dish being associated with the experience of smoke that surrounds the garden. The third haiku is also about Turkish traditional dishes, which are associated with “a happy day” and which can be regarded as defining it.

Engin Gülez writes about culture specific elements that belong to the Japanese culture, to which the haiku poem belongs. This haiku poet thus adapts to another culture’s reality, as can be seen in the poem below:

the mountains
Santōka never saw again —
closed saké shop

— Engin Gülez (*IRIS* Little Haiku Contest 2017 (published, February 1, 2018))

(<https://thehaikufoundation.org/today-is-international-haiku-poetry-day-2019/>)

Semih Ozmeric defines the “summer night” by association with a mixture of elements, ranging from the ones associated with dreaming, such as the stars, with sadness and nostalgia, such as the raindrops, to those associated with a feeling of annoyance and unpleasantness, such as the mosquitoes:

HAIKU: OCT. 8, 2020

October 8, 2020 (Mainichi Japan)

on a summer night
mosquitoes, stars and raindrops
mixing with each other

--

Semih Ozmeric (Istanbul, Turkey)

Selected by Dhugal J. Lindsay

At the same time, the mosquitoes can be regarded as allusions to the haiku poems of one of the old masters, such as Kobayashi Issa:

All the time I pray to Buddha
I keep on
killing mosquitoes.

The mosquitoes are seasonal words for summer, and they can be associated with annoyance, but also with funny happenings, such as the one described in Issa’s poem above. The associations of mosquitoes with Issa’s poem appear in the minds of knowledgeable haiku readers. The mosquitoes thus become a common reference for readers and writers of haiku that share the same background and are part of the same international haiku community.

3. INTERNATIONAL OTTOMAN & TURKISH RESEARCH CONFERENCE IN 7 CONTINENTS

Guliz Vural focuses in the haiku poems shown below on the schema general concept, followed by details that are associated with it, in a way that is similar to Mutlu, Cehreli, Antebi and Gultepe. In all these poets' haiku poems presented in this paper, we can find this structure, with various shades of meanings, from associations to fantasy-like definitions. The following poems were visible on an internet search:

HAIKU: JUNE 10, 2016

June 10, 2016 (Mainichi Japan)

crocus or not

my young boyhood

stands in the melting snow

--

Guliz Vural (Ankara, Turkey)

Selected by Isamu Hashimoto

HAIKU: FEB. 18, 2017

February 18, 2017 (Mainichi Japan)

the road to Santiago

a pilgrim drinking

rainwater from a leaf

--

Guliz Vural (Ankara, Turkey)

Selected by Isamu Hashimoto

Ginyu, no, 70, 20.04.2016

“în spatele/ privighetorilor/ contemplu luna” (Guliz Vural, in Romanian)

“behind/ the nightingales/ I contemplate the moon” (my translation)

These poems define, firstly, the idea of “crocus or not”, suggesting hesitation, and the insecurities of a young boy, and second, “the road to Santiago”, which is associated with a pilgrim drinking water directly from nature. The pilgrim's experience is one of better getting in touch with nature, as it is associated with the experience of a travelling haiku poet, in the manner of the old haiku masters. The third poem was published in Romanian, on a Romanian blog (<http://uniuneascrititorilorfilialiasi.ro/poezia/2016/07/08/biblioteca-haiku-marius-chelaru-7>) belonging to the Romanian Haiku community in Iasi. Thus, this author's poem has had an impact at the level of the Romanian community, and also internationally. The poem sounds like a traditional haiku poem, since its setting and elements are taken from nature. The element of contemplation is also present, since Zen Buddhism in haiku poetry is associated with meditation. Several senses are present in this poem, sight (contemplating the moon) and hearing (the nightingales' song). What is more, we have the contrast between ephemeral (the limited lifespan of nightingales and of the human being) and eternal (the moon), as well as between earth (nightingales, human beings) and the sky (the moon). The human observing the moon makes the connection between earth and sky, together with the nightingales, as they can also fly.

Joseph Salvatore Aversano writes a one-line haiku related to the infinite blue “after Christ”, suggesting the power of prayer and the infinite blue of contemplation and meditation:

Joseph Salvatore Aversano

after christ the trackless blue

Bones 4

(<https://livinghaikuanthology.com/index-of-poets/alphabetic-index/243-a-poets/joseph-salvatore-aversano/2577-2014-08-14-07-52-39.html>)

His other poem is related to the same images of blue associated with the sky, this time related to birds:

Aversano, Joseph Salvatore

Category: [UtB 2018 - Poet's Personal Best](#)

blue throated

bird's sky

voice

Acorn 35, Fall 2015

(with help from Freddy Ben-Arroyo)

(<https://www.underthebasho.com/archives/utb-2018/poet-s-personal-best/2282-aversano,-joseph-salvatore.html>)

This haiku poem suggests images associated with the “blue throated”: the “bird’s sky/ voice”, suggesting a mixture of visual and auditory images, which are commonly found in nature. Aversano’s haiku poems are also built on the same schema, that of a general term and its specific associations, like the previous poets’. This structure appears to be common to all the analysed haiku poems in this paper, and it is a common structure to contemporary haiku poets.

The examples chosen for analysis in this paper are modern, and some of them break the rules, such as the rule not allowing abstract ideas to be included. Happiness is an abstract notion, and normally should not be included in haiku. However, with modern and contemporary times, rules are made to be broken, if the haiku spirit is preserved. The notion of haiku is extended to today’s world, and the previous Buddhist mindset is replaced by the contemporary one.

RESULTS AND DISCUSSION

Turkish haiku authors generally aim for a universal dimension when writing haiku in the English language. However, there are also occasions when they promote their culture’s elements. This has been the case especially with elements related to food in their culture. The indirect means of communication in haiku is achieved mainly through association of a general statement with very specific elements in the second part, after the kireji. This modern style of writing haiku is the result of the influence of the whole international community of haiku poets over Turkish poets writing in the English language. In any haiku community there is the phenomenon of contagion, or of influence of the entire group over each and every individual. The haiku poem has become influenced by the cultures of those that practice it, with their culture-specific elements, values and mindset. From the Buddhist influence, the haiku poem moves on to the influence of the surrounding environment of the contemporary haiku poet. By joining the international online haiku community, there are several ways of composing haiku and focusing on contemporary life here and now that gain central focus, and which are then practiced by every member. The Turkish members have adapted to writing haiku about the here and now of everyday life in our days, focusing on everyday life experiences that are common to everyone, regardless of culture, but also on preserving elements from their own culture, which they share with the international haiku community. In order to appeal to the audience, which is composed of international members, the experiences should be common

3. INTERNATIONAL OTTOMAN & TURKISH RESEARCH CONFERENCE IN 7 CONTINENTS

ones. Thus, the haiku poets appeal to what is universal in any culture during our times, such as experiences with various associations with seasons and advancing in age.

The background of the haiku poems is, traditionally, Buddhist. According to Blyth (1951: 311), “It is a common idea, both among scholars and ordinary people, that the Japanese were originally a light-hearted, pleasure-loving people, who were changed by the advent of Buddhism into a melancholy, fatalistic, pessimistic and indeed morbid nation”. Aitken and Merwin (2003: 192) notice that Zen Buddhism is specific to haiku poems: “Zen Buddhism distinguishes itself by brilliant flashes of insight and its terseness of expression. The haiku verse form is a superb means of studying Zen modes of thought and expression, for its seventeen syllables impose a rigorous limitation that confines the poet to vital experience.” The new perspective brought on the general concept in most haiku poems analysed in this paper from contemporary Turkish authors writing in English for online magazines and contests could be regarded as moments of insights, of changing perspectives on the world. Buddhist influences, judging from the point of view of fatalistic and pessimistic ways previously described as associated with Buddhism, can be seen, for instance, in the suggested premonition of waiting for some results in Debbi Antebi’s poem:

waiting for results
the rain tap tap taps
on the window

Otherwise, we notice a defiance of such pessimistic mindset on the part of some authors in some of their poems, for example:

a happy day
I eat baklava
with sherbet
- Ece Cehreli

Here, we notice that art is “what Freud rightly said it was, an illusory satisfying of desires we cannot satisfy in reality” (Perkins 1995: 69). In the poem above, the happy day is associated with eating Turkish sweets, and the latter part could be a memory of happiness that the author re-experiences. The Turkish sweets could be associated with one moment of happiness which is later recalled with the occasion of eating the same sweets such as, for example, in childhood. This poem brings to the Western reader the association of Proust’s madeleine, in *La Recherche du Temps Perdu*, when the taste of the cookie is associated with memories of a happy childhood. In this poem, the taste of the Turkish sweets compensates for the happiness that the author is searching for while grown up.

On some other occasion, a nostalgic, melancholy mood is suggested, such as in the poem about autumn leaves and the advice that is accepted from someone’s grandmother:

autumn leaves
taking advice
from grandma

--

Ece Cehreli (Ankara, Turkey)

Most likely the grandmother is just a memory, no longer alive, yet the grandchild, now grown up, recalls her advice and realizes that she was right.

The imagery for all these poems is taken from the immediate, everyday life realities, and is not part of removing oneself from the everyday life and retreating into nature for meditation. This is why these haiku poems are classified as modern, and closer to senryu, as they have human presence, not just nature settings.

3. INTERNATIONAL OTTOMAN & TURKISH RESEARCH CONFERENCE IN 7 CONTINENTS

However, on various occasions, nature is present even in our contemporary world, such as in the following poem about the summer night:

HAIKU: OCT. 8, 2020

October 8, 2020 (Mainichi Japan)

on a summer night
mosquitoes, stars and raindrops
mixing with each other

--

Semih Ozmeric (Istanbul, Turkey)

Selected by Dhugal J. Lindsay

Here, the summer night is presented in both pessimistic and optimistic light, through the presence of beautiful elements (stars and raindrops) and annoying elements (mosquitoes).

Hayati (2012) notices similarities between haiku and ghazal, the latter being a traditional poem in Islamic culture. Briefly, “The love in each of these poems is metaphysical one and the same images of seasons and nature as well as dealing with political issues could be frequently traced in both. Moreover, each is influenced by a religious worldview—Haiku by Buddhism and Ghazal by Islam—which shapes even its descriptions of ordinary life. Each makes use of a highly traditional body of imagery. The Ghazal includes wine, the road, the mirror, and the nightingale, while the Haiku includes standard images of the seasons, such as spring plum blossoms, summer spiders, the autumn moon, and the winter bush warbler. Moreover, each is shaped by a set of rules about form that place limits on the scope of the poem and therefore the poet's way of shaping his or her response to the forces around him.” (Hayati 2012: 689). Thus, the Turkish authors have in their cultural background a similar type of poem to haiku, which makes them to accept easily the rules and perspective imposed by haiku poems. Both are short poems, which focus on a “moment of enlightenment” (Hayati 2012: 689). However, sometimes ghazal poems refer to past moments, with touches of melancholy and nostalgia, unlike traditional haiku poems. Yet, in this respect, Turkish authors are no different from other authors from the international haiku community. Modern haiku goes beyond certain rules, and what matters is that the haiku spirit is preserved, meaning that the contrast between the two parts leads to a renewed shade of meaning and perspective over life incidents. Ghazal is “rooted in Sufism”, whereas haiku is rooted in Buddhism (Hayati 2012: 690), yet they still can have a common point: haiku “often captures fleeting, momentary sensations on the edge of perception, with an

acceptance that the world is passing and changing that is to an extent the same as the elegiac mourning for loss of time in of much of Persian Ghazals”.

The Turkish haiku poets go beyond the limited, traditional universe of the haiku poem, meaning beyond its being restricted only to nature, and to the rebirth of nature through the passage of seasons, although this theme is also present, e.g.:

HAIKU: OCT. 8, 2018

October 8, 2018 (Mainichi Japan)

summer moon
seeds for the next season
remaining melons

--

Fatma Gultepe (Ankara, Turkey)

Selected by Dhugal J. Lindsay

3. INTERNATIONAL OTTOMAN & TURKISH RESEARCH CONFERENCE IN 7 CONTINENTS

Universal experiences in human life are portrayed by Turkish authors, such as happiness, feeling one's inner child, gaining life experience and believing one's grandparents were right in their advice, the experience of a summer night with poetic elements such as stargazing but also with less pleasant ones (mosquitoes), a day of happiness eating Turkish food, feeling hope with the arrival of spring and being surrounded by young family members. While sometimes Turkish poets gain the readers' curiosity through presenting traditional elements from Turkish culture, they also have universal appeal, and gain the readers' feelings of sympathy, as throughout their lifetime, regardless of culture, they go through the same life stages. Just as seasons are the same, and are perceived in a similar, universal way across cultures, so do stages of life go on regardless of one's cultural background. The universal element help Turkish poets gain international recognition, while also becoming, at times, distinctive. This strategy is in line with the philosophy of haiku poems, traditionally, which are supposed to capture universal truths and experiences of enlightenment with which anyone can identify.

The haiku poems are powerful, as they concentrate feelings and life experiences. It is a common trait of poetry to present in a universal and striking way experiences of mankind that are common to all cultures.

CONCLUSIONS

The present paper has analysed the haiku poems written by contemporary haiku authors known internationally within the online haiku community writing haiku in the English language. Within today's world, where multiculturalism is common practice, and we are taught to accept, as well as to sympathize with different cultures, it is to be expected that haiku poems written by poets with various cultural backgrounds to have international appeal. The English language, which has become a lingua franca, helps Turkish haiku authors to make their work known at an international level, and to be part of the international haiku online community. The paper has analysed the ways in which Turkish authors maintain some particular features of their own culture while, at the same time, using universal experiences and emotions, which are not culturally-bound. The ease with which Turkish poets can write haiku poems could be explained by the specificities of their own culture, which is in fact a mixture of European and Asian cultures, generally speaking. There are also similarities between haiku and ghazal, which leads them to pay attention to concentrating on an experience which is meaningful and insightful for anyone. Turkish authors are influenced by the haiku poems as practiced by a multicultural community, not just by the Japanese community. The haiku poem itself has been influenced by various cultures and continues to be, given its international appeal. Turkish authors have also arrived at the understanding of haiku poems through Western translations, which has brought them closer to the haiku poems as practiced by Westerners (meaning that some rules are disregarded, such as the inclusion of abstract, not just concrete and visual details). What is more, the inclusion of elements from everyday, human life is clearly the influence of a mixture of haiku and senryu, coming from the contemporary American tradition.

Biography: I work as a Lecturer at the Technical University of Civil Engineering Bucharest, Faculty of Engineering in Foreign Languages, Department of Foreign Languages and Communication. I teach English language seminars for Engineering students, as well as a course in Culture and Civilization. This academic year (2020-2021) I have also taught a course in Academic Ethics and Integrity and a seminar teaching French language as a second foreign language for Engineering students, beginner level. My PhD thesis (defended in 2014)

3. INTERNATIONAL OTTOMAN & TURKISH RESEARCH CONFERENCE IN 7 CONTINENTS

is titled Virginia Woolf and Graham Swift: The Lyrical Novel (supervisor Prof. Lidia Vianu, PhD, University of Bucharest).

References

- [1] Aitken, Robert Baker, Merwin, W.S. Zen Wave: Basho's Haiku and Zen. Shoemaker and Hard, 2003. Available online at: http://buddhism.lib.ntu.edu.tw/DLMBS/en/search/search_detail.jsp?seq=128313
- [2] Albachten, Özlem Berk. Translation Flows from Japanese Literature into Turkish Between 1959-2017. In Miyahsita, R., and Essen, E. (eds.). (2019). Shaping the Field of Translation. In Japanese Turkish Contexts II. Peter Lang GmbH, Berlin. <https://books.google.ro/books?id=DV00EAAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=ro#v=onepage&q&f=false>
- [3] Blyth, Reginald H. "Buddhism and Haiku." Monumenta Nipponica, vol. 7, no. 1/2, 1951, pp. 311–318. JSTOR, www.jstor.org/stable/2382960. Accessed 25 Aug. 2021.
- [4] Deen, N. (1985). Cross-cultural counseling from a West-European perspective. In P. Pedersen (Ed.), *Handbook of cross-cultural counseling and therapy*. Westport, CT: Greenwood Press.
- [5] Duben, A. (1982). The significance of family and kinship in urban Turkey. In C. Kagitcibasi (Ed.), *Sex roles, family, and community in Turkey* (pp. 73-99) Bloomington: Indiana University Press.
- [6] Fisek, G. O. (1982). Psychopathology and the Turkish family: A family system theory analysis. In C. Kagitcibasi (Ed), *Sex roles, family, and community in Turkey* (pp. 295-321). Bloomington: Indiana University Press.
- [7] Hayati, D. 2012. A Comparative Study of Love, Culture and Religion in Haiku and Ghazal, *Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities* (ISSN 0975—2935), Vol.3 No.4, 2011.Ed. Tirtha Prasad Mukhopadhyay. URL of the Issue: <http://rupkatha.com/v3n4.php>. URL of the article: http://rupkatha.com/V3/n4/23_Haiku_Ghajal_Love.pdf
- [8] Kara, Mehmet, Teres, Ersin. 2012. The Crane as a Symbol of Fidelity in Turkish and Japanese Culture. *Millî Folklor*, Yıl 24, Sayı 95. Available online at: <http://www.millifolklor.com>
- [9] McWhirter, J. J. (1983). Cultural factors in guidance and counseling in Turkey: The experience of a Fulbright family. *The Personnel and Guidance journal*, 61, 504-507.
- [10] Mignon, Laurent. *The Haiku Between East – East and West*. Available online at: <https://www.uni-goettingen.de/en/the+haiku+between+east%26%238211east+%26+west/532723.html>
- [11] Perkins, David. "Sympathy with Nature: Our Romantic Dilemma." *Harvard Review*, no. 9, 1995, pp. 69–82. JSTOR, www.jstor.org/stable/27560488. Accessed 27 Aug. 2021.
- [12] Poyrazli, Senel. Validity of Rogerian Therapy in Turkish Culture: A Cross-Cultural Perspective, *OLUMI of HUMANETIC COUNSELING, EDUCATION AND DEVELOPMENT*, Spring 2003, Volume 42, <https://onlinelibrary-wiley-com.am.e-nformation.ro/doi/epdf/10.1002/j.2164-490X.2003.tb00172.x>

3. INTERNATIONAL OTTOMAN & TURKISH RESEARCH CONFERENCE IN 7 CONTINENTS

[13] Results of the EUROPEAN QUARTERLY KUKAI #15 - Autumn 2016 Edition (topic: sounds). Available online at: <http://europeankukai.blogspot.com/2016/09/results-of-european-quarterly-kukai-15.html>

[14] Results of the EUROPEAN QUARTERLY KUKAI #20. Winter 2017 Edition. Available online at: <http://europeankukai.blogspot.com/2017/12/results-of-european-quarterly-kukai-20.html>

THE POSITION OF NORTH AFRICAN ARABS TOWARDS THE OTTOMAN EMPIRE DURING THE FIRST WORLD WAR

Ahmed Abdel Dayem Mohamed Hussein

Prof. Dr., Professor of Modern and Contemporary History
Faculty of African Postgraduate Studies, Cairo University

Summary

When the Ottomans turned their attention towards the Arab and Islamic regions to wrest them from the hands of the Europeans in North Africa in the 16th century, there was an acceptance by the people of West Tripoli and the inhabitants of Tunisia and Algeria to the Ottomans along the line and even summoned them to carry out that task. But when these regions entered again into the clique of European occupation, whether Italian or French, in the 19th century and the beginning of the 20th century, they remained religiously loyal to the Islamic Caliphate State. This loyalty appeared clearly when the First World War broke out, and France and Italy were against the Ottoman Empire and with the camp hostile to it. And with the colonial measures against the Ottomans and their allies in the region during the war period, positions varied in these regions, especially since they all became European colonies, and departed from the authority of the Ottoman Empire years before it. Libya became an Italian colony since 1911, while Algeria, Tunisia and Morocco have become French colonies. In the years 1830, 1881 and 1912, respectively. And when there was great sympathy for the Ottoman Empire during the period of World War I, by virtue of being the state of the Islamic Caliphate, but these regions were unable to provide great assistance to the Ottomans in this war, by virtue of the fact that the two colonial countries of the region were parties to the First World War. In this context, our paper came to deal with these Arab positions and their disparity towards the Ottomans in North Africa, separating them from the predominant feeling of sympathy with the Ottomans during the war period.

Hence, the paper aims for two things: the first is to monitor the features of the Ottoman presence in North Africa before World War I, and the Ottoman state's calls for local peoples to help in its war against the European powers fighting it. Second, an examination of the contradiction between the positions of the people of North Africa and the elites towards the Ottoman Empire during the period of World War I, and an extrapolation of this contradiction in its various forms and attempts at polarization and religious propaganda of loyalty to the caliphate state and the Islamic policies of France against those propaganda. The question that arises for discussion: Was there sympathy between the peoples and soldiers of North Africa with the Ottoman Empire? And what's the result? On what background was there a contradiction in positions during the war period? To answer this question, we will divide the study into six main elements:

First - the Ottoman Presence in North Africa before the First World War.

Second - The Position of the Libyans towards the Ottoman Empire during the period of World War I.

Third - North African Arabs' View of the Ottomans and their enemies in the French Colonies in the First World War

Fourth - The Position of the Algerians towards the Ottoman state during the First World War.

Fifth - The Position of Tunisians and Moroccans towards the Ottomans during the war period.

Sixth - Ottoman-German Cooperation in North Africa and the French containment of their supporters during the war.

key Words: The Ottoman Empire - Algeria - Morocco - Tunisia - Libya - World War I - France

موقف عرب شمال افريقيا من الدولة العثمانية خلال الحرب العالمية الأولى

الملخص

حينما وجه العثمانيون أنظارهم نحو المناطق العربية والاسلامية لانتزاعها من يد الأوروبيين في الشمال الأفريقي في القرن 16، كان هناك قبول من أهالي طرابلس الغرب وسكان تونس والجزائر بالعثمانيين على طول الخط بل واستدعاء لهم للقيام بتلك المهمة. لكن حينما دخلت هذه المناطق مرة أخرى في زمرة الاحتلال الأوروبي، سواء الإيطالي أو الفرنسي، في القرن 19 وبداية القرن العشرين، ظلت على ولائها الديني لدولة الخلافة الاسلامية. وظهر هذا الولاء بوضوح حينما اشتعلت الحرب العالمية الأولى، وكانت فرنسا وإيطاليا ضد الدولة العثمانية ومع المعسكر المعادي لها. ومع الاجراءات الاستعمارية ضد العثمانيين ومن يواليهم في المنطقة خلال فترة الحرب، تباينت المواقف في هذه المناطق، خاصة وأنها أصبحت جميعا مستعمرات أوروبية، وخرجت عن سلطة الدولة العثمانية قبلها بسنوات، فليبيا أصبحت مستعمرة ايطالية منذ سنة 1911، أما الجزائر وتونس والمغرب فقد أضحت مستعمرات فرنسية في سنوات 1830 و1881 و1912 على التوالي. ولما حدث هناك تعاطف كبير مع الدولة العثمانية خلال فترة الحرب العالمية الأولى، بحكم أنها دولة الخلافة الاسلامية، إلا أن هذا المناطق عجزت عن تقديم المساعدات الكبيرة للعثمانيين في هذه الحرب، بحكم أن الدولتين المستعمرتين للمنطقة كانتا طرفا في الحرب العالمية الأولى. وفي هذا الاطار جاءت ورقتنا لتتناول هذه المواقف العربية وتباينها من العثمانيين في شمال أفريقيا، وتفصل بينها وبين شعور التعاطف الغالب مع العثمانيين خلال فترة الحرب.

ومن هنا، تهدف الورقة إلى أمرين: أولهما، رصد ملامح الوجود العثماني في شمال أفريقيا قبل الحرب العالمية الأولى، ودعوات الدولة العثمانية للشعوب المحلية للمساعدة في حربها ضد القوى الأوروبية المحاربة لها. ثانيهما، استبيان التناقض بين مواقف أهالي شمال افريقيا والنخب من الدولة العثمانية خلال فترة الحرب العالمية الأولى، واستقراء هذا التناقض بصوره المختلفة ومحاولات الاستقطاب والدعايات الدينية للولاء لدولة الخلافة وسياسات فرنسا الاسلامية المضادة لتلك الدعايات. والسؤال الذي يطرح نفسه للنقاش: هل كان هناك تعاطف بين شعوب وجنود شمال افريقيا مع الدولة العثمانية؟ وما نتيجته؟ وعلى أي خلفية وجد تناقض في المواقف خلال فترة الحرب؟ وللجابة على هذا التساؤل سنقوم بتقسيم الدراسة إلى ستة عناصر رئيسية:

أولاً- الوجود العثماني في شمال افريقيا قبل الحرب العالمية الأولى .

ثانياً- موقف الليبيين من الدولة العثمانية خلال فترة الحرب العالمية الأولى.

ثالثاً- نظرة عرب شمال افريقيا للعثمانيين وأعدائهم في المستعمرات الفرنسية في الحرب العالمية الأولى

رابعاً- موقف الجزائريين من الدولة العثمانية خلال فترة الحرب العالمية الأولى.

خامساً-موقف التونسيين والمغاربة من العثمانيين خلال فترة الحرب.

سادساً- التعاون العثماني الألماني في شمال افريقيا والاحتواء الفرنسي للمؤيدين لهما خلال الحرب.

الكلمات المفتاحية: الدولة العثمانية- الجزائر- المغرب- تونس- ليبيا- الحرب العالمية الأولى- فرنسا

EXAMPLES OF TUNISIAN TURKISH POETRY IN THE OTTOMAN PERIOD

Eyyüp ACAR

Kartaca Üniversitesi, Tunus Yüksek Dil Enstitüsü, Tunus, Tunus
ORCID 0000-0003-4732-0231

Abstract

After the conquest of Egypt in 1517, the Ottoman Empire dominated the whole of North Africa to ensure the security of the Mediterranean and the region. During the conquests, the military power of the Ottoman Empire consisted of janissaries and levents. According to the records, 4000 Janissaries were present only in Tunisia for the protection of the country. Considering Algeria, Tripoli and other cities, it can be said that this number is much larger.

Turks, who came here as a military force during the Ottoman rule, which lasted for more than 300 years, integrated with the people of the region socially and culturally, and brought the characteristics of their own language and culture to this geography. Folk poets in the military structure expressed their experiences, heroic epics, longings, sorrows and joys with poems.

In this study, we will focus on Tunisian Turkish poems, which are rare examples of poetries in the Paris National Library. A large part of the poems in question are in the form of quatrains, and some of them are poems in the syllabic form in the form of double verses. In the poems, many emotions such as heroism, war atmosphere, expatriation, mourning, longing, sorrow were mentioned and regarding the Mediterranean geography, many settlements such as Frankish Provinces, Venetian Provinces, Tunisia, Djerba, Tripoli, Malta, Sicily are mentioned. In some poems, the pseudonym Öksüz Ali is encountered. The lament about the death of the famous Turkish sailor Turgut Reis is among these poems and was published by Rıza Nur in the Tanrıdağ Magazine in 1942.

The purpose of our paper (academic) is to reveal what should be known about the poems in question and to introduce the unpublished poems to the world of literature.

Keywords: Mediterranean, Tunisia, culture, poetry, minstrel, heroism

OSMANLI DÖNEMİ TUNUSU'NDA TÜRK ŞİİRİ ÖRNEKLERİ

Özet

Osmanlı Devleti, 1517'deki Mısır'ın fethinden sonra Akdeniz'in ve bölgenin güvenliğini sağlamak için Kuzey Afrika'nın tamamını hâkimiyeti altına aldı. Fetihler sürecinde Osmanlı Devletinin askeri gücünü yeniçeriler ve leventler oluşturuyordu. Kayıtlara göre sadece Tunus'ta ülkenin korunması için 4000 kişilik yeniçeri birliği bırakıldı. Cezayir, Trablus ve diğer şehirler düşünüldüğünde bu sayının çok daha fazla olduğu söylenebilir.

300 yıldan fazla bir süre devam eden Osmanlı hâkimiyeti döneminde askeri kuvvet olarak buraya gelen Türkler, sosyal ve kültürel olarak bölge insanı ile bütünleşirken kendi dili ve kültürüne ait özellikleri de bu coğrafyaya taşıdı. Askeri yapı içerisindeki halk şairleri

3. INTERNATIONAL OTTOMAN & TURKISH RESEARCH CONFERENCE IN 7 CONTINENTS

yaşanmışlıklarını, kahramanlık destanlarını, özlemlerini, hüznü ve sevinçlerini şiirlerle dile getirdiler.

Bu çalışmamızda Paris Milli Kütüphane'de yer alan ve günümüze ulaşan nadir şiir örneklerinden olan Tunus Türk şiirleri üzerinde duracağız. 4 sayfadan oluşan söz konusu şiirlerin büyük bir bölümü halk şiiri nazım birimi olan dörtlükler, bir kısmı ise ikili mısralar şeklinde hece ölçüsüyle yazılmıştır. Koşma türündeki şiirlerde aaxa kafiye örgüsü göze çarpmaktadır. Şiirlerde kahramanlık, cenk havası, gurbet, yas, hasret, hüznü gibi birçok duyguya yerilmiştir. Akdeniz coğrafyası ile ilgili olmak üzere Frenk İlleri, Venedik İlleri, Tunus, Cerbe, Trablus, Malta, Sicilya gibi birçok yerleşim yeri şiirde zikredilmektedir. Bazı şiirlerde Öksüz Ali mahlası ile karşılaşmıştır. Ünlü Türk denizcisi Turgut Reis'in vefatını dile getiren bir ağıt da şiirler arasında yer alır ve bu ağıt Rıza Nur tarafından 1942 yılında Tanrıdağ Dergisi'nde yayımlanmıştır.

Bildirimizin amacı söz konusu şiirlere ait bilinmesi gerekenleri ortaya koymak, yayınlanmayan şiirleri edebiyat dünyasına tanıtmaktır.

Anahtar Kelimeler: Akdeniz, Tunus, kültür, şiir, halk şairi, kahramanlık

PROFESSIONAL AND PROFESSIONAL ORGANIZATIONS IN THE STATE OF TRIPOLI - THE LEVANT AND THEIR IMPACT ON THE ECONOMIC AND SOCIAL STRUCTURES THROUGH THE RECORDS OF THE SHARIA COURT. (1077-1215 AD - / 1666-1800 AH)

AMAL ISSA

Dr., Lebanese University, Lebanon

Summary

Crafts and professions in the public life of the state of Tripoli-Sham played a major role in various fields, including economic, social and administrative.

These professions and trades have known neatly organized labor gatherings, which made them maintain their existence and continuity, so each trade or profession formed a sect in which it was organized, and its members united in a literal fraternal unit that was not easy to penetrate.

There were many crafts and professions in the state of Tripoli-Sham, and their types multiplied due to the increased need for them. The hands of craftsmen and professionals were put in the state's markets, with good quality production, which secured what people needed from the necessities and luxuries of life.

This qualitative production was the result of the organizational process followed by the masters of trades and professions, as they were keen to preserve the confidentiality of their internal organization, just as the state markets were monitored and controlled by the local authorities, represented by the governor and his assistants, who established a system for economic dealings based on Islamic law, which prohibits fraud and price gouging.

The trades and professions in the state of Tripoli-Sham have effectively contributed to revitalizing and moving the economic wheel, which was closely linked to the security and administrative life.

The craft and professional organizations in the state of Tripoli-Sham, which were known as al-Asnaf, played an essential role in the economic, social and political life, as the artisans affiliated with the sects of trades and professions, whose numbers were relatively large, constituted the middle and low-income class in the state of Tripoli-Sham.

Keywords: classes - sect - order - sheikhdom - bazirbashi - kar - muhtasib - governor - wage earner - artisans - teacher - captains – cawish

التنظيمات الحرفية و المهنية في ولاية طرابلس- الشام و أثرها على البنيتين الاقتصادية و الاجتماعية من خلال سجلات المحكمة الشرعية.(١٠٧٧- ١٢١٥ م- /١٦٦٦- ١٨٠٠ هجري)

الملخص

أدت الحرف و المهنة في الحياة العامة لولاية طرابلس -الشام دوراً رئيساً في شتى المجالات منها الاقتصادية، الاجتماعية و الادارية.

لقد عرفت هذه المهنة و الحرف تجمعات عمالية منتظمة تنظيمياً دقيقاً، ما جعلها تحافظ على وجودها و استمراريتها ، فكانت كل حرفة أو مهنة تشكل طائفة تنتظم فيها، و يتحد أعضاؤها في وحدة أخوية حرفية لا يسهل إختراقها.

تعددت الحرف و المهنة في ولاية طرابلس- الشام ، و كثرت أنواعها نظراً لازدياد الحاجة اليها ، فطرحت أيدي الحرفيين و المهنيين في أسواق الولاية، أنتاجاً ذا نوعية جيدة ، أمنت ما يحتاجه الناس من ضروريات الحياة و كمالياتها.

هذا الانتاج النوعي كان ناجماً عن العملية التنظيمية التي اتبعها أرباب الحرف و المهنة حيث حرصوا على صون سرية تنظيمهم الداخلي، كما أن أسواق الولاية كانت مراقبة و مسيطراً عليها من قبل السلطات المحلية ، الممثلة بالوالي و مساعديه، الذين وضعوا نظاماً للتعامل الاقتصادي قائماً على الشرع الاسلامي ، الذي يحرم الغش و التلاعب بالاسعار.

لقد اسهمت الحرف و المهنة في ولاية طرابلس -الشام إسهاماً فعالاً في تنشيط العجلة الاقتصادية و تحريكها ، التي كانت مرتبطة ارتباطاً وثيقاً بالحياة الامنية و الادارية.

لقد أدت التنظيمات الحرفية و المهنية في ولاية طرابلس-الشام والتي عرفت بالأصناف دوراً أساسياً في الحياة الاقتصادية و الاجتماعية والسياسية بحيث شكل الحرفيون المنضويون في طوائف الحرف و المهنة و التي كانت أعدادهم كبيرة نسبياً ، الطبقة الوسطى و المحدودة الدخل في ولاية طرابلس-الشام.

الكلمات المفتاحية: الأصناف - الطائفة- النظام - المشيخة - البازرباشي - الكار - المُختسب - الوالي - الأجير - الصنّاع - المُعلم - النقباء - الجاويش

أدت الحرف و المهنة في الحياة العامة لمدينة طرابلس دوراً رئيساً في المجالات الاجتماعية و الاقتصادية و الادارية.

وقد عرفت هذه الحرف و المهنة تجمعات عمالية منتظمة تنظيمياً دقيقاً، ما جعلها تحافظ على وجودها و استمراريتها، فكانت كل حرفة أو مهنة تشكل طائفة تنتظم فيها، و يتحد أعضاؤها في وحدة أخوية حرفية لا يسهل اختراقها.¹

تعددت الحرف و المهنة في مدينة طرابلس، و كثرت أنواعها نظراً إلى ازدياد الحاجة إليها، فطرحت أيدي الحرفيين و المهنيين في أسواق المدينة، إنتاجاً ذا نوعية جيدة، أمنت ما يحتاجه الإنسان من ضروريات الحياة و كمالياتها.

هذا الإنتاج النوعي، كان ناجماً عن العملية التنظيمية التي اتبعها أرباب الحرف و المهنة حيث حرصوا على صون سرية تنظيمهم الداخلي، كما إن أسواق المدينة، كانت مراقبة و مسيطراً عليها من قبل السلطات المحلية، الممثلة بالوالي و مساعديه، الذين وضعوا نظاماً للتعامل الاقتصادي قائماً على الشرع الإسلامي، الذي يحرم الغش و التلاعب بالأسعار.²

وأسهمت الحرف و المهنة في مدينة طرابلس إسهاماً فعالاً في تنشيط العجلة الاقتصادية و تحريكها، التي كانت مرتبطة ارتباطاً وثيقاً بالحياة الأمنية و الادارية.

صحيح أن الطوائف الحرفية و المهنية كانت تختلف في تفاصيل تنظيمها، إلا أنها كانت تتبع النظام العام نفسه، بحيث كانت كل طائفة حرفية تتكوّن من معلم للحرفة و صنّاع و أجراء، يتلقون أسرار الحرفة و تقاليد طائفتها، و يحافظون على سرية نظامها الداخلي.³

¹ - سجلات المحكمة الشرعية في طرابلس: سجل رقم 4، ص، 134.

² - André RAYMOND: Artisans et commerçants au Caire au XVIII siècle, Institut Français de Damas, tomes 2, 1974, p.483.

³ - Volney: Voyage en Egypte et en Syrie, publié par Jean Gaulmier Mouton et Co. Paris, 1959, VI, p.360.

أدت التنظيمات الحرفية والمهنية في مدينة طرابلس، والتي عُرفت باسم **الأصناف**،* دوراً أساسياً في الحياة الاجتماعية والاقتصادية والسياسية بحيث شكل الحرفيون المنضون في طوائف الحرف والمهن، والتي كانت أعدادهم كبيرة نسبياً، الطبقة الوسطى والمحدودة الدخل في مدينة طرابلس.⁴

- كيفية اختيار شيخ الحرفة وسلطته على أبناء حرفته:

كان لكل حرفة شيخ يتم اختياره من قبيل أبناء طائفته الحرفية، فشكلت كل حرفة على حدة جماعة يرأسها شيخ يرعى شؤون جماعته، يفضّ المشاكل بين أفرادها ويسهر على نظامها ومصالحها. وجب على شيخ الحرفة أن يكون مستقيماً، قادراً على أداء مصالح المشيخة، مُلمّاً بأصول الحرفة، وأن يكون أبناء حرفته راضين به.⁵

إلا أن اختيار شيخ الحرفة كان يحتاج، ليكون نافذاً، إلى موافقة الحاكم الشرعي:

"بمجلس الشرع الشريف... حضر كل من السيد مصطفى بشه العطار* والسيد محمد مطرجي وأحمد بشه وعلي بن عبد الله جلبي والشيخ عبد الله الشامي وباقي طائفة العطارين بطرابلس الشام المحمية واختاروا من بينهم الرجل المدعو حسين بشه ابن سليمان بشه أن يكون شيخاً متكلماً على حرفتهم المزبورة وطلبوا من الحاكم الشرعي أن ينصبه عليهم شيخاً، وأن يقرره في المشيخة المزبورة لما لديانته واستقامته ومعرفته بأمور حرفتهم وحسن سيرته فأجابهم الحاكم الشرعي إلى طلبهم وقرّر حسين بشه المذكور في المشيخة المزبورة ونصبه عليهم وعلى ساير العطارين بطرابلس شيخاً متكلماً وأذن له بتعاطي أمور المشيخة على السنن المعتادة سالماً بذلك تقوى الله تعالى..."⁶

نرى من خلال مضمون هذه الوثيقة أنّ منصب المشيخة يكتسب شرعيته النهائية من قبيل الحاكم الشرعي، الذي نادراً ما يُخالف إرادة أبناء الطائفة الحرفية. كما وردت في نصّ الوثيقة، كلمة شيخ مترافقة مع كلمة متكلّم، والقصد من ذلك أنه يحقّ لشيخ الحرفة التكلم في مصالح طائفته ونيابة عنها.⁷

كان في بعض الأحيان يتمّ تعيين شيخ الحرفة من قبل السلطات العليا، بموجب براءة سلطانية* أو بيورلدي*:

"بمجلس الشرع الشريف... حضر الحاج حسين بن الصلطي وأبرز من يده براءة شريفة سلطانية مضمونها المنيف أنّ وظيفة مشيخة الحمّالين* بطرابلس قد وجّهت عليه من طرف السدة العلية وقيدت بالسجل المحفوظ وقريت بمسمع من طائفة الحمّالين وهم المقدم علي بن بيلا والحاج إبراهيم بن فتح الله ومحمد بن اللص والحاج مصطفى بن العبد ومحمد بن الفيديوري والحاج محمد بن الشيخ رجب والحاج أحمد صيداوي وحسن ابن الحاج حسين والحاج محمد ابو ربال والسيد محمد بن شهاب وباقي الطائفة المرقومة ورضوه بأن يكون شيخاً عليهم وقبلوه القبول الشرعي التمس الحاج حسن المزبور من الحاكم الشرعي أن يقرره بالوظيفة المرقومة فقرره بها ونصبه شيخاً على الطائفة المزبورة بموجب البراءة المومي إليها وأذن له بتعاطي خدمة المشيخة المزبورة على السنن المعتادة سالماً بذلك تقوى الله تعالى في السرّ والعلانية."⁸

شكل شيخ الحرفة الوجه المألوف لدى السلطات الحاكمة، فهو الذي كان يراجع لديها أموراً تخص حرفته يُعالج المصاعب والمشاكل الداخلية التي يعاني منها أبناء طائفته الحرفية.

كان شيخ الحرفة يمارس مهامه بشكل رسمي بعد تنصيبه من الحاكم الشرعي، هذه المهام كانت تتركّس من خلال الزيارات التي يقوم بها شيوخ الحرف إلى الحاكم الشرعي ليقروا بأنهم قبضوا ثمن ما قدّموه لمطبخ الوالي، حيث كانت كلّ الطوائف

* - الأصناف: هي تنظيمات حرفية، تهدف إلى حماية المصالح الحرفية، وتنظيم العلاقات القانونية والاقتصادية بين أعضائها.

لطفي المعوش: موسوعة المصطلحات التاريخية، مرجع سابق، ص، 21-22.

- نهدي الحمصي: تاريخ طرابلس، مرجع سابق، ص، 129.

- خالد زيادة: الصورة التقليدية للمجتمع المدني، مرجع سابق، ص، 143.

* - العطار: هو يبيع العطور، ويبيع شتى أصناف السكاكر، والصنوبر والبندق والبهارات وأصناف متنوعة من الزهور المجففة والبذور، التي تدخل في العلاجات، والعطار يصنع ماء الورد وماء الزهر وغيره.. هذه الحرفة تدرّ أرباحاً كبيرة، وغالب محترفيها من الأغنياء، محمد سعيد وجمال الدين القاسمي: قاموس الصناعات الشامية، مرجع سابق، ص، 312-313.

- سجلات المحكمة الشرعية في طرابلس: سجل رقم 7، ص، 102.

- عبد الكريم رافق: بحوث في التاريخ الاقتصادي والاجتماعي في بلاد الشام، مرجع سابق، ص، 164.

* - براءة سلطانية: هو أمر، أو فرمان سلطاني يصدر تنبيهاً لتعيين في منصب، أو منح لقب أو إعفاء، أو أي امتياز.

عبد الرحيم أبو حسين: لبنان والإمارة الدرزية، مرجع سابق، ص، 269.

* - بيورلدي: بمعنى مرسوم أو أمر سامي يصدر عن الوالي أو قائمقامه.

خالد زيادة: أركيولوجيا المصطلح الوثائقي، مرجع سابق، ص، 57.

* - الحمّالين: الذين يتعاطون تحميل البضائع إما على ظهورهم، أو على دوابهم.

بدر الدين السباعي: أضواء على قاموس الصناعات الشامية، دار الجماهير الشعبية، ص، 55.

- سجلات المحكمة الشرعية في طرابلس: سجل رقم 2، ص، 270.

الحرفية والمهنية، وبشكل دوري، تقدّم جميع ما يلزم لمطبخ الوالي من مواد تموينية أو أدوات ضرورية لاستمرار العمل في الدوائر الرسمية، وهذا ما كان يُعرف بإقرار الأصناف⁹:

بمجلس الشرع الشريف المشار إليه حضر كل من السيد عمر أخي بابا وأحمد بشه والشيخ مصطفى شياخي طايفة الدباغين وإسماعيل بشه بن الشيخ إبراهيم بازرباشي والسيد محمد بن عبيد القزاز باشي والأستاذ محمد القواف باشي والسيد محمد بن مصطفى بشه القواقجي باشي وأحمد جلبي ابن مصطفى البازركان باشي والشيخ يوسف بن الشيخ علي النطفجية والسيد أحمد السمرجي باشي وناصر النجار باشي والحاج عمر السوتجي والسيد عثمان ابن مراد شيخ طايفة الحدادين وباقي الكبار والصغار وهم حسين ابن عبد القادر وإبراهيم الحموي وجرجس البشراي والسيد محمد بن الشيخ موسى وإبراهيم بن حسن وحسن ابن الحاج علي وحسين بن إبراهيم البلانجية وأحمد بشه ابن علي التكلجي وعلي بن قبلان الكجه جي ومحمد بن اسماعيل السراج باشي وباقي السراجين ومصطفى ابن محمد شيخ طايفة العطارين والسيد محمد والسيد مصطفى ابني عمر بشه والسيد بكري مؤتمه والسيد محمد إسماعيل القصاب باشي والياس ولد عبود الباقرجي باشي وإبراهيم ولد خاشردو الترزي باشي والترجمان ديب ولد زريق وأقرّوا وقَرّروا أصالة ووكالة جمعاً وفرادى بالطوع والرضا انهم قبضوا وتسلموا من يد عمدة الأماجد حاوي المحامد صاحب الدولة والإقبال والسعادة والإجلال جناب الحاج سعد الدين باشا ادام الله تعالى سعادته وهو أقبضهم من مال خزينة المشار إليه ثمن جميع ما قدّمه وأجرة ما صنعه كلّ منهم لباب سعادة المشار إليه وتعييناته بما هو متعلق بحرفة كلّ منهم وهو من يوم السادس والعشرين من شعبان إلى أواسط ذي القعدة سنة تسع وخمسين ومائة والتمام والكمال ولم يبق كلّ منهم يستحقّ قبيل سعادته أسبغ الله جزيلاً نعمة عليه حق ولا استحقاق ولا دعوى ولا طلب ولا حقاً مطلقاً إقراراً صحيحاً مصدقاً من فخر أقرانه سليمان آغا بن أحمد بوكالته عن قبيل القايمقام المشار إليه تصديقاً شرعياً سطر بالطلب في غرة صفر الخير سنة ستين ومائة والـ¹⁰

يفيد مضمون هذه الوثيقة أنّ الطوائف الحرفية كانت تلتزم بتقديم ما تصنعه لمطبخ الوالي من مواد تموينية أو أدوات ضرورية، وكان أرباب الحرف يقرّون قبض ثمن ما قدّموه لسعادته في المحكمة الشرعية، وأنه لم يبق لهم ولا يستحقون أي شيء من قبيل الوالي.

لم يكن يتقاضى شيخ الحرفة مرتباً من طائفته الحرفية، بل كان يعتاش في الغالب من عمله، لكنه تمتع ببعض الامتيازات المادية، والتي عرفت بما يُسمّى مال المشيخة¹¹.

كان أحياناً ينوب عن شيخ الطائفة الحرفية النقيب الذي يُعيّن في وظيفته من قبيل الحاكم الشرعي، بناءً على اقتراح شيخ الطائفة المعنية، كان يتم اختيار النقيب عادة من بين المعلمين في الطائفة الحرفية، فشيخ الطائفة يكلفه بالسهر على حسن انتظام قواعد الطائفة، وأخلاق أفرادها، وكان يحقّ لشيخ الطائفة أن يقيم من يشاء نقيباً، ويعزله بحسب إرادته¹².

"بمجلس الشرع الشريف... حضر كل من أحمد جلبي شيخ حرفة التجار والحاج منصور بن صالح شيخ حرفة البوابجية والدرويش علي بن مصطفى شيخ نقيب الحرفة المزبورة..."¹³

ووجد للنقباء، نقيب أعلى عُرف بنقيب النقباء، كانت مهمته رقابة نقباء الحرف والمهنة¹⁴.

كان شيخ الحرفة يدير شؤون طائفته الحرفية الداخلية، يقوم بالتحكيم بين أعضائها ويحسم المنازعات القائمة بينهم، ويقوم النظام، ويعاقب المسيئين، فكانت الشكاوى ضد أي عضو من أعضاء الطائفة توجّه إلى شيخ الحرفة، والذي نادراً ما كان يفشل في إنزال العقوبة بالمحلّ.

ومن مهام شيخ الحرفة أيضاً، توزيع حصص الضرائب على أعضاء طائفته، وهو المسؤول عن دفعها في وقتها المحدد إلى السلطات الحاكمة¹⁵.

كان اليكيت باشي* أو الجاويش يعاون شيخ الحرفة في عملية توزيع الضرائب وجمعها من أعضاء الحرفة. كان الجاويش يُعيّن من قبيل شيخ الحرفة، ورُعي اختياره في أن يكون أهلاً لعمله قادراً على القيام به. وليس للجاويش حق ولا سلطة قضائية على حرفته، بل هو رسول الشيوخ ومتمم أوامرهم، فهو يُبلغ الجزاء لمن حكّم عليه شيخ الحرفة بشيء، ويدعو بإذن شيخ الحرفة سائر الأعضاء للاجتماع، ويكلفهم لحضور اللائم¹⁶.

⁹ - خالد زيادة: الصورة التقليدية للمجتمع المدني، مرجع سابق، ص، 150.

¹⁰ - سجلات المحكمة الشرعية في طرابلس: سجل رقم 9، ص، 49-50.

* مال المشيخة: بالرغم من أنّ لكل طائفة حرفية شيخاً مستقلاً يدير شؤونها ويحصد ويدفع ضرائبها إلا أنّ هناك بعض الطوائف الحرفية كانت تتبع بعض الطوائف الأخرى، فعلى سبيل المثال: كانت طائفة المسالخية يمقاً لطائفة القصابين، فكلمة "يمق" تعني "مساعدة"، فالهدف الرئيس من التبعية تحمّل المسؤولية، والمساهمة في دفع الضرائب، بما فيها مال مشيخة.

عبد الكريم رافق: بحوث في التاريخ الاقتصادي والاجتماعي، مرجع سابق، ص، 171.

¹¹ - عبد الغني عماد: السلطة في بلاد الشام، مرجع سابق، ص، 250.

¹² - عبد الرحمن الجبرتي: تاريخ عجائب الآثار في التراجم والأخبار، دار الجليل، بيروت، ط2، الجزء الثالث، ص، 240.

¹³ - سجلات المحكمة الشرعية في طرابلس: سجل رقم 3، ص، 345.

¹⁴ - محمد الأمين المحبي: خلاصة الأثر في أعيان القرن الحادي عشر، القاهرة، 1869، ج4، ص، 144.

¹⁵ - جب وبون: المجتمع الإسلامي والغرب، مرجع سابق، ص، 116.

* اليكيت باشي: يكييت تعني الرجل الأخلاقي الكريم، وباشي تعني الرئيس.

عرفت الطوائف الحرفية والمهنية، أساليب عديدة من القصاص والعقاب ، كانت تُمارس على الحرفيين والمهنيين الذين يخلون ويعشون في أعمالهم، يمكن تلخيصها بما يلي:
أ - يطرد كل من يخون حرفته، أو يغش بها طرداً باتاً، فلم يعد أحد من أهل حرفته يقبله، بل إذا أرادوا يجرون عليه حرباً شديدة لأجل إسقاطه من كل عمل.
ب- أن يُشهر به بين الناس إذا كان غشاشاً، فإذا ثبت أن أحد معلمي الكار نقص الصاية* عن الطول، أو العرض المؤلف، كان يُحضرها شيخ الكار، ويقصّها ويعلقها في السوق، ليصبح صاحبها عبدة لمن اشتغل.¹⁷
ج- التجريس، كان أحد أنواع العقوبات المعمول بها في السوق، فالتجريس هو أن يركب المذنب حماراً بالمقلوب، ويُسخم وجهه بالسواد، وآلة العمل على صدره التي غشّ بها، ويدوروا به البلدة كلها.
د- التسمير هي عقوبة التمرد على القرارات الحكومية لجهة عدم الالتزام بالأسعار، والمقصود بالتسمير هو إغلاق الذكّان، والتي كانت تنفذ بموافقة الوالي.¹⁸
إضافة إلى هذه القصاصات، كانت هناك إجراءات عقوبية أخف فكان يُفرض على من أخلّ بقواعد الكار، إقامة وليمة لأنها تعادل الجزاء النقدي.¹⁹

- الأسباب التي تؤدي إلى عزل شيخ الحرفة:

عرفت الطوائف الحرفية درجة متقدمة من الأخلاقية المهنية التي ظهرت على مختلف المستويات. فشيخ الحرفة اشترط فيه، إلى جانب معرفته بأمور الحرفة ومقدرته على أداء واجبات المشيخة، أن يكون متخلياً بالعفة والاستقامة والتدين.
لكن إذا أخلّ شيخ الحرفة، حق لأفراد حرفته طلب عزله من قبل الحاكم الشرعي بعد أن تثبت لديه صحة دعوام.²⁰
إن عزل شيخ الحرفة يمكن أن يكون ناجماً عن خيانة، والتي كانت تعني بعرف السلطات خروجاً عن طاعة الوالي والحاكم الشرعي، وعن النمط المؤلف الذي فرضته السلطات الحاكمة على كافة الطوائف الحرفية المتواجدة في الولاية:
"بمجلس الشرع الشريف... حضر كل من السيد محمد ياسين وعمه السيد أحمد ياسين والحاج عبد الرحمن بن الحاج محمد الزين وعبد الرحمن بن الحاج أبي بكر وباقي طائفة الدباغين بطرابلس الشام وأقروا أن أحمد بن حسن البيروتي الغائب كان شيخاً وملكاً على حرفتهم صدرت منه خيانة فحبسه حاكم الولاية مدة ثم أطلعه وفرّ هارباً طلبوا من الحاكم الشرعي أن ينصب عليهم الرجل المدعو مصطفى بشه الشهير بابن السبع الحاضر معهم في المجلس شيخاً وملكاً على حرفتهم لما فيه من العفة والديانة والاستقامة فأجابهم إلى طلبهم ونصب لهم مصطفى بشه المزبور شيخاً وملكاً على حرفتهم وأذن له بتعاطي أمور المشيخة سالماً بذلك تقوى الله تعالى..."²¹
في بعض الأحيان كان عزل شيخ الحرفة غير كافٍ بنظر الحاكم الشرعي الذي كان يلجأ إضافة إلى العزل، إلى التأديب، والنفي من البلدة، عقاباً على الأعمال السيئة التي يرتكبها شيخ الحرفة وذلك بحسب حجم الجرم الذي اقترفه:
"بمجلس الشرع الشريف... حضر كل من إبراهيم آغا ضابط الراجلين حالاً بقلعة طرابلس وإبراهيم آغا بن سنان باشه وعلي حلي بن الحاج عبد الله ومصطفى بن الحاج عبد الحق وجم غفير من المسلمين وشهدوا بمحضر من العلماء والسادات والأعيان بمواجهة محمد بن البنك شيخ القاطرجية* بطرابلس أنّ المرقوم رجل شرير غمّاز يؤذي المسلمين وله سوابق كثيرة في إيذاء المسلمين وأنه سابقاً غمز عند حكام العرف على مشايخ الحرف بأن يدفعوا لكل شيخ شاشاً توصلاً إلى مصادرة كل شيخ منهم بمقدار من الدراهم فقامت الأعيان برفعها عنهم وغمز علي حلي بن الحاج عبد الله بأن ينصبوه شيخ محلة باب الحديد وهو ليس من أهل ذلك فدفع لهم خمسين غرشاً لرفعها عنه وغمز مصطفى بن الحاج رجب فجرّموه خمسة وأربعين غرشاً وإذا أمره بجمع دواب لمصالحهم يتوصل بذلك إلى أخذ الرشوة مقداراً من الدراهم من كل صاحب دابة بالبلدة والذي لا يدفع له رشوة يأخذ دابته إلى الحكام وهذا أمر مصرّ عليه.
فلما قامت الشهادة عليه بذلك وكان واقع الحال كذلك وكان رفعه عن المشيخة وتعزيره وزجره ونفيه عن البلدة منعاً له ولغيره من الفساد.

- الياس القدسي: نبذة تاريخية في الحرف الدمشقية، بحث مقدّم للمجمع العلمي الشرقي الملتئم في مدينة ليدن عام 1883 م نشره¹⁶

Carlo LANDBERG: Actes du VIème congrès des Orientalistes, LEIDEN 1885, T2, P.38.

* - الصاية: نوع من الجوخ، كان لباساً للموظفين العثمانيين المكلفين بتحصيل رسوم الأغنام وأصل اللفظ صايق بمعنى الغد، ثم صار اللباس لقباً يدلّ على عمل صاحبه

حسان حلاق وعباس صباغ: المعجم الجامع في المصطلحات، مرجع سابق، ص، 136.

- الياس القدسي: نبذة تاريخية عن الحرف الدمشقية، مصدر سابق، ص، 29.

- الشيخ أحمد البديري الحلاق: حوادث دمشق اليومية، مصدر سابق، ص، 162.

- عبد الودود يوسف: "طوائف الحرف والصناعات"، مجلة الحوليات الأثرية، دمشق، 1969، عدد 19، ص، 79.

- عبد الغني عماد: مجتمع طرابلس زمن التحولات العثمانية، مرجع سابق، ص، 172-173.

- سجلات المحكمة الشرعية في طرابلس: سجل رقم 7، ص، 90.

* - القاطرجية: القاطرجي هو المكاري الذي ينقل البضائع على ظهور البغال.

حسان حلاق وعباس صباغ: المعجم الجامع في المصطلحات، مرجع سابق، ص، 169.

أمر مولانا الحاكم الشرعي بتعزيزه بالضرب والحبس ونفيه عن البلدة بعد أن عزله من المشيخة دفعاً لشربه فسطر ما وقع بالطب...²²

إن إصابة شيخ الحرفة بمرض ما، يجعله غير قادر على مزاولة مهامه في المشيخة، وغير قادر على القيام بواجباته تجاه أفراد الحرفة، ما يدفع الحاكم الشرعي إلى عزل شيخ الحرفة عن المشيخة، ليعين مكانه شيخاً جديداً:

"بمجلس الشرع الشريف... بعد أن حضر تجار طرابلس وهم فخر الحفاظ الشيخ علي بن الشيخ مراد والحاج علي بن الحاج يوسف والحاج خليل جلبي بن الحاج محمد مقاسمي والحاج عمر بن الشيخ عبد الله كباره ومصطفى باشه بن عبدي باشه ويوسف ابن الحاج عمر كباره والحاج إبراهيم غزال وأحمد بن الحاج عمر وإبراهيم باشه بن كومش وأخوه الحاج أحمد وباقي طايفتهم وصحبتهم فخر الأقران الحاج أحمد آغا المعين معهم من قبل الدستور المكرم والوزير المحترم حضرة السيد الحاج إبراهيم باشا المحافظ حالاً بطرابلس الشام.

وقرروا أن إبراهيم باشه بن الحاج عثمان شيخ متكلم على حرفتهم لكنه عاجز أعمى غير قادر على القيام بمصالحهم وأن الحاج حسن بن عبد الله بن أرباب حرفتهم مستقيم عفيف راضون أن يكون شيخاً على حرفتهم متكلماً عنهم والتمسوا من الحاكم الشرعي أن ينصبه على حرفتهم شيخاً فأجابهم إلى طلبهم ونصب الحاج حسن المرقوم شيخاً على حرفة طايفة التجار بطرابلس لما فيه من الديانة والعفة والاستقامة وأذن له بالقيام في مصالحهم وبالتكلم عنهم سالماً بذلك تقوى الله تعالى...²³

كيفية تدخل السلطات الحاكمة في الأصناف الحرفية والمهنية:

إن الوالي الذي كان يمثل رأس السلطنة في الولاية، تمتع بصلاحيات واسعة في حكم ولايته، كان شغله الشاغل فرض الاستقرار، حفظ الأمن، وجباية الضرائب والرسوم في وقتها المحدد، وتقديمها للخزينة المركزية في اسطنبول. تمثلت رقابة الوالي من خلال الحاكم الشرعي، الذي كان يعد واسطة الاتصال بين الوالي والأهالي من مختلف أصنافهم وطوائفهم.²⁴

من أجل ذلك تبنت السلطات العثمانية عيونها داخل الطوائف الحرفية والمهنية لما كان لها من قيمة اقتصادية كبيرة، وراقبتها مراقبة شديدة حتى لا تخرج عن دائرة فلکها.

صحيح أنها تركت لها حرية صياغة نظامها، ودستورها الداخلي، وأعطتها مجالاً واسعاً في تعليم خطوات وقواعد الحرفة، والمحافظة على استمراريتها، وصحيح أن مشاكل الطوائف الحرفية والمهنية كانت تسوّى في بعض الأحيان دون اللجوء إلى الحاكم الشرعي والوالي، إلا أن هذا الأمر لم يكن بعيداً عن مراقبة عيون السلطات التي كانت دائماً على جهوزية تامة للتدخل، إذا لم تسوّ الأمور بالسرعة المطلوبة، والمحددة.²⁵

تركزت العلاقات بين الطوائف الحرفية والمهنية والسلطات الحاكمة على عدة أمور أنتت في طبيعتها الدور الذي أنيط بشيخ الحرفة للعمل على تأمين الاستقرار الاقتصادي والأمني، فشيخ الحرفة باق في منصبه في رأي السلطات الحاكمة ما دام يؤمن الاستقرار، وإلا فالعزل والخلع، وحتى النفي، كلها أمور محتمة على شيخ الحرفة الذي يخرج عن الدائرة المرسومة له من قبل السلطات الحاكمة.²⁶

إن التقاليد والأنظمة التي كانت تُسير الطوائف الحرفية والمهنية لم تكن حرة في المطلق، بل كانت مراقبة خارجياً من قبل السلطات الحاكمة المتمثلة بالوالي والحاكم الشرعي ومقيدة بقبود أمن واستقرار الولاية بحسب تطلعات ومصالح السلطات الحاكمة.²⁷

في الواقع إن تدخلات الوالي في شؤون الحرف والمهن لم تكن قليلة، إضافة إلى إشرافه على تنصيب مشايخ الحرف والمهن أو تعيين بعضهم بإرادته، إلا أنه كان يصدر مراسيم تشمل كافة الطوائف الحرفية:

" صدر المرسوم المطاع إلى قصابي طرابلس الشام بوجه العموم نعرفكم هو أنه الآن نصبنا رافعه فخر الأقران الحاج محمد آغا قصاب باشي بشرط أن يجلب الغنم ويذبح ويقدم لحوانيتكم لحم غنم لأجل ذخيرة عباد الله تعالى ويقوم في الخدمة الصادقة بخدمة بابنا فيما يلزم ويقضي للمطبخ وتعيينات دايرتنا من اللحم بحسب الكفاية ويكون مستقيم في الخدمة المذكورة من غير نقص ولا قصور.

فبناءً على ذلك أصدرنا هذا البيورلدي اليكم على يده حال وقوفكم على فحواه تعرفوا المومي اليه القصاب باشي وتكونوا له جميعكم مطيعين ومنقادين وياكم أحد منكم يذبح غنم أو معز أو غيره بغير معرفته أو خفية وهو يقدم لحوانيتكم بقدر الكفاية كما جرت به العوايد والقوانين القديمة بحسب وظيفته تعلمون ذلك والعمل بموجب واعتموده غاية الاعتماد...²⁸

- سجلات المحكمة الشرعية في طرابلس: سجل رقم 4، ص، 120.22

- سجلات المحكمة الشرعية في طرابلس: سجل رقم 4، ص، 114.23

- خالد زيادة: الصورة التقليدية للمجتمع المدني، مرجع سابق، ص، 57.24

- Louis MASSIGNON: Opera Minora, op.cit., Tome 1, p.379.25

- سجلات المحكمة الشرعية في طرابلس: سجل رقم 4، ص، 120.26

- جب وبون: المجتمع الإسلامي والغرب، مرجع سابق، ج2، ص، 135.27

وتوجهوا الى غير بلاد من غير موجب لذلك ونحن ما لنا رضا يصير إلى أحد ثقلة ولا زحمة في أيامنا وغاية قصدنا راحة البلاد والعباد فبناء على ذلك أصدرنا هذا البيورلدي وأرسلنا اليكم حال اطلاقكم على مضمونه تجمعون أئمة المحلات واختياراتها وتقرأوا عليهم بيورلدنا هذا علناً وتبهاوا عليهم علناً أنهم يرسلوا يطبوا خواطر الغاييين من أهل العرض ويكاتبوه على المجيء إلى أشغالهم وأعمالهم ولا يجيء لخواطرهم إلا كل خير وعليهم رأي الله أمان رسوله ثم رأينا وتعملوا بموجب البيورلدي واعتمدوه غاية الاعتماد...²⁹

من الممكن ترجيح ترك الناس أعمالهم، وأشغالهم في مدينة طرابلس، والتوجه إلى خارج البلدة سببها كثرة الرسوم والضرائب التي كانت تُفرض عليهم.

ومن أشكال تدخل بعض الولاة في شؤون التنظيم الحرفي، البيورلدي التالي الموجّه إلى القاضي وإلى المتسلم في مدينة طرابلس:

" عمدة العلماء والفضلاء المتشريعين قاضي أفندي طرابلس الشام حالاً محمد أفندي زيد فضله وقوده الأماجد والأعيان متسلمنا بطرابلس حالاً وفا آغا زيد مجده

ننهي اليكم بخصوص أصناف طرابلس يلزم كل حرفة يكون لها شيخ معتمد مهما لزم واقتضى ينطلب منه وبقيّة الأصناف الحرفيّة لا تقيم شي ولا تعمل شي إلا بمعرفته ولا يخالفوا أمره وشوره وبهذا النظام كل أمر فبناء على ذلك أصدرنا اليكم هذا البيورلدي حال وقوفكم على مضمونه، لا يصير حماية إذا انطلب شي أو انطرح شي لحرفة يكون منتظم في حرفة يساوي رفقته، لا يأبى المساعدة ولا يطلع خلاف الشيخ واختيارية الحرف وأي من خالف وعمل فساد وتظلموا في حقّه بمقتضى الشرع القويم تعملون ما ذكرنا واعملوا بموجب البيورلدي واعتمدوه غاية الاعتماد.³⁰

يمكن تفسير مضمون هذا البيورلدي، على أنه نوع من التنبيه، والتحذير طال كافة الطوائف الحرفيّة في مدينة طرابلس بأن يسيروا وفق القواعد، والأنظمة المعتمدة للطائفة الحرفيّة، فالعدول عنها يؤدي إلى خلعة، وفساد في الطائفة، وهذا أمر غير مسموح به.

إنّ الحجّة التالية تطلعنا كيفية تدخل والي طرابلس في تحديد أسعار الخبز والخضراوات والفواكه:

بيان أسعار الأشياء أيام أمير الأمرا الحاج سعد الدين باشا

خبز خالص بالوزن التمام	خبز جلب بالوزن التمام	عنب بالوزن التمام	تبن	بادنجان
1	1	1	1	1
قيمة باره	قيمة باره	قيمة باره	قيمة باره	قيمة باره
3	<2*	1<	1	1
باميه	رمان مليسي	رمان حامض	خفيف للحشي	خيار جردى
1	1	1	1	1
قيمة باره	قيمة باره	قيمة باره	قيمة باره	قيمة باره
1	3	1	1	1<
بطيخ أخضر	باميه	بادنجان	تبن	خفيف للحشي
باره	باره	باره	باره	باره
1	1<	2	1<	1<
بطيخ أصفر	بصل	خيار	خفيف للخرط	حمص
باره	باره	باره	باره	باره
2	1	1<	1	3
لوبيه	ثوم	نجلص	خوخ	خوخ
باره	باره	باره	باره	باره
1	2	2	3	3

هذا ما اتفق عليه بمعرفة أمير الأمرا الكرام صاحب العزّ والاحتشام وبحضور أعيان البلدة صانهم الله جميعاً حرّز في ابتداء رمضان سنة 1161هـ/1748م.³¹

إنّ السبب الذي يكمن وراء دفع والي إلى التدخل في تحديد أسعار الخبز والخضراوات والفواكه، يمكن أن نستخلصه من خلال تاريخ تحرير الوثيقة وهو: ابتداء رمضان إذ أراد والي من خلال تدخله في تحديد الأسعار هو الحدّ والمنع من التلاعب في السعر خلال الشهر الفضيل شهر الصوم والعبادة.

لهذا السبب، بحضور أعيان البلدة والوالي معاً، تمّ تسعير الخبز والخضراوات والفواكه فلا لأحد يمكنه أن يخلّ في نظام التسعير، والألحق بنفسه الضرر والعقاب.

- سجلات المحكمة الشرعية في طرابلس: سجل رقم 10، ص، 48، 28.

- سجلات المحكمة الشرعية في طرابلس: سجل رقم 7، ص، 264. و راجع ملحق الوثائق: وثيقة رقم 3، ص، 395، 29.

- سجلات المحكمة الشرعية في طرابلس: سجل رقم 21، ص، 83، 30.

- </ = 4/3 ثلاثة أرباع > = 3/1 ثلث - " = 3/2 ثلثان - * = < 2/1 نصف -

فالتز هنتس: المكايل والأوزان الإسلامية، ترجمة د. كامل العسلي، منشورات الجامعة الأردنية عمان، 2، 2001، ص، 49.

- سجلات المحكمة الشرعية في طرابلس: سجل رقم 10، ص، 3، 31.

تظهر لنا وثائق سجلات المحكمة الشرعية أنه كان للوالي تدخلاً مباشراً في بعض شؤون الطوائف الحرفية، وبصورة خاصة طائفتي السعاة* والقصابية من خلال البيورلدات والمراسيم الصادرة عنه: قضية تقرير ساعي باشي:

"بمجلس الشرع الشريف... نصب متوليه مولانا وسيدنا الحاكم الشرعي حافظ هذا الكتاب الشرعي الشاب المدعو السيد عبد الرحمن بن السيد مهدي المغربي في وظيفة رئاسة السعاية في طرابلس وأن له بتعاطي أمورها من استعمال السعاة المؤتمنين على قضاية مصالح الناس من تجار وغيرهم وتناول معلوم ذلك حسب المعتاد وذلك لاحتلال الوظيفة المرقومة بموت الحاج محمد المغربي الموجهة كانت عليه وصدور البيورلدي الشريف من قبل جناب الوزير المعظم والدستور المكرم محمد باشا والي طرابلس الشام حالاً بتوجيه ذلك عليه لكونه معاش والده قبله وفاقته واحتياجه مع أمانته وصيانتها وأمره بتقوى الله تعالى في جميع اموره سره وعلانيته نصباً مقبولاً منه وجاهاً وشفاهاً فسطر بذلك في شهر ربيع الأول سنة تسع وخمسين ومائة وألف.³²

مفاد مضمون هذه الحجة أن تقرير عبد الرحمن بن مهدي المغربي في رئاسة السعاة كان بموجب بيورلدي شريف من والي طرابلس الوزير محمد باشا، وقد اعتبر عبد الرحمن أنه أحق من غيره في هذه الوظيفة، لأنها وظيفة أبيه قبل الحاج محمد المغربي الذي توفي. فقد نصب عبد الرحمن في الوظيفة لحاجته وفاقته، إلى جانب أمانته وصيانتها نظراً لأهمية هذه الوظيفة التي يؤتمن فيها على رسائل ومصالح الناس والتجار. كما أذن الوالي لعبد الرحمن بتعاطيه أمور الوظيفة بالاستعانة والاعتماد على سعاة مؤتمنين على مصالح الناس، فهي بحاجة إلى الأمانة قبل كل شيء.

بيورلدي شريف بخصوص ساعي باشه:

"فخر الأقران الحاج سالم بن عباس زيد قدره:

خبرك به هو صار معلوما أنك في السابق كنت منصوب في مدينة طرابلس الشام شيخ السعاة في المدينة المرقومة وتتعاطى في أخذ مكاتب التجار من المسلمين وطايفة تجار الأفرنج والنصارى وتعطيهم إلى السعاة ويتوجهوا إلى غير بلدان وبهذه القضية البعض بولص* وأن أمور التجار بداها سعاة أمينة من غير خوة. بناءً على ذلك حررنا لك هذا المرسوم حال وصوله اليك والوقوف على معناه نصبتك ساعي باشي على طايفة السعاة الذي ترسلهم في الأشغال اللازمة إلى العباد وسائر البلاد بحيث تستخدم ناس أمينين على هذا الأمر وإن صدر من أحده أمر مغاير ويحصل ضرورة في هذا الخصوص مُطالب به وتُعاتب عليه غاية العتاب ومُلزم به والحدز ثم الحدز تكون على طريق الاستقامة ومن يكون تبك ولا تفعل شي مغاير عن الشرع الشريف والقانون المنيف تعلم ذلك والعمل بموجبه واعتموده غاية الاعتماد..."³³

يُشير مضمون هذه الحجة أن تقصيراً ما، أو خيانة حصلت لدى طائفة السعاة في مدينة طرابلس بحيث تعرّضت مصالح التجار من النصارى، والإفرنج إلى الضرر فتحمل مسؤوليتها شيخ طائفة السعاة في ذلك الوقت، ثم اقتضى تنصيب آخر مكانه لضمان سير العمل والحفاظ على مصالح التجار، وتأمين مراسلاتهم من بلد إلى آخر، ولهذا صدر هذا البيورلدي بتنصيب الحاج سالم بن عباس شيخاً على طائفة السعاة.

من الأمور التي تدل على تدخل الوالي في شؤون القصابين تلك المراسلة الشريفة:

" من مجلس الشرع الشريف إلى فخر أقرانه محمد آغا قصاب باشي طرابلس الشام المحمية ننهي اليك أن جناب الوزير الوقور وقر الله له الأمور حضرة الحاج سعد الدين باشا والي طرابلس الشام حالاً أدام الله إجلاله صدر أمره المُطاع الواجب القبول والاتباع لقايم مقام سعاده الحاج أحمد أفندي زيد قدره بأن يأمر قصاب الاسكلة بعدم المعارضة لك في الحائوت الكاين فيها وإذا أراد أخذ لحم من عندك فبِعْهُ والآ فلا يعارضك بوجه من الوجوه فامتثل امره واجراه فبناءً على ذلك لا يُقارشك المذكور ولا يُزاحمك فيما ذكر يُعلم ذلك ويعتمد غاية الاعتماد والسلام..."³⁴

مفاد هذه الحجة هو أن بيع اللحم في مدينة طرابلس كان يتم عن طريق تعهد أحد الأشخاص من قبل الوالي، وغالباً ما يكون شيخ القصابين المتعهد.

يبدو أن قصاب الاسكلة كان يُزاحم محمد آغا القصاب باشي في عمله، فاشتكى هذا الأخير إلى الوالي سعد الدين باشا الذي أمر قائمقامه الحاج أحمد أفندي بالتنبيه على قصاب الاسكلة بعدم معارضة محمد آغا القصاب باشي، وأيضاً بيورلدي صادر عن الوالي بخصوص حسن آغا الكردي:

* - السعاة: هم حاملو وموزعو الرسائل.

بدر الدين السباعي: أضواء على قاموس الصناعات الشامية، مرجع سابق، ص، 55.

- سجلات المحكمة الشرعية في طرابلس: سجل رقم 10، ص، 115.³²

* - بولص: من بَلَصَ أي أخذ المال بغير حق.

لطف المعوش: موسوعة المصطلحات التاريخية، مرجع سابق، ص، 72.

- سجلات المحكمة الشرعية في طرابلس: سجل رقم 7، ص، 121.³³

- سجلات المحكمة الشرعية في طرابلس: سجل رقم 10، ص، 252.³⁴

"بمجلس الشرع الشريف... حضر الرجل المدعو حسن آغا الكردي وعلى يده بيورلدي شريف من قبل جناب الوزير المعظم والدستور المكرّم صاحب العزّ والاحتشام محمد باشا والي طرابلس الشام حالاً في الخصوص أتى ذكره وقرّر واعترف انه تعهد من قبل جناب الوزير المعظم المشار اليه بالقيام بوظيفة القصاب باشي بمدينة طرابلس المحمية ومهما يلزم لجناب الوزير المعظم من لحوم يقوم بدفعها على حساب ما اتفق على الثمن وأنه لا يصدر منه قصور في نظام أمر اللحم كما سطر فيه رغبة في سلوك نظام الناس وعود النفع عليه على سبيل العفاف والتمس أن يسطر له بذلك صك شرعي فسطر...³⁵"

نستخلص من هذه الحجة أنّ البيورلدي الصادر عن الوالي يفيد أنّ المدعو حسن آغا الكردي قد نصّب قصاب باشي في مدينة طرابلس.

يعود التدخّل المباشر للوالي في شؤون طائفتي السعاة والقصابية لما لهاتين الطائفتين من أهمية مركزية في نظر الوالي، فهما مرتبطتان بأمن واقتصاد الولاية فالسعاة كان لهم دور مميّز في تزويد الوالي بأخبار المقاطعات التي يذهبون إليها. فهذه مهمة أمنية تجعل الوالي مُطلعاً على كافة الأمور التي تحيط بولايته من مخاطر وغيرها كما أنّ دور طائفة القصابين لمميّز في تزويد الولاية باللحوم، وبيعها في الأسواق وتقديم اللحم إلى دائرة الوالي. لقد تبنّت السلطات الحاكمة مراقبتها لـ **حرفة المنزلي**، الذي كان يتعهد للسلطات بتأمين وتغطية جميع المواصلات والنقلات الخاصة لاستقبال الرسميين من الحكام، وضيوف الدولة العلية:

"بمجلس الشرع الشريف... حضر محمد بشه المنزلي وتعهد بخدمة منزل طرابلس من ابتداء السنة المارثية الواقع ابتداؤها في سنة تاريخه إلى انتهائها على أن يقوم بخدمة المنزل حسب المعتاد ويقوم بإركاب جميع من يأتي من طرف الدولة العلية بموجب ما بيدهم من الفرمانات الحنيفة وإن قديم إلى طرابلس مثل وزير محترم أو باشا مكرّم ولزم لإركابه نحو خمسين دابة أو ستين دابة فعليه منها عشرون دابة والباقي على أهالي الحرف والمحلات ولا يتعرّض في جميع ذلك لدابة أحد من الرعايا وغيرهم لا بنوع أجره ولا سُخرة على أنّ أهالي الحرف والمحلات يجمعون له بنظير خدمته ومصارفه وثمان دوابه ولو ازهم من أهالي المدينة ثلاثة آلاف غرش في ثلاثة قسوطه كلّ مدة أربعة أشهر قسط ألف غرش صاغ تصل إليه فرضوا منه ذلك وتعهدوا بدفع المال المرقوم على الوجه المذكور تعهد شرعياً التمس محمد بشه المذكور أن يسطر له في ذلك صك شرعي فسطر بالطلب في ابتداء شهر ربيع الثاني من شهر سنة سبع وعشرين ومائة والـ³⁶"

مضمون هذه الوثيقة هو أنّ مهمة محمد بشه المنزلي إنزال رجال الدولة الذين يحملون مراسيم سلطانية، وتأمين حقّ الضيافة لكبار الزوّار من وزراء أو باشاوات بالاشتراك مع أهل الحرف والمحلات الذين عليهم أن يدفعوا له ثلاثة آلاف غرش في السنة الواحدة يجمعونها من أهالي المدينة، على أن يشتركوا معه بتأمين الدواب ليركبها الضيوف، وأنّ من صلاحية الحاكم الشرعي إصدار صكّ يعتمد فيه تعهد المنزلي.

الوثيقة التالية تبين لنا أنّ هناك أربع وعشرون حرفة فرض عليها مال منزل موزعة على الشكل التالي:

دفتر يشتمل على توزيع القسط الثالث من مال المنزل عن تمام مارت سنة ثلاث وأربعين ومائة والـ من ابتداء تشرين الثاني إلى انتهاء شباط الواقع في سنة تاريخه مدة أربعة أشهر وذلك بمعرفة مشايخ الحرف والمحلات بمحضر من الأعيان تحريراً في أوائل شهر رجب سنة أربع وأربعين ومائة والـ:

بازستان	76<	سماتين	66<	عطارين	38<	خبازين	44	أساكفة	39<	حياك	30	نجارين	10
دباغين	45	صياغ	42	بياطره	11	خباطين	36	حدادين	24	شعارين	6/	نحاسين	15>
منجدين	9	حلوجية	8<	عرقجية	10/	عقادين	16	سراجين	10	كجه جيّه	3	حمصانية	5/
قوافين	40	سمرجيه	5	قصاب جاموس ³⁷									

جمعاً يكون : 620.

- سجلات المحكمة الشرعية في طرابلس: سجل رقم 8، ص، 280.³⁵

* - المنزلي: هو الذي يلتزم مصلحة المنزل، ويكون عليه في تعهد الالتزام أن يقوم بخدمة جميع من يأتي من طرف الدولة من رسميين مهما بلغ عددهم، وأن يقوم بخدمة دوابهم مهما بلغ عددها.

خالد زيادة: أركيولوجيا المصطلح الوثائقي، مرجع سابق، ص، 82.

- سجلات المحكمة الشرعية في طرابلس: سجل رقم 4، ص، 28.³⁶

- سجلات المحكمة الشرعية في طرابلس: سجل رقم 6، ص، 189.³⁷

المحلات:			
محلة اليعقوبية 7<	محلة قبة النصر 12<	محلة ساحة عميرة 16<	محلة تيانة 42
محلة اليهود 24/	محلة التريعة 22	محلة الناعورة 8	محلة بين الجسرين 30
محلة حجارين 22<	محلة عديمي النصارى 39	محلة عديمي المسلمين 13<	محلة القواسير 13
محلة باب الحديد 12	محلة زقاق الحمص 16	محلة الصباغة 12	محلة عوينات 12
محلة اق طرق 11	محلة القنواطي 10/	محلة النوري 16	محلة الأيكوز 5<
محلة الرمّانة 7	محلة مزابل 5	محلة مسجد الخشب وفضل الله 9	محلة سوقة الخيل 12<

جمعاً يكون :
382 محلات
620 حرف
تجمع من محلّها بحساب العشرة ثلاثة عشر وست مصريات
1002
يخرج زيادة
0315
جمعاً*1317

لجهة المنزلي 1000	دعين لأخي بابا ومشايع الحرف 215	رسم لجهة كتخدا آغا 50	رسم لجهة المحكمة الشريفة 50 قلميه 2
----------------------	---------------------------------------	-----------------------------	---

جمعاً
38 1317

يفصل هذا الدفتر قيمة الرسوم التي كانت تؤخذ من أصناف الحرف، والمهن، ومن المحلات في مدينة طرابلس لصالح المنزل الذي كان مُعداً لاستقبال النزلاء من رجالات الدولة الذين كانوا يأتون إلى مدينة طرابلس في مهام رسمية، والرسوم المذكورة هي عن ثلاثة أشهر فقط يكتسب هذا الدفتر أهمية كبيرة، حيث يُطلعنا على أنواع الحرف، والمهن التي كانت منتشرة في مدينة طرابلس، فكان تجار الحرير يؤدون رسوماً أكثر من غيرهم من أصحاب الحرف، والمهن الأخرى، يليهم السمانون والدباغون ثم الخبازون...

كما يكتسب هذا الدفتر أهمية أخرى، في تبيان قيمة الرسوم المتوجبة على محلات مدينة طرابلس، إذ من خلال هذا الدفتر المفصل يمكننا معرفة الأحياء العامرة، والثرية والأحياء الصغيرة، والفقيرة.

فمقياس الثراء والفقير تعكسه الحركة التجارية والحرفية في المحلة إذ تأتي محلة التيانة في مقدمة محلات طرابلس من حيث قيمة الرسوم الكبيرة التي تؤدّيها، وهذا دليل على الأهمية التجارية التي تتمتع بها هذه المحلة، وتليها محلة عديمي النصارى ثم محلة بين الجسرين، أما محلة الأيكوز فتأتي في آخر القائمة، من حيث الرسوم المتوجبة عليها، وهذا دليل على أن المساكن، والحوانيت فيها كانت قليلة.

لم تكن الطوائف الحرفية والمهنية بعيدة عن رقابة الوالي، والتي تکرّست من خلال حاكمه الشرعيّ لما كان لهذه الطوائف من أهمية اقتصادية.

تركزت العلاقات بين شيوخ الحرف والسلطات الحاكمة على عدة أمور أتى في طليعتها الدور الذي أنيط بشيخ الحرفة للعمل على تأمين الاستقرار الاقتصادي والأمني للولاية، فشيخ الحرفة باق في منصبه ما دام يؤمن هذين الاستقرارين وإلا فالعزل من المشيخة بانتظاره لأنه بذلك يكون قد خان الأمانة والعهد الذي تعاهد مع السلطة عليه.

* - سجلات المحكمة الشرعية في طرابلس: سجل رقم 6، ص، 189.

- سجلات المحكمة الشرعية في طرابلس: سجل رقم 6، ص، 189. 38

فخر اقرانه فصيح باشيخ اعلام به با طائفة انصاف بين بعض الذين اوجهم العموم نعمت بان محاسن السادات
 الكرام سيد عبد القادر القادري الذي كثر له ما نعتهم لا شك في طوبى من سائر اهل كبريا و سباده
 له دكان فصاحة بالقرآن من سرى بياع فيها اللحن وسعة عباد الله تعالى وعلى يده مراسم شريفة
 من اسلافنا من لوزراء العظام بعدد الموقوف في الكنائس فاشاد في وصفه في فصاحة من النكاحين
 في جميعها والتمس هذا ليس ليدل في طوبى على من جاء به من السند ان فناء على ذلك الصمدنا كرم هذا
 في سوريا في حاله في قوله على نحو ان يكون امته على بصيرة تامه ولا احد منكم بعد من فصاحة كرمي اليه
 ولا من يستغل بها لولا ان لم يفرق بين طب من النكاحين المشافه وقبيلها بوجه الوصف ويكون
 الدكان المذكور في معاني مسلم كسائر النكاحين السورة اقرانه اعيان كبدله والعمر من جيب السهم
 من غير خلاف في اعترافه غايه الاعتناء وهو

سجلات المحكمة الشرعية في طرابلس سجل رقم 10 ص 60

كلمة شرع الكسوف المشا الى حضرت الرجل كرمي حسن اغا الكروبي على يده بورد في شرف من قبل جناب
 العظيم واليد ستور كرم صاحب العز والاحترام محمد بن ابي طاهر التمام حاله في الخصوص الذي ذكره في
 واعترف انه تقرب والتمس في قبل جناب الوزير العظيم المشا اليه بالقيام بوظيفة القضاء التي كرمه
 طرا بدمج عليه ان يهيى لخدمه الا انما حيث توجد في الاسواق للخصم والعمام ويبيع اللحم بعظه
 ستة عشر مصرية لا غير في الفصول الاربعة ستاور بيما وصيفا وخر يفا ويكون سميثا
 فعند ما بالوزن الصحيح ثم في قصور ولا يدنس اللحم بالانواع المعزومها يلزم جناب الوزير
 كرم من لخدمه يقوم بدورها على حسب ما اتفق على الترخيم لا يصد منه قصور في نظام
 امر اللحم كما سطر فيه غيبة في كرمي نظام الناس وعمود النسخ عليه على سبيل العفاف
 تقررا وتعد اصحها في معتدلين من عمدة الاف ان محمدا غار حمان الدين ان بوجاهته عن جناب
 من ابنته ابراهيم الله كرمه عليه كصدق شرعي والتمس ان لا يصر له بذلك صدق شرعي
 في كل من غره شهر شهر الاول سنة تسع وخمسة ومائة واثنان

سجلات المحكمة الشرعية في طرابلس سجل رقم 8 ص 216

3. INTERNATIONAL OTTOMAN & TURKISH RESEARCH CONFERENCE IN 7 CONTINENTS

DESCRIPTIONS ON RAMADANIYE OF CHRONICLER EDİB AND FASTING

Muhittin Eliaçık

Kırıkkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
ORCID 0000-0002-5137-3275

Abstract

Chronicler Edib is a poet who served as a chronicler at a time when the Ottoman Empire was constantly losing land, and he has a history book containing very important information and a divan containing his poems. In these works, he has revealed very important information and documents as an official historian who has been aware of the inner aspects of the events. In his divan, there is also a 55 couplet ramazaniye kaside, which is a reflection of the localization movement that developed at that time, and in this kaside, the interesting state of some groups in the society during Ramadan is described in a sarcastic language as follows: First of all, those who are enslaved by their stomach, even the mountains and plains have little in their stomach, and their job is to sleep and eat day and night, think about what these people who eat a big loaf for breakfast go through during fasting. Some of them are those who sleep until the evening and try not to see the sun like owls. Others are those who put opium in a sheath at sahur and use it as a consolation while fasting. There are also those who drink a glass, who are tired of the fasting police, one of them said, "Make ablution with the wine of the tavern"; they put wine as an appetizer at the iftar table." Edib, who is a master poet, made the depictions skillfully in this kaside and used literary arts successfully. In this paper, this ode will be analyzed analytically and presented with explanations.

Keywords: Edib, Chronicler, ramadan, ramazaniye, fasting, mocking

VAKANÜVİS EDİB'İN RAMAZANİYESİ ve ORUÇ ÜZERİNE TASVİRLERİ

Özet

Vakanüvis Edib, Osmanlı'nın sürekli toprak kaybettiği bir dönemde vakanüvislik görevi yapmış bir şâir olup içinde çok önemli bilgilerin yer aldığı bir tarih kitabı ve şiirlerini ihtiva eden bir divançesi bulunmaktadır. O, bu eserlerinde olayların iç yüzlerine vakıf olmuş bir resmî tarihçi olarak çok önemli bilgi ve belgeler ortaya koymuştur. Divançesinde o dönemde gelişen mahallileşme akımının bir yansıması olan 55 beyitlik bir ramazaniye kasidesi de bulunmakta olup bu kasidede Ramazan ayında toplumda bazı grupların ilginç hâli alaycı bir dille anlatılıp şöyle ortaya konulmuştur: "Gönlün açılması için şu grupların oruçtaki hâlini anlatayım. Önce, midesinin esiri olanlar ki bunların midesine dağlar ovalar bile az gelir ve bunların işi gücü gece gündüz uyku ve yemektir, kahvaltıda koca bir somunu yiyen bu kişiler oruçta neler çeker bir düşün. Bir kısmı da akşama kadar uyuyup baykuş gibi güneşi görmemeye çalışanlardır. Diğer bir kısmı ise sahur vakti afyonu bir kılıfa koyup oruçluyken bunu bir teselli olarak kullananlardır. Bir de kadeh çekenler vardır ki bunlar oruç zabitasından bezmiştir, bunlardan birisi 'meyhanenin şarabıyla abdest al' demişti; bunlar iftar sofrasına şarabı meze olarak koyarlar." Usta bir şair olan Edib bu kasidede tasvirleri ustaca yapmış ve edebî sanatları da başarılı biçimde kullanmıştır. Bu bildiride bu kaside analitik biçimde incelenip açıklamalarla birlikte ortaya konulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Edib, vakanüvis, ramazan, ramazaniye, oruç alay
GİRİŞ

Vakanüvis Mehmed Emin Edib, Osmanlı'nın toprak kaybetmekten bir türlü kurtulamadığı buhranlı ve sancılı bir dönemde vakanüvislik görevi yapmış bir devlet memuru olup birçok önemli bilgiyi ihtiva eden *Târîh-i Edîb* adlı bir kitabı ve şiirlerini ihtiva eden bir divançesi vardır. Bu eserlerinde olayların mahremiyetlerine vakıf bir vakanüvis ve teşrifatçı olarak çok önemli bilgi ve belgeler açıklamış ve bu yüzden dönemin hükümdarı III. Selim buna kızıp bir daha kendisine vaka yazdırılmamasını emretmiştir. Hâcegândan bir tarihçi, teşrifatçı ve vakanüvis olan Mehmed Emin Edib, Midilli Nazırı Ali Bey'in oğludur ve isminde geçen Edib lafzını şiirlerinde kullanmıştır. Doğum tarihi, divanında çocukluk günlerinde yazdığını “der-âvân-ı sabâvet güfte bûdem” başlığıyla belirttiği ve şehit maktul Mustafa Paşa'nın 1763 tarihinde üçüncü kez Sadaret'e gelişini işleyen 15 beyitlik bir kasideden çıkarılabilmektedir. Buna göre o tarihte 17-18 yaşlarında olabileceği düşünülerek 1746-1747 yıllarında doğduğu, 1802'de 55-56 yaşlarında öldüğü tahmin edilmektedir. Genç yaşta yukarıda adı geçen tarih kasidesini yazması, divan kâtipliği yapması, ayrıca Dîvân-ı Humâyûn'da kısa sürede yükselerek hâcegân zümresine dâhil olması onun iyi bir eğitim aldığını göstermektedir (Eliacık, 2010, s.19). Divançesinde o dönemde gelişen mahallileşme akımının bir yansıması olan 55 beyitlik bir ramazaniye kasidesi de bulunmakta ve bu kasidede Ramazan ayında toplumda bazı grupların ilginç hâli alaycı bir dille anlatılıp ortaya konulmaktadır. “Kaside-i ıydiyye der-sitâyîşi-i Silahdâr Mehmed Paşa Sadr-ı Esbak Vâli-i Bosna hâlâ” başlığını taşıyan bu kasidede, midesinin esiri olanları, akşama kadar uyuyup baykuş gibi güneşi görmemeye çalışanları ve sahur vakti afyonu bir kılıfa koyup oruçluyken bunu bir teselli olarak kullananları ve oruç zabitasından bezerek meyhanenin şarabıyla abdest al diyenleri alaycı ve mizahi bir dille anlatmıştır. Kasidenin metni ve nesre aktarılmış şekli aşağıdadır:

feilâtün feilâtün feilâtün feilün
Kâinâtı yine sâkî-i hilâl-i şevvâl
Tâs-ı simini ile eyledi leb-rîz-i zülâl
Nice tâs öyle şerif hânçe-i Rabbâni kim
Kıldı âfâkı bütün ni'met ile mâl-â-mâl
Sâimân-ı meh-i gufrân-ı cenâb-ı Ramazân
Oldılar her birisi mazhar-ı ihsân u nevâl
Gurre-i îd bedid olduğu dem hamd olsun
Saldı âfâka ziyâ nûr-ı dil-ârâ-yı cemâl
Tûtî-i bezm-i sühan oldu serâpâ diller
Hâlet-i cû'-ı sıyâm itmiş iken ebkem ü lâl
İde ihsân telâfi-i kesirin Mevlâ
Kim odur bendelere melce-i erbâb-ı vebâl
Çille-i saht mübârek idi zâtında velî
Katı çok kimselerin itmiş idi kaddini dâl
Üç gürûhun n'ola vasf itse sıyâmı hâlin
İnbisât-ı dil için kilik-i perâkende-makâl
Evvelâ ehl-i şikem gürsine-çeşmân-ı ta'âm
Az gelür havsala-i hırsına hâmûn u cibâl
Kahvealtı diyü ekl eyler iken bir somunı
Hurd u hâb olmuş iken kârı heme rûz u leyâl
Var hayâl eyle neler çekdi sıyâm esnâsı
Nice şükr eylemesün geldi dem-i ferruh-fâl
Hem namâz-gâha gider şevkile tekbîr iderek

Hem ta'âm kaydıdır âmâli anın mâ-fi'l-bâl
Şaşırup şugl-ı fatûr ile tokuz tekbîrin
Birin ekl itse eger mânîi yok çâşnî halâl
Saldırup hürmetine îd-i şerîfin şimdi
Oldılar her birisi mazhar-ı ni'me'l-âmâl
Sâniyâ ehl-i küyûfâtın idüp ecsâmın
Za'f-ı imsâk mükeyyif ile hem-şekl-i hilâl
Bâ-husûs ehl-i dil-i zümre-i ma'cûn-ı rahîk
Her biri olmuş idi sanki kadîd-i çengâl
Dir idik var ise de tende bekâyâ-yı hayât
Yoğidi hiçbirinin cismini tahrîke mecâl
Gözine uyku harâm olmuş idi havfindan
Kayd-ı savm itmiş idi cânını pâ-mâl-i melâl
Kimisi mevt gibi tâ-be-gurûb uyhuda
Çalışurdu güneşi görmemege bûm-misâl
Kimisi zarfâ çeküp vakt-i sahûr afyonı
Bir tesellî olarak eyler idi isti'mâl
Vakt-i zuhr itse idi birisi hâbdan bî-dâr
Derd-mende dahi a'lâ idi tek cânını al
Gündüzün vech-i abûsına bakan yârânın
İşi râst gelmez idi nahs-ı nazardan çil sâl
Şöyle kim gice ile gündüzi fark itmezdi
Bir alay keyf-hâr şahs-ı garîbü'l-ahvâl
Lîk keyfi çekilür berş-i cihân-ârânın
Neşve-i sâf-ı safâ-bahşına yok ta'na mecâl
Hak bu kim eltafidır cümle küyûfâtın berş
Sâ'ire nisbet ile oldur azîzü'l-emsâl
Rûze esnâsı ise cümle kadeh-nûşân hep
Mey-i gül-fâma anı itmişidi istibdâl
Hâsılı tenlerine tâze hayât irgürdi
İdi tebşîr idicek peyk-i peyâm-ı Şevvâl
Şimdi bak cünbişine ehl-i küyûfâtın kim
Kerr ü ferrin takınup arz ider etvâr-ı cidâl
Dün gice gelmiş iken süfre-i bî-vakt-i sahûr
Şimdicek geldi sabâh keyfine memlû mankal
Hâl-i mâziden idüp birbirine istifsâr
Be meded sağ u esen kaldığımız çok ahvâl
Diyerek hamd ü senâ eyleyerek Mevlâya
Her biri gussa-i mâziden olup fâriğ-i bâl
Gelelim hâlet-i pür-sûz-ı kadeh-nûşâna
Şahne-i rûze nice eyledi pâ-mâl-i melâl
Sordum ahvâl-i kadeh-nûşı sıyâm içre biri
Didi ibrîk-i mey-i mey-gededen âbdest al
Âlem-i âbları hâba mübeddel oldı
Nukl-i mey olmuşidi hân-ı fatûr üzre nevâl
Târumâr olmuşidi cem'iyeti rindânın
Ney ü mey bezm ü kadeh sâkî-i zibende-cemâl
Olıcak meymenet ü izzet ile îd-i saîd
Toldı sahbâ-yı safâ oldı kadehler seyyâl
Yine geldi yerine cânı mey-âşâmânîñ

İtdiler hâk-i der-i pîr-i mugâna rû-mâl
Yine esbâb-ı safâ oldı müretteb şimdi
Günüdür teşnelerin tâze-dem ü tâze-makâl
Bu fezâlarda tekâpûsı semend-i kilkin
Gezdigi vâdî-i nâ-reftede câsûs-ı hayâl
Bir veliyyü'n-niamın hâtır-ı tâb-nâki için
Ola bir tuhfe-i şâyân-ı adimü'l-emsâl
Öyle bir Âsaf-ı devrân-ı meâli-şân kim
Vasf u midhatde anın hakkın edâ emr-i muhâl
Nice teşbîh olunur ana sudûr-ı esbak
İşte târih-i selef işte o ferhunde-hısâl
Âlidir mertebe-i himmeti dârâtı gibi
Reşk ider kevkebe-i rif'atine câh u celâl
Dil-i mir'ât-ı safâ-güsterine aks eyler
Kâinât içre suver-bend olan eşkâl-i me'âl
Merkez-i dâire-i kutb-ı vezâretdir ol
Matla-ı mihr-i kerem mecma-ı takvîm-i hısâl
Sadr-ı esbak ki Silah-dâr Muhammed Paşa
Bûs-gâh-ı kademi zîb-i nevâsi-i ricâl
Sadrı-veş kadri dahi esbak u hem a'zamdır
Nâm u şânın ezeli eylemiş Allah ibcâl
Rütbe-i cûd u sehâ buldı kemâlin anda
Gelse Hâtem idemez tâ o kadar bezl-i nevâl
Edeb ü hilm ü hayâ şân u vakâr u temkîn
Buldılar her birisi zât-ı şerîfnde kemâl
Her ne kim var ise ahlâk-ı mekârim anda
İtmesün kilik-i hüner yok yere tatvîl-i makâl
Ey veliyyü'n-niamâ dâver-i âli-kadrâ
Rûzgâr eylesün tab'mı pür-jeng-i melâl
Tûti-i kilik-i beyân ebkem ü lâl olmuş iken
Kıldı âyine-i lutfun anı pür-gunc u delâl
Hem veliyyü'n-niamım hem dahi memdûhumsın
Arz idersem n'ola akrânıma kâlâ-yı kemâl
Vüzerâ zümresinin eşbehisin va'llahi
Bu kulun da şuarâ içre geçer bi-emsâl
Bu kasidem umaram nüsha-i hikmet-âsâ
Ola zîb-âver-i mecmûa-i erbâb-ı kemâl
Her günüñ id ola tevfik-i Cenâb-ı Hakla
Her şebnin kadr-i mübârek ola bin mâh ile sâl (Eliaçık, 2010, s.180-184)

Bosna Valisi (eski sadrazam) Silahdar Mehmed Paşa'nın övgüsünde Ramazan kasidesi:
Yine Şevval hilâlinin sâkisi kâinâtı gümüş taşıyla ağzına kadar saf suyla doldurdu. O, öyle mübârek Rabbânî bir küçük sinidir ki her yanı tamamen nimetle doldurdu. Gufran ayı mübârek Ramazan ayının oruçlularının her birisi lütuf ve bağışa mazhar oldular. Hamd olsun, bayramın parlaklığı belirlediği an, güzelliğin gönül süsleyen aydınlığı etrafa ışık saldı. Gönüller, orucun açılığında konuşamaz duruma gelmişken baştan ayağa söz meclisinin papağanı oldular. Vebâle düşenlerin sığınağı olan Mevlâ bol ve çeşitli telâfisini ihsan etsin. Çetin çile aslında mübarekti; fakat birçok kimsenin boyununu dal harfine çevirmişti. Dağınık sözlü kalem gönlün açılması için üç bölüğün oruç hâlini anlatsa buna şaşılır mı? İlk olarak karın ehli, yemeğin aç gözülürü; bunların açgözlülük midesine ova ve dağlar az gelir.

(Bunların) işi bütün gündüz ve gece uyku ve yeme olmuşken ve kahvaltı diye bir somunu yerken; oruç esnasında neler çektiğini var bir düşün; uğurlu an geldiği için nasıl şükretmesinler. (Onlar) hem şevkle tekbir ederek namazgâha giderler, hem de içlerinde yemek arzusu ve kaydı vardır. Eğer dokuz tekbirin birini yiyecek derdiyle şaşırıp yese, bu tadımlığın bir engeli yok, helaldir. (Bunların) her birisi şimdi mübârek bayramın hürmetine saldırıp güzel arzularına ulaştılar. İkinci olarak, imsakin dermansızlığı keyif ehlinin cisimlerini keyiflendiriciyle hilâl hâline getirip; özellikle de saf şarap macununun tiryakileri kuruyup çengel gibi bükülmüştü. Tende hayat emaresi olsa da hiçbirinin cismini kımlıdatmaya mecali yoktu derdik. Kimisi ölü gibi akşama kadar uykuda olup baykuş gibi güneşi görmemeye çalışır, kimisi de sahur vakti afyonu kılıfa çekip bir teselli olarak kullanırdı. Kaygılı kişiyi birisi-nin öğleyin uykudan uyandırması canının alınmasından daha kötüydü ve gündüzün asık suratına bakanların bu bakmanın uğursuzluğundan kırk yıl işi rast gitmezdi ; şöyle ki bir alay keyif çeken garip hâlli şahıs geceyle gündüzü ayırt etmezdi. Lâkin dünyayı bezeyen afyon şurubunun keyfi çekilir, onun rahatlık verici saf neşesini kötölemeye mecal de yok. Gerçekten de o, keyiflendiricilerin en üstünü olup oruçta tüm kadeh çekenler onu hep gül renkli şarabın yerine koymuşlardı. Hâsılı Şevvâl haberinin postacısı bayramı müjdelediğinde vücutlarına canlılık geldi. Şimdi ehl-i keyfin hareketliliğine bir bak, saldırı şekli almış gibi savaş tavırları gösterirler. Dün gece sahurun vakitsiz sofrası gelmişken şimdi sabah keyfi için dolu mangal geldi. Birbirine maziden bahsedip ‘meded be, sağ ve esen kaldığımız ahval çok’ diyerek ve Mevlâ’ya hamd ederek geçmişin kaygısından kalpleri rahatladı. Gelelim kadeh çekenlerin çok yakıcı hâline; oruç zabitasının onları nasıl usancın ayakları altında çiğnenmiş ettiğine... Oruçta kadeh çekenlerin hâllerini sorduğumda birisi ‘meyhanenin şara-bının ibriğinden abdest al’ dedi. Onların güzel âlemleri uykuyla değişti, iftar sofrası üzerine şarap mezesi yiyecek olmuş; rindlerin cemiyeti, ney, şarap, eğlence meclisi, kadeh, yakışıklı sâki tarumar olmuştu. Uğur ve izzetle kutlu bayram olunca saf şarap doldu, kadehler aktı. Şarap içenlerin canı yine yerine geldi de meyhanecinin eşiğine yüz sürdüler. Şenlik sebepleri şimdi yine düzüldü, heveskârların günü yeni bir an ve yeni sözdür. Bu sahralarda kalem atının seğirtmesi ve hayal casusunun da geçilmemiş vadide gezmesi, bir velinimetin aydın kalbi için bir benzersiz hediye sunmak istemesindedir. O, zamanın öyle şanı yüce bir veziridir ki onun övgüsünü hakkıyla yerine getirmek imkansız bir iştir. İşte geçmişin tarihi, işte tabiatı uğurlu olan geçmiş reisler, ona nasıl benzetilir? Himmetinin derecesi şâni gibi yücedir, makam ve derece ihtişamının yüksekliğini kıskanır. Kâinatta resmedilmiş olan mânâ şekilleri şen gönlünün aynasına akseder. O, vezirlik kutup dairesinin merkezi, izzet güneşinin doğduğu yer ve sağlam ahlakın toplanma yeridir. Geçenki sadrazam Silahdar Mehmed Paşa’nın ayağının öpülme yeri devlet ricalinin alınlarına süstür. Sadâreti gibi kadri de en önde ve büyüktür, Allah adını ve şanını daima yüceltmış. Cömertlik rütbesi kemalini onda buldu, Hâtem gelse onun kadar bağış yapamaz. Edep, hilm, hayâ, şan, vakar, temkin onun yüce zâtında kemal buldu. Hüner kalemi yok yere sözü uzatmasın, onda olan her şey üstün ahlâktır. Ey velimetim, değeri yüce âdil vezir! zaman, tabiatını gam pasıyla dol-durmasın, Anlatma kaleminin papağanı suskun olmuşken senin lutuf aynan onu cilve ve nazla doldurdu. Hem velinimetim hem de övdiğümsün, akranıma olgunluk sermayemi sunarsam buna şaşılır mı? Vallahi vüzerâ zümresinin yiğidisin, bu kulun da şuarâ içinde eşsiz olarak geçer. Umarım hikmet gibi bir nüsha olan bu kasidem olgunluk sahiplerinin mecmualarına süs verici olur. Her günün Cenâb-ı Hakk’ın yardımıyla bayram olsun, her gecen de mübârek Kadir olsun (Eliaçık, 2010, s.120-122).

SONUÇ

Vakanüvis Mehmed Emin Edîb’in Bosna Valisi Silahdar Mehmed Paşa’nın övgüsü için yazdığı, o dönemde gelişen mahallileşme akımının bir yansıması olan bu kasidede Ramazan

ayında bazı grupların hâli alaycı bir dille anlatılmıştır. Bununla birlikte Edib, kendisinin de kullandığı afyon şurubunun saf neşesini kötölemeye mecalinin olamayacağını söylemiştir. Bu durum Edîb'in 'tavr u tarzı acayip bir şâir' olarak tanıtılmış olmasını da açıklamaktadır. Ayrıca o, divançesinde müstehçenlik içeren öyle tuhaf ve garip hikayeler anlatmıştır ki bunlar da onun garip hâlini açıklar niteliktedir. Öte yandan onun sivri dilli; tariz, hiciv, alay, tenkit, hezl ve müstehçenliğe meyilli bir şair olduğu ve bu yönüyle bazı devlet adamlarını hicvettiği, toplumda görülen bozuklukları mahallî unsurlarla birlikte eleştirip şikayet ettiği de bilinmektedir. Yukarıdaki ramazaniye ise toplumsal bir eleştiri olması ve toplumun çeşitli bölümlerine dikkat çekmesi açısından orijinal bir metindir.

Kaynakça

- Eliaçık, M. (2010), *Vakanüvis Mehmed Emin Edib Divanı*, Çizgi Yayınları
Fatim Davud (1271), *Tezkire-i Hâtimetü' ş-şuarâ*, İstanbul.
Mehmed Emin Edib, *Divân*, Süleymaniye Kütüphanesi, Nafiz Paşa, nr. 1508.
Târîh-i Edîb, İÜ Kütüphanesi, TY nr. 3220.

NEWS AND ARCHIVAL DOCUMENTS ABOUT THE 1940 DEVELI EARTHQUAKE

Muhittin Eliaçık

Kırıkkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

ORCID 0000-0002-5137-3275

Abstract

Earthquake is a natural disaster that has always happened on earth throughout history, and it has had very painful and devastating consequences for geographies that have not been taken precautions beforehand. In the Ottoman Empire, there were many devastating earthquakes that devastated the settlements at various times, and there were major earthquakes in the Republican period as well, and one of them is the Develi earthquake, which occurred only 1.5 months after the great Erzincan earthquake. In this earthquake with a magnitude of 6.7 on February 21, 1940, 37 people died, 22 people were injured, and 530 buildings were destroyed. The figures for the damage caused by this earthquake were given in the press of that period higher than the figures given today, and there were differences in other information about the earthquake. Although these figures appeared in the newspapers of that period with small differences, there was not much inconsistency. Of course, since the communication tools of that period made their communications with limited resources, there could be some differences in the news flow, and the way the news from the earthquake area was published in the newspapers could also contain different aspects. The most important differences were seen in the source, magnitude, impact area and changes and movements caused by the earthquake, together with the information about the damage. In this paper, the news about the Develi earthquake in the press of that period is examined and presented to the attention by making a comparison with today's information. In addition, archive documents are also used and the correspondence between the Kayseri Province and the Ministry of Interior regarding the earthquake has been revealed and the news and details about the earthquake have been tried to be supported with archive records.

Keywords: Develi, earthquake, news, archive, document

1940 DEVELİ DEPREMİ ÜZERİNE HABERLER VE ARŞİV BELGELERİ

Özet

Deprem, tarih boyunca yeryüzünde daima olmuş bir doğal afet olup önceden önlem alınmayan coğrafyalar için çok acı ve yıkıcı sonuçlar doğurmuştur. Osmanlı'da çeşitli tarihlerde yerleşim yerlerini harap eden çok sayıda yıkıcı deprem olduğu gibi Cumhuriyet döneminde de büyük depremler olmuş ve bunlardan birisi de büyük Erzincan depreminin sadece 1,5 ay sonrasında meydana gelen Develi depremidir. 21 Şubat 1940'ta olan 6,7 büyüklüğündeki bu depremde 37 kişi ölmüş ve 22 kişi yaralanmış, 530 bina yıkılmıştır. Bu depremin yol açtığı hasara ait rakamlar o dönemin basınında günümüzde verilen rakamlardan daha yüksek verilmiş, depremle ilgili başka bilgilerde de farklılıklar görülmüştür. Bu rakamlar o dönemin gazetelerinde de küçük farklarla birlikte yer almış ise de fazla bir uyumsuzluk görülmemiştir. Tabii ki o dönemin iletişim araçları haberleşmelerini sınırlı kaynaklarla yaptığından haber akışında bazı farklılıklar olabilmış, deprem bölgesinden verilen haberlerin

gazetelerde çıkış biçimi de farklı yönler içerebilmiştir. En önemli farklılıklar hasara ait bilgilerle birlikte depremin kaynağı, büyüklüğü, etki alanı ve sebep olduğu değişiklik ve hareketliliklerde görülmüştür. Bu bildiride Develi depremi hakkında o dönemin basınında çıkan haberler incelenmekte ve günümüz bilgileri ile bir karşılaştırma yapılarak dikkatlere sunulmaktadır. Ayrıca arşiv belgelerinden de yararlanılmakta ve depremle ilgili olarak Kayseri Vilâyeti ile İçişleri bakanlığı arasında yapılmış yazışmalar ortaya konularak depremle ilgili haber ve ayrıntılar arşiv kayıtlarıyla desteklenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Develi, deprem, haber, arşiv, belge

GİRİŞ

Kayseri ili Anadolu'da bulunan tüm şehirler gibi deprem bölgesi olarak tanımlanmakta olup tarih boyunca gördüğü şiddetli depremlerin yıkıcılığına dair kaynaklarda birçok bilgi yer almaktadır. Bu bölgede meydana gelen depremleri ayrıntılı olarak anlatan kaynaklardan birisi de Resmî-i Kayserî adlı bir kâtip olup kişisel defterinde 1717 yılında 8340 kişinin ölümüne yol açan 8 büyüklüğündeki depremi şöyle anlatmıştır: *“1129/1717 Cumâde'l-ülâsının yirmi yedinci Cum'a günü subh-ı sâdik doğduğu gibi bir azîm inilti peydah olup bir zelzele oldu ki az kaldı dünyâ yere geçeyazdı çok zelzele gördük bunun gibi işitmedik ve görmedik idi. Sabâh namâzını kılıp yağmur duâsının üçüncü günü idi duâya gitdik duâ tamâm olunca beş altı defa dahi oynadı ammâ evvelki mübâlağa idi ve bundan sonra öbür Cuma gecesi yine ol vaktde yine azîm zelzele olup elhâsıl on on beş güne dek durmayıp Erkilet bütüin harâb ve Muncusun bütüin harâb Molu harâb şehir harâb u yebâb, Moludan yüz yetmiş adam, Erkiletten iki bin sekiz yüz altmış bir adam şehirden beş bin üç yüz adam Muncusundan dokuz adam helâk oldu.”* (Eliaçık, 2018, s.57).

Kayseri'de meydana gelen depremleren birisi de Develi ilçesinde 21 Şubat 1940 yılında meydana gelen 6,7'lik deprem olup büyüklüğü 1717 yılı kadar olmasa da çok hasara yol açmıştır. Bu depremde 37 kişi ölüp 22 kişi yaralanmış, 530 bina yıkılmıştır. Her iki deprem de insanların uykuda olduğu vakitlerde meydana gelmiş, ancak Develi depremi zemin ve derinlik faktörüyle birlikte hafif başlayıp yıkıcı tesirini sonradan göstermesi sebebiyle çok yıkıcı olmamıştır. Develi depremi büyük Erzincan depreminden sadece 1,5 ay sonra meydana gelmiş ve artçı sarsıntıları günlerce devam etmiş, bunun Erciyes dağındaki volkanik etkinliğin bir sonucu olduğu da iddia edilmiştir. Erciyes dağının sivriliklerinin kaybolduğu söylenen bu depremde yaklaşık on bin hayvan telef olmuştur. Yerli ve yabancı basında geniş yankı bulan bu depreme dair gazete ve dergilerde sayısal farklılıklar görülebilmektedir.

Dönemin Gazetelerinde Develi Depremi

1940 Develi depremi basında önemli bir yer tutmuş ve günlerce haber akışı devam edip artçı depremlerle ilgili haberler verilmiştir. Dönemin gazetelerinden buna dair seçilen haberler aşağıda gösterilmekte olup bu haberlerde dikkat çeken bazı ayrıntılar şu şekilde özetlenebilir:

1. Deprem 22 Şubat 1940 Perşembe gününden itibaren basında yer almaya başlamış ve Ulus, Vakit, Sabah gibi genellikle Ankara'da çıkan gazetelerde ayrıntılı haberler yer almıştır. İlk haberlerde *“Kayseri'nin bazı köylerinin yıkılıp 40 ölü 20 yaralı olduğu, vilayetin merkez ve güney bölgesinde sabah 02.50'de beş saniye süren çok şiddetli bir sarsıntı olduğu, bundan Hacılar nahiyesinde bir ev ve Develi merkezinde 4 evin yıkılıp 1 kişinin öldüğü, Develi'nin batısı ve güneybatısındaki Soysallı, Höyük ve SinderMike köylerinin tamamen yıkıldığı, Soysallı köyünde 40 ölü ve 20 yaralı olduğu, diğer köylerde ölü olmadığı, kaza kaymakamı, hükümet doktoru ve bir yardımcı heyetin köylerde çalışmakta olduğu, Kayseri merkezinden felâketzedeler için çadır, fen memurları ve sıhhi malzeme ve tedavi ekibi gönderildiği”* yazılmış, müteakip günlerde ölü, yaralı ve diğer zayıat miktarının arttığına dair haberler verilmiştir. 23 Şubat'ta beş depremin daha olduğu, yıkılan köylerde halka yardım için acil

tedbirler alındığı, ayrıca yurdun başka yerlerinde de depremler olduğu, Ankara'da sabah 9.30'dan itibaren beş hafif, öğleden sonra da çok kuvvetli deprem olduğu, İzmir ve Ordu'da hafif ve zararsız sarsıntılar olduğu yazılmıştır.

2. Develi depreminin hafif başlayıp yıkıcı tesirini daha sonra göstermesi sebebiyle ölü sayısının az olduğu, bilhassa yedi köyde depremin önemli tahribata yol açtığı ve 307 evin yıkılıp birçok evin de önemli ölçüde çatladığı, tespit edilen 56 ölü ve 22 yaralı olduğu, açıkta kalan halkın civar köylere yerleştirildiği, Develi ve Kayseri'den deprem bölgesine yiyecek ve giyecek gönderildiği yazılmıştır.

3. Depremde Soysallı, Sindermeke, Kızık ve Kulpak köylerin tamamen, diğer köylerin kısmen hasara uğradığı, sarsıntı esnasında Erciyes'ten birkaç kaya parçasının yuvarlandığı, Develi merkezinde sekiz evin yıkılıp bazı evlerin duvarlarının çatladığı, postahane ve maliye dairesiyle ortaokul binasında büyük çatlaklıkların oluştuğu, postahanenin çadıra nakledildiği, ortaokul tedrisatının da tatil edildiği yazılmıştır.

4. Develi halkının evlerini terkederek çadırlara çıktığını gören valinin halka: “Bu depremin Erzincan'daki depremin buralara kadar yayılan titreşimi olduğunu söyleyerek halkın evlerine dönmelerini ve birbirlerini korkutmamalarını tavsiye ettiği” yazılmıştır.

5. 24, 27 ve 29 Şubat tarihlerinde artçı sarsıntılar sebebiyle Develi depremiyle ilgili basında haberler yer almaya devam etmiş, 11 Temmuz 1940 tarihinde ise Akşam gazetesinde Kayseri'de yıkılan evlerin yeniden yapıldığına ve ekinlerin elbirliği ile kaldırılmasına dair haberler çıkmıştır.

DEVELİ DEPREMİ HAKKINDA GAZETELERDE ÇIKAN HABERLER

ULUS 22 Şubat 1940 Perşembe

Kayseri'nin bazı köyleri yıkıldı 40 ölü 20 yaralı var

Kayseri'de, vilâyetin merkez ve cenup mıntakasında dün sabah 2.50 de oldukça şiddetli ve beş saniye devam eden bir sarsıntı olmuştur. Bu sarsıntıdan Hacılar nahiyesinde bir ev ve Develi kaza merkezinde 4 ev yıkılmıştır. Develi'de de 1 kişi ölmüştür. Develi kazasının garbında ve cenubu garbisindeki Soysallı, Höyük ve Sindermike köyleri kâmilten yıkılmıştır. Soysallı köyünde 40 ölü ve 20 yaralı vardır. Diğer köylerde insanca zayıat yoktur. Kaza kaymakamı hükümet doktoru ile bir yardımcı heyeti köylerde çalışmaktadır. Kayseri merkezinden felâketzedeler için çadır, fen memurları ve sıhhi malzeme ve tedavi işleri için ekip gönderilmiştir.

ULUS 23 Şubat 1940 Cuma

Zelzele devam ediyor

Dün şehrimizde beş zelzele hissedildi

Kayseride yıkılan köylerdeki halka yardım için âcil tedbirler alındı

Yurdumuzun muhtelif noktalarında yeniden yer sarsıntıları duyulmuştur. Dün sabah 9.30 dan itibaren Ankara'da beş hafif -zelzele hissedilmiş öğleden sonra saat 14.22 de olan oldukça kuvvetli olmuştur. Dün İzmir'de 6.55 te dipten ve Ordu'da saat 5,28 de cenuptan 4 saniye devam eden hafif ve zararsız sarsıntılar olmuştur.

Kayseri'de zelzele

Evelki gün Kayseri vilâyetinin Develi kazasında vukua gelen zelzele hakkında dün şehrimize mütemmim malûmat gelmiştir. Bu malûmata göre zelzele hafif suretle başlamış, tahripkâr tesirini en sonra yapmıştır. Bu sebepten insan telefâtı az olmuştur. Zelzele Develi kazasının yedi köyünde bilhassa tahribat yapmıştır. Bu 7 köyde 307 ev yıkılmış, diğer birçok evler de ehemmiyetli surette çatlamıştı. Şimdiye kadar tesbit olunan ölü mikdarı 56, yaralı mikdarı ise 22 olarak kaydedilmiştir.

Kayseri valisi zelzele mintakasına gitmiş ve zelzele mintakasını gezerek âcil ve lüzumlu yardımları bizzat yaptırmıştır. Açıkta kalan halk civar köylere yerleştirilmiştir. Develi ve Kayseri'den zelzele mintakasına halka tevzi edilmek üzere yiyecek ve giyecek gönderilmiştir.

Ajansın verdiği malûmat

Kayseri 22 a.a – Dün sabah Develi felaket mintakasında tayyare istikşafı yaptırılmış ve bunu müteakip Kayseri valisi beraberinde ajansımızın muhabiri olduğu halde, zelzele sahasına hareket etmiştir. Zelzelenin Develi kazası köylerinde yapmış olduğu tahribatın bilançosu şudur: Sarsıntının şiddetli olduğu Soysallı, Sendermeke, Kızık ve Kulpak köyleri tamamen, civarında bulunan diğer köyler kısmen hasara uğramıştır. Sarsıntı esnasında Erciyeş'ten birkaç kaya parçasının yuvarlandığı görülmüştür. Develi kaza merkezinde sekiz ev yıkılmış, bazı evlerin duvarları çatlamış, postahane ve maliye dairesi ile orta okul binasında büyük çatlaklıklar hasıl olmuştur. Postahane çadıra nakledilmiş ve ortaokul tedrisatı tatil edilmiştir.

Valinin halka tavsiyeleri

Develi halkının evlerini terk ederek çadırlara çıktığını gören vali, bu sarsıntının Erzincan sahasındaki zelzelenin buralara kadar yayılan ihtizazı olduğunu söyleyerek halkın evlerine dönmelerini ve birbirlerini korkutmamalarını tavsiye ederek sükûnet telkin edilmiştir. Enkaz kaldırma, eşya çıkarma işi kısmen başarılmış, vilâyet Kızılay şubesinde un, ekmek ve sair gıda maddeleri yollanmış, lüzumu kadar para kaza merkezine bırakılmıştır. Evleri kâmilen yıkılan köylüler vilâyet merkezinden yapılan yardımla geceden evvel tamamen çadırlara yerleştirilmiştir. Açıkta kimse bırakılmamıştır. Felâketzedeleri yerleştirilmiş oldukları çadırlarında ziyaret eden vali B. Şefik Soyer, cumhuriyet hükûmetinin hüsnü tedbiriyle hayvan ve eşya zayıyatının, yıkılan evlerin eskisinden daha iyi bir şekilde yerine konulacağından' emin ve müsterih olmalarını söyleyerek köylüyü tatmin ve teselli etmişlerdir. Gece yarısına kadar felâket sahasında dolaşmış, bütün köylülerin yerleştirildiği gözle görülerek alâkadarlara bugünün iş tertipleri hakkında direktifler verildikten sonra Kayseri'ye dönmüşlerdir. Gece sarsıntı olmamıştır.

ULUS 24 Şubat 1940

Kayseri'de :

Develide 30 ev yıkıldı. Nüfusça zayıyat yok. Zelzele birçok yerlerde gene tahribat yaptı

Kayseri, 23 a.a. — Bu gece yarısından sonra 0,30 da şiddetli bir yer sarsıntısı olmuştur. Develi kaza merkezinde 30 ev yıkılmıştır. Halkın muhtemel tehlikeye karşı korunabilmesi için icap eden tedbirler alınmıştır. Nüfusça zayıyat yoktur.

ULUS 27 Şubat 1940

Kayseri köylerinde Zelzele Fasıla ile devam ediyor

Kayseri, 26 a.a. - Kayseri'ye bağlı Develi kaza merkeziyle civarındaki köylerde sarsıntı fasılalı bir surette devam etmektedir. Dün sabah Kayseri valisi Şefik Soyer beraberinde Parti müfettişi Hilmi Çoruh olduğu halde felâket mintakasına gitmişlerdir. Sarsıntıya uğriyan köyleri birer birer dolaşarak felâketzedelerin çadırlara yerleşme tarzlarını tetkik ve kendilerine giyecek ve örtünecek ve yiyecek dağıtma işlerini tetkik etmişlerdir. Tevziat her aileye bir çadır verilmek suretiyle yapılmış ve bugüne kadar 475 çadır dağıtılmıştır. Bugün için de 200 çadırın gelmesi beklenmektedir. Şimdiye kadar yıkılan evlerin sayısı 417 i bulmuş, 100 kadar ev de kısmen hasara uğramıştır. Felâkete uğriyan köylerden ikisinin sazlığa yakın olması dolayısıyla sıtma yaptığı düşünülerek pek yakında başlanacak olan yeni inşaatta köy yerlerinin değiştirilmesi ve inşa tarzları üzerinde tetkikler yaptırılması kararlaştırılmış bulunuyor. Develi merkezinde evleri yıkılan aileler de yerleştirilmiştir. Dün gece 23,40 ta şiddetli ve bu sabah 4,35 te hafif olmak üzere iki zelzele daha olmuştur. Hasar yoktur.

AKŞAM 23 Şubat 1940 Cuma

Kayseri zelzelesi

Develi İle 7 köyünde 56 ölü, 22 yaralı var

Rasathane bu zelzelenin, Erzincan zelzelesinden tamamen aynı olduğunu bildiriyor

Erciyeş dağında heyelan başlamış

Ankara 22 (Telefonla) - Kayserinin Develi kazasında vuku bulan zelzele hakkında buraya mütemmim malûmat gelmiştir. Bu kazanın 7 köyünde 307 ev yıkılmış, birçok evlerin ve bazı resmi dairelerin de duvarları tehlikeli surette çatlamıştır. Kaza merkezi ile 7 köyünde tesbit edilen ölü miktarı 56 dır. 22 ağır yaralı vardır. Kayseriden yiyecek, giyecek ve ilâç gönderildiği bildirilmektedir.

Kayseri 22 (Telefonla) – Zelzelenin bilhassa Develi kazası ve köylerinde tesirini gösterdiği anlaşılmaktadır. Bu kazaya bağlı Soysallı köyünde enkaz altında kalan ölü ve yaralıların çıkarılmasına devam olunmaktadır. Şimdiye kadar 50 ölü ve 22 yaralı çıkarılmıştır. Yıkılan evlerin 300 ü geçtiği tahmin olunmaktadır. Develi kazasının Reşadiye mahallesinde de birçok ev yıkıldığı bildirilmektedir. Zelzele burada fasılalı surette olduğundan halk evlerinden kaçmağa vakit bulabilmiştir. Bu suretle enkaz altında üç kişi kalmış ve ölmüştür. Senderemeke köyünde de tahribat fazladır. Develi kazası orta okulunun duvarları tehlikeli surette çatlamış, postane binası da tehlikeli vaziyete girdiğinden memurlar çadırlara nakledilmişlerdir. Şimdiki halde memurlar çadırlarda çalışıyorlar. Kayseri valisi zelzele mıntakasında icap eden tedbirleri almakla meşguldür. Açıkta kalanların barınmalarına çalışıldığı gibi yaralılar da tedavi edilmek üzere hastanelere kaldırılmaktadır.

Erciyeş dağında heyelan

Kayseri 22 (Telefonla) –Erciyeş dağını cenup taraflarında heyelan başladığı bildirilmektedir.

Rasathanenin verdiği malûmat

Kayserinin Develi kaza merkezile köylerinde ve Hacılar nahiyesinde yeniden bazı vatandaşların ölümüne ve yaralanmasına sebep olan zezele hakkında Kandilli rasathanesi müdür muavini B. Kemalden aldığımız malûmata göre Anadolunun vaziyeti itibarile memleketimizdeki zelzeleler, katiyen volkanik, yani indifai değil; yer altındaki çöküntülerden hasıl olan tektanik zelzelelerdir. Kayserideki zelzele, Erzincan ve civarındaki zelzelenin merkezine tabi değildir. Büsbütün ayrı bir merkeze merbuttur. Kati bir şey söylenmemekle beraber bu zelzelenin merkezinin Kayserinin şark istikametinde olduğu tahmin edilebilir. Kayseri zelzelesi, geçenlerde büyük facialara sebep olan Erzincan ve havalisi zelzelesile kıyas edilmeyecek derecede hafiftir: Çünkü gerek derinliği, gerek sahası dardır, şiddeti de azdır. Bu zelzele, ancak yedinci mertebeye ithal edilebilir. Zelzeleler, şiddetine, tahribatındaki derinliğe ve intişar sahalarına göre on iki mertebeye tefrik edilerek mütalâa edilirler. Erzincan ve havalisindeki zelzele, 10 uncu ile 11 inci mertebe arasında mütalâa edilecek şiddette, derinlikte ve genişlikte idi. Diğer taraftan aldığımız malûmata göre rasathanenin Erzincan ve havalisinde yaptığı tedkiklere aid fennî ve riyazi hesaplar tamamlanmıştır. Bu husustaki rapor, bugünlerde Maarif vekâletine gönderilecektir. Rasathanenin bu raporu, diğer ilim heyetlerinin ve alâkadar daire ve müesseselerin Erzincan ve havalisinde yaptıkları tedkiklerle birleştirilerek burada yeni inşaatın tarzı ve mevkileri için esas teşkil edecektir.

AKŞAM 27 Şubat 1940 Perşembe

Kayseri zelzelesi

Develi kazası ve civarında 417 ev yıkıldığı anlaşıldı

Kayseri 26 - Develi kaza merkezi ile civarındaki köylerde zelzele fasılalı surette devam etmektedir. Dün gece 23,40 da şiddetli, bu sabah da 4,35 de hafif iki zelzele daha olmuşsa da hasar yoktur. Şimdiye kadar yıkılan evlerin 417 olduğu 100 kadarının da hasara uğradığı tesbit edilmiştir. Felâketzedelere yardım devam ediyor. Bugüne kadar 475 çadır dağıtılmıştır. Daha 200 çadır gelmesi bekleniyor.

AKŞAM 29 Şubat 1940 Perşembe

Kayseri zelzelesi

Sarımehmed köyünde 16 ev yıkıldı. Nüfusça zayıt yoktur

Kayseri 28 (A.A.) — Kayseriye bağlı Develi kazasında dün gece 23,30 da şiddetli bir sarsıntı olmuş, Sanmehmet köyünde 16 ev yıkılmıştır. Nüfusça zayıf yoktur. Pınarhisarın Viran nahiyesinde de 22,25 te ve sabah 2,35 te iki zelzele olmuştur. Hasar yoktur.

AKŞAM 11 Temmuz 1940

Kayseride yıkılan evler yeniden yapılıyor

Vali, ekinlerin elbirliği ile kaldırılmasını tavsiye etti

Kayseri 10 (A.A.) - Valimiz, yanında Sıhhat, Ziraat ve Nafia müdürleri olduğu halde Develi kazasına giderek yer sarsıntısından yıkılan köylerin yeniden yapılacağı köy yerlerini, köylünün hazırlığını tedkik etmiştir. Bu inşaat için dağıtılacak olan kerestelerin tevzii şekil de tesbit olunmuştur. Köylüler bu evleri, birbirlerine yardım etmek suretile yapacaklardır. Askerde bulunanların evleri de köy emecesi ile yapılacaktır. Vali, bu tedkikleri esnasında kazanın nahiye ve köylerinde de ekinlerin biçilmesi ve bu mıntakaya ayrılan orak makinelerinin işletilmesi işini gözden geçirmiş ve bu arada köylüden askere gidenlerin ekinlerinin köylü tarafından biçilmesi ve bu işlerin sıkı bir kontrole tabi tutulması için kararlar almıştır. Nahiye köylerinin muhtarlarile parti ocak reislerinin iştirakile yapılan bir toplantıda vali, köylüye, dünya hâdiseleri karşısındaki durumumuzu anlatmış ve hükûmetin her türlü tedbiri almış olduğunu söylemiş ve halka düşen vazifeleri anlatarak ekinlerin el birliği ile kaldırılmasını ehemmiyetle tavsiye eylemiştir.

VAKİT 22 Şubat 1940 Perşembe

Yeni zelzeleler

Kayserinin bir köyünde 40 ölü, 20 yaralı var

Ankara, 21 (A.A.)- Kayseride vilâyetin merkez ve cenup mıntakasında bu sabah 2.50 de oldukça şiddetli ve beş saniye devam eden bir sarsıntı olmuştur. Bu sarsıntıdan Hacılar nahiyesinde bir ev ve Develi kaza merkezinde 4 ev yıkılmıştır. Develide de 1 kişi ölmüştür. Develi kazasının garbinde ve cenubu garbisindeki Soysallı, Hüyük ve Sinderlike köyleri kâmilen yıkılmıştır. Soysallı köyünde 40 ölü ve 20 yaralı vardır. Diğer köylerde insanca zayıf yoktur. Kaza kaymakamı hükümet doktoru ile bir yardımcı heyeti köylerde çalışmaktadır. Kayseri merkezinden felâketzedeler için çadır, fen memurları ve sıhhi malzeme ve tedavi işleri için bir ekip gönderilmiştir.

VAKİT 22 Şubat 1940 Perşembe

Develi'de Yemden 30 ev yıkıldı

Kayseri, 23 (A.A.) - Bu gece yarısından sonra 0/30 da şiddetli bir yer sarsıntısı olmuştur. Develi kaza merkezinde 30 ev yıkılmıştır. Halkın muhtemel tehlikeye karşı korunabilmesi için icab eden tedbirler alınmıştır. Nüfusça zayıf yoktur.

Kayseri Valisinin Teftişleri

Kayseri, 22 (A.A.)- (Gecikmiştir.) Dün sabah, Develi felâket mıntakasında tayyare istikşafı yaptırılmış, bunu müteakip Kayseri valisi, beraberinde ajansımızın muhabiri olduğu halde, zelzele sahasına hareket etmiştir. Zelzelenin Develi kazası köy'lerinde yapmış olduğu tahribatın bilânçosu şudur: Sarsıntının şiddetli olduğu Soysallı, Sendermeke, Kızık ve Kulpak köyleri tamamen, civarında bulunan diğer köyler kısmen hasara uğramıştır. Sarsıntının kısa fasılalarla uzun zaman devam etmesi köylünün evlerini boşaltmasına fırsat verdiği için zayıf az olmuş, bütün mıntakada 37 kişi ölmüş, 800 hayvan telef olmuştur. Sarsıntı esnasında Erciveşten birkaç kaya parçasının yuvarlandığı görülmüştür. Develi kaza merkezinde sekiz ev yıkılmış, bazı evlerin duvarları çatlamış, postahane ve maliye daiesi ile ortaokul binasında büyük çatlaklıklar hasıl olmuştur. Postahane çadıra nakledilmiş ve orta okul tedrisatı tatil edilmiştir. Develi halkının evlerini terk ederek çadırlara çıktığını gören vali bu sarsıntının Erzincan sahasındaki zelzelenin buralara kadar yayılan ihtizazı olduğunu söyliyerek halkın evlerine dönmelerini ve birbirlerini korkutmamalarını tavsiye ederek sükûnet telkin

edilmiştir. Enkaz kaldırma, eşya çıkarma işi kısmen başarılmış, vilâyet Kızılay şubesinde un, ekmeğe ve sair gıda maddeleri yollanmış, lüzumu kadar para kaza merkezine bırakılmıştır. Evleri kâmilen yıkılan köylüler vilâyet merkezinden yapılan yardımla geçeden evvel tamamen çadırlara yerleştirilmiştir. Açıkta kimse bırakılmamıştır. Felâketzedeleri yerleştirilmiş oldukları çadırlarında ziyaret eden vali B. Şefik Soyer, cumhuriyet hükûmetinin hüsnü tedbirleriyle hayvan ve eşya zayıyatının, yıkılan evlerin eskisinden daha iyi bir şekilde yerine konulacağından' emin ve müsterih olmalarını söyleyerek köylüyü tatmin ve teselli etmişlerdir. Gece yarısına kadar felâket sahasında dolaşmış, bütün köylülerin yerleştirildiği gözle görülerek alâkadarlara bugünün iş tertipleri hakkında direktifler verildikten sonra Kayseri'ye dönmüşlerdir. Gece sarsıntı olmamıştır.

Depremle ilgili bazı ayrıntılar Kayseri Vilâyeti ile Dâhiliye Vekâleti arasındaki yazışmalarda da geçmekte olup bu yazışmalarda genellikle deprem sonrasında felaketzedelere yapılmakta olan yardımlarla ilgili emir ve talimatlara ilişkin bilgiler yer almaktadır. Bu belgelerde: *“Develi kazası zelzele işleri hakkında Mülkiye Müfettişi Halis Ergün tarafından hazırlanan tenkit raporunda gösterilen noksanlıkların tasrihi hakkında Kayseri Vilâyetinden alınan 23.1.1940 gün 108 sayılı karşılık yazının bir sureti ilişik olarak sunulmuştur. Saygılarımla arz ederim. Dahiliye Vekili Müsteşarı: Şefik Bicioğlu”* denilerek maddeler hâlinde ayrıntılar sıralanmıştır.

SONUÇ

1940 yılında Develi'de meydana gelen 6,7 büyüklüğündeki deprem ve sebep olduğu hasarlarla afetzedelere yapılan yardımlara ilişkin olarak dönemin basınında birçok haber yer almış ve bu haberlerde geçen verilerin bir kısmı farklı olsa da çoğu günümüz bilgileriyle örtüşmüştür. Böyle olmakla beraber bu depremde 37 ölü ve 22 yaralı olduğuna dair günümüzde verilen rakamların dönemin gazetelerinde daha yüksek geçtiği görülmektedir. Dönemin gazetelerinde bu depremde toplam ölü sayısı en düşük 20, en yüksek 56 kişi olarak, yaralı sayısı da 20-22 kişi arasında geçmekte, ayrıca depremin büyüklüğü, yaygınlığı ve kaynağı da oldukça farklı biçimlerde geçmektedir. Mesela Kayseri valisinin, halkın moralini yüksek tutmak için bu depremin sebebini bu depremden sadece 1,5 ay önce meydana gelmiş olan Erzincan depremiyle ilişkilendirmesi ve bu depremi Erzincan depreminin buralara kadar gelen titireşimi olarak göstermesi ilginç bir yaklaşımdır. Tabii ki o tarihte iletişim araçlarının sınırlı olduğu ve günümüzle kıyaslanamayacağı, bir anda sağlıklı veri akışının olamayacağı ortadadır. Ayrıca o dönemin basınında kullanılan dil ve imla hususiyetlerinin de dikkati çeken bir başka ayrıntı olduğu ve günümüz resmî yazışma ve literatüründe hâkim olan birçok imla kuralının o gün uygulanmadığı görülmektedir. Bildirimizde arşiv belgelerinden de yararlanılıp Kayseri Vilâyeti ile İçişleri bakanlığı arasında depremle ilgili yapılmış yazışmalara değinilmiştir.

Kaynakça

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 030-10-6-36-39.

Eliaçık, M. (2018). Resmî-i Kayseri'nin Seyahat Defteri, Kayseri BB Şehir Dergisi, S.20.

ULUS GAZETESİ

<https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/tr/periodicals/catalog/details/1852?AdvancedSearch=1>

VAKIT GAZETESİ

<https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/tr/periodicals/catalog/details/1860?AdvancedSearch=1>

3. INTERNATIONAL OTTOMAN & TURKISH RESEARCH CONFERENCE IN 7 CONTINENTS

AKŞAM GAZETESİ

<https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/tr/periodicals/catalog/details/1858?AdvancedSearch=1>

THE EVALUATION OF THE TANZIMAT EDICT IN TERMS OF CONSTITUTIONAL DEVELOPMENTS

Esra TAŞDELEN

Doktora Öğrencisi, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Erzurum

Abstract

In this study, it is desired to state that the Tanzimat Edict was an important transitional stage at the start of the constitutional process in the Ottoman Empire. Because, without understanding the Tanzimat Edict, it will not be possible to fully understand the Kanun-ı Esasi, the first constitution of the Ottoman Empire. Innovation activities in the Ottoman Empire followed a bottom-up course. For this reason, statesmen and intellectuals wanted to save the state from the situation it was in and to regain its former power by focusing on innovation studies in this period. On the one hand, while the new institutions and institutions inspired by the West were emerging, on the other hand, leaving the old order as such caused duality. This dualist structure became visible during the Tanzimat Period. As a result, it became the name of an era in the Tanzimat, which had many elements. By making a literature review, it was observed that this subject was briefly mentioned in research works and articles. In this study, it is aimed to develop a holistic approach to the subject by blending the general evaluations of constitutional lawyers with the perspective of historians. In this study, it is desired to mention the place and importance of the Tanzimat Edict in the constitutional process by including all these elements. In this way, an answer will be given to the question of how the Tanzimat Edict opened the way to the constitution, as well as the reform efforts in the legal field.

Keywords: Ottoman State, Tanzimat Edict, Public Law, Constitutional Process, Reform

TANZİMAT FERMANI'NIN ANAYASAL GELİŞMELER AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Özet

Bu çalışmada Tanzimat Fermanı'nın, Osmanlı Devleti'ndeki anayasal sürecin başlamasında önemli bir geçiş aşaması olduğu belirtilmek istenmektedir. Zira Tanzimat Fermanı'nı anlamadan Osmanlı Devleti'nin ilk anayasası olan Kanun-ı Esasi'yi anlamak tam anlamıyla mümkün olmayacaktır. Osmanlı'da yenileşme faaliyetleri tabandan tavana doğru bir seyir izlemiştir. Bundan dolayı devlet adamları ve aydınlar bu dönemde yenileşme çalışmalarına ağırlık vererek devleti içinde bulunduğu durumdan kurtarmak ve eski gücüne yeniden kavuşturmak istemişlerdir. Bir yandan batıdan esinlenerek oluşturulan yeni kurum ve kurumlar meydana gelirken öte yandan eski düzenin öylece bırakılması ikiliğe neden olmuştur. Bu düalist yapı Tanzimat Dönemi'yle birlikte görünür hale gelmiştir. Sonuç olarak Tanzimat içinde pek çok unsuru barındıran bir dönemin adı olmuştur. Literatür taraması yapılarak araştırma eserleri ve makalelerde bu konuya kısaca değinildiği gözlenmiştir. Yapılan çalışma ile anayasa hukukçularının genel değerlendirmeleri tarihçilerin bakış açısı ile harmanlanarak konuya bütüncül bir yaklaşım geliştirilmesi hedeflenmektedir. Çalışmada tüm bu unsurlara yer verilerek Tanzimat Fermanı'nın anayasal süreçteki yeri ve önemine

değnilmek istenmektedir. Bu sayede Tanzimat Fermanı'nın hukuki alandaki yenileşme çalışmalarının yanı sıra aslında anayasaya giden yolu nasıl açtığı sorusuna da bir cevap verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Tanzimat Fermanı, Kamu Hukuku, Anayasal Süreç, Reform

Giriş

Tanzimat¹; düzeltme, düzenleme, nizam verme anlamına gelen “tanzim” kelimesinin çoğuludur. Geniş anlamda Tanzimat, XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde yapılan ıslahatlar için kullanılan bir kelimedir. Kavram olarak ele alındığında Türk siyasi, idari, iktisadi ve sosyal hayatında meydana gelen değişmeyi ve yeniden yapılanmayı içeren dönemin genel adı olarak kullanılmaktadır.² Tanzimat resmi adıyla “Tanzimat-ı Hayriyye” yani hayırlı düzenlemeler anlamına gelmektedir. Osmanlı Devleti Batı'daki yenilikleri takip ederek bir takım reform çalışmalarına girişmiştir. Bu doğrultuda Fransız İhtilali sonucu ortaya çıkan insan hakları ilkelerinin Osmanlı'da uygulanacağı belirtilerek fermana bir “devrim hareketi” anlamı verilmek istenmiştir.³ Buradaki kasıt kozmopolit bir yapıya sahip olan Osmanlı Devleti'nde ihtilalin etkilerini asgari düzeye indirmek ve dış güçlerin iç işlerine karışmasını önlemek olarak değerlendirilebilir. Dar anlamda ise Tanzimat, 3 Kasım 1839'dan 23 Aralık 1876 Kanun-ı Esasi'nin kabul edilmesine kadar yapılan ıslahat dönemine verilen addır.⁴

Mustafa Reşit Paşa tarafından kaleme alınan Tanzimat Fermanı⁵ veya Gülhane Hatt-ı Hümayunu, 3 Kasım 1839'da Gülhane Köşkü önünde büyük bir merasimle okunarak ilan edilmiştir. Bu merasime bütün devlet erkani, ulema, esnaf cemiyetleri, Ermeni ve Rum Patrikleri, Hahambaşı, İstanbul'da bulunan yabancı devlet sefir ve konsolosları katılmışlardır.⁶ Ferman devletin resmî gazetesi Takvim-i Vekayi'de yayımlandığı gibi, bir hafta sonra her eyalet valisine ve sancak mütesellimine bir ferman halinde tebliğ edilmiştir. Fermanın önce sancak merkezi olan şehirlerin meydanlarında halka okunması ve daha sonra kaza ve kasaba halkına anlatılması emredilmiştir.⁷ Ayrıca Fransızcaya çevrilen nüshalar ise İstanbul'da bulunan yabancı devlet temsilciliklerine gönderilmiştir. Yabancı devletlere nüshalar gönderilmesi uluslararası hukuk bağlamında bir güvence verme anlamına gelmesi bile, siyasi yönden dikkat çekici olup politik ve diplomatik güvence mesajı niteliğini taşımaktadır.⁸

¹ Ferit Devellioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat**, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara, 2010, s. 1204.

² Ahmet Cevat Eren, **Tanzimat Fermanı ve Dönemi**, (Haz: Alişan Akpınar), Derin Yayınları, İstanbul, 2007, s. 11; Bilal Eryılmaz, **Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme**, İşaret Yayınları, İstanbul, 2017, s. 96.

³ Erol Çiydem- Yavuz Özdemir, “*Kavrama Dayalı Tarihi Dönem Anlatımına Yönelik Bir Çalışma (Tanzimat Dönemi Örneği)*”, **Eğitim ve İnsani Bilimler Dergisi**, VI/12 (2015), s. 87.

⁴ F. Devellioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat**, s.1204.

⁵ **Düster**, Tertip I, C. 1, s. 4-7; Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi V**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1983, s. 256-258; Suna Kili-A. Şeref Gözübüyük, **Türk Anayasa Metinleri**, s. 3-6; Server Feridun, **Anayasalar ve Siyasi Belgeler**, Aydın Güler Kitabevi, İstanbul, 1962. s. 4-6.

⁶ E. Z. Karal, **Osmanlı Tarihi V**, s. 170; Ahmet Cevat Eren, **Tanzimat fermanı ve Dönemi**, (Haz: Alişan Akpınar), Derin Yayınları, İstanbul, 2007, s. 36.

⁷ E. Z. Karal, **Osmanlı Tarihi V**, s. 170; Halil İnalçık, “*Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri*”, **Bellekten** XXVIII/112 (1964), s. 623.

⁸ Bülent Tanör, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeler (1789-1980)**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2015. s. 86.

1. Tanzimat Fermanı'nın İçeriği ve Anayasal Süreçteki Yeri

Osmanlı halkının kanun önünde dil, din, ırk ayrımı yapılmaksızın eşit olduğu fikri yazılı bir metin ile ilan edilmiştir. Yeni düzenleme ile Osmanlı toplumsal yapısı bakımından çok önemli bir değişiklik olarak göze çarpmaktadır. Osmanlı Devleti yaptığı bu yeni düzenle eski İslami gelenekle olan bağlarının kopuşunu keskin bir şekilde ortaya koymuştur. Bu kopma ne Müslümanları ne de Gayrimüslimleri hoşnut etmiştir. Avusturya ve Rusya'nın tasvip etmediği Tanzimat Fermanı, İngiltere ve Fransa olumlu karşılamıştır.¹ Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesiyle birlikte İngiliz ve Fransız gazetelerinde Tanzimat hareketinin lehinde yazılar yazılmıştır. L'Univers, Presse, Siécle, The Times² gibi dönemin önemli gazetelerinde yankı bulmuş, heyecan verici bir gelişme olarak nitelendirilmiştir.³

Devlet idaresini düzeltmek ve ıslahat çalışmaları yapmak, İslam hukuku esaslarına bağlı bir hukuk devletini yeniden kurmak Tanzimat Fermanı'nın amaçları olarak belirtilmiştir. Tanzimat döneminin mimarı Sadrazam Mustafa Reşit Paşa, İngilizlerle 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması da yaparak Osmanlı'yı açık pazar haline getirmiştir. O dönemde Rusya ile daha kötü olan Babialı Avrupalılara daha sıcak bakıyordu. Batılılar, nüfusun %40'ını oluşturan gayrimüslimlere eşitliğin ötesinde devlet yönetiminde imtiyaz istiyorlardı. Tanzimat dış etkilerin yanı sıra iç etkilere de cevap veriyordu. Aydınlar bazı ilkeler ışığında devleti yeniden yapılandırmak istiyorlardı. Tanzimat Fermanın da amacın "mülkü ve milleti ihya olduğu belirtiliyordu."⁴

Ayrıca Tanzimat Fermanı'nda tebaaya eşit muamele edileceği sözü verilmektedir. Buradaki amaç hem dış güçleri etkilemek ve onların müdahale gerekçelerini ortadan kaldırmak hem de Hıristiyan topluluklar arasındaki milliyetçi ve ayrılıkçı eğilimi zayıflatmaktır.⁵ Lakin fermanla istenilen bu sonuca ulaşılamamış, İngiltere ve Fransa, Tanzimat Fermanı'nı Osmanlı'nın iç işlerine karışmak için bir araç olarak görmüşlerdir. Böylelikle İngilizler Protestan, Fransızlar Katolik tebaayı, Rusya ise hoşnut olmamasına rağmen, Ortodoks tebaayı kullanarak Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale için bir fırsat elde etmişlerdir.⁶

Bu doğrultuda Tanzimat Fermanı'nın olumsuz yönlerine dikkat çekenler de olmuştur. Örneğin; Engelhardt'a göre "Avrupa'yı memnun etme hareketi"⁷, Ahmet Hamdi Tanpınar'a göre "başka bir medeniyetin dairesine girmenin ilanı"⁸, Ülken'e göre "parçalanmaya kadar gidecek bir iç krizin tohumunun atılması"⁹, Cem'e göre "emperyalist yayılımın birer aracı ve batıya yaranmak için kaleme alınan belge"¹⁰, Avcıoğlu'na göre "batılıların önerdiği ve denetlediği bir batılılaşma düzeni" olarak değerlendirmişlerdir.

Bunun dışında fermanın eleştirildiği bir başka bir husus ise pozitif hukuk kuralı ile bağlayıcılığının güvence altına alınmamasıdır. Yani tek taraflı bir irade beyanı olup

¹ Yavuz Abadan-BahriSavcı, **Türkiye'de Anayasal Gelişmelere Bir Bakış**, AÜSBF Yayınları, Ankara, 1959, s. 19; Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2017, s. 150; İsmail Hami Danişmend, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi IV**, Türkiye Yayınları, İstanbul, 1972, s.122.

²Ayrıntılı bkz: Günseli Gümüsel, **The Times Gazetesine Göre Tanzimat Dönemi (1838 – 1878)**, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, (Basılmamış Yüksek lisans Tezi), Ankara, 2010.

³ Reşit Kaynar, **Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat**, TTK Basımevi, Ankara, 1985, s. 186.

⁴ Hasan Tahsin Fendoğlu, **Anayasa Hukuku**, Yetkin Basımevi, Ankara, 2015, s. 211-212.

⁵ Mustafa Erdoğan, **Anayasa Hukuku**, Orion Kitabevi, Ankara, 2011, s. 143.

⁶ Fahir Armaoğlu, **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, Alkım Yayınları, İstanbul, 2010, s. 338-339.

⁷ Eduard Philippe Engelhardt, **Türkiye ve Tanzimat**, (Çev. Erol Kılınç) Ötüken Yayınları, İstanbul, 2017, s. 16.

⁸ Ahmet Hamdi Tanpınar, **On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi**, Dergah Yayınları, İstanbul, 2013, s. 139.

⁹ Hilmi Ziya Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, Ülken Yayınları, İstanbul, 2014, s. 58.

¹⁰ İsmail Cem, **Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi**, Can Yayınları, İstanbul 1999, s. 220.

yaptırımının sadece padişahın yeminine bağlı olmasıdır. Ferman'da şeriat hükümlerine uyulmamasının neticesinde son bir buçuk asırda kuvvet ve refahın, yerini zaaf ve fakirliğe terk ettiği belirtilmiştir. Lakin "şer'i hükümlere bağlı kalınarak yeni hükümlerin konacağı" ifadesi konularak çelişkili bir durum ortaya çıkmıştır.¹

Tanzimat Fermanı'nın içeriği incelendiğinde ise devletin içinde bulunduğu sıkıntılı durumun nedenlerini sayarak işe başlamakta ve devamında temel amacın mülk (ülke) ve milleti ihya etmek olduğunu bildirmektedir. Devletin idaresini sağlamak amacıyla bazı yeni kanunların konulması gerektiği ve yeni kanunların dayandırılacağı genel prensipler belirtilmektedir. Yine Müslüman ve Hristiyan bütün tebaanın can, mal, ırz ve namus emniyetinin sağlanması, verginin düzenli usule göre ayarlanması ve toplanması, askerlik görevinin düzenli bir usule bağlanması gibi konular ele alınmaktadır. Eşitlik sorunu da önemli bir konu olarak ele görülmekte ve din, dil, mezhep farkı olmaksızın herkesin yasalar önünde eşit olduğu beyan edilmektedir. Devlet idaresinde yeni bir düzene gireceğini işaret edilmekte ve padişahın sınırsız hâkimiyetini sınırlamaktadır.²

Hükümet yönetiminin kendi iradesine göre değil, Mevadd-ı Esasiye (Temel İlkeler) olarak nitelendirilen ölçülerle yapılacak kanunlara göre olması kabul edilmiştir. Mevadd-ı Esasiye'de; devlet yönetiminin yeni kanunlarına göre düzenleneceği, bu kanunların şeriata uygun olacağı, kanunların din farkı gözetmeksizin bütün tebaaya eşit bir şekilde uygulanacağı ve hükümdarın bunlara aykırı bir harekette bulunmayacağı belirtilmiştir. Bundan dolayı Tanzimat Fermanı, hükümdara ayan arasında yapılmış bir sözleşme olmak yerine, hükümdarla hükümet arasında uzlaşma sağlamış ve kamuoyuna açıklanmış bir sözleşmedir. Bu açıdan ferman, yasama ile yürütme gücü arasındaki ayrıma doğru atılan ilk adımı işaret etmektedir.³

Tanzimat Fermanı, Osmanlı Devleti'nin o gün içinde bulunduğu kötü şartları düzeltmek, aynı zamanda dış tazyikleri önlemek ve Fransız İhtilali'nin de etkisiyle batılı anlamda bir hukuk devleti için gerekli ilkeleri açıklayan bir belge hükmündedir. Çünkü Ferman Batılı manadaki hukuk devletinin bütün hukuki ve siyasi esaslarını, bir anayasa gibi, ihtiva etmemekle beraber, hukuk devletinde bulunması gereken bazı temel hukuk prensiplerini kabul etmiştir. Bunu uygulamaya dökmek için bazı müessese ve müeyyidelerde meydana getirmiştir. Keza can, mal, ırz ve namus güvenliği, cezaların kanuniliği ve şahsiliği, kanun karşısında eşitlik, yargı teminatı, vergilerin adil ve kanuni usullere göre alınması, herkesin rütbe, hatır ve gönüle bakılmaksızın kanuni müeyyidelerle bağlı bulunması gibi hükümler fermana birer tabii hukuk ve adalet prensipleri hüviyeti taşımaktadır. Bundan dolayı Tanzimat Fermanı hukuken bir "Charte Constitutionnelle" olarak değerlendirilmekte ve yeni hukuk düzeninin dayanacağı temel ilkeleri açıklayan bir beyanname yani "declaration" niteliği taşımaktadır. Bu da fermana "İnsan Yurttaş Hakları Beyannamesi" özelliği kazandırmaktadır.⁴

Fermanın can, mal, ırz güvenliklerini sağlayıcı ifadeler taşıması, vergi ve askerlik işlerinin adaletle görülmesinin sağlanması, "Kanunsuz suç ve ceza olmaz", "Yargılamasız kimseye ceza verilmez" ilkelerini tanıması ona bir "temel haklar fermanı" niteliğini vermektedir. Lakin

¹ Recai G. Okandan, **Amme Hukukumuzun Ana Hatları**, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1959. s. 67; Recai G. Okandan, **Amme Hukukumuzda Tanzimat ve Birinci Meşrutiyet Devirleri**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1946, s. 37.

² Halil İnalçık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu", **Bellekten**, XXVIII/112 (1964), s. 611-614; E. Z. Karal, **Osmanlı Tarihi V**, s.170-171.

³ Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006, s. 209.

⁴ Hüseyin Nail Kubalı, **Türk Esas Teşkilat Hukuk Dersleri**, Tan Matbaası, İstanbul, 1960, s. 58.

bu ilkeleri anayasa ile karıştırmamak gerekmektedir.¹ Bu konuda iki görüş mevcuttur. İlk görüşe göre biçimsel olarak fermanın bir anayasal niteliğine sahip olmadığıdır. Yani anayasal belgelerde bulunan bölümlerin, maddelerin ve sistematığın fermana tam olarak karşılığının bulunmadığı ifade edilmektedir. Zira bu fermana devletin esas yapısını, fonksiyonlarını, ana organlarını ve bu organlar arasındaki ilişkiyi, faaliyetlerini ve işleyişini içeren bir ibare bulunmamaktadır.² Diğer görüşte olanlar ise hükümdarın ve hükümetin keyfi serbestliğine son verilmesi, halka eşit haklar tanınması, Meclis-i Ahkam-ı Adliye'nin yasa hazırlama ve devlet giderlerini denetlemekle görevlendirilmesi, padişah ve vükelanın halk önünde and içmesi gibi hususların fermana anayasal bir nitelik kazandırdığını düşünmektedir.³ Her iki görüşünde haklı tarafları bulunmakla birlikte ortak noktaları hukuk devletine gidişin ilk ve temel adımları bu fermanla atılmış ve daha sonraki dönemde oluşturulacak olan anayasanın hazırlayıcısı bu ilkeler olmuştur.⁴

Osmanlı Devleti bu dönemde Batılı zihniyetine yönelik ciddi değişim ve dönüşüm geçirmeye başlamıştır. Gerek Batılı ülkelerin kanunlarından kısmen ya da tamamen alıntılar yapılması ve mahkemelerde Batılı usullerin kullanılması gerekse Hıristiyan tebaanın eşitliğine yönelik önemli gelişmelerin yaşanması, Osmanlı Devleti'nin geçirdiği değişim ve dönüşümünün somut delilleridir. Anayasal düşünce ve anayasa kavramı da bu gelişmeler içinde tartışılmaya başlamıştır.⁵ Nitekim Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı Devleti'nin ıslahat çalışmaları üzerinde en çok yoğunlaştığı alanlardan biri hukuksal düzen olmuştur. Tanzimat Fermanı ile yazılı hukuk kurallarının oluşturulması, uygulanması ve kabulüyle keyfi yönetime son verilmekte ve hukuksal sistemdeki geleneksel otorite ilişkileri de değişmektedir. Ayrıca örfi gelenekte giderek "hukuk nizamını tesis edici muayyen ve kati kaidelere" dönüştürülmektedir.⁶ Recai G. Okandan'a göre de "modern kamu hukukumuzun çeşitli ilke ve kurumlarının ilk tohumları" Tanzimat Fermanı ile atılmıştır.⁷ Bu değişim ve dönüşüm Osmanlı'yı Batılı devlet olma yolunda ilerlemesine katkı sağlamış ve siyasi, idari ve hukuki gibi alanlarda kurumsallaşarak yeni bir döneme geçiş sinyallerinin habercisi olmuştur.

İlber Ortaylı da bu dönemi "...Her şeye rağmen, Tanzimat hareketi Türkiye tarihinde toplumu ileriye götüren ve çığır açan bir rol oynamıştır. Tanzimat devri tarihi ne dramatik, ne grotesk, ne de mutantan (tantanalı, debdebeli) bir tarihtir, kelimenin tam anlamıyla bir trajedidir. Trajik bir çözümlenmenin içten içe, ağır ağır kanamasıyla tarihin ilerlediği bir zamandır. Bir toplumun kurumlarıyla, gelenekleriyle, devlet adamlarıyla kaçınılmaz bir yazgıya doğru ilerlediği, karanlığın ve gafletin yanında fazilet ve aydınlığın ortaya çıktığı, çöküşle ilerleyişin boğuştuğu, Osmanlı tarihinin en uzun asrıdır." şeklinde ifade etmektedir.⁸

Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesiyle birlikte başlayan Tanzimat Dönemini, kanuni nizamı hâkim kılmak ve yönetimi yeniden düzenlemek olarak değerlendirmek gerektiği bir gerçektir.⁹ Tanzimat Fermanı hükümdarın mutlak yetkilerini kayıt altına alan bir anayasa olarak kabul edilemez. Ancak, tespit ve ilan ettiği esasların gerçekleşmesini sağlayacak

¹ Hasan Tunç- Faruk Bilir-Bülent Yavuz, **Türk Anayasa Hukuku**, Berikan Yayınevi, Ankara. 2011. s. 333.

² Selçuk Özçelik, **Anayasa Hukuku Dersleri II**, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1983, s. 42-46.

³ B. Tanör, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeler (1789-1980)**, s. 92.

⁴ H. Tunç- F. Bilir-B. Yavuz, **Türk Anayasa Hukuku**, s. 333.

⁵ E. Z. Karal, **Osmanlı Tarihi V**, s. 173-174.

⁶ Ali Yaşar Sarıbay-Ersin Kalaycıoğlu, **Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme**, Alfa Yayınları, İstanbul, 2000, s. 7-8.

⁷ R.G. Okandan, **Amme Hukukumuzun Ana Hatları**, s. 96.

⁸ İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, Alkım Yayınları, İstanbul, 2006, s. 31.

⁹ İlber Ortaylı, **Batılılaşma Yolunda**, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2017, s. 12.

kanunların yapılması yönünde bir reform programı veya direktifler bütünü olarak kabul edilmesi mümkündür.¹

Görüldüğü üzere Tanzimat Fermanı anayasa niteliği taşımamakla birlikte anayasaya giden yolda en önemli yapı taşlarından birini teşkil etmektedir. Fermanın ilanından sonra yönetim, hukuk, ekonomi ve maliye, eğitim, ordu gibi birçok alanda reform çalışmalarına hız verilmiştir. Buna bağlı olarak da bir zihniyet değişikliği meydana getirilmek istenmiştir. Keza nizamname adı verilen bu dönem de yeni kanun ve nizamlar kabul edilmiş, edebiyatta ve sosyal hayatta da önemli değişimler yaşanmaya başlamıştır.² Bu dönemde kurulan Osmanlı-Batı diyalogu Tunaya'nın ifadesiyle "Tanzimat kafası" ortaya çıkarmıştır.³ Bunun sonucunda Tanzimat dönemi ile başlayan süreç meşrutiyet rejiminin kurulabilmesinin yolunu açmıştır. Batıdaki anayasal gelişmelerini takip eden bir grup aydının ortaya çıkması anayasal düzene geçişte etkili rol oynamıştır. Nitekim Genç Osmanlılar adı verilen grup, devletin içinde bulunduğu durumdan kurtulabilmesi için, meşruti (anayasalı) monarşiye geçilmesini, yani padişahın yetkilerinin kurulacak bir meclisle sınırlandırılmasını gerekli görmüşlerdir.⁴ Bu da Osmanlı Devleti'nde bir anayasa tesis etmenin siyasi zeminini hazırlamış ve anayasal düzene geçişi beraberinde getirmiştir.⁵ Bütün bu uğraşlar sonucunda Tanzimat'la başlayan süreç 1876'de ilk Osmanlı anayasası olan Kanun-ı Esasi kabul edilmesiyle ilk çıktısını/ürününü almıştır.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde modernleşme veya yenileşme sürecinin radikal temeller üzerine dayandırılması Tanzimat Fermanı ile başlayan yeni bir süreci beraberinde getirmiştir. Tanzimat Fermanıyla, Osmanlı Devleti'nde siyasi, sosyal, idari, mali, eğitim ve hukuk gibi birçok alanda düzenleme ve yenileme çalışmalarına girilmiştir. Fransız İhtilali ile ortaya çıkan özgürlük, eşitlik, adalet ve insan hakları gibi kavramlar tüm dünyada etkisini göstermiştir. Osmanlı Devleti'nin eski gücünü giderek kaybetmesi, kozmopolit yapıya sahip olması ve dış etkenlerin de bir araya gelmesi sonucunda Fransız İhtilali'nin etkileri hızlı bir şekilde görülmeye başlanmıştır. Batı'dan esinlenen bir dizi reformla yenileşme çalışmalarına girilmiştir. Her alanda yapılmaya çalışılan yenileşme hareketleri özellikle hukuk alanında kendini göstermiş bu da anayasal sürecin bir basamağını oluşturmuştur.

Osmanlı Devleti'nde anayasal gelişim basamakları incelendiğinde Sened-i İttifak'la ilk kez padişahın otoritesinin sınırlandırıldığı ve bunun yazılı bir belge ile teyit edildiği görülmektedir. Lakin Sened-i İttifak bir sözleşme veya iki taraflı bir belge hükmü taşımakta da bu da gecikmiş bir Magna Carta olarak değerlendirilmektedir. Tanzimat Fermanının da ise can, mal, ırz güvenliği gibi birçok konu hukuki bir güvence altına alınmış, kanunsuz suç ve ceza olmaz ilkesi kabul edilmiştir. Temel haklar fermanı olarak nitelendirilen Tanzimat Fermanı bir anayasa işlevi taşımasa da devletin temel kuruluşu, işlevi siyasi organların birbirleriyle ilişkilerini belirtmesi bakımından anayasal sürece geçişte en temel ana hukuk belgesi olarak değerlendirmek mümkündür.

Tanzimat Dönemi tarihçilerin yanı sıra pek çok disiplinin ilgilendiği alan olmuştur. Çünkü bu dönemde toplumsal değişim ve dönüşümün yanı sıra bir kabuk değiştirme yaşanmıştır. Bu

¹ Münci Kapani, **Kamu Hürriyetleri**, Yetkin Yayınları, Ankara, 1993, s. 97; Ali Fuat Başgil, **Esas Teşkilat Hukuku**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1960, s. 182; H. T. Fendoğlu, **Anayasa Hukuku**, s. 212.

² S. Özçelik, **Anayasa Hukuku Dersleri II**, s. 42-46.

³ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2016, s. 69.

⁴ Ergun Özbudun, **Türk Anayasa Hukuku**, Yetkin Yayınları, Ankara, 1993, s. 3-4.

⁵ Mustafa Erdoğan, **Türkiye'de Anayasalar ve Siyaset**, Hukuk Yayınları, Ankara, 2016, s. 15-16.

dönemin artıları ve eksileri hala tartışılan konular arasında yer almaktadır. Lakin çalışma konusu gereğince anayasal gelişmeler açısından ferman değerlendirildiğinde, anayasa hukukçuları ve tarihçiler ortak bir noktada buluşmaktadır. Ortak görüş ise Osmanlı modernleşmesinde dönüm noktası olması ve anayasa niteliği taşımayan fermanının bu yolu açan bir anahtar işlevi görmesidir.

Kaynakça

- Abadan Yavuz - Savcı Bahri, **Türkiye’de Anayasal Gelişmelere Bir Bakış**, AÜSBF Yayınları, Ankara, 1959.
- Akyıldız Ali, “*Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye*”, **İSAM**, İstanbul, XXVIII (1988), s. 250-251.
- Armaoğlu Fahir, **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, Alkım Yayınları, İstanbul, 2010.
- Başgil Ali Fuat, **Esas Teşkilat Hukuku**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1960.
- Berkes Niyazi, **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006.
- Beydilli Kemal, “*II. Mahmut*”, **İSAM**, İstanbul, XXVII,(1988), s. 352-357.
- Cem İsmail, **Türkiye’de Geri Kalmışlığın Tarihi**, Can Yayınları, İstanbul 1999.
- Çiydem Erol - Özdemir Yavuz, “*Kavrama Dayalı Tarihi Dönem Anlatımına Yönelik Bir Çalışma (Tanzimat Dönemi Örneği)*”, **Eğitim ve İnsani Bilimler Dergisi**, VI/12 (2015), s. 81-100.
- Danişmend İsmail Hami, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi IV**, Türkiye Yayınları, İstanbul, 1972.
- Devellioğlu Ferit, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat**, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara, 2010.
- Düstur**, Tertip I, C. 1.
- Engelhardt Eduard Philippe, **Türkiye ve Tanzimat**, (Çev. Erol Kılınç) Ötüken Yayınları, İstanbul, 2017.
- Erdoğan Mustafa, **Anayasa Hukuku**, Orion Kitabevi, Ankara, 2011.
- Erdoğan Mustafa, **Türkiye’de Anayasalar ve Siyaset**, Hukuk Yayınları, Ankara, 2016,
- Eren Ahmet Cevat, **Tanzimat Fermanı ve Dönemi**, (Haz: Alişan Akpınar), Derin Yayınları, İstanbul, 2007.
- Eryılmaz Bilal, **Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme**, İşaret Yayınları, İstanbul, 2017.
- Fendoğlu Hasan Tahsin, **Anayasa Hukuku**, Yetkin Basımevi, Ankara, 2015.
- Feridun Server, **Anayasalar ve Siyasi Belgeler**, Aydın Güler Kitabevi, İstanbul, 1962.
- Gözler Kemal, **Türk Anayasa Hukuku**, Ekin Kitabevi, Bursa, 2000.
- Gümüşel Günseli, **The Times Gazetesine Göre Tanzimat Dönemi (1838 – 1878)**, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, (Basılmamış Yüksek lisans Tezi), Ankara, 2010.
- İnalcık Halil, “*Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu*”, **Bellekten**, XXVIII/112 (1964), s. 603-622.
- İnalcık Halil, “*Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri*”, **Bellekten** XXVIII/112 (1964), s. 623-690.
- Kapani Münci, **Kamu Hürriyetleri**, Yetkin Yayınları, Ankara, 1993.
- Karal Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi V**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1983.
- Kaynar Reşit, **Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat**, TTK Basımevi, Ankara, 1985.
- Kili Suna -A. Gözübüyük Şeref, **Türk Anayasa Metinleri**, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1985.
- Kubalı Hüseyin Nail, **Türk Esas Teşkilat Hukuk Dersleri**, Tan Matbaası, İstanbul, 1960.
- Lewis Bernard, **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2017.

3. INTERNATIONAL OTTOMAN & TURKISH RESEARCH CONFERENCE IN 7 CONTINENTS

Okandan Recai G., **Amme Hukukumuzda Tanzimat ve Birinci Meşrutiyet Devirleri**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1946.

Okandan Recai G., **Amme Hukukumuzun Ana Hatları**, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1959.

Ortaylı İlber, **Batılılaşma Yolunda**, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2017.

Ortaylı, İlber **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, Alkım Yayınları, İstanbul, 2006.

Özbudun Ergun, **Türk Anayasa Hukuku**, Yetkin Yayınları, Ankara, 1993.

Sarıbay Ali Yaşar - Kalaycıoğlu Ersin, **Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme**, Alfa Yayınları, İstanbul, 2000.

Tanpınar Ahmet Hamdi, **On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi**, Dergah Yayınları, İstanbul, 2013.

Tanör Bülent, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeler (1789-1980)**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2015.

Tunaya Tarık Zafer, **Türkiye’de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2016.

Tunç Hasan - Bilir Faruk - Yavuz Bülent, **Türk Anayasa Hukuku**, Berikan Yayınevi, Ankara. 2011.

Ülken Hilmi Ziya, **Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi**, Ülken Yayınları, İstanbul, 2014.

SUMMARY VIEWS ON R. DAMISSON'S BOOK OF REFORMS UNDER OTTOMAN EMPIRE

Elchin Suleymanov

Gazi University, History Education Department, PhD Student, Ankara, Turkey

Abstract

In this study; The summary evaluations of the book titled 'Reform in Ottoman Empire' written by R. Davison are mentioned. In the aforementioned book, the definition of reform is given in the form of a kind of legal arrangements, the Tanzimat and the Second Constitutional Period (Meshrutiyet II) have been meticulously researched and the Ottoman palace and social life are mentioned. When the reign of Sultan Mahmud II (1808-1839) is mentioned, reforms are mentioned. In the study, the interpretation frequently defined in the Qualitative Research Method was examined by analyzing the work by expressing an opinion.

Keywords: Ottoman Empire, Tanzimat, Meshrutiyet, Reforms

INTRODUCTION

Important information is included in the book about the reforms in Ottoman history, and these summary evaluations were made in the context of contributing to university students, the academic community, and literature.

MATERIALS AND METHODS

Davison, H.R. (1963). Reforms in the Ottoman Empire (1856-1876), was read by me, and the research was carried out by interpreting the summary, which is often preferred in Qualitative Research.

THE SUMMARY EVALUATIONS OF THE BOOK TITLED 'REFORM IN OTTOMAN EMPIRE' WRITTEN BY R. DAVISON

It was mentioned by Alemdar Mustafa Pasha that he established the Sekban-ı Cedit Army instead of the Nizam-ı Cedit army during the reign of Mahmud II and that he was killed. After this incident, as a second measure, it was mentioned by the Sultan that he would establish the Eşkinçi Ocağı instead of Sekban-ı Cedit, that the Asakir-i Mansure-i Muhammediye Army would be established within the scope of military arrangements, and that this would be called Vakay-i Hayriye (Auspicious Event) in Ottoman social life. In addition, as a result of such arrangements made in the Ottoman Army, it is noteworthy that the Asakir-i Mansure-i Muhammediye Army was restored to the division, battalion, company rank and organization structure. Information was given about bringing officers from Prussia for the reform of the army in order to keep the pulse of Westernization, sending officers to Europe for training, and introducing the reform as a kind of Westernization along with preserving the Ottoman tradition.

3. INTERNATIONAL OTTOMAN & TURKISH RESEARCH CONFERENCE IN 7 CONTINENTS

Referring to the Ottoman-Russian Wars (1806-1812 and 1828-1829), the author mentioned the Treaty of Edirne (1829). On the other hand, the author, who included information about the Tanzimat Edict (1839-1876), gave detailed information from the reading of the edict in Dolmabahçe Palace on November 3. Here, too, the effects of the French revolution, Westernization, mentioned the arrangements in all institutions in the Ottoman Empire.

Information about the edict of the Tanzimat (Gülhaney-i Hatt-ı Hümayi) is accompanied by; He mentions noteworthy information from the period of Abdülmecit I.'s reign of 1839-1861. While giving information about the details of the edict read by the Minister of Foreign Affairs in front of the Bab-ı Ali Gate of the palace after the death of his father, he also devoted space to summary information and mentioned that the main purpose of the edict was to give equal rights and freedoms to non-Muslims as well as the Turks in the Ottoman State.

It was reported that the main purpose of the sultan's approval of this edict was to prevent the Western states from interfering in the internal affairs of the Ottoman Empire; on the other hand, winning the support of powerful Western states was described as a new kind of structuring for the purpose of westernization. In addition, the Sultan pursued a strategic foreign policy by signing this edict. In other words, it protected the Straits and Egypt from the occupation policy of the Western states. In domestic politics, it has prevented non-Muslims who would have played into the game of Western States from rebelling. On the other hand, the author also stated that the Sultan aimed to bring the general Ottoman society to a democratic structure of the state and society as the integrity of the nation.

In the context of legal regulations; They also pointed out that Muslims and non-Muslims are reform movements that ensure the security of honor, rape, life and property. In addition, the new regulation brought the right to non-Muslims (paid) military service in the military field. Tax regulations have been reformed, and in this context, arrangements have been made so that the public can breathe.

The Sultan also carried out his foreign (France) expedition with Ali Pasha; His admiration for Europe and the fact that he carried what he saw there to the Ottomans were also widely mentioned in the book. Information about the London Conference signed in 1840 is also included. Here, the author mentioned the transfer of the Governorship of Egypt to Mehmet Ali Pasha on the condition that it remained subordinate to the Ottomans, the condition that some of the taxes obtained be sent to the Istanbul Palace Treasury, Syria, Adana and Crete were transferred to the Ottomans again, and that Egypt was given autonomy in foreign affairs on the condition that it remained subordinate to the Ottomans. While talking about the treaties signed in 1841, the author also included information such as the importance of this treaty (London Conference) in the context of bringing a kind of peace to the Ottomans and closing the straits to warships.

Another point mentioned in the book is about the Edict of Reform. the signing of the said edict, signed in 1856, during the course of negotiations on the Treaty of Paris; In the signing of the edict and in determining its principles by England and France, Austria, the aims of pressure exerted by France on the sultan are also mentioned. According to the author, the Edict of Reform accompanied the right of minorities to open schools, churches and hospitals in terms of freedom of religion and sect in the

Ottoman Empire; He forbade expressions that would humiliate them, that non-Muslims could also enter the civil service (eyans) class, that they could also be paid for military service (but they would not be accepted as enderuns, and that this may be because the palace officials

3. INTERNATIONAL OTTOMAN & TURKISH RESEARCH CONFERENCE IN 7 CONTINENTS

were usually elected from the enderun), that regulations would be made by abolishing the procedural principles of asylum, and that the establishment of courts would be carried out with the oath according to his belief (but the ministers-ministers would be able to make demands to the courts).

During the reign of Abdulaziz, Russia aimed at Panslavism and started to start rebellions. Greek revolts in Crete (the main reason for the rebellion was the aim of attachment to Greece). For this reason, the Sultan made efforts for tax reform, brought exemptions and invested the rebellion. During the reign of Abdülaziz, Beylerbeyi and Çırağan palace were built.

Russia's refusal to give up its aims to seize the Ottoman Empire led to the beginning of the Crimean War in 1853, and the Ottoman State, which made efforts, won the Ottoman war in 1856 as a result of the Treaty of Paris with the double support of France and other western states and rejected Russia's wishes.

Therefore, those who criticize the fact that their political reason for the declaration of the Edict of Reform is westernization; In fact, it is understood that they have forgotten that the main reason for going to this edict is to be insured for the purposes of occupation and war of Russia. In this context, it is possible to state the opinion that the efforts of the Sultan can be reasonably calculated. In the book, he pointed out that the Edict of Reform no longer had an impact on Ottoman social life and that it had become a state that faced economic difficulties since the 1870s. From the results of such impressions from 1876, he reported that the Kanun-i Esasi began to be written as a new reform movement.

In 1876, palace disputes led to the deposition of Abdulaziz II, the health problems of Murad V, who was brought to the throne, Mithat Pasha and his friends signed the Kanun-i Esası with the deposition of Murad V, who remained on the throne for 3 months, and brought Abdul Hamid II, who promised the First Constitutional Monarchy, to the throne. The aforementioned sultan, who took the throne on December 23, declared the Second Constitutional Monarchy by signing the aforementioned law reform. Another point that draws attention in the book is the establishment of schools that played an important role in Ottoman education life thanks to these reforms.

Namely; Mahmut I visited the first Hendesahane in Istanbul in 1734, and the first military naval school, Mühendishâne-i Bahrî-i Hümâyûn, in 1775; the Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn, which was founded in Istanbul in 1795 for the purpose of preparing military engineers; In 1835, he founded the Mekteb-i Harbiye, which was opened to train officers, and the Menşe-i Küttâb-ı Askerî, which was established to train military clerks. In order to meet the physician needs of the Ottoman Army, Tıbhâne-i Amire started education and training in 1827, the first civilian medical school Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye started education and training in 1867, and in the field of law, Mekteb-i Hukuk was established in 1880.

In the book, the Galatasaray School established in Istanbul is also mentioned extensively. On the other hand, the reforms brought Robert College, American College, French-language schools and so on. information is also mentioned about the establishment of such schools and even the bringing of their teachers from France. In the book, Selim III is described as the first broad reformist sultan. Sultan Mahmud II also followed in his uncle's footsteps. However, with these innovations, the fact that the class of anti-religious ulemas and non-religious ulemas came to the point of rebelling disturbed the Sultan and promised him to make serious changes in this sense. Although Grand Vizier Ali Pasha is praised and relations with the sultan are mentioned, in reality the Sultan eliminated Ali Pasha, Pazvanoğlu in Vidin and Mehmet Ali Pasha in Egypt due to the reasons stated above.

3. INTERNATIONAL OTTOMAN & TURKISH RESEARCH CONFERENCE IN 7 CONTINENTS

In the book, legal arrangements in such reforms are also mentioned. In other words, information about the creation of a state structure in the form of Meclis-i Mebusan (or Meclis-i Ayan), Sedaret, Court, and the fact that the authority to be held by all the authorities, including the Nazis, is Sultan (absolute monarchy) is also included. The signing of the Sened-i Alliance, which formed the title deed of the first Ottoman Constitution in 1808, during the reign of Mahmud II was one of the important events. In the courts, family affairs were referred to the sheikh-ul-Islam. On the other hand, within the efforts of westernization in the Ottoman Empire, it was seen that the influence of shayhulislam in the state was reduced. The law of appointment of Christians in Devlet-i Ali was made possible as a result of reforms.

In addition, information about the Society of New Ottomans (Young Turks) established in Paris and London in 1865 was also included. In the last parts of the book, there is also information about the unseen genius writer Namık Kemal. From time to time, Namık Kemal's ideas were appreciated and implemented by the Meclis-i Ayan and Sultan in their columns, and from time to time he did not delay his exile life.

CONCLUSION

As a result, this book, which has been written extensively, decrees the reforms carried out during the Ottoman Empire, the effects of the reforms, relations between the grand viziers and the sultan in the palace, administrative, economic, tax, trade, constitutional law, court and so on. The writer is talking about the Tanzimat and Constitutional Period (Meshrutiyets) .Also it is understood that it is important to be a valuable work that the author has revealed as a result of meticulous investigations. In addition to being a meticulous effort in the book, it is worth noting that although the chronological order of the historical narrative is not followed in some places, and there are some language errors in the translation book, but a very important work from the point of view of historical science.

References: Davison, H.R.(1963). Osmanlı İmperatorluğunda Reform (1856-1876) (II.Baskı). (Çev., O.Akınhay,1997). İstanbul: Papyrus Yayın Evi.

Biography:

Mr. Suleymanov was born in Azerbaijan in 1990.

Education:

High School. School of English and Foreign Languages-Prep. (2009) Eastern Mediterranean University.

B.Sc.Degree. 2009-2013, Eastern Mediterranean University

M.Sc. Degree (with thesis). 2018-2020, Kastamonu University of Republic of Turkey.

P.hd. Degree 2020-(dissertation). Gazi University of Republic of Turkey.

Army Status: Done 2013-2014 in Azerbaijan Army.

Additional information about Education, Scientific Articles and Books:

He was graduated Bachelor of Psychology (Psychologist) at Faculty of Arts and Sciences in English at Eastern Mediterranean University, Northern Cyprus (2009-2013). Then completed his

military service in the Army of the Separate General Army of the Nakhichevan Autonomous Republic.

3. INTERNATIONAL OTTOMAN & TURKISH RESEARCH CONFERENCE IN 7 CONTINENTS

M.Sc. of Teaching History (Methodology of Historical Science) at the Department of Social Sciences at the Kastamonu University of the Republic of Turkey, began his Master's studies in

2018, and in 2020 the thesis dissertation entitled "History of Ordubad Silk Seed Factory of the

Republic of Azerbaijan and its effects on the country's economy (1934-1996)" successfully finished his work in academic Turkish and graduated.

He has successfully completed the semesters of doctoral studies (P.h.d) at the Gazi University of

the Republic of Turkey, where he has been admitted since 2021, and was admitted to the dissertation by the Decision of the Scientific Council (his B.Sc. and M.Sc. diplomas were certified

and equivalency by the Ministry of Education of Azerbaijan). Elchin Süleymanov, the author of a

numbers of scientific articles and speaker at international scientific conferences and seminars, at

the same time wrote the historical-literary scientific book "Arzular Arazda Galdı"(Drums

remainden in Araz) in Azerbaijani, and the scientific historical book "Sericulture: Yesterday

Today" in academic Turkish. He is also the author of the monography.

Work Experience

In 2009-2010, he worked as a Teaching Assistant (Laboratory Assistant) at the Higher School of Foreign Languages and English Languages of International Eastern Mediterranean University Elchin Suleymanov, who was the chairman of the Azerbaijani Students' Union of the Eastern

Mediterranean University, and Head of the International Students' Association (68 countries), while studying in Northern Cyprus (2009-2013) and Board Member of Student Council.

He started his job in Baku in 2015 at Hilton, and then at T. Musazade Education and Art Center

LLC as Deputy Director for Educational Affairs and International Relations, English language and

psychology-body language etiquette worked as a teacher since 2018.

Since 2015, the International Diaspora Center of the Republic of Azerbaijan has been the representative of Northern Cyprus Relations.

Language Abilities:

He knows English, Turkish, Azerbaijani as his mother tongue, and Russian at a good (academic)

level includes both writing, speaking, listening.

Awards, Courses and Certifications

3. INTERNATIONAL OTTOMAN & TURKISH RESEARCH CONFERENCE IN 7 CONTINENTS

Many international and local plaques, certificates for organizational, scientific, management skills,

letters of thanks were awarded. He has been a member of the New Azerbaijan Party since 2009.

Successfully completed (certificate) studies in pedagogy, administrative-management, computer

technologies, international relations specialties, (certificate) programs of Baku Programs of USA

San Diego State University, Georgia Campus, in 2017-2018. Also, he is awarded certificate of programs of problem solving training of UN Ankara Office and YTB (2022). He has got lots of

like this training certificates about organizing and participating cultural programs from different

international organizations.

Working and Technology Abilities:

He has the ability to work in a team for high management, organizational, leadership ability and

office writing(reporting) tasks. Elchin Suleymanov has got problem solving, problem deciding

abilities under high pressure office works too.

He also uses Microsoft Office, Microsoft Outlook programs at a high level. He also can use SPSS

programs high level too.

Hobbies:

In his spare time, his hobbies include walking, chess, swimming and bowling. In addition, he does

not neglect to improve himself by reading books as a hobby in his spare time.

AZIZA OTHMANA: HER LIFE, AND HER PLACE AND IMPORTANCE AT THE HISTORY OF MEDICINE

Ayşe Akdemir

Master Öğrencisi, Öğretmen ve Araştırmacı, Ankara/Mardin, Türkiye

AZİZE OSMANA, HAYATI, TIP TARİHİNDEKİ YERİ VE ÖNEMİ

Özet

Türk asıllı bir hanım olan Azize Osmana, gerek hayatı gerekse faaliyetleri itibarıyla çok fazla tanınmaz. Biz bu tebliğimizde onun hayatını, hastanesini, oradaki faaliyetleri ve günümüze kadar uzanan etkilerini ele alacağız.

Tunus'ta yaşamış olan Azize Osmana (1606-1669) Muradiler hanedanının üyelerinden olup iyi bir eğitim almıştı. Azize'nin babası ve büyükbabası buradaki yeniçeri birliklerinin komutanlarındandı. Büyükbabasının sarayında yetişen Azize, İslam medeniyetine ait temel bilimlerin tahsili yanında Kur'an üzerine hususi dersler de aldı. Son derece hayırsever olan Azize, 1662'de Tunus'un El-Azzefine sokağında halen onun ismiyle anılan bir hastane kurdu. Azize 1669 yılında vefat etti ve türbesi Şemaiye Medresesi yakınlarındaki Halkatü'l-Neal'dedir. Her gün mezarına gül, menekşe ve yasemin gibi taze çiçeklerin konulmasını vasiyet etmiştir. Vasiyeti yüzyıllardır yerine getirilmektedir.

Azize Osmana Hastanesi'nin vakfiyesinde yer alan şartların sekizincisine göre hastaneye giren bütün hastalar, getirdikleri elbiseleri üzerlerinden çıkarmak zorundadırlar ve hastanenin kendilerine temin edeceği ücretsiz hijyenik elbiseleri giymelidirler. Bu kural 1928 yılında Nobel ödülü alan Dr. Charles-Jules-Henri Nicolle'e, tifüsün insandan insana vücut biti mikroplarıyla geçtiğini tespit etmesine ve bu vesile ile Nobel ödülü almasına imkân sağlamıştır. Yani Dr Nicolle'nin Nobel ödülü almasını, Aziza Osmana tarafından kurulan hastanenin vakfiyesinde bulunan bir hijyenik kural sağlamıştır. Dolayısıyla Aziza Osmana'nın yaşadığı dönemde Nobel ödülü olmuş olsaydı bu ödül hiç şüphesiz Azize Osmana'ya verilirdi.

Anahtar Kelimeler: Azize Osmana, Muradiler, Hammuda Paşa, el-Azzefine, Charles Jules Henry Nicole, Osmanlı Tıp Tarihi

INTERNATIONAL ATTENDANCE OF THE OTTOMAN STATE HISTORY AND HEALTH CONGRESSES (1873 -1913)

Arzu BAYKARA TAŞKAYA

Dr. Öğretim Üyesi, Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, Dış Ticaret Bölümü (Kütahya), Türkiye
Orchid No: 0000-0002-1712-4881

Abstract

A convention, in the sense of meeting, is a gathering of individuals coming together at a particular place and time to discuss or engage in some common interest. We see that the Ottoman Empire participated in congresses held for various purposes, and was often informed about the results of these participations through the Ministry of Foreign Affairs. Although congresses are gathered in various areas, it is generally seen that they are centralized in Europe. We see that most of the congresses are held to coincide with the spring months, and some of them cannot be held or postponed for various reasons. After the congresses, the tradition of organizing trips started. Historical congresses were held in Paris, Moscow, Athens and Rome. An exhibition was also held at the Moscow history congress, and the Ottoman state also participated. The Ottoman state sent soldiers specialized in their fields to the Medical Congresses. He attended these congresses in order to follow the developments in science. Congresses were held in centers such as Paris, Berlin, Vienna, Moscow, Pest. In the Ottoman Empire, the Ministry of Foreign Affairs and Education carried out the congress affairs. Again, it was ensured that the congress programs were notified to the Ottoman state through the embassies. In the meantime, the exhibitions held with the congresses were not included in our subject. The most important problem of the congresses was the meeting of the per diems and various expenses of the people who would attend the congress. We regretfully saw that the Ottoman state did not attempt to organize any congresses. The main source of our article is the archive documents in the Presidency Prime Ministry Ottoman Archives. More than a hundred documents, some notebooks and telegraph records in the Ottoman archives of the Prime Ministry were examined, and international congresses in the field of history and medicine were tried to be explained with many contents and elements.

Keywords: Ottoman Empire, Ministry of Foreign Affairs and Education, History and Medicine Congresses, Exhibitions, Travels

OSMANLI DEVLETİNİN KATILDIĞI ULUSLARARASI TARİH Ve SAĞLIK KONGRELERİ (1873 -1913)

Özet

Toplantı anlamında bir kongre, belirli bir yerde ve zamanda bir araya gelen bireylerin bir araya gelerek bazı ortak çıkarları tartışmak veya meşgul etmek için bir araya gelmesidir. Osmanlı Devletinin çeşitli amaçlarla yapılan kongrelere katıldığını, çoğu zaman bu katılımların sonuçları hakkında Hariciye Nezareti aracılığıyla haberdar olduğunu görüyoruz. Kongrelerin çeşitli alanlarda toplanmakla beraber ve genellikle yer olarak Avrupa'da merkezleştiği görülür. Kongrelerin çoğunun bahar aylarına denk getirilerek düzenlendiğini, bazılarının da çeşitli sebeplerle toplanmadığı veya ertelendiğini görüyoruz. Kongrelerin yapılmasının ardından gezi düzenlenmesi geleneği de başlamıştır. Tarih kongreleri Paris, Moskova, Atina, Roma da toplanmıştır. Moskova tarih kongresinde sergi de düzenlenmiş,

Osmanlı devleti de katılım sağlamıştır. Osmanlı devleti Tıp kongrelerine yine alanında uzmanlaşmış askerleri göndermiştir. Bu kongrelere fen bilimlerdeki gelişmeleri takip etmek amacıyla katılmıştır. Paris, Berlin, Viyana Moskova, Peşte, gibi merkezlerde kongreler toplanmıştır. Yapılan kongreler gelenekselleşerek sürekli hale getirilmiştir. Osmanlıda kongre işlerini Hariciye ve Maarif Nezareti yürütmüştür. Yine kongre programlarının sefaretler aracılığıyla Osmanlı devletine bildirilmesi sağlanmıştır. Bu arada kongrelerle yapılan sergiler konumuza dahil edilmemiştir. Kongrelerin en önemli sıkıntısı buraya katılacak olan kişilerin harcırahlarının ve çeşitli masraflarının karşılanması olmuştur. Osmanlı devletinin maalesef hiçbir kongre düzenleme teşebbüsü olmadığını üzülenek gördük. Makalemizin ana kaynağı Cumhurbaşkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivinde bulunan arşiv belgeleridir. Başbakanlık Osmanlı arşivindeki yüzden fazla evrakla, bazı defter ve telgraf kayıtları incelenmiş tarih ve tıp alanındaki uluslararası kongreler birçok içerik ve unsuruyla açıklanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Hariciye –Maarif Nezareti, Tarih –Tıp Kongreleri, Sergi, Geziler

GİRİŞ

Kongreler turizm, tatil, kültür politika, vs birçok alanda toplanmaktadır (Özen 1986,Aymankuy, 2006: 7-10 ;Değirmencioğlu- Ilgaz ,2021). Günümüzde birçok farklı unsuryla kongreler düzenlenmektedir.

Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılın sonlarına doğru Avrupa'da başlayan kongre düzenleme sürecine katılmaya başlamıştır. Avrupa dışında ABD, Rusya ve Mısır Hıdivliği gibi diğer devletlerin de kongre düzenlemeye başladığını görüyoruz. Birçok konuda sağlık, coğrafya, müsteşrik(oryantalizm) , vs kongre yapılmıştır. Makalemizde Osmanlı Devletinin katıldığı tarih-arkeoloji ve tıp kongreleri TC Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri başkanlığındaki arşiv belgelerinden yararlanarak yazılmıştır. Osmanlı Devletinin Hariciye Nezareti aracılığıyla katılımını sağladığı bu kongreler yapılan sergilerle de farklı bir boyuta taşınmıştır. Avrupa'nın çeşitli merkezlerinde yapılan sergilerle de kongre faaliyetleri ayrı bir anlam kazanmıştır.

Kongrelerin bazılarının devamlı hale gelerek gelenekselleştiğini de görüyoruz. Moskova ve Atina tarih kongrelerinin düzenlendikten sonra ,devamında yapılması planlanan devam kongrelerinin İstanbul ' da tertiplenmesi istenmiş, fakat istek gerçekleşmemiştir. Yunan hükümetince Atina asar-ı Atika kongresine Müze-yi Hümayun müdürü Hamdi Bey'in katılması çok arzu edilmişse de ,kongreye Atina Sefiri gönderilmiştir. 1902 İtalya asar-ı atika kongresine de Osmanlı hükümeti delege atmasına rağmen, kongrenin toplanmadığını görüyoruz. Davet edilen kongrelere Osmanlı Hükümeti kongrenin içeriğine göre selahiyetli, alanında uzman kişileri göndermeye gayret etmiştir. Osmanlı hükümeti bazen de kongrelere sadece sefaretten bir memur ataması yaparak katılım sağlamıştır. Kongreye gidecek olan delege veya katılımcıların harcamalarının çeşitli kaynaklardan temin edilmesi ,arşiv belgelerinde harcırahların verilmesi en önemli konulardan biri olmuştur. Bazı kongrelere kongrenin günü geçtiği için Osmanlı hükümetinin arzu etmesine rağmen katılmadığını görürüz.

Kongre düzenleme geleneği Türkiye Cumhuriyetinde başlamıştır. Cumhuriyet hükümetinin bu işe ayrı bir önem verdiğini kongrelere katılmak bira yana, düzenleyici olduğunu da görüyoruz. (Bakınız : Birinci Millî Türk Tıp Kongresi,1925- Birinci Türk Tarih Kongresi ,Konferanslar - Münakaşalar - Müzakere Zabıtları , 1932).

I-TARİH VE ARKEOLOJİ KONGRELERİ

Paris teki Tarih Kongreleri

XIX yüzyıl Fransa kongre düzenleyen merkezlerden biri haline gelmiştir. Tarih kongrelerinin en eskilerinden biri de bu ülkede düzenlenmiş ve Paris Sefareti vasıtasıyla birçok merkeze bildirilmiştir. Asar-ı atika ve saire kongresi ile Mukayeseli Tarih kongresine Osmanlı hükümeti davet edilmiştir. Osmanlı Devleti Asar-ı atika ve saire kongresine katılmış ve bilgisine de güvendiği Müz-eyi Hümayun Müdürü Osman Hamdi Beyi göndermiştir.

1 Haziran 1889 (2 Zilhicce 1306) tarihli gelen evrakta “asarı atika ve ilm-i akvam “ için 19 Ağustosta Paris’te toplanan yapılacak kongreye Osmanlı Devleti’ni temsilen Müze Müdürü Hamdi Bey’in katılmasının arzu edildiği bildirilmiştir. Hariciye Nezaretine gönderilen evrakta Maarif Nezaretine malumat verilmiştir. Gidecek şahsa Paris’te bulunduğu müddetçe yapılan masraflar için harcırah olarak maarif hasılatından nakit 150 lira verilmesi istenmiştir (BOA, MV. / 45 – 67).5 Ağustos 1889 (8 zilhicce 1306)Paris’te toplanacak asar-ı atika ve saire kongresine hükümet-i seniye tarafından Müze Müdürü Hamdi Bey’in memuriyeti istenir.(BOA, İ..MMS. / 106 - 4537).Maarif Nezaretinin düzenlediği tezkerede Müze-Müdürü-yi Hümayun Müdürü Hamdi Bey’in memuriyeti sağlanmış , harcırah olmak üzere Paris de olduğu süre içinde maarif hasılatından maktuen 150 lira verilmesi 4 Ağustos 1889 7 zilhicce 1306 tarihindeki evrakla bildirilir.Meclis-i mahsus-u Vükeladan kaleme alınan mazbata sadrazamca onaylanır (BOA, İ..MMS. / 106 – 4537-5).Maliye Nezaretine yazılan 13 Ağustos 1899 (16 Zilhicce 1306) tarihli evrakta Hamdi Bey’e 150 lira harcırahının verilmesi yinelenmiştir (BOA, MF.MKT. 111 - 25).

Diğer bir kongrede mukayeseli tarih kongresidir. 7 Temmuz 1900 tarihli Hariciye Nezaretinin Fransa sefaretinden gönderilen takririn tercümesinde yakın dönemde Paris’te toplanacak olan Mukayeseli Tarih Kongresi’ne Osmanlı hükümeti tarafından hazır bulunacak olan Hamdi Bey’in katılımı özellikle delege tayini arzu edilmiştir .Davetnameyi resmen Osmanlı hükümeti kabul etmiş, davetname gelesiye kadar kongre için kongre azası tarafına her türlü kolaylığın yapılacağı belirtilmiş, teşekkür edilmiştir(BOA, HR.İD.. / 2114 – 81) .

Moskova , Mebhasu'l-Beşer ve İlm-i Asar-ı Atika-i Kabl’el -Beşer Kongresi"

Osmanlı Devleti’nin katıldığı tarih kongrelerinden biri de Moskova’da yapılmıştır. Devlete katılım için davet yollanmıştır. Kongrenin 1-18 Ağustos 1893 tarihinde toplanması düşünülmüştür.

14 Haziran 1892 Moskova’da düzenlenecek olan kongre için açılacak coğrafya ve hayvanat sergilerine Erkan-ı Harbiye dairesinin tercüme kaleminden Edhem Paşa'nın oğlu Halil Ethem Bey’in katılmasının uygun görüldüğü belirtilir (BOA, HR.TH.120 – 28). Bir hafta sonra Dahiliye, Hariciye, Maarif Nezaretine yazılan evrakta ise Moskova’da toplanacak kongreye meclis-i mahsus-u vükela kararıyla yazılan tezkere Maarif ,Maliye ve Rüşumat emanetine gönderilir. Erkan-ı Harbiye Dairesi Tercüme Kalemi hulefasından Edhem Paşazade Halil Ethem Bey’in gönderilmesi sağlamış ve kongre hazırlıkları için ise doğrudan doğruya idare olunan mutasarrıflıklara haber verilmiştir(BOA, BEO, 36 - 2651).

5 Temmuz 1892 (9 Zilhicce 1309) tarihli evrakta ise kongreye Rusya sefaretinden katılım istendiğine dair Hariciye Nezaretine sunulan tezkere, davetin meclis-i mahsusu vekaletçe yapılan müzakerelerde kabul edildiği ve sadrazamca onaylandığı belirtilir. Kongreye memur tayini yapılması da istenmiştir(BOA,İ MMS. / 131 - 5625). Bir hafta sonraki evrakta memur tayini yapıldığı haberi verilir. Katılım için Rusya sefaretinden verilen takrir Maarif Nezaretinin Meclis-i maarif mazbatasıyla kabul edilmiştir. Burada ulum-u fünuna vakıf bir zatın, uygun harcırah verilerek gönderilmesi vurgulanırken, kongreye Sefaretin memurlarının birinin tayini ile yetinilmesinin de mümkün olduğu belirtilir. Bu şekilde

maddiyattan da tasarruf edilecektir. Kongrenin yerinin incelenerek Erkan-ı Harbiye Dairesi'nin tercüme kalemi hülefasından ulum ve fünuna vakıf Edhem Paşazade Halil Ethem Bey'in tayini istenir. Moskova'da bulunduğu müddet içinde şahsa zorunlu masrafları için hazineden 250 lira verilmesine karar verilir. (BOA, İ.MMS. 131 - 5632).

Maliye, Maarif nezaretine yazılan 18 Temmuz 1892 (3 Muharrem 1310) tarihli evrakta kongreye gidecek Erkan-ı Harbiye dairesinin tercüme kalemi hulefasından Halil Bey'e verilecek 250 Lira harcırahın Maarif tahsisatından hazineye gönderilmesi Maarif Nezaretine yazılmıştır (BOA, BEO, 40 - 2946).

Hariciye Nezaretine yazılan 27 Temmuz 1892 tarihli evrakta Moskova'da toplanacak olan kongrenin tarihi yaklaşmakta olduğundan katılım yapıp yapılmayacağı hakkında bilgi istendiği belirtilir. (BOA, HR.İD.. / 1850 – 52). Moskova Rusya sefaretinden verilen takrir üzerine Maarif Nezaretinden gönderilen tezkerede bu yönde meclis-i maarif tarafından kaleme alınan mazbata yollanır. (BOA,HR.İD.. 1850 – 51-3). Katılım sağlanacağı ve Halil Ethem beyin gönderilmesi uygun bulunurken, kongreye gönderilmesi planlanan malzemeler hakkında da bilgi verilmiştir. Malzemelerin Avusturya Ecnebi vapuruna teslim edilmesi istenmiştir. Valiler tarafından işin takibinin sağlanması, bu ürünlerin gümrük vergisinden muaf tutulması istenir. Ulaştırılması istenen hayvanlar ve eşyaların kitap - risalelerin Sivastopol iskelelerine kadar deniz yoluyla götürülmesi, Rusya'ya ulaşmasının ardından ise demiryolları ile karadan taşınması belirtilir. Değişen şartlar dâhilinde durumun sefaretlere bildirileceği duyurulur.

Kongreye katılacak kişinin sürekli sorgulandığını ve bu durumunun nedeninin ekonomi olduğunu görüyoruz. Kongreye çeşitli devletler tarafından katılım sağlanacağından ,Osmanlı hükûmetinin de katılması olumlu görülmüştür. Ancak bu kongreye Dersadetin memur göndermesi oldukça masraflı olduğundan sefaretten bir kişinin görevlendirilmesi daha uygun bulunur . Kongreye gönderilmesi düşünülen matbu kitaplar ile hayvanların en yakın iskelelerden 5 Temmuz 1892 (9 zilhicce 1309) tarihli evrakta Rusya konsolosuna gönderilmesi istenir.

Kongreye gönderilecek Halil Ethem Beyin kendisine 250 lira harcırah verilmesi, ücretin hazineden karşılanması hakkında durum maarif nezaretine bildirilmiştir. Nezaretin yazdığı cevapta bu paranın verilmesinin mümkün olamayacağı, bunun Maliye Hazinesinden karşılanması belirtilir. Maliye Nazırı Maliye muvazenesinin memurların maaş ve masraflarına aid olduğunu belirtmiştir. Ücretin daire-yi mashusatından karşılanmayıp ,masrafın cüzziyeti yönüyle muvazene dahilinde mümkün olduğu ,sonuçta tahsisat varsa zikr olunan 200 lira tahsisata mahsuben karşılanmasının hazineden sorulacağını bildirilir (BOA, BEO / 82 – 6141). 27 Temmuz 1892 (2 Muharrem 1310) tarihli evrakta gelecek ağustosta Moskova'daki Mebhasül Beşer ve İlm-i Asar-ı Atika Kongresine katılacak Erkan-ı Harbiye Dairesi Tercüme Kalemi hulefasından Halil Bey'e verilecek 250 lira harcırahın Maarif Tahsisatından ödenmesinin mümkün olmadığını padişah onaylamıştır. Nezaretin böyle oldukça yüklü olan bir parayı ödemesinin mümkün olmadığı, ödemesi geciken 250 liranın Maliye Hazinesinden verilmesi istenmiştir. (BOA, MF.MKT. / 146 – 10). 6 Eylül 1892 tarihli evrakla da Halil beyin katılacağı kongrenin bilimin çeşitli dallarından birçok delegeye ev sahipliği yapacağı yinelenmiştir (BOA, HR.İD.. / 1850 - 55).

Dahiliye Nezaretine yazılan 2 Ağustos 1892 (8 Muharrem 1310) tarihli evrakta Moskova'da toplanacak kongre ile ilgili bilgilerin tüm merkezlere bildirildiğine dair Edirne valisince telgraf gönderilir (BOA,DH.MKT. 1981 - 78).Şehremanetine yazılan evrakta ise Moskova'da "Mebhasü'l Beşer ve Asar-ı Atika İlimleri" için toplanacak kongreye bağlı olarak kurulacak "*Hayvanat ve Coğrafya Sergisi* " nde sergilenecek hayvanlar ve çeşitli eşyaların buldukları noktalardan en yakın iskelelerdeki Rusya konsoloslarına götürülmesi istenir. Bu iş için sefirlerin atama ve tayin etme yetkisinin mümkün olmadığı takdirde kongre

3. INTERNATIONAL OTTOMAN & TURKISH RESEARCH CONFERENCE IN 7 CONTINENTS

azasından Sisam adasına seyahate katılacaklara teslim edilmesi istenir. Adada Rusya veya Avusturya yabancı vapurlarına teslimat yapılması, bu mallardan gümrük resmi alınmaması istenir. Sergiye de Ethem Paşa oğlu Halil Bey'in memur olarak görevlendirilmesi istenir. Asar-ı atika ve hayvanat teşri için fizyoloji ,coğrafya ve etnografya ,antropoloji ve çeşitli alanlarda basılacak eserlerin nüshalarının götürülmesi ve hükümetin kongreye katılmasının arzu edildiği meclis-i mahsus-u vükela kararıyla yazılmıştır (BOA, DH.MKT. / 1981 – 15-BOA, HR.İD.. / 1850 – 53). On beş gün sonra ise Moskova'da toplanacak olan kongre için Hariciye Nezaretine hangi delegelerin katılacağına programda ilan edileceği belirtilmiştir. (BOA, HR.İD.. / 1850 – 54).

Ağustos ayında Osmanlı Devletinin kongreye katılımının olumlu karşılanmasıyla yapılması planlanan devam kongresinin İstanbul'da toplanması talebinin bildirildiğini görüyoruz. 19 Ağustos 1892 (25 Muharrem 1310) tarihli evrakta üç sene sonra bu kongrenin Dersadette toplanmasının mümkün olup olmayacağı Halil Bey'e sorulmuş ,bu işin görüşülmesi ve azaların kimlerden oluşacağı bilindikten sonra cevap verileceği bildirilmiştir.(BOA, Y..A...HUS. 263 - 89).

Ekim ve kasım ayında gelen evraklarda bu kongreye gönderilmesi düşünülen atlar hakkında bilgi verilir. Ticaret ve Nafia Nezaretine yazılan 7 Eylül 1892 (14 Safer 1310) tarihli evrakta Moskova'daki Coğrafya ve Hayvanat Sergisi için tarih konusunda asar-ı atika ile hayvanat neşri ,cağrafya -etnografya fenlerine dair Türkçe ve çeşitli dillerde basılan eserlerin nüshalarını göndermek için genel bir tebligat yapılmıştır. Genç Mutasarrıfı tarafından seçilen iki atın parasının kongre memuru Halil Bey ile gönderilmesi istenmiştir(BOA, DH.MKT. 1998 - 20).

20 Ekim 1892 (28 Rebiülevvel 1310) tarihli evrakta Moskova'da kongre ile bağlantılı olarak açılacak coğrafya ve hayvanat sergisine katılmak üzere gerek hükümet gerekse ahali tarafından istendiği için yapılan tebligat üzerine Bitlis Vilayetinden Genç Mutasarrıflığı'ndan alınan telgrafnamede gönderilen iki atın ücretinin devlet tarafından kongreye gönderilecek olan Halil Efendi'nin kendisine gönderildiği belirtilmiştir. Durum Ticaret ve Nafia Nezaretine bildirilir. Maarif Nezaretine de durum ile alakalı haber verilmiştir (BOA, DH.MKT. / 2012 – 97). Altı gün sonra Ticaret ve Nafia Nezaretine yazılan evrakta kongre için açılacak coğrafya ve hayvanat sergilerine katılacak olan Halil Beye, atların ücretinin verilmesi yinelenir. Dâhiliye Nazırı tarafından yazılan evrakta ise sergiler hakkındaki işlemler Maarif Nezaretine aid olduğundan gerekli olanların yapılması istenmiştir. Dâhiliye Nazırı sergiye gönderilecek olan eşyaların gerekli yerlere taşınması için Ticaret ve Nafia nazırına evrak göndermiştir (BOA, BEO, 95 - 7104).

Nafia ve Ticaret Nazırı Bitlis Vilayetinden alınan 9 Kasım 1892 (18 Rabiulahir 1310) tarihli telgrafnameyi Dâhiliye nezaretine iletmiştir. Halil Bey evrak göndermiş, ticaretle alakalı açılışı yapılan sergilerin birçoğuna katılım sağlandığı belirtilmiştir. Çeşitli iklimlerde yetişen hayvanlar hakkında tedkikat-ı fenniye için Gence Mutasarrıfı tarafından gönderilecek atların meşhur olduğu, konu hakkında gerekli bilginin verildiği belirtilir (BOA, BEO, 103 - 7675). Seraskerin yazdığı 19 Şubat 1893 (2 Şaban 1310) tarihli Erzurum istihkamat riyasetine gönderilen evrakıda ise Moskova'da toplanan hayvan sergisine Gence Mutasarrıfı tarafından gönderilen atların kongre bitişinde satılıp parasının mutasarrıfın kendisine gönderildiğine dair Seraskerliğe bilgi verildiği belirtilir. (BOA, BEO 159 - 11891).

25 Ocak 1893 ve 14 Nisan 1894 (2 Nisan 1310)tarihli evraklarda biten kongrenin daha sonra nerede toplanacağı ile ilgili bilgilendirme vardır. [Gelecek "Muhtasar İlmül-Beşer ve İlm-i Asar-ı Atika-i Kablel-Beşer Kongresi" nin 1895 te İstanbul'da toplanması için Moskova Müze-yi Hümayun Müdürü Golce ve mezkur kongrenin komisyon daimi reisi tarafından Müze-i Hümayun Müdür Muavinliği'ne mektup yollanır. Kongrenin hangi mevsim ve ne](#)

[zaman toplanacağıının, kongrenin kimlerden oluşacağıının hükümetlere bildirilmesi istenir](#) (BOA, HR.TO,538-25). (BOA, Y..PRK.MF., 2 - 55).

Rusya Hükümetince Osmanlı hükümetine kongreye katılından dolayı teşekkür de yollanır. 12 Temmuz 1893 tarihli evrakta Moskova'da toplanan asar-ı atika kongresine hükümet-i seniyyenin 92 tarihinde katılından dolayı teşekkür edilmiştir. (BOA, HR.İD.. / 1910 – 119). Hariciye Nezaretine yazılan 11 Temmuz 93 tarihli evrakta ise Rusya Sefaretinden gelen tezkerede “1892 yılında Moskova'da toplanacak olan beynelmilel antropoloji ve tarih öncesi arkeoloji kongresine katılımdan dolayı “Rusya devleti hükümeti adına Maarif Nezaretine teşekkür edilmiştir. (BOA, HR.İD.. / 1850 – 56).

Osmanlılar'da üstün hizmeti görülen askerî ve mülkî erkâna çeşitli dereceleri olan bir tür madalya verilmesi ve takılması geleneği Batı etkisiyle II. Mahmut döneminde başlamıştır(Artuk, 2007 , Vol 33,154-156). Hariciye Nazırının Müze-yi Hümayun nezaretine yazdığı 21 ocak 1893 (3 Recep 1310) tarihli evrakta Moskova'da toplanan "İlm-i Beşer ve Kable't-tarih Asar-ı Atika ve Mebhasi'l-Hayvanat-ı Muhtelita" kongrelerine Saltanat-ı Seniyye'den memur tayin edilen Müze-i Hümayun Müdür Muavini Halil Ethem Bey'in müzakerelerdeki ehliyet ve liyakatından ötürü başarısı için dördüncü rütbeden nişan-ı Osmani ile ödüllendirildiği Müze-i Hümayun Müdüriyeti 'ne bildirilir(BOA, MF.MKT. / 159 – 32).

Osmanlı Devleti'nin katıldığı bu kongrede uzman olarak görülen Erkânı Harbiye Dairesinin Tercüme Kalemî Hülefâsından Ethem Paşazadenin oğlu Halil Bey gönderilmiştir. Kongrede oluşturulan sergilerde hem basılı eserler ve hem de iki at gönderilmesiyle kongreye hükümet farklı alanlarda katılım sağlamıştır.

1903 Roma Tarih Kongresi

Birbirine yakın olan tarihlerde Avrupa'da kongreler düzenlendiğini bunlardan birine de İtalya'nın ev sahipliği yapmak istediğini görüyoruz. İtalya kralı öncülüğünde Roma'da 2 -9 Nisan tarihlerinde baharda tarih kongresi gerçekleştirilmek istenmiştir. Kongrenin toplanma tarihi bir yıl öncesinden belirlenmiş olmasına rağmen kongrenin zamanında toplanmadığını görüyoruz. 5 Temmuz 1901 tarihli evrakta Roma'da toplanacak Tarih Kongresi'ne Osmanlı Devletinin de katılımı istenirken, kongreye delege tayin etmesi rica edilmiştir (BOA, HR.İD.. / 2114 - 90).

Kongre için Hariciye Nezaretinden gönderilen 5 Şubat 1902 (26 Şevval 1319) tarihli evrakta İtalya sefaretinden gönderilmiş 5 Temmuz 1901 tarihli evrakın tercümesine dayanarak bilgi verildiğini görüyoruz. Haşmetli İtalya kralının himayesinde Roma'da toplanacak olan tarih kongresine , kongre heyeti namına gönderilecek kişiler için bilgi istenmiştir. Hükümet tarafından kongre için cemiyet-i fenniye davet edilmiş zamanında delegelerin gelmesi vurgulanmıştır. Bu kongrenin programının İtalya Sefaretinden Hariciye Nezareti'ne gönderildiği bildirilmiştir. (BOA, İ..HR.. / 375 – 17).Kongreye memur-u mahsus gönderilmesine gerek görülmemiş bazı örneklerinde de olduğu gibi Roma Sefareti memurlarından birinin tayin edilmesi münasip görülmüş ona göre gereğinin yapılması istenmiştir(BOA, İ..HR.. / 375 – 17-4).

25 Mart 1902 (15 Zilhicce 1319)tarihli evrakta bahar mevsiminde Roma'da toplanacak tarih kongresine gönderilecek heyet için sefaret-i seniyye memurlarından kimin seçilmesinin münasip olduğu ve emsallerine nazaran harcırahın miktarı hakkında bildirilecek olan görüşün belirtilmesi istenir(BOA, İ..HR.. / 376 – 4).Delegeye Roma'ya gelişi ve davetiyle görevi müddetince ikametinde oluşacak olan masraflar için 200 lira harcırah münasip görülür. Sefaret müsteşarlığından donanımlı birinin seçilmesi Roma Sefaretine bildirilir .Kitabet-i Hazret-i Şehriyari Asaf Efendi ve Roma sefirinin bu şahısla beraber kongreye katılması istenmiş, efendinin tarih ilmine donanımlı dolayısıyla kongreye katılmasının gerekli olduğu

bildirilmiştir. Şahsa Roma'ya gelmesi ikameti süresince 200 lira verilmesi uygun bulunmuştur (BOA, İ..HR.. / 376 – 4-4).

Hariciye Nezaretine yazılan 7 Nisan 1902 tarihli evrakta Roma sefaretine gönderilen tahrirat nedeniyle Hariciye Nazırı geçen sene toplanması kararlaştırılan ve tarihi belli olmayan bir zamana ertelenen tarih kongresinin teşkil heyeti tarafından doğrudan doğruya kongreden davet almadığından, kongrenin tarihini padişaha bildirmek istediğini belirtmiştir. 10 Nisan 1902 tarihli tahrirat gereğince nazır kongreye kayıt yaptırdığını bildirmiştir(BOA, HR.İD.. / 2115 – 12).

Kongrenin programının yapılmasına rağmen bir türlü toplanmadığını görürüz. Roma'da toplanacak olan Tarih Kongresi'ne kitabet-i hazreti şehriyari İsmet Efendi Hariciye Nezaretine 23 Nisan 1902 tarihli evrakla durumu haber verir. Roma sefaretine kongre programı gönderilmiş olmasına rağmen , erbab-ı fünun tayininde İtalyan ve ecnebler arasında ortaya çıkan delege tayininde sıkıntı olduğu belirtilir. Kongrenin toplanma gününün belirsiz bir süre ertelenir(BOA, HR.İD.. / 2114 – 105).

Kongrenin tarihinin eylül ayına ertelendiğini görüyoruz. 4 Mayıs 1902 (25 Muharrem 1320)tarihli evrakta gelecek eylülün başında toplanacak tarih kongresinde İsmet Efendi ve roma sefirinin hazır bulunması istenmiş ve kendisine nakit 200 lira verilmesi için izin verilmiştir. Roma nezaretine 30 Mart 1902 (20 Zilhicce 1319) tarihli evrakla bilgi verilmiştir. Kongre katılımcılarına 1318 senesi hariciye muvazenesinden ödemenin yapılmasını Maliye Nezareti onaylamıştır. Kongrenin programı İtalyan ve ecnebi Bab-ı Fünun Erbabı içinde çıkan anlaşmazlık nedeniyle ertelenmiştir. Bu sıkıntı Hariciye nezareti tarafından 20 Nisan 1903 (2 muharrem 1321)tarihli evrakla bildirilmiştir. Kitabi-i Hazret i Şehriyari İsmet Efendi'nin ertelenme nedeniyle Roma'daki tarih kongresine katılımın mümkün olamadığı belirtilir (BOA, Y..A...HUS. / 428 – 40).

Hariciye Nezaretine İtalya Sefaretinden gelen 14 Aralık 1902 tarihli tahrir tercümesinde geçen ay baharda İtalya kralının himayesinde 2 -9 Nisan'da Roma'da toplanması planlanan tarih kongresine hükümet-i seniyyeden gelecek olan delegelerin isimlerinin Hariciye Nezaretine 10 Mayıs tarihli şifre ile bildirildiği belirtilir . (BOA, HR.İD.. / 2115 – 4).

Roma Sefaretinden Hariciye Nezaretine yazılan 13 Ocak 1903 (13 Şevval 1320)tarihli evrakta Roma'da toplanacak olan kongreye Roma sefiri ile birlikte katılacak Küttabi İsmet Efendi 'nin katılacağı bilinmesine rağmen ;kongrenin gelecek senenin 2-9 Nisana ertelendiği belirtilir(BOA, Y..A...HUS. / 439 – 79). Kongrenin belirsiz bir tarihe ertelendiği gidecek olan şahıslara verilecek olan harcırahın karşılanması için Maliye Nezaretine bildirim yapıldığı belirtilir. Hariciye nezareti kongrenin gelecek sene 2-9 Nisanda toplanacağını bildirilmiştir. (BOA, Y..A...HUS. / 439 – 79-2).Roma'da yapılan tarih kongresinden vaktinde malumat almadığı ve tarihi belli olmayan bir tarihe ertelendiği sefirden alınan evrak gereğince Roma'da toplanacağı, davetnamelerin sefarete gönderilip kongrenin yapılmasında görevli olan heyet tarafından doğrudan doğruya Darülfünun müdüriyetine durumun iletildiği belirtilir. Hariciye Nazırı 25 Nisan 1903 (27 muharrem 1321) tarihli evrakla yapılacak olan tarih kongresi hakkında bilgi alındığı takdirde haber verileceğini belirtir (BOA, Y..A...HUS. / 447 – 150).

Bu kongre toplanamamış Osmanlı Devleti katılacak kişileri belirlenmiş ve bu iş için ücret tahsis etmiş olmasına rağmen ertelenmiştir. Arşiv belgelerinde kongre hakkında başka bir evrak bulamadık.

1905 Atina Asar-ı Atika Kongresi

Uluslararası arkeoloji kongrelerinden biri de 1905'te Atina'da toplandı(Hodgkin,1905,79-95, Şahin , 2021,117-137).Yunanistan Osmanlı Devletinden ayrılarak kurulan yeni bir devlet olmasına rağmen kongre toplamakta öncü olmuştur. Bu kongre ile ilgili ilk evrak 13 Temmuz

1903 tarihinde Hariciye Nezaretine Yunan Sefaretine gönderilen 12 haziran 1903 tarihli tahrirat tercümesinde gelmiştir. Atina'da haşmetli kral hazretlerinin emriyle büyük oğlunun himayesinde 1905 nisanında toplanacağı belirtilir. Hükümet kongreye resmen katılmayı ve müze-yi hümayunun delege katılmasının padişaha bildirilmesini istemiştir.(BOA, HR.İD.. / 2115 - 16).

Osmanlı Hükümetinin kongreye davet edilmesine rağmen, katılıma çok da sıcak bakmadığını görürüz. Hariciye nazırının 24 Kasım 1904(16 Ramazan 1322) tarihinde yolladığı evrakta haşmetlü Yunan kralının büyük oğlunun başkanlığında Atina'da toplanacak olan Asar-ı Atika Kongresi'ne Hükümet-i Seniyyece katılım olup olmayacağı sorulduğunda, katılıma gerek olmadığı belirtilmiştir. Bunun dışında adalara yapılması planlanan gezilerin ise siyasi bir amacının olup olmadığı sorulmuştur. Kongre heyetinin Girit ve Sisam adalarına yapacağı gezilerin siyasi maksadının olup olmadığı hakkındaki görüşünün bildirilmesi istenir (BOA, BEO / 2453 - 183965). Hariciye Nezaretine yollanan 29 Kasım 1904 tarihli Yunan sefaretinin tahrir tercümesinde, gelecek 1905 yılının temmuz ayında Atina'da toplanacak Asar-ı Atika Kongresi'ne Osmanlı hükümetinin katılacağı bildirilir (BOA, HR.İD.. / 2115 - 26).

Hariciye Nazırının 10 Aralık 1904 tarihli Atina sefaretinden gelen tahrir tercümesinde Çeşitli memleketlerin erbab-ı daniş üyelerinden kurulan kongrenin siyasi amaçlarla tertip edilmediği belirtilir. (BOA, HR.İD.. / 2115 - 27).Hariciye Nezareti Atina sefaretini malahatgüzarının 29 Aralık 1904 aralık tahrirat tercümesinde gelecek nisan Atina'da başlayan uluslararası kongrenin programını bildirmiştir. Kongre Tertib komisyonu tarafından kongrede bazı amaçlar belirlemiştir. Bunlar maddeler halinde şu şekilde verilmiştir.

- 1- *Asar-ı atikanın korunması belirtilir.*
- 2- *Eski eserlere yönelik yayın için uluslararası senelik dergi yayınlanması bu yolda takip edilecek programın "Yunan hattat-ı kadimesi "adlı Yunanca Gazetede yayınlanması vurgulanır. Yunan Hristiyan ve Bizantist hatta-ı kadimesi için koleksiyon oluşturulması da belirtilir.*
- 3- *Asar-ı atika ilmi için uygulanacak eğitim ile ilm-i asar-ı atika mekatib-i saniyede ne derecede eğitim yapıldığı ve izlenen usullerden ne yönde sonuç alındığının incelenmesi istenir*

Yunan prensi debdebeli bir törenle kongreyi açmayı düşünmüştür. Prens hazretlerinin kongrenin resmi açılışını bizzat akropol üzerinde yapacağı belirtilir. Kongrenin maksadının tamamen ilme ve tarih incelemelerine yönelik olduğu başka bir amacının olmadığı üzerinde durulur. Yine ayrıca kongre sonunda yapılacak olan gezinin de programa dahil edildiği belirtilir. (BOA, HR.İD.. 2115 – 29).

Hariciye Nezareti Atina sefaretinin 16 Ocak 1905 tarihli tahrirat tercümesinde özellikle bir hususun altını çizmiştir. Atina'da toplanacak Asar-ı Atika Kongresi'ne Avrupa'nın en meşhur müzelerini içerisinde önemli bir mevkiye getiren Müze-i Hümayun Müdürü Hamdi Bey'in de murahhas olarak katılımının Yunan hükümetince ne kadar önemli olduğu belirtilir¹. Hamdi, Bey murahhas olarak kongreye katılmamıştır. Yunanistan Maarif Nazırı tarafından hükümet namına kendisine teşekkür edilmiştir. (BOA, HR.İD.. 2115 - 30). Kongrenin bu vesile ile Avrupa memleketlerinin birçoğunda ile birçok ulemayı bir araya getirmiş olduğu belirtilir.

¹ İstanbul Arkeoloji Müzeleri Müdürlüğü 3 Ağustos 1881'de törenle açılmıştır. Müdür Dethier müzenin açılışından çok kısa bir süre sonra ölünce yerine Sadrazam İbrâhim Edhem Paşa'nın oğlu Ressam Osman Hamdi Bey getirilmiş ve Türk müzeciliğinin bu ünlü ismi, ölümüne kadar yaklaşık otuz yılbaşında kaldığı müzenin bütün koleksiyonlarını bilimsel yöntemlerle sınıflandırmış, A. Joubin ile G. Mendel'e eserlerin bilimsel kataloglarını hazırlatmıştır. Yücel, 2006 ,c.32,240-243.

Hariciye Nezaretinin Yunanistan sefaretinden gönderilen 7 Şubat 1905 tarihli takririnde. Nisan ayında Atina'da toplanacak uluslararası hükümetlerin katılımının da sağlanacağı kongreye katılım olup olmayacağını, padişaha iletiği cevabın beklendiği belirtilir. Osmanlı delegeleri içinde memleketi temsi edecek kalitede biri olan Hamdi Beyin gelmesi kongre teşkilat komisyonuna katılması arzulanmıştır. Kongrenin yapılması planlanan diğer toplantısının ise Dersaadette toplanması teklif ve düşüncesinin bulunduğu belirtilir. (BOA, HR.İD.. 2115 - 31).

Hariciye Nezaretinin 11 Mart 1905 tarihli Atina sefaretine yolladığı tahriratta, gelecek martın 26. günü toplanacak olan kongreye Atina'da sefaret katiplerinden birinin tayinini gerekli olduğu belirtilir. Çeşitli devletlerin hükümetlerinin katılacağı bu kongre için iki dalda (ilmiye ve fenniye)ile ashab-ı ilim ve danışten birer kişi gönderilmesi istenilmiştir. Atina'da bulunan sefaretlerin kongrede hazır bulunması ayrıca vurgulanmıştır. Buraya katılacak olan devletlerden bazıları sadece fen alanında delegelerini yollarlarken; diğerleri yalnız buradaki sefirleri aracılığıyla kongreye katılmakla yetinmiştir. Kongrede bir sefaret katibi hazır bulunduğu takdirde ,kongre azasına Girit, Sisam adalarına yapılacak gezilerde Hariciye Nazırının eşlik etmesi istenir(BOA, HR.İD.. / 2115 - 33).

Hariciye Nezaretinin 17 Mart 1905 tarihli Atina sefaretine gönderdiği tahrirat tercümesinde Asar-ı Atika Kongresi'ne kongrenin teşkilat komisyonunda her memleketin asar-ı atika erbabının katılması için olumlu cevap verdiği belirtilir. 150 bilim erbabının katılacağını bildirdiği belirtilmiştir. Fransa, İngiltere, İtalya, Amerika, Rusya, Felemenk, Belçika, Romanya devletleri murahhasları kongreye erbab-ı fen olarak katılacaklardır. Bu seneki kongreden sonra Yunanistan'da elçilikleri bulunan devletlerin diğer kongrelere resmen delege tayin edileceği belirtilir. Osmanlı hükümeti için Sefaret kâtiplerinden birinin buraya yollanması tekrarlanır. (BOA HR.İD.. 2115 - 34).

Hariciye nazırı yolladığı 30 Mart 1905(23 Muharrem 1323) tarihli evrakta kongreye yabancı memlekette birçok erbab-ı fennin katılacağını belirterek , yabancı sefaretlerin hepsinin geleceklerini ya da delege tayin edecekleri haber verdiği yinelenir. (BOA, BEO / 2540 – 190443). Kongre için bir gezi tertiplenmesi de düşünülmüştür. Geziye katılanların masrafları karşılması uygun bulunmuştur. Osmanlı sahillerindeki bulunan asar-ı atika yönünden değerli görülen mevkilere gidilmesi planlanmıştır. Geziye katılacak olan şahıslar arasında Yunanistanlı seçkinlerin ve Almanların olacağı belirtilir. Hariciye Nezaretine yazılan evrakta Osmanlı devletinin Atina sefirinin asar-ı atika kongre gezisine katılmasına gerek olmadığı belirtilir. (BOA, BEO / 2540 – 190443-2). Sadrazamın Hariciye nezaretine gönderdiği evrakta sefirin geziye katılması uygun bulunmamıştır. Atina sefirinin Asar-ı Atika Kongresi'ne katılmasının tabii olduğu, vapur kiralayıp ülkemizdeki önemli bazı mevkilere seyahat edilmesi kongre murahhaslarının arzularına bağlı bulunması nedeniyle uygun bulunurken, sefirin görevinden ayrılıp bu seyahate katılmasının uygun görülmediği bildirilir. (BOA, HR.TH.. / 316 – 102).

Tablo Asar-ı Atika Kongresi'nde Gezilecek Yerler (BOA HR.İD.. 2115 - 34)

I. Seyahat		
Tarih	Günler	Vapurun Uğrayacağı Yerler
14 Nisan	Cuma	Misan
15 Nisan	Cumartesi	Bejenet ve Argos
16 Nisan	Pazar	Ebroz
17 Nisan	Pazartesi	Kornet
18 Nisan	Salı	Avlonya
19 Nisan	Çarşamba	Lokar ve İtalya
20 Nisan	Perşembe	Rolgi
21 Nisan	Cuma	Ajyen ve Pire
II. Seyahat		
22 Nisan	Cumartesi	Delos
23 Nisan	Pazar	Meblos
24 Nisan	Pazartesi	Santorini
25 Nisan	Salı	Knossos (Girit)
26 Nisan	Çarşamba	Pilaye Kastro (Girit)
27 Nisan	Perşembe	Fair Satos (Girit)
28 Nisan	Cuma	Kos

29 Nisan	Cumartesi	Didim
30 Nisan	Pazar	Meryon veyahut Sisam
1 Mayıs	Pazartesi	Ayasulug
2 Mayıs	Salı	Bergama
3 Mayıs	Çarşamba	Terva
4 Mayıs	Perşembe	Suynot ve Pire

Nisan ayının sonu ve mayıs başında kongreye katılanlara gezi düzenlenmiş ve Osmanlı Hükümeti kendisine ait bu tarihi alanların gezilmesine gerekli kolaylığı göstermiştir. Hariciye Nezaretinin 10 Nisan 1905 tarihli Amerika sefaretine gönderdiği evrakta 50 delegenin ayın 23'üne tesadüf eden pazar günü geziye çıkacakları ve ayın 2 'sinde Kos Adasındaki Hisarlık Harabelerini ziyaret edecekleri(Özkan -Baykara Taskaya, 2022, 144-167) ,Kumkale karyesinde bulunan Karanlık limana çıkmaları için müsaade istedikleri belirtilir. Delegelerin gezilerine devam edebilmeleri için gerekli izinlerin verilmesi sağlanır. (BOA, HR.İD.. 2115 - 35).

Hariciye Nezareti'nin 1 Nisan 1905 tarihli Atina sefaretine gönderdiği tahrir tercümesinde hükümet tarafından kongreye memur gönderildiği, kongrenin toplanma zabıtnamelerin de düzenlenmiş olduğu, kongreye katılanlara davetler düzenlendiği belirtilir. Kongrenin eğitim açısından yararlı olduğu, düzenlenecek geziler için Osmanlı memurlarına telgraf gönderilmesi ve gerekli izinlerin verilmesi için kolaylık gösterilmesi bildirilir. Kongrenin diğer toplantısının Mısır Hıdivi tarafından Mısırdaki düzenlenmesinin kabul edildiği bildirir. Kongrede hazır bulunan Mösyö Runez'in Asar-ı Atika Kongresi'nin değerlendirmesini yaparak kongreyi kapattığı da belirtilir. (BOA, HR.İD.. 2115 - 36). Hariciye Nazırının 27 Nisan 1905 (21 safer 1323)tarihli gönderdiği evrak yine kongre hakkında bilgi vermek amacıyla yollanmıştır. Kongreye katılanların bilimsel konularda istişarede bulunduğu, katılanlara eğlenceler düzenlendiği belirtilir. (BOA, Y..A...HUS. / 486 – 135-3).Üç gün sonraki evrakta da yine aynı bilgiler tekrarlanır. Kongrenin tamamlanmasının ardından dağıldığı kongre zabıtnamelerin düzenlenerek daha sonra gönderiminin yapılacağı belirtilir. Kongre azasından olanların Kuşadası, Sisam, Didim ve Kos(Hisarlık)ta bulunan tarihi eserlerin görmek istendiğinden kolaylık gösterilmesi istenmiştir. Gelecek kongrenin üç sene sonra Mısır'da Kahire'de toplanacağı, Mısır Hıdivin konferansta hazır bulunan temsilcisi Seyr Masuru'nun bu kararı Hıdiv adına kabul ettiği ve Atina Sefaretine evrak yolladığı bildirilir. (BOA, Y..A...HUS. / 486 - 135).

Kongre Osmanlı devleti tarafından siyasi olarak yorumlanmış, Atina sefirlerine de kongrenin bu amaçla toplanıp toplanmadığı sorularak kongre hakkında bilgi istenmiştir. Atina asar-ı Atika kongresine Yunan hükümeti Müze-yi Hümayun müdürü Osman Hamdi Bey'in katılmasını istemişse de Osmanlı Hükümeti sadece sefaretler yoluyla kongreye katılım sağlamıştır. Kongre sonrasında düzenlenen geziler için ise sadece sefaretten bir memur ataması yapılmış, Osmanlı sınırları dahilindeki yerlere yapılacak gezilere de Osmanlı hükümeti kolaylık sağlamıştır.

Tarih kongrelerinden biri de Monako'da toplanmıştır. Osmanlı Devleti bu kongreye katılmamıştır. 25 Mart 1906 (29 Muharrem 1324) tarihli evrakta, gelecek nisanın 15'inde altı gün süreyle yapılması düşünülen "Kablet Tarih İlm-i Ahval-i Beşer ve Asar-ı Atika Kongresi 13 . Toplantısına Osmanlı hükümeti davet edilmiştir. Hariciye Nezaretinden yazılan tezkere Maarif Nezaretine gönderilmiştir. Kongrenin neticesi –müzakereleri hakkında ileride Rus Sefareti vasıtalıyla gerekli bilginin verilmesi ,kongreye buradan memur atamasına gerek olmadığı Hariciye Nezaretinden yazılan tebligatla Maarif Nezaretine gönderilmiştir(BOA, MV. 113 - 26).

II -TIP KONGRELERİ

Sağlık alanında meydana gelen gelişmeleri paylaşmak, bilimsel gelişmeleri takip etmek amacıyla yine Avrupa'nın başı çektiği kongrelerin yapıldığını görüyoruz.Sadece Tıp ,Etibba

gibi adlarla yapılan kongreler dışında farklı adlarla da kongrelerin yapıldığını evraklardan takip edebildik. Osmanlı Devleti Avrupa’da yapılan birçok kongreye davet edilmiş, birçoğuna da alanında uzman kişileri göndermiştir. Yalnız, hükümet siyasi muhalefet içerdiği için Atina Tıp Kongresine katılmamıştır. Ülke içinde bulunan tabiplere ise kolaylıklar sağlayarak bu kongreye katılmalarına yardımcı olmuştur. Genellikle kongrelere katılacak tabiplerin Askeri tıp mekteplerinden seçilerek gönderildiğini görüyoruz. Katılımların bazen de elçiliklerden delege tayini yapılarak gerçekleştirilmesi sağlanmıştır.

İtalya Tıp Kongreleri

İtalya’nın çeşitli şehirlerinde yapılacak kongrelere Osmanlı hükümeti uzman tabiplerini yollayarak katılım sağlamıştır. Osmanlı hükümetinin alanında uzman olan tabiplerinin buraya katılması tıp alanındaki gelişmeleri yakından takip etme imkânı sağlamıştır.

Hariciye Nezaretine yazılan 16 Nisan 1893 tarihli evrakta 1893 senesi eylül ayında Roma’da yapılacak olan Tıp Kongresi ‘ne tabip Melincin ile Vala-yı Seraskeri Sıhhiye Dairesi 2. Şube Miralayı Behçet Bey’in gönderilmeleri istenir. Ayrıca Paris’te emraz-ı ayniyye (Göz hastalıkları) tahsili gören tıbbiye kolağası Tabip Esad Bey’in de kongreye katılması vurgulanır. Durum Mabeyn-i Hümayun Başkitabetinden yazılarak bildirilmiş sadrazam tarafından gereğinin yapılması istenir. (BOA,HR.TH.. 129 - 24).

Diğer bir kongreye yine Doktor Melincin’in katılımı istenmiştir. 3 Ocak 1894 tarihli evrakla 1894 yılı 29 Mart’ının toplanacak olan “On Birinci Tıp Kongresi” ne Osmanlı hükümeti tarafından tayin olunacak kişilerin isimlerinin bir an evvel bildirilmesi istenir. (BOA,HR.İD.. 2066 - 1). İki ay sonra Hariciye Nezaretine yazılan evrakta Roma’da toplanacak On Birinci Muhtelit Tıp Kongresi’ne hükümet tarafından birinci murahhas tayin buyrulan Doktor Melincin’in martın 19. günü Derasaadet’ten yola çıkacağından yol masrafının biran evvel ödenmesi istenir (BOA,HR.İD.2066 - 2).

Yine 1894 yılında İtalya’da başka bir kongre düzenlenmiştir. Taraf-ı Vala-yı Seraskeriye’den ,Maliye Nezaretine yazılan 15 Mart 1894 (8 Ramazan 1311)tarihli evrakta ise Roma’daki “Fenn-i Tababet-i Muhtalit Kongresi” için gidecek dahiliye ve çocuk hastalıkları şubelerinde bulunmak üzere Dersaadet’e gelen Serasker Sıhhiye Dairesi 2.şubesi Muallim Miralay Behçet Bey’le Mabeyn-i Hümayun canib-i mülukane etibbasından Mekatib-i Tıbbiye-yi Şahane muallimlerinden Kaymakam Salih Bey’e verilecek harcıraha mukabil nakit olarak 200 lira verilmesi bildirilir .Durum Maliye Nezaretine yazılmış Bab-ı Vala-yı Seraskerliği vasıtasıyla gereğinin yapılması istenmiştir(BOA, BEO 374 - 28003).

Verem hastalığı için yapılacak başka bir kongreye Osmanlı hükümetinin katıldığını görürüz. Sadrazamın yazdığı 17 nisan 1900 (15 Zilhice 1317)tarihli evrakta veremin terfik ve harir devası için Napoli’de toplanacak kongreye Hariciye Nezaretine gelen tezkere üzere katılım sağlanır. Tıp kongresine Mektep-i Tıbbiye-yi Şahane Muallimi Miralay Haydar Bey’in gitmesi için hazineден nakit olarak 150 lira verilmesi meclis-i mahsus-u vükeladan uygun bulunmuştur(BOA, Y..A...RES. 106 - 62).

1909 yılında yine göz hastalıkları kongresine katılım yapılmıştır. Sadrazamın yazdığı 20 Mart 1909 (27 safer 1327)tarihli evrakta İtalya karalının ve İtalya Maarif Nazırının himayesi altında 11. defa olarak 2 Nisanda Napoli’de toplanacak olan uluslararası Emraz-ı Ayniyye Kongresi’ne Hükümet-i Seniyye tarafından gidecek olanların harcamalarının tıbbiye mektebi inşaat tertibi bakiyesinden karşılanması istenmiştir. Gideceklere 100 lira verilmesi nezarete bildirilerek Hariciye Nezaretine bilgi verilmesi istenir. Tıp Fakültesi Emraz ve Seririyat-ı Ayniyye Muallimi Ziya Bey ile Mirliva Kemal Esat Paşa’nın murahhas sıfatıyla gönderilmeleri vurgulanmış daha evvel de diğer iki kongreye katıldıkları için deneyimli oldukları belirtilmiştir. Kalıcılara 500 frank verilmesi daha evvel de harcaması için verilen 10 bin kuruşa 3200 kuruş altının da eklenmesi sağlanır. Ödemelerin Şam Tıp Mektebi inşaat

tertihi bakiyesinden yapılacağı belirtilir. Kongreye katılım yapılacağından Roma sefaretinin Hariciye Nezaretine bilgi vereceği ,Maarif Nezaretinden haber beklendiği belirtilir. (BOA, İ..HR.. 417 - 19).Bir gün sonraki evrakta haşmetli İtalya kralı öncülünde Amalara yardımda bulunmak üzere 12 Nisan 1909 (30 Mart 1325) tarihinde Napoli'de düzenlenecek olan kongreye Osmanlı hükümetinin katılımı memnuniyet yaratacağı bildirilmiştir. Osmanlı hükümeti adına kongreye Tıp Fakültesi Emraz ve Seririyat-ı Ayniyye Muallimi Ziya Bey ile Mirliya Kemal Esat Paşa'nın tayin edildikleri bildirilir. Meclis-i mahsu-su vükelaca kongre hükümetin katılımı uygun bulunmuş 2 Nisanda kongreye katılacak şahısların uygun bulunmasıyla maarif nezareti vasıtasıyla Roma Sefareti Dersaadet İtalya sefaretine ve Hariciye nezaretine gerekli bilgi verilmiştir (BOA, DH.MKT. / 2772 – 52).

İtalya'da yapılacak tıp kongrelerinin dört tanesine Osmanlı Devletinin katılımı sağlanmış, katılanların masrafları çeşitli yerlerden karşılanmıştır.

Berlin Tıp Kongreleri

Almanya ile II. Abdülhamid döneminde siyasi ilişkilerin arttığını ve devlet içinde Alman yanlısı politikaların arttığını biliyoruz. Osmanlı Hükümeti Almanya 'da iki farklı tarihte düzenlenen cilt hastalıkları kongresine katılmıştır.

Ser Katib-i Şehriyari 23 Ağustos 1897 (24 Rabiulevvel 1315) tarihli yazdığı evrakta Cüzzam ile cilt hastalıklarının tedavisi için gelişmelerin takip edilmesi için Berlin'de toplanacak olan Etıbba Kongresi'ne Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane muallimlerinden Doktor Fon Dornig'in gönderilmesi istenir.(BOA, İ..HUS. 55 - 83).Hariciye ve Mektep- Askeriyeyi Şahane Nezaretine yazılan 24 Ağustos 1897 (25 Rabiulevvel 1315)tarihli evrakla adı geçen hastalığın mütehassısı Doktor Fon Dornig'in de gönderilmesi gerektiği Mabeyn-i Hümayun Başkıtabetine yazılmıştır. Mekatib-i ser Askeriye şahane nezaretine durum bildirilmiş , Hariciye Nezaretine de malumat verilmesi vurgulanmıştır. (BOA, BEO,997 – 74752).

12-17 Eylül tarihlerinde Berlin'de toplanacak Emraz-ı Cildiye Kongresi'ne 14 Eylül 1904 (4 Recep 1322) tarihli evrakla Berlin Sefaretinden delege gönderilmesi istenmiştir. Gönderilecek Emrazı Cildiye Mütehassıslarından Doktor Zampako Paşa'ya ve Şehremaneti Hıfzı Sıhhiye Komitesinde azalarından Etıbba-yı Askeriye Kolağası Eşref Ruşen Bey'e harcırah verilmesi uygun bulunmuştur. Hazinesinden her birine 50 şer lira verilmesi istenir. Maliye Nazırı, 25 Eylülde kongre bitmiş olmasına rağmen Eşref Beyin ücretinin verilmediği, ücretin şahsın kendisine hemen teslimini istemiştir(BOA, BEO, 2409 - 180638 -2).

Paris Tıp Kongresi

Fransa sadece tıp kongresi değil, sağlık alanında topladığı diğer kongrelerle de öncü merkez olma özelliğini korumuştur. Hariciye Nazırı tarafından yazılan 24 Temmuz 1899 tarihli evrakta On Üçüncü tıp Kongresi toplantısının 1900 senesi ocağında toplanacağından programının belli olduğunu bildirmiştir. Hariciye nezaretine Fransa sefaretinden gelen telgrafta ağustosun 2-9 arasında Paris'te yapılacak olan kongreye delege yollanıp yollanmayacağını tarafına bildirilmesini ,kendisinin de durumu kongreye bildireceğini belirtmiştir(BOA, HR.ID.. 2066 - 3).Bu kongreye katılım olup olmadığını başka evrak olmadığı için bilemiyoruz.

1900 yılında toplanacak olan meşhed-i umumi sergisiyle birlikte Paris'te toplanacak Beynelmilel Tıp Kongresi'ne amaların tefrik-i hali için Mektebi Tıbbiye ve Reis Nazırı Mirliya Mahmut Paşa'nın gönderilmesi 16 Nisan 1900 (15 Zilhicce 1317) tarihli evrakla istenmiştir. (BOA, Y..A...RES. ,106 – 61). 29 Mayıs 1900(29 muharrem 1318) tarihli evrakta Meşhed-i Umumi esnasında Paris'te toplanacak Beynelmilel Tıp Kongresi'ne Mektebi Tıbbiye Serirî Hariciye Muallimi Ferik Cemil Paşa ve müfredat Tıp Muallimi

Tevfik Vacit Bey katılmakla görevlendirilir. Yine Mekteb-i Tıbbiye ve reis nazırı mirli va Mahmut Paşa'nın kongreye katımı Hariciye Nezareti ve mekatib-i askeriye şahane nezaretinden gelen tezkere üzerine meclis-i mahsu-su vükelada düzenlenmiştir(BOA, Y..A...RES. 107 - 33).Dâhiliye, Hariciye ve Maliye Nezareti, Mekatib-i Askeriyeyi Şahaneyeye yazılan evrakta bu yıl yani 1900 yılındaki hiçbir Avrupa kongresine katılım yapılmadığı ve katılamayacağı belirtilir. Fakat bunun tersine kongrelere katılım da sürmüştür. 20 Temmuz 1900 (22 Rabiulevvel 1318) tarihli evrakta ise Paris'te toplanacak Tıp ve Amaların Terfih-i hali Kongresi'ne Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Seririyat-ı Hariciye Muallimi Ferik Cemil Paşa ile Müfredat-ı Tıp Muallimi Kaymakam Tevfik Vacid Bey'in gönderilmesi istenir (BOA, BEO, 1520 - 113992).

Hariciye Nezaretine 22 Eylül 1911 (28 Ramazan 1329) tarihli yazılan evrakta Paris'te toplanacak Sıhhiye konferansına delege olarak tayin edilen Sıhhiye Müfettiş-i Umumisi ve Doktor Kasım İzzeddin ve Meclis-i Sıhhiye Azası Doktor Akil Muhtar Beylere verilecek yevmiye ve harcırahların Sıhhiye Nezareti bütçesindeki harcırah tertibinden ödenmesi istenir. (BOA, BEO / 3940 – 295444).

Hariciye, Maliye ve Maarif nezaretine yazılan 3 Mart 1913 (24 Rabiulevvel 1331) tarihli evrakta Paris'te Tıp Fakültesi'nde mart ayında toplanacak Beynelmîlel Terbiye-i Bedeniye Kongresi'ne katılmak üzere bir uzmanın seçilip gönderilmesi istenir. Bu kişiye verilecek 8000 kuruş harcırahın Hazine-i Celile'nin Mesarif-ı Gayr-i Melhuza Tertibi'nden karşılanacağı Maliye ve Hariciye Nezaretine bildirilmiştir. Meclis-i vükela kararıyla düzenlenen mazbata imzaya gönderilmiş maliyeye tebligat yapılırken, Hariciyeye Nezaretine de bilgi verilmesi istenmiştir. (BOA, BEO, 4149 - 311171).Fransa'da farklı tarihlerde toplanan kongrelere tabiplerin katılımının sağlandığını görüyoruz.

Lizbon ve Madrid Tıp Kongreleri ve Diğerleri

Güney Avrupa ülkelerinden İspanya ve Portekiz de tıp kongresi düzenleyicilerinden olmuştur. Madrid Sefareti maslahatgüzarından alınan 7 Nisan 1903 tarihli tahriratta On dördüncü defa olmak üzere Madrid'de toplanacak olan tabip kongresinde İspanya hükûmetinin sağlık işlerini görüşmek amacıyla toplanılacağı yabancı hükümetlerden komisyonlarının davet ettiği belirtilir. Sefaret nazırı, gönderilmesi düşünülen delegelerden her ikisinin belirlenerek şahsına haber verilmesini istemiştir. Japonya ,ABD, Fransa ,İtalya ,Yunanistan ,Japonya ,Roma ,Avusturya ve Madrid hükümetinden katılım sağlanacağı belirtilmiştir. (BOA, HR.İD.. 2066 - 5). Hariciye Nezaretine yazılan 30 Nisan 1903 (2 Safer 1321)tarihli evrakta ise Madrid'de toplanacak Tıp Kongresi'nin vakti geçmiş olduğundan katılımına gerek kalmadığı belirtilir. (BOA, BEO, 2057 - 154231).

6 Nisan 1906 (11 Safer 1324) tarihli evrakta Lizbon'da on beşinci defa toplanacak olan Tıp Kongresi'ne, Emetet tarafından Rossef ve Kozaharof Efendilerin gönderilecekleri belirtilmiştir(BOA,A.}MTZ.(04) 140 - 18).Arşivde başka evrak yoktur.

Ayrıca Avrupa dışında kongre daveti yapan diğer bir devlet de ABD olmuştur. Hariciye Nezaretine yazılan 24 Mayıs 1898 tarihli evrakta Amerika'nın Misuri eyaleti dahilinde bulunan Kansas şehrinde Askeri Tıp Kongresi'nin düzenleneceği gelecek 1-3 Haziran'da toplanacak kongrenin Mekteb-i Tıbbiye-yi Şehri Müfredatı Tıbbiye ve Müdavat-ı Sıhhiye muallimi Tabip Kaymakam Tevfik Vacid ve Fahri beylerin Osmanlı Devleti tarafından tayin olunup gönderileceği Mekatib-i Askeriyeyi Şahane Nezaretine bildirilmiştir. Meclis-i Mahsu-su Vükela karar alınması esnasında kongrenin zamanın geçmiş olduğunu belirtilmiş, delege tayinine gerek kalmamıştır(BOA,HR.TH. 212 - 16).

1897 Moskova Etibba Kongresi

Osmanlı Devletinin davet edildiği ve katıldığı ilk tıp kongrelerinden biri de 1897 yılında Moskova'da düzenlenmiştir. Arşiv belgelerinden kongreye katılacak olan şahısların değiştirildiğini görüyoruz. Kongre hakkında verilenler sadece katılanlar ile alakalı olup kongrenin içeriği ve programı katılan devletler hakkında herhangi bir bilgi verilmemiştir. Şehriyar-i ser katip tarafından 22 Temmuz 1897 (21 Safer 1315) tarihinde yazılan evrakta 19-28 Ağustos tarihleri arasında Moskova'da toplanacak olan Tıp Kongresi'ne Osmanlı Hükümeti tarafından Mektep-i Tıbbiye-yi Şahane dersi nazırı Miralay Mahmut Bey'in , Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Serirîyat-ı Hariciye Muallimi Operatör Ferik Cemil Paşa ile Bonkofski Paşa'nın gönderilmesi istenmiştir(BOA, İ..HUS. 54 - 95).

Hariciye Nezaretine yazılan 24 Temmuz 1897 tarihli evrakta ise hükümet tarafından Moskova'da yapılacak olan kongreye Miralay Mahmut beyin gönderilmesinden vazgeçildiği belirtilir. Ferik Cemil Paşa ile Bonkofski Paşa'nın gitmesinin daha uygun bulunduğu durumun Mabeyn-i Hümayun Başkitabeti ile sadrazama bildirildiği belirtilmiştir(BOA, HR.TH.. 197 - 81)

Sadrazamın Hariciye Nezaretine yazdığı 28 Temmuz 1897 tarihli ve Dahiliye nezaretine yazılan 1 Ağustos 1897 (2 Rabiulevvel 1315) tarihli evraklarda Bonkofski Paşa'nın ,Brüksel'deki Sıhhiye Kongresi'ne katıldıktan sonra Moskova'da yapılacak olan Tıp Kongresi'ne katılacağından harcırahının ona göre yapılması Mabeyn-i Hümayun Baş Kitabeti 'ne yazılmıştır(BOA, HR.TH.. 198 - 6).Moskova'da toplanacak Tıp Kongresi'ne gidecek olan Bonkofski Paşa'nın her zaman uygulanan usul gereği kendisine hazineden 200 lira verilmesi istenir. (BOA, BEO, 986 - 73893). Maliye ve Dahiliye Nezaretine yazılan(4 Ağustos 1897 (5 Rabiulevvel 1315) tarihli evrakta Brüksel'de toplanacak olan Sıhhiye Konferansı'na katıldıktan sonra Moskova'daki Tıp Kongresi'ne gidecek olan Bonkofski Paşa'ya bir vekil de eşlik edecek olduğundan sıhhiye kongresinin bitmesinin ardından; Cemil Paşa'ya Moskova'ya kadar 200 lira , Bonkofski Paşa'ya 300 lira harcırah verilmesi istenmiştir. Ücretin 1313 senesi tahsisatına karşılık verilmesi için Maliye Nezaretine bildirim yapılır (BOA, BEO ,987 - 74009).

Kongreye başka devletlerin katılımının artmasıyla Osmanlı hükümeti katılma konusunda hırslanmış,başka görevlileri de kongreye yollamıştır. 4 Ağustos 1897 (5 Rabiulevvel 1315) tarihli evrakta Moskova'daki Tıp Kongresi'ne Bonkofski Paşa'nın katılmasının istendiği padişah tarafından memur tayin edildiği tekrarlanır (BOA Y..PRK.PT.. 15 - 25).Kongreye başka devletlerin davet edilmesiyle katılımın arttığını görürüz. Ser katib-i şehriyari yazdığı 8 Ağustos 1897 (9 Rabiulevvel1315) tarihli evrakta ve 14 Ağustos 1897 (15 Rabiulevvel 1315) tarihli Sıhhiye nezaretine yazılan evraklarda Moskova şehrinde 1 ağustosta toplanacak Etibba Kongresi'ne davet edilen Müfettiş-i Umumi Kocanı Efendi'nin de gidişine izin verildiği için Mabeyn-i Hümayun Mülukane Başkitabetine evrak tebliğ edilmiştir. (BOA, İ..HUS. 55 - 28 ve BOA, BEO 991 - 74316).Görüldüğü gibi kongreye katılım sağlanmış fakat arşive başka bir bilgi yansımamıştır.

1903 Kahire Tıp Kongresi

Kahire Tıp kongresine Osmanlı Devleti de davet edilmiş fakat katılmamıştır. Kongre toplanma amacından çok spekülasyonlarla gündeme gelmiştir.

2 Mart 1902 tarihli evrakta [Kahire'de toplanacak tıp kongresine Almanya ve Prusya'nın katılmayacağı belirtilir.](#)(BOA, HR.İD.2066,45).

Hariciye Nezaretine yazılan 4 Mart 1902 tarihli tahriratın tercümesinde Kahire'de toplanacak tıp kongresine dair 19 Şubat 1902 tarih ve 17 numaralı tahriratta siyasi amellerle Filistin hükümetinin katıldığı bu yolla katılmaları için resmi gazetede (cerideyi resmiye) ilam neşr

ettirdiği belirtilmiştir (BOA, HR.İD.. / 2066 – 47).Yine aynı tarihte Haricîye nezaretine yazılan Atina sefaretinden ulaşan tahriratta Yunan hükümeti Kahire'de toplanacak tıp kongresine Mısır hıdivinin Atina Cemiyet-i Tıbbiyesi Umum Memalik-i Etibbasına davetname yolladığı belirtilmiştir. Mısır 1902 martında olacak olan toplantıya Yunan Etibbasının bir aza göndermesini istemiştir(BOA, HR.İD.. / 2066 – 46).

Hariciye Nezaretinin 6 Mart 1902 tarihli Petersburg sefaretinden gelen tahriratında Mısır Hıdivinin Rusya Devletinin düzenlemiş olduğu herhangi bir toplantısına katılmadığı belirtilmiştir. (BOA, HR.İD.. / 2066 – 50). Hariciye Nezareti 1 Mart 1902 tarihli Londra Sefareti evrakında Mısır Hıdivinin yabancı devletlere gönderilen tahriratları sebebiyle kongrenin, yabancı delegelerden meydana gelen bir yapısının olduğu düşüncesinin yanlışlığı , bazı sağlık problemlerini incelemek ve müzakere etmek için tıpçılara ve cemiyet-i tıbbiye azasının toplanmasına ev sahipliği yapacağı belirtilir. Bu şekilde kongrenin hukuk-u hakaniyeye muhalif bir yapı içermediği, İngiltere hükümetinin kongreye davet edilmemesinin de söz konusu olmayacağı belirtilir. Ayrıca İngiliz Etibbasından Kahire'ye geleceklerin olduğu bildirilir. (BOA, HR.İD.. / 2066 – 54).Hariciye Nezarete ulaştırılan 6 Mart 1902 tarihli evrakta ise müteşar vasıtasıyla Londra sefaretince Kahire'de toplanacak tıp kongresi için gerekli bilginin alındığında haber verileceği belirtilmiştir. (BOA, HR.İD.. / 2066 – 49).

Viyana sefaretinden gelen 12 Mart 1902 tarihli evrakla Osmanlı hükümetinin davet edildiği belirtilir(BOA,HR.İD.. 2066 - 52).Hariciye Nazırı kongre hakkında meydana gelen sıkıntılı durumları da bildirmekten geri kalmamıştır. 13 Mart 1902 tarihli evrakta Hariciye Nezaretine 16 Mart 1902 tarihli Bükreş sefaretine gelen tahrirat tercümesinde Mısır hıdivince Romanya hükümetine kongreye için hiçbir davet gönderilmediği belirtilmiş; geçen şubatın 19'unda ise kongreye katılmaları için Bükreş Bakata Yoldaşları Cemiyeti Mudi Doktor Bekser diğer Romanya tabiplerine doğrudan doğruya kongre reisi İbrahim Hasan Paşa tarafından davet edildiklerini belirtilir (BOA, HR.İD.. / 2066 – 53).

Hariciye Nezareti 22 Mart 1902 tarihli Paris Sefaretine gönderilen evrakta ise gelecek aralık Kahire'de Mısır hıdivinin yabancı memleketlere gönderilen tahrirat hakkında bilgi vermiştir. Mısır hıdivinin davetinin Mısır hariciye nazırı Müsteşarı Şerif paşa tarafından gönderildiği ve davetnamenin bir ilanname derecesinde bakılarak Fransız hükümetince katılıp katılmamanın kendilerine ait olduğu cemiyet-i tıbbiyenin tebliğinin yakında geleceği belirtilmiştir. (BOA, HR.İD.. / 2066 – 55).

Kahire'de toplanacak olan tıp kongresine dair 19 Şubat 1902 tarih ve 17 numaralı tahriratın cevabında ABD ilim ve fennin yayılması için kongreye katılacağını bildirmiştir. Hariciye Nezaretinin 11 Nisan 1902 tarihli evrakında kongreye hariciye nezareti tarafından Amerika konsolosuna bildirilmek üzere Amerika devletinde bulunan cemiyet-i muhtelifi-yi fenniyece katılım yapılacağı belirtilir. Hariciye Nezaretine Amerika hükümetince tıp kongresine katılımın yararlı olacağı memnuniyetle bildirilmiştir. Mısır hıdivi tarafından hiçbir davetname gönderilmediği, Amerika hükümeti delegelerince katılmaya lüzum görülmediği belirtilir. Cemiyet-i muhtelifi-yi fenniye üyeleri masrafları kendilerine ait olmak üzere Kahire'ye gideceklerini herhangi bir sıkıntı olması durumunda hangi tabiplerin buraya katılacaklarının bildireceklerini belirtilir(BOA, HR.İD.. / 2066 – 59). 9 Nisan 1902 tarihli evrakta Kahire'de toplanacak tıp kongresi için ABD hükümetine davet gönderildiği belirtilmiş posta ile bilgi verileceği bildirilmiştir(BOA, HR.İD.. / 2066 – 58).

Bu kongrenin evrakları yazışmalar ve spekülasyonlarla doludur ve birçok devlet kongreye katılmamıştır. Osmanlı Devletinin davet edilmiş olmasına rağmen ;katıldığına dair bir evrak yoktur.

1902 Atina Tıp Kongresi

Bu kongreye Osmanlı Devleti katılmamakla beraber ülke içinde yer alan tabiplerin bu kongreye katılmak istenmesi nedeniyle oluşan sıkıntıdan dolayı dolaylı olarak dâhil olmak zorunda kalmıştır. Devlet ülke içinde bulunan kongreye katılmak isteyen tabiplere izin vermiş sıkıntı çıkarmamıştır.

Cezayir-i Bahri Sefid valisi kongreye gideceklere vilayetten engel çıkarılmamasını ister. Dahiliye Nezareti yazılan 3 Nisan 1901(21 Mart 1317) tarihli evrakta Sakız Mutasarrıfının acele olarak yazarak durumu haber verdiği belirtilir. Mayısın 11 günü bitecek olan “etıbba kongresi için Rum etıbba ve yabancı tebaaya engel olunmaması istenir. Sefarete başvuran Yunanistan’a gitmek için pasaport talep edecek olan ecnebi tebaanın 4-veya 5 kişiden fazla olmayacağı Cezayir-i Bahri Sefid valisi tarafından bildirilmiştir. (BOA, DH.ŞFR. 259 - 99).

Zaptiye Nezareti aliyesi komisyon-u mahsusuna yazılan 8 Nisan 1901 (18 Zilhicce 1318)tarihli evrakta gelecek mayıs toplanacak kongreye Yunanistan’da okumuş ve çeşitli yerlerde tabiplik yapan tabiplerin Yunan konsoloslarından davetnameler aldıkları belirtilir. Maksadın Osmanlı devletindeki Rum tabiplerin kongreye davet etmek olduğunu düşünen devlet , Yunanistan’a gidecek olanlara zaptiye ve nüfus idaresince inceleme yapılmasını tebliğ etmiştir. Gereğinin Başkitabete yazılması ve Sicilli Nüfus İdaresi Umumiyesine bilgi verilmesi istenir. Atina’da düzenlenecek olan tıp kongresine katılmak isteyen tabiplere tebligat ile gerekli muamelenin yapılması istenir(BOA, DH.MKT. 2469 - 128). Beş gün sonra gelen evrakta kongrenin amacının açıklandığı görülür. Atina’da açılacak tıp kongresi için Memalik-i Şahane’deki Rum etıbbaya Yunan konsoloslar vasıtasıyla davetname gönderilmesinden maksat iane toplamak olduğundan bu hususta nezaretin mütalaasının sorulduğu, Atina sefaretinden cevap beklendiği belirtilir (BOA, BEO 1643 - 123200).

Komisyon-u mahsus idaresine yazılan 30 Nisan 1901(11 Muharrem 1319) tarihli evrakta İstendil Adası’nda bir ay kalmak için konsolosluktan pasaport talebinde bulunan Rum patrikhanesince verilen ilm-ü haberde Atina tabip meclisinde on gün kadar bulunduğunu belirten Doktor Büyük Yorki veled-i Dimitri’nin mayıs ayındaki Atina’daki tıp kongresini kaçırmaması için gerekli muamelenin yapılması padişahça iznin verilmesinin gerekli olduğu belirtilir. (BOA, DH.MKT, 2478 - 105).

Hariciye Nezaretinden 13 Mayıs 1901 (24 Muharrem 1319) alınan cevapta kongreye yalnız ecnebi memleketin tabiplerinin katılacağı, tıp alanındaki gelişmelerin tartışılacağı “fünunu etıbba-yı cerrahiyeden aid keşifat maksadının olduğu” belirtilir. Kongrenin müzakeratının sefaretlerce incelenmeyeceği , şüpheli bir şey görülmediği takdirde Yunan tıbbının tıp alanında ilerlemesi için toplanıldığı aksi hal olmadıkça hükümetten katılımın engellenmemesi istenir. Sakızda bulunan bazı tabiplerin Atina’ya giden gemilere binerek gitme taleplerine engel olduğu , gitmek isteyenlere engel olunmaması Yunan Sefaretinden kolaylık sağlanacağı belirtilir.(BOA, BEO, 1659 - 124400).

Vilayet ve revaire ulaşan tebligatta kongre açılmış ve son bulmuştur. 30 Haziran 1901 (13 Rabiulevvel 1319)tarihli evrakta kongreye katılımları engellenmiş olan tabiplerin bazıları tahsile devam etmekte olduklarını bazıları ise Atina’ya döneceklerini haber vererek kongreye katılımdan geri kalmadıkları belirtilmiştir. Bu tabiplerin Komisyon-u mahsusaya durumlarının sorulduğunu, Atina’ya gitmek için müracaat eden tabiplerin isimlerini içeren pusulanın gönderildiği ve bunun Dâhiliye Nezaretine iletildiği belirtilir. (BOA, Y..A...HUS. 417 - 48).

Arşiv belgelerinde bu kongre maalesef Osmanlı Devletinden katılacaklara engel olduğuna yönelik sıkıntılarla gündeme gelmiştir. Vilayet valisi siyasi huzursuzluk olmasını engellememiş için ,Osmanlı Devletindeki Rum tabiplerin kongreye katılımlarına engel

olmamış fakat gidecekleri kontrol etmiştir. Osmanlı Devleti'nin kongreye katılacaklara inceleme yaptığı ve engel olmadığını görüyoruz.

1909 Peşte Etibba Kongresi

Viyana'da 1-8 Eylül tarihleri arasında muhtelit bir etibba kongresi toplanacağı için Hariciye nezaretinin 12 Ağustos 1873 tarihli Avusturya Macaristan sefaretine gelen evrakı bildirilir. Kongrenin 28 Haziran 1873 tarihinde üçüncüsü tertip edilecek iki nüsha olarak takdim edilen programı için Osmanlı devletinin delege yollamasının beklendiği belirtilir.(BOA HR.TO. 165 - 50).Ticaret ve Sıhhiye Nezaretine 22 Ağustos 1873 (27 Cemaziyelahir 1290) tarihli yazılan evrakta ise Viyana'da Avusturya Arşidükü Renier öncülüğünde düzenlenecek , kongrenin programının gönderildiği, Avusturya Sefaretine yollandığı belirtilir. Programın Umur-u Sıhhiye Meclisi tarafından tercüme edildiği Babialı'nın katılımın beklendiği bildirilir. (BOA, HR.MKT. 798 - 30).

1906 senesi nisan ayında Lizbon'da toplanacak olan beynelminel etibba kongresinin toplanmayacağı belirtilir. 29 Ağustos- 4 Eylül tarihleri arasında düzenlenecek 16. Tıp Kongresine 9 Eylül 1907 (1 Şaban 1325) tarihli evrakta Peşte'de Avusturya İmparatoru nezaretinde 1909 senesi toplanacak olan Etibba Kongresi'ne Hükümet-i Seniyyece şimdilik iştirak edilmeyeceği belirtilir . Kongreye gerekli olursa katılım olacağı belirtilir.(BOA,MV, 117 - 12).Hariciye Nazırı 'nın yazdığı bir hafta sonraki evrakta Etibba Kongresi'ne delege tayini için vaktin erken olduğu, zamanı gelince düşünüleceği belirtilir (BOA, BEO, 3154 – 236504).

Hariciye Nezaretine gelen 14 Aralık 1907 (1 Kanuni evvel 1323) tarihli evrakla Peşte Baş Sefaretinden yazılan tezkere kongreye katılımın faydalı olacağı belirtilmiş , arzu edenlerin isterse kendi ücretlerini karşılayarak katılabilecekleri Mekatib-i Askeriye nezaretine ulaşmıştır. 10 Ağustos 1908 (12 Recep 1326) tarihli evrakta kongreye Hükümet-i Seniyye'nin iştiraki faydalı olacağından etibbadan birinin seçilmesi istenir (BOA, MV,119 - 98).

Hariciye Nezaretine yazılan 8 Nisan 1909 (17 Rabiulevvel 1327) tarihli evrakta 29 Eylül-4 Ekim 1909 tarihleri arasında Peşte 'de toplanacak Etibba Kongresi'ne gönderilecek tabipler hakkında Hariciye Nezareti'nden gelen tezkirenin gönderildiği devair-i tıbbiye sıhhiye memurlarından bazılarının delege olarak yollanması istenmiştir. Etibbadan birinin gitmesi durumunda masraflarının karşılanacağı , isteyen olursa gidebileceği ve masraflarını kendi temin edeceği meclis-i mahsusu vükela kararıyla belirtilir. Avusturya sefaretinden gerekli işlemlerin yapılması için gidecek şahsın adının biran evvel bildirilmesi istenir. (BOA, BEO ,3531 - 264815).

Hariciye Nezaretine yazılan 24 Mayıs 1909 (4 Cemazeyilevvel 1327)tarihli evrakta kongreye Osmanlı Hükümeti delegeler tayin edildiği taktirde isimleriyle ı memuriyet derecelerinin bildirilmesi tekrarlanır (BOA, BEO ,3556 - 266659).Hariciye Nezaretine katılımın olup olmayacağı sorulmuş, katılım olacağı belirtilmesiyle ,kongre tertibat komitesinin yeniden düzenleyecekleri bildirmişlerdir. Durumun Hariciye Nezaretine bildirilmesi istenmiştir. 24 Haziran 1909 (5 Cemazielahir 1327) tarihli evrakta durum Roma Lahey Kopenhag Ve Londra Sefaretlerine ulaştırılmıştır. Kongreye konferans ve kongrelerde oldukça deneyimi olan Mektep-i Tıbbiye muallimlerinden Ferik Zairos Paşa'nın gönderilmesi uygun bulunmuş, Dahiliye Nezareti tahsisatından ise maktuen 100 lira verilmesi sağlanmıştır(BOA, İ.HR.. 418 - 12).Kongre reisinin ricası üzerine Hariciye Nezaretinden yazılan 26 Haziran 1909 tarihli evrakta delegelerin isimlerinin bildirilmesi tekrarlanır (BOA, HR.İD.. 2066 - 9).

Kongre üyelerinin bazılarının İstanbul'a gelecekleri bildirilmiştir. 29 Ağustos 1909 (12 Şaban 1327) tarihli evrakta Peşte 'de toplanacak Uluslararası Etibba Kongresi azasının nasıl

ağırlanacakları Hariciye Nezaretinden gelen evrakla sorulmuştur. Meclis-i Umur-u Tıbbiye riyasetine gelen tezkere şehremanetine yollanmış, bir program yapılacağı, birkaç kişiden oluşan komisyonun Dersaadet'e seyahatleri söz konusu olduğundan ağırlanmaları için gerekenin yapılması istenir(BOA,DH.MKT. 2914 - 4).Hariciye Nazırına durum bildirilmiştir. Bir gün sonraki evrakta Peşte'den Dersaadet'e gelecek "Beyne'l-Milel Etıbba Kongresi" birkaç azasının İstanbul'a geleceği Viyana sefiri Reşit Paşadan alınan evraka göre azalarına kolaylık sağlanması istenmiştir. Viyana sefaretinden Hariciye Nezaretine bilgi verilmiştir (BOA,DH.MUI, 16 - 2).

SONUÇ

Kongreler herhangi bir konuyu görüşmek üzere, çeşitli ülkelerden delegelerin katılımıyla yapılan uluslararası toplantılar olmuş aynı amaçlarla günümüzde de değişen yapılanmalarıyla düzenlenmeye devam etmiştir. XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Avrupa'da başlayan ve gelenekselleşerek devam eden tarih ve tıp ile alakalı olan kongreleri ele aldığımız yazımızda sadece bu kongrelerin bir kısmını ele alabildik. Kongrelerin merkezi Avrupa olmuş, ABD ve Moskova, Mısır Hıdivliği gibi farklı ülkelerde de kongre tertiplenmiştir. Avrupa'nın bilim ve teknik alanında gelişmişlik seviyesini de yansıtan bu toplantılara Osmanlı Devleti de elinden geldiği kadar elçilik delegeleri ve alanında uzmanlaşmış kişileri göndererek katılmıştır. Rusya'nın da bu kongrelere hatta sergilere eşlik ettiğini evraklardan inceleyebildik. Osmanlı Devleti herhangi bir kongreye ev sahipliği yapmamıştır. Fakat birçok kongreye ve sergilerin bazılarında katılım sağlamıştır. Kongreler genellikle bahar aylarından başlayarak tertip edilmeye çalışılmış yine üç gün ile bir hafta süren zaman dilimlerinde toplanmıştır. Bazı kongrelerin devamlı olarak toplandıkları ve gelenekselleştikleri de görülmektedir.

Hariciye Nezareti kongrelerin müzakerelerini yürüten temel merkez olmuş, Hariciye Nazırı ve ona bağlı olan sefaretler vasıtasıyla yürütülen kongrelere katılım sağlanmıştır. Avrupa'nın nasıl ilerlediğini görmek için kongre tarihini de bilmek, bilgi birikiminin yıllarca süren bir süreçle oluştuğunu, yapılan kongrelerle de öğrenebilmekteyiz. Başbakanlık Osmanlı Arşivinden yararlanarak ele aldığımız tarih ve tıp kongreleri, Avrupa'nın tarihini ve bilgi birikimi yansıtırken, bilimin hiç kolay bir süreçle oluşmadığını bilgi birikimin uzun ve meşakkatli çalışma süreçleriyle elde edildiğini de göstermektedir. Bilimsel ve teknik bilgi ışığında Avrupa'nın ilerleme süreci verilirken, ne yazık ki Osmanlı Devleti'nin ne kadar geri kaldığını da açıklamaktayız. Bu geriliğin de en önemli sebebi ne yazık ki eğitimdeki kurumlaşma yetersizliğidir. Eğitimdeki geriliğine ekonomik sıkıntılar da eklenince durum devlet için maalesef acı olmuştur.

KAYNAKÇA

TC Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Sadaret (Bulgaristan) A.}MTZ.(04) 140

Babialı Evrak Odası BEO ,3556 - 266659 BEO 991 - 74316, BEO ,3531 - 264815 BEO, 3154 – 236504 BEO 374 - 28003 ,BEO,997 – 74752 BEO, 2409 – 180638 , BEO 1643 - 123200 BEO,997 – 74752 BEO, 1659 - 124400 BEO, 2057 - 154231 BEO, 4149 - 311171, BEO ,987 - 74009 BEO / 2453 - 183965 BEO , 1520 - 113992 BEO / 3940 – 295444 BEO / 2540 – 190443 BEO, 95 - 7104 BEO, 103 - 7675 BEO 159 - 11891 BEO / 82 – 6141 BEO, 36 – 2651 BEO, 40 - 2946

- Dahiliye Nezareti(Muhaverat-ı Umumiye İdaresi) DH.MUI**, 16 - 2
Dahiliye Nezareti(Mektubi) DH.MKT, 2478 - 105DH.MKT. 2469 - 128 DH.MKT. 2914 - 4 DH.MKT. / 2772 - 52 DH.MKT. 1998 - 20 DH.MKT. / 2012 - 97 DH.MKT. / 1981 - 15DH.MKT. 1981 - 78 HR.MKT. 798 - 30
Dahiliye Nezareti (Şifre)DH.ŞFR. 259 - 99
Hariciye Nezareti (Tahrirat) HR.TH. 129 - 24 HR.TH. 212 - 16 HR.TH.. 197 - 81 HR.TH.. 198 - 6 HR.TH..120 - 28
Hariciye Nezareti (İdare) HR.İD. 2066 - 9 HR.İD.. / 2066 - 49 HR.İD.. 2066 - 52 HR.İD.. / 2066 - 53 HR.İD.. / 2066 - 55HR.İD.. / 2066 - 59 HR.İD.. 2066 - 3, HR.İD.2066,45 HR.İD.. / 2066 - 47 HR.İD.. / 2066 - 46 HR.İD.. / 2066 - 50HR.İD.. / 2066 - 58, HR.İD.2066 - 2 HR.İD.. / 2066 - 54 HR.İD.. 2066 - 1 HR.İD.. 2066 - 5 HR.İD.. / 2114 - 105 HR.İD.. / 1850 - 54 HR.İD.. / 1850 - 53 HR.İD.. 1850 - 51 HR.İD.. / 2114 - 81 HR.İD.. / 1850 - 55 HR.İD.. / 1850 - 52 HR.İD.. / 2115 - 16 HR.İD.. / 2115 - 26 HR.İD.. / 2115 - 27 HR.İD.. / 2115 - 33HR.İD.. 2115 - 29 HR.İD.. 2115 - 30 HR.İD.. 2115 - 31HR.İD.. 2115 - 34 HR.TH.. / 316 - 102, MV. 113 - 26HR.İD.. 2115 - 35 HR.İD.. 2115 - 36 HR.İD.. / 1910 - 119 HR.İD.. / 1850 - 56 HR.İD.. / 2114 - 90 İ..HR.. / 376 - 4İ..HR.. / 375 - 17 HR.İD.. / 2115 - 12 HR.İD.. / 2115 - 4
Hariciye Nezareti (Tercüme Odası)HR.TO. 165 - 50 HR.TO,538-25
İrade(Hariciye) İ..HR. 418 - 12 İ..HR.. 417 - 19
İrade(Meclis-i Mahsus) İ MMS. / 131 - 5625,İ..MMS. 131 - 5632 İ..MMS. / 106 - 4537
İrade(Hususi) İ..HUS. 55 - 83 İ..HUS. 54 - 95 İ..HUS. 55 - 28
Maarif Nezareti(Mektubi Kalemi) MF.MKT. / 159 - 32 MF.MKT. / 146 - 10MF.MKT. 111 - 25
Meclisi Vükela Mazbataları MV. / 45 - 67 MV, 117 - 12 MV,119 - 98
Yıldız Evrakı (Hususi).Y..A...HUS. / 439 - 79,Y..A...HUS. 263 - 89 Y..A...HUS. / 486 - 135 Y..A...HUS. / 447 - 150, Y..A...HUS. 417 - 48 Y..A...HUS. / 428 - 40
Yıldız Evrakı (Resmi Maruzat)Y..A...RES. ,106 - 61,Y..A...RES. 106 - 62 Y..A...RES. 107 - 33
Yıldız Evrakı (Posta Telgraf Nezareti Maruzatı) Y..PRK.PT. 15 - 25
Yıldız Evrakı (Maarif Nezareti Maruzatı) Y..PRK.MF., 2 - 55
- İnceleme Eserleri**
Artuk, İbrahim, “Nişan “TDV İslâm Ansiklopedisi, 2007, İstanbul, C 33,154-156.
Aymankey Yusuf, *Kongre ve Fuar Organizasyonları*, Data Yayıncılık:Ankara ,2006.
Baykara Taskaya Arzu -Özkan Süleyman , “Kos (Istankoy) Island "Hisarlık Ancient City" Excavation” - *Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 4(12), 2022,144-167.
Hodgkin, T. Archaeological Congress at Athens. April 6–12th, 1905, *The Archaeological Journal*, 62, (1), 1905,79-95.
Şahin ,Gürsoy , “Osmanlı Devleti ile Yunan Krallığı Arasında Yaşanan Eski Eser (Âsâr-ı Atıka) Rekabeti ve Avrupalı Devletlerin Rolü (1821-1914)”, *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi Özel Sayısı 1: Türk-Yunan İlişkileri*, 30 Ağustos 2021, 117-137 .
Özdal Değirmencioğlu - Burcu Ilgaz ,*Kongre Turizmi ,toplantı Fuar ,Organizasyon* ,Detay Yayıncılık :Ankara ,2021 .
Yılmaz Özen ,*Kongre Turizmi ve Kongre Organizasyon Tekniği* , Türkiye Seyahat Acentaları Birliği ,Tursap Yayını:İstanbul,1986.

3. INTERNATIONAL OTTOMAN & TURKISH RESEARCH CONFERENCE IN 7 CONTINENTS

Yücel, Erdem, “Müze”, TDV İslâm Ansiklopedisi, 2006 ,İstanbul,C. 32,240-243.

Birinci Millî Türk Tıp Kongresi 1-3 Eylül 1925
Müzakerâtı Birinci Millî Türk Tıp Kongresi Zabıtnamesi,3 Eylül 1925, Ankara,TBMM Matbaası .

Birinci Türk Tarih Kongresi - Konferanslar - Münakaşalar - Müzakere Zabıtları Temmuz 1932 Ankara (Haritalı Ciltli),Maarif Vekaleti ve Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti Maarif Vekaleti, 1932.

THE OTTOMAN CULTURAL ROLE IN EYALETI, ALGERIA, AND TUNISIA (A CRITICAL STUDY OF REALITY AND ASPIRATIONS) THE MATERIAL AND IMMATERIAL CONTRIBUTION OF THE OTTOMAN EMPIRE TO ALGERIA AND TUNISIA

Khiouani Fatih

Rabia Nabil

University of Betna 1, Algeria

Summary

The outcome of studies specialized in the field of Ottoman history and cultural history still requires many serious and accurate studies. Because cultural studies, both tangible and intangible, represent an important historical wealth that remains unknown until now. There is no doubt that such studies are of great importance in consolidating the concepts of civilization and rooting its content in a way that allows the reader and historian alike to form a sound view of the cultural mechanisms and organizations that prevailed in the Ottoman period and the importance of this awareness. We also note the need to bypass many of the outputs reached by some historians through prejudices or others that glorify colonialism, not to mention the fusion of the Ottoman side, glorifying every insignia of the Ottoman Empire throughout their presence in North Africa, especially the states of Algeria and Tunisia.

The Ottoman period left a huge material asset at the level of architecture, such as mosques, forts, barracks, and others, in a way that informs the reader of the extent of the artistic sense that was distinguished by these people, despite many social obstacles that often led to the brink of conflict. Here, a fundamental idea comes to mind: To what? What was the material and immaterial contribution of the Ottoman Empire to Algeria and Tunisia?

In this context and within the activities of the Third International Conference on Ottoman and Turkish Research in the World, this modest paper, entitled “The Ottoman Material and Immaterial Contribution to the Eyalets of Algeria and Tunisia,” comes to contribute to enriching the scientific discussion on this forum, and to try to answer the specific problem b: What is the material balance that The Ottomans succeeded him in the previous two days? What is the importance of the immaterial heritage in the local culture of the two provinces of Algeria and Tunisia?

Keywords: culture, the Ottomans, Tunisia, Algeria

This study required exposure to the following elements:

Introduction

The first axis: The Ottoman material heritage in the provinces of Algeria and Tunisia

The second axis: The Ottoman intangible heritage in the provinces of Algeria and Tunisia

The third axis: the cultural importance of the tangible and immaterial heritage in the two villages

Conclusion: the most important findings.

This is and that every effort is subject to omissions and slips, and despite the efforts made in this study of the breadth, the effort of the article is full of deficiency and punctuated by error.

المحور المقترح: الدور الثقافي العثماني بإيالتى "الجزائر و تونس"

(دراسة نقدية للواقع والتطلعات) الإسهام المادي واللامادي العثماني في إيالتى الجزائر و تونس "

الملخص

لاتزال حصيلة الدراسات المتخصصة بحقل التاريخ العثماني وسيما الثقافي تحتاج لعديد الدراسات الجادة والدقيقة؛ لما تمثله الدراسات الثقافية بشقيها المادي وغير المادي من ثروة تاريخية هامة تضل مجهولة لحد الساعة؛ ولا شك أن لمثل هذه الدراسات أهمية كبرى في توطيد مفاهيم الحضارة وتأصيل محتواها على نحو يتيح للقارئ والمؤرخ على حد سواء من تكوين نظرة سليمة حول الآليات والتنظيمات الثقافية التي كانت سائدة في الفترة العثمانية وما يشكله هذا الوعي من أهمية؛ كما ننوه بضرورة تجاوز الكثير من المخرجات التي توصل إليها بعض المؤرخين عن طريق أحكام مسبقة أو أخرى استلابية تمجد الاستعمار ناهيك عن المنصهرة في الطرف العثمانية ممجدة كل شارة واردة عن العثمانية طيلة تواجدهم في شمال في إفريقيا خاصة إيالتى الجزائر و تونس .

لقد خلفت الفترة العثمانية رصيذا ماديا هائلا على صعيد المعمار كالمساجد والحصون والثكنات وغيرها على نحو يحوي للقارئ بمدى الحس الفني الذي كان يمتاز به هؤلاء رغم الكثير من العقبات الاجتماعية التي أدت في العديد من الأحيان إلى مشارف النزاع . هنا يتبادر للذهن فكرة جوهرية فحواها: إلى أي مدى كان الإسهام المادي واللامادي العثماني في إيالتى الجزائر و تونس ؟

وفي هذا السياق وضمن فعاليات المؤتمر الدولي الثالث للبحوث العثمانية والتركية في العالم تأتي هذه الورقة المتواضعة والمعنونة ب" الإسهام المادي واللامادي العثماني في إيالتى الجزائر و تونس " لتساهم في إثراء المناقشة العلمية حول هذا الملتقى، ولتحاول الإجابة عن الإشكالية المحددة ب: فيما يتمثل الرصيد المادي الذي خلفه العثمانيون بالإيالتين السابقتين ؟ وما أهمية الموروث اللامادي في الثقافة المحلية للإيالتين الجزائر و تونس ؟ وقد اقتضت هذه الدراسة التعرض للعناصر الآتية:

تمهيد

المحور الأول : الموروث المادي العثماني في إيالتى الجزائر و تونس

المحور الثاني : الموروث اللامادي العثماني في إيالتى الجزائر و تونس

المحور الثالث: الأهمية الحضارية للموروث المادي واللامادي في الإيالتين

الخاتمة: أبرز النتائج المتوصل إليها.

هذا وإن كل جهد عرضة للسهو والزلل، ورغم ما بذل في هذه الدراسة من الوسع فإنه جهد المقال يعتره النقص ويتخلله الخطأ.

الكلمات المفتاحية : الثقافة، العثمانيين، تونس، الجزائر

**THE CONTRIBUTION OF ARCHIVES TO THE UNDERSTANDING AND
RESTITUTION OF THE CITY OF CONSTANTINE DURING THE OTTOMAN
PERIOD**

Kherouatou Mouhieddine

Belabed Badia

Université de Constantine3, faculté d'architecture et d'urbanisme, département d'architecture,
Constantine, Algérie.

Université de Constantine3, faculté d'architecture et d'urbanisme, département d'architecture,
Constantine, Algérie.

<https://orcid.org/0000-0002-9017-7162>

**L'APPORT DES ARCHIVES À LA COMPRÉHENSION ET À LA RESTITUTION DE
LA VILLE DE CONSTANTINE DURANT LA PÉRIODE OTTOMANE**

Résumé

Notre recherche s'intéresse aux archives ottomanes en tant que source d'informations importantes pour l'histoire urbaine et l'architecture de la ville de Constantine, en Algérie. Plus précisément, l'étude se concentre sur le registre des actes des biens de la ville de Constantine "*Daftar rusūm 'amlāk balad Qaṣanṭīna*" pour mieux comprendre l'organisation spatiale de la ville de Constantine à l'époque ottomane entre le XVIIIe et le début du XIXe siècle. Les résultats de cette recherche mettent en lumière des informations précieuses sur les propriétés, leur situation, leur utilisation, les types de transactions de transfert de propriété, les noms des propriétaires, les noms et les situations des *ḡāma'* (mosquée), *zāwiya* (chapelle) et *madrassa* (institution d'éducation et d'enseignement), ainsi que sur la toponymie des rues et quartiers. Les actes ont également fourni des informations sur les réseaux de marchés *sūq* et *funduq*, leurs emplacements et leurs spécialisations, les noms de *raḥba* et *baḥḥa* (places), offrant ainsi des informations dispersées et éparses sur la ville qui peuvent être utilisées pour reconstituer les quartiers de la ville de Constantine à l'époque ottomane.

Mots clés: Archives ottomanes, actes, *rusūm al-'amlāk*, Constantine

EXAMPLE OF ARCHAEOLOGICAL INSCRIPTIONS OF THE ANCIENT PORT OF ALGIERS IN OTTOMAN TIMES (THE ADMIRALTY OF ALGIERS NOW)

Djellal Djamila

Hamani Sabrina

Dr. University of Alger 2, Algeria

0000-0002-8733-7954

نماذج مختارة للكتابات الأثرية بميناء مدينة الجزائر القديم في الفترة العثمانية
(الأميرالية حاليا)

الملخص

لقد كان لدخول العثمانيون إلى الجزائر الأثر الإيجابي في جميع المجالات السياسية والاقتصادية والثقافية وعلى وجه الخصوص العمرانية، إذ يعتبر ميناء مدينة الجزائر في الفترة العثمانية شاهدا لها. في الواقع، ومنذ تعاقب الحكام من بعد خير الدين بربروس تم تشييد كم هائل من العمائر التي تنوعت بين الدينية والمدنية والعسكرية وذات المرافق العامة، هذه الوتيرة السريعة في عملية التعمير والتشييد فرضها الوضع العام الأمني، نظرا لما كانت تتعرض له مدينة الجزائر ومينائها باعتباره الواجهة الأولى ضد الحملات المتتالية للدول الأوروبية، وما يمكن ملاحظته على هذه المعالم هو ثراءها بأنواع مختلفة من الكتابات التذكارية والتأسيسية التي كانت تخلد بها مجموعة من الحكام وصناعها في مجال البناء والتعمير في الفترة العثمانية.

الكلمات المفتاحية: الكتابات الأثرية، ميناء، أميرالية، رصيف خير الدين، خير الدين بربروس، الفترة العثمانية

MADRASAHS IN TERMS OF EDUCATIONAL GEOGRAPHY IN THE OTTOMAN PERIOD

Nisa Gökden KAYA

Hüseyin MERTOL

Asst. Prof. Dr., Hitit University, Faculty of Health Sciences, Department of Child Development, Çorum, Turkey

ORCID: 0000-0002-6969-371X

Assoc. Prof. Dr., Gaziosmanpaşa University Faculty of Science and Letters / Division of Geography, Tokat, Turkey

ORCID: 0000-0001-8048-0814

Abstract

In this research, madrasahs, which have an important place among educational institutions during the Ottoman Empire, are discussed. As a word, madrasah comes from the root of lesson (dirase) meaning "to read", "to understand", "to learn and memorize a text" and it means "place where lessons are held". The madrasa institution, which dates back to the Seljuk vizier Nizamülmülk, was brought into a regular and systematic structure during the Ottoman Empire. In the Ottoman period, the first step of education was primary schools, and then the center of advanced education was madrasahs. The people who carry out education and training in these institutions, whose sustainability is ensured through the foundations established, are called mudarris. Madrasahs aim to train professors, statesmen and members of justice. The first madrasah in the Ottoman period was founded in 1331 by Orhan Bey in Iznik. Madrasahs, which were opened in a wide geography, especially in Anatolia and Rumelia, where the Ottomans ruled, provided education services for about six centuries, from the establishment of the Ottoman Empire to its collapse. When the curricula in the madrasahs, which contributed to the culture and civilization of the Ottoman Empire, are examined, it is seen that although mostly Islamic sciences are taught, positive sciences are also included. In this context, many scientists were trained in the madrasahs operating in the Ottoman period. In this respect, madrasahs are also considered as an important cultural heritage. The purpose of this compilation type research is to examine the scientific studies on the purpose of establishment, functioning and educational importance of madrasahs in terms of educational geography in the Ottoman period.

Keywords: Educational geography, Madrasahs, Ottoman

OSMANLI DÖNEMİNDE EĞİTİM COĞRAFYASI AÇISINDAN MEDRESELER

Özet

Bu araştırmada Osmanlı Devleti döneminde eğitim kurumları arasında önemli bir yere sahip olan medreseler ele alınmaktadır. Sözcük olarak medrese, "okumak", "anlamak", "bir metni öğrenmek ve ezberlemek için tekrarlamak" anlamındaki ders (dirase) kökünden gelmekte olup "ders yapılan mekân" anlamına gelmektedir. Geçmiş Selçuklu veziri Nizâmülmülk'e dayanan medrese kurumu, Osmanlı Devleti döneminde düzenli ve sistemli bir yapıya

kavuşturulmuştur. Osmanlı döneminde eğitimin ilk basamağı sıbyan mektepleri, sonrasında ileri eğitim merkezi ise medreselerdir. Kurulan vakıflar yoluyla sürdürülebilirliği sağlanan bu kurumlarda eğitim ve öğretim işlerini yürüten kişilere müderris adı verilmiştir. Medreseler, müderris, devlet adamı ve adalet mensuplarını yetiştirmek amacını taşımaktadır. Osmanlı dönemindeki ilk medrese, 1331’de Orhan Bey tarafından İznik’te kurulmuştur. Osmanlı Devleti’nin kuruluşundan yıkılışına kadar geçen yaklaşık altı asırlık sürede Osmanlı’nın hüküm sürdüğü başta Anadolu ve Rumeli olmak üzere geniş bir coğrafyada açılan medreseler eğitim hizmeti vermiştir. Osmanlı’nın kültür ve medeniyetine çok önemli katkılar sağlayan medreselerdeki ders programları incelendiğinde, çoğunlukla İslami bilimler okutulsa da pozitif bilimlere de yer verildiği görülmektedir. Bu bağlamda Osmanlı döneminde faaliyet gösteren medreselerde pek çok bilim adamı yetişmiştir. Bu açıdan medreseler önemli bir kültürel miras olarak da kabul edilmektedir. Bu derleme türündeki araştırmanın amacı Osmanlı döneminde eğitim coğrafyası açısından medreselerin kuruluş amacı, işleyişi ve eğitsel önemi konusunda yapılmış bilimsel çalışmaların incelenmesidir.

Anahtar kelimeler: Eğitim coğrafyası, Medreseler, Osmanlı

GİRİŞ

Dünya tarihinde devlet teşkilatı, askeri sistemi ve kültürel yapısı ile eşsiz bir yere sahip olan Osmanlı Devleti, İslam dinin de okumaya ve ilme verdiği önemle, eğitim alanında da başarılı uygulamalara imza atmıştır. Sıbyan mektepleri ve medreseler, Osmanlı Devleti’nin en yaygın eğitim kurumlarıdır (Akyüz, 2012). Osmanlı döneminde eğitimin ilk basamağı sıbyan mektepleri, sonrasında ileri eğitim merkezi ise medreselerdir. Sözcük olarak medrese, “okumak”, “anlamak”, “bir metni öğrenmek ve ezberlemek için tekrarlamak” anlamındaki ders (dirase) kökünden gelmekte olup “ders yapılan mekân” anlamına gelmektedir (Bozkurt, 2003).

Medreseler, kuruluşundan itibaren Osmanlı Devleti eğitim sistemi içinde çok önemli bir yere sahip olan kurumlardır. Medreselerde Müslüman tebaaya ulemalar tarafından klasik yöntemlerle eğitim verilmekteydi (Demir, 2015). Herkese açık olan bu eğitim kurumlarında öğrenciler yatılı kalıyor ve günümüzde burs adı verilen harçlık alıyordu (Şanal, 1999). Ancak kız çocukları medreselere alınmıyorlardı (Şanal, 2003). Konu ile ilgili kaynaklarda medreseye alınmada bir yaş sınırlaması olmadığı, öğrenim süresinin önceleri 8-9 yıl iken Kanuni Sultan Süleyman döneminde ortalama 5 yıl olduğu, sonrasında ise 3 yıllla sınırlandırıldığı belirtilmektedir (Hızlı, 2004; Yıldırım ve Kılıç, 2018). Kurulan vakıflar yoluyla sürdürülebilirliği sağlanan bu kurumlarda eğitim ve öğretim işlerini yürüten kişilere müderris adı verilmiştir. Medreseler, müderris, devlet adamı ve adalet mensuplarını yetiştirmek amacını taşımaktadır. Akgündüz (1997) vakıf medeniyeti olarak adlandırdığı bu sistemin resmi ve sivil örgütlenme ile düşünce ve eğitimin yaygınlaşmasına hizmet ettiğini vurgulamaktadır.

Osmanlı dönemindeki ilk medrese, 1331’de Orhan Bey tarafından İznik’te kurulmuştur. Beyazıt (2014) özellikle Fatih Sultan Mehmet döneminde bilim ve alimlere gösterilen saygınlık ve değer arttığını, Kanuni Sultan Süleyman döneminin de önemli dönüm noktalarından biri olduğunu belirtmektedir. Bu bağlamda Osmanlı’nın eğitime verdiği önemle devletin gelişmesi arasında bir ilişki olduğu söylenebilir. Osmanlı Devleti’nin kuruluşundan yıkılışına kadar geçen yaklaşık altı asırlık sürede Osmanlı’nın hüküm sürdüğü başta Anadolu ve Rumeli olmak üzere geniş bir coğrafyada açılan medreseler eğitim hizmeti vermiştir.

ARAŞTIRMA VE BULGULAR

Osmanlı Medreselerinin Yapısı

Geçmişî Büyük Selçuklu Devleti sultanı Alp Arslan'ın veziri olan Nizâmülmülk'e dayanan medrese kurumu, Osmanlı Devleti döneminde düzenli ve sistemli bir yapıya kavuşturulmuştur. Anadolu Selçuklularının yıkılmasından sonra, hem mevcut medreseler kurulan beylikler döneminde hizmetine devam etmiş, hem de yeni medreseler kurulmuştur (Yılmaz, 2008). Osmanlı döneminde kurulan ilk medrese olan Orhaniye Medresesi 1331'de Orhan Bey tarafından İznik'te açılmıştır. Şanal (1999) Orhaniye Medresesine Kozluca Köyü ve çevresi ile İznik şehrindeki evlerin Orhan Gazi tarafından vakıf olarak bağışlandığını belirtmektedir. Dinsel ve hayır amacıyla, varlıklı kişiler tarafından kurulan vakıf sistemleri ile medreselerin maddi ihtiyaçları karşılanmıştır (Yanardağ, 2016). Böylece medreselerde okuyan öğrencilerin eğitim, beslenme ve barınma ihtiyaçları karşılanıyor ayrıca harçlık da veriliyordu (Demiralp, 1997). Bu bağlamda, Osmanlı Devleti döneminde bilime önem verilerek eğitim gören kişilerin masraflarının karşılanması sayesinde bilim ilerlemiş ve yaygınlaşmıştır (Demir, 2017). Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan yıkılışına kadar geçen yaklaşık altı asırlık sürede Osmanlı'nın hüküm sürdüğü başta Anadolu ve Rumeli olmak üzere geniş bir coğrafyada açılan medreseler eğitim hizmeti vermiştir. Görsel 1'de İstanbul Fatih'teki Sultan Ahmed Medresesi ve Görsel 2'de Sultan Ahmed Medresesi'nin dershanesi yer almaktadır.

Görsel 1. Sultan Ahmed Medresesi

Görsel 2. Sultan Ahmed Medresesi'nin dershanesi

Kaynak: <https://islamansiklopedisi.org.tr/>

Osmanlı döneminde medreseler hizmet ettikleri amaca göre Umumi Medreseler ve İhtisas Medreseleri olarak üzere iki çeşittir. Osmanlı'da köylere kadar yaygınlaşmış olan Umumi medreselerde İslami ilimler ile İslam dünyasına dışarıdan giren ilimler öğretilirken, İhtisas medreseleri Ulum-i İslamiyye'den birini yahut da Ulum-i Dahile'den birini öğretmeyi hedeflemektedir (Baltacı, 1976).

Osmanlı Medreselerinin İşleyişi

16. yüzyılın sonunda, Osmanlı Devleti sınırları içerisinde 1000 civarında medrese olduğu, bunun yaklaşık yarısının Osmanlı döneminde, diğer yarısının ise daha önce yapılmış olduğu ifade edilmektedir (Baltacı, 1976). Osmanlı medreselerinde, medresenin işleyişini sağlayan müderrislerdi. Medresede okutulan kitapların belirlenmesinden öğrencilerin seçimine ve derslerin nasıl işleneceğine kadar tüm işleyiş müderrisler tarafından gerçekleştiriliyordu (Kocaman, 2017). Medreselere zeki ve yetenekli öğrenciler kabul ediliyor, eğitim süreci içinde de yeteneklerine göre yönlendiriliyordu (Ekinci, 2017). Medreselerde, müderrisin yardımcısı konumunda olup müderrisin verdiği dersi tekrar eden ve öğrencilerin derslerini müzakere eden kişilere muid adı verilmektedir (Bilge, 1984).

Yıldız (2010) medreselerin bugünkü üniversite kampüslerine benzer şekilde, içinde dersane, imaret, kütüphane ve yatakhanelerin bulunduğu külliyelerden oluştuğunu ifade etmektedir. Medreselerde Arapça öğretim yapılıyordu (Yıldırım ve Kılıç, 2018). Ayrıca 14. ve 15. yüzyılda Mısır, Suriye, İran ve Orta Asya'daki ilim kurumları daha üstün iken, 15. yüzyılın sonlarında Osmanlı medreseleri, büyük gelişme göstererek İslam aleminin bilim ve kültür merkezleri olmuştur (Yıldız, 2010). Bu gelişimde bilim ve eğitime çok önem veren Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'a Doğulu ve Batılı âlimleri davet ederek medreselerde görevlendirmesinin payı büyüktür.

Görsel 3. Bozdoğan Medresesinde açık hava dersi (Kaynak: Ekinci, 2017)

Medreselerin Kapatılması

Osmanlı'nın gelişme gösterdiği ilk üç yüzyıllık dönemine önemli katkılar sağlayan medreseler, sonraki dönemde devletin diğer alanlarda da gerilemesiyle eski gücünü kaybetmiştir (Hızlı, 1994). Ergün (1996) Kanuni Sultan Süleyman döneminden sonra devlet kurumlarında yaşanan bozulmaların medreselere de yansıdığını, kadroların rüşvetle verilmesinden dolayı ilimin saygınlığının azaldığını belirtmektedir. 18. yüzyılda Avrupa'da eğitim ve bilim alanındaki gelişmeler karşısında Osmanlı Devleti geri kalmıştır (Yancı, 2017). Zamana uyum sağlamak amacıyla çeşitli dönemlerde medreselerde verilen ihtisaslaşma konuları, ders programları ve öğretim yöntemleri değişime uğrasa da çağın ihtiyaçlarını karşılayamaz hale gelmiştir. Bu nedenle, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra, 13.03.1924 tarihinde medreseler kapatılmıştır (Şanal, 2003).

SONUÇ

Osmanlı Devleti, yaklaşık altı asır boyunca hüküm sürdüğü Anadolu ve Rumeli coğrafyasında, kendine özgü devlet yapısı, kültürü ve bilime verdiği önemle tarihte önemli bir yer edinmiştir. Uzun yıllar geniş bir coğrafyada yarattığı bu medeniyetin temelinde eğitim ve bilime verdiği değer yatmaktadır. Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nin kültür, bilim ve eğitim kurumu olan medreseler, eğitim coğrafyası açısından incelenmiştir.

Medreseler, çoğunlukla hükümdarlar veya üst düzey devlet adamları tarafından kurulmuş ve vakıflar vasıtası ile sürdürülebilirliği sağlanmıştır. Kocaman (2017) özellikle 16. yüzyıldan itibaren ulemaların padişaha yakın olup hem medrese eğitiminde hem de yargı sisteminde etkili konuma geldiklerini belirtmektedir. Osmanlı döneminde din adamı, hukukçu ve âlim yetiştiren medreseler, 1924 yılında kapatılmasına karşın Türkiye Cumhuriyeti'nin

kurulmasından sonra İstanbul Üniversitesi'ne dönüşen Darülfünun'a ilham vermiştir (Karakök, 2013). Bu bağlamda, ileride yapılacak çalışmalarda, Osmanlı Devleti'nin önemli kurumlarından olan medreselerin farklı yönleriyle araştırılması, eğitim ve kültür bakımından katkılarının incelenmesi önerilebilir.

KAYNAKÇA

- Akgündüz, H. (1997). *Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi (Amaç, Yapı, İşleyiş)*. İstanbul: Ulusal Yayınları.
- Akyüz, Y. (2012). Türk eğitim tarihi M.Ö. 1000-M.S.2012. Ankara: Pegem Akademi.
- Baltacı, C. (1976). *XV. ve XVI. Asırlar Osmanlı Medreseleri*, İstanbul.
- Beyazıt, Y. (2014). XVI. Yüzyıl Osmanlı İlmiye Kanûnnâmeleri ve Medrese Eğitimi. *BELLETEN*, 78 (283) , 955-982. DOI: 10.37879/belleten.2014.955
- Bilge, M. (1984). *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Bozkurt, N. (2003). Medrese, DİA, C. XXVIII, s. 323, Ankara.
- Demir, Ş. (2015). XIX. Yüzyıl Osmanlı Eğitim Sisteminde Yaşanan Değişim. *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi (13)*, 435 - 447.
- Demir, H. (2017). Osmanlı İlk Dönemi Medreselerinin Kuruluş Süreci ve Arap Dilinin Öğretimi. *Bartın Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6, (2), 614-622.
- Demiralp, Y. (1997). *Erken dönem Osmanlı medreseleri (1300-1500)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Ekinci, E. B. (2017). Osmanlı Medreseleri. Türkiye Gazetesi. <https://www.turkiyegazetesi.com.tr/kose-yazilari/prof-dr-ekrem-bugra-ekinci/osmanli-medreseleri-599762>
- Ergün, M. (1996). *İkinci Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri(1908-1914)*, Ankara: Ocak Yayınları
- Hızlı, M. (1994). Osmanlı Medreselerinde Bozulma, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VI, 6, 71-82.
- Hızlı, M. (2004). Anadolu'daki Osmanlı Medreseleri: Bir İcmal. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, (4) , 371-410. <https://islamansiklopedisi.org.tr/>
- Karakök, T. (2013). “Yükseköğretim Kurumu Olarak Osmanlı'da Medreseler: Bir Değerlendirme”. *Bartın Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 2/2, 218- 223.
- Şanal, M. (1999). Kuruluşundan Ortadan Kaldırılışlarına Kadar Olan Süre İçerisinde Medreseler, *Milli Eğitim*, 143, 123-128.
- Şanal, M. (2003). Osmanlı Devleti'nde Medreselere Ders Programları, Öğretim Metodu, Ölçme ve Değerlendirme, Öğretimde İhtisaslaşma Bakımından Genel Bir Bakış, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14, (1), 149-168.
- Yanardağ, A. (2016). Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Medreselerin İslahı Tartışmasından Eğitim Birliğine, *Turkish History Education Journal*, 5(2), 515-548.
- Yancı, Ü. (2017). *18. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Medrese Teşkilatı*. Doktora Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, Sivas.
- Yıldırım, S., Kılıç Ü. (2018). Klasik Dönem Osmanlı Devlet'inde Eğitim ve Öğretim, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22, 603-627.
- Yıldız, İ. (2010). Osmanlı'da Medrese: İşleyiş tarzı ve çıkan sorunlar. *Vakıflar Dergisi* 33: 125-140.
- Yılmaz, A. (2008). Selçuklu ve Osmanlı Dönemi Medreselerinde Geleneksel Yapı ve İslah Çalışmaları: Konya Örneği, *Milel ve Nihal*, 5 (2), 161-173.

3. INTERNATIONAL OTTOMAN & TURKISH RESEARCH CONFERENCE IN 7 CONTINENTS

ART EDUCATION AT ENDERUN SCHOOL OF OTTOMAN STATE FOR GIFTED

Nisa Gökden KAYA

Hüseyin MERTOL

Asst. Prof. Dr., Hitit University, Faculty of Health Sciences, Department of Child Development, Çorum, Turkey

ORCID: 0000-0002-6969-371X

Assoc. Prof. Dr., Gaziosmanpaşa University Faculty of Science and Letters / Division of Geography, Tokat, Turkey

ORCID: 0000-0001-8048-0814

Abstract

In this research, the art education in the Enderun School in the Ottoman Empire period, which is accepted as the first systematic educational institution in the world where gifted individuals receive education, is discussed. Enderun School, which was founded in the time of Sultan Murad II in the Ottoman Empire, gained its real institutional identity during the reign of Fatih Sultan Mehmet, who was also highly talented. Intelligent and talented boys from Christian families go through a high-quality education through a unique selection method called the devshirme system. In this unique educational institution of the Ottoman Empire, grand viziers, viziers and high-ranking soldiers who played important roles in the six-century history of the state were trained. Among the courses given in Enderun School are religious and positive sciences as well as fine arts. In this context, although its main mission is perceived as educating statesmen, many artists, poets, musicians, calligraphers, miniature masters and painters have also been trained thanks to lessons on music, calligraphy, ornamentation and bookbinding. The education given in accordance with the abilities in hierarchically arranged rooms lasts an average of 10-15 years. The content of the training includes not only theoretical but also applied courses. Enderun School, which has very strict rules, made important contributions to the cultural life of the Ottomans with the artists it trained. However, due to some irregularities in the selection of students and in the education system, problems arose in the functioning of the institution and it was closed in 1909. This research is a compilation type and the aim of the research is to examine the scientific studies on the establishment purpose of the Enderun School, which was a unique institution where gifted individuals were selected and educated in the Ottoman period, and the importance of art education.

Keywords: Gifted, Enderun School, Ottoman

OSMANLI DEVLETİNİN ÜSTÜN YETENEKLİLER OKULU ENDERUN MEKTEBİNDE SANAT EĞİTİMİ

Özet

Bu araştırmada dünyada üstün yetenekli bireylerin eğitim aldıkları ilk sistemli eğitim kurumu olarak kabul edilen Osmanlı Devleti dönemindeki Enderun Mektebindeki sanat eğitimi ele alınmaktadır. Osmanlı Devleti'nde Padişah II. Murad zamanında kurulmuş olan Enderun Mektebi, kendisi de üstün yetenekli olan Fatih Sultan Mehmet döneminde gerçek kurum

kimliğine kavuşmuştur. Devşirme sistemi adı verilen özgün bir seçme yöntemi ile Hristiyan ailelerden alınan zeki ve yetenekli erkek çocuklar yüksek nitelikli bir eğitimden geçmektedir. Osmanlı Devleti'nin bu eşsiz eğitim kurumunda, devletin altı asırlık tarihinde önemli roller üstlenmiş sadrazamlar, vezirler ve yüksek rütbeli askerler yetişmiştir. Enderun Mektebinde verilen dersler arasında dini ve pozitif bilimlerin yanı sıra güzel sanatlar da yer almaktadır. Bu bağlamda asıl misyonu devlet adamı yetiştirmek olarak algılansa da müzik, hattatlık, süsleme ve cilt sanatlarıyla ilgili dersler sayesinde çok sayıda sanatkâr, şair, müzisyen hattat, minyatür ustası ve ressam da yetişmiştir. Hiyerarşik bir biçimde düzenlenmiş odalarda yeteneklere uygun olarak verilen eğitim ortalama 10-15 yıl sürmektedir. Eğitimin içeriğinde sadece teorik değil, uygulamalı dersler de bulunmaktadır. Çok sıkı kuralları olan Enderun Mektebi, yetiştirdiği sanatçılarla Osmanlı'nın kültür hayatına önemli katkılar sağlamıştır. Ancak gerek öğrenci seçiminde gerekse eğitim sisteminde yaşanan bir takım usulsüzlükler nedeniyle kurumun işleyişinde sorunlar meydana gelmiş ve 1909'da kapatılmıştır. Bu araştırma derleme türünde olup araştırmanın amacı Osmanlı döneminde üstün yetenekli bireylerin seçilerek eğitim aldığı eşsiz bir kurum olan Enderun Mektebinin kuruluş amacı, verilen sanat eğitimi ve önemi konusunda yapılmış bilimsel çalışmaların incelenmesidir.

Anahtar kelimeler: Üstün yetenekliler, Enderun Mektebi, Osmanlı

GİRİŞ

Enderun Mektebi veya diğer adıyla Enderûn-ı Hümâyûn, dünyada üstün yetenekli bireylerin eğitiminin planlı, kapsamlı ve sistematik olarak uygulandığı ilk eğitim kurumu olarak kabul edilmektedir (Enç, 2005). Antik Yunan filozofu Platon veya diğer adıyla Eflatun (1993) "Devlet" adlı eserinde altın bireyler olarak tanımladığı üstün yeteneklilerin doğru şekilde eğitim alarak devletin geleceğinde rol oynayabileceğini belirtmiştir. Osmanlı Devleti Eflatun'un bu düşüncesini uygulayarak belirli bir seçim sürecinden geçirdiği üstün yetenekli bireyleri, devlet adamı, asker ve sanatçı olmak üzere yetiştirmek amacıyla Enderun Mektebi'ni kurmuştur (Akkutay, 1984; Enç, 2005; Ünlü, 2018).

Enderun Mektebi, Osmanlı Padişahı II. Murad zamanında Edirne Sarayı'nda kurulmuş ancak asıl gelişimi kendisi de üstün yetenekli olan Fatih Sultan Mehmet döneminde, İstanbul'da Topkapı Sarayında gerçekleşmiştir. Şehzadelediği sırasında dönemin en değerli âlimleri tarafından eğitilen Fatih Sultan Mehmet, bilim ve eğitime çok önem vermiştir (Akyol, 2012). Bir saray okulu olarak kurulan Enderun Mektebi, devletin ihtiyacı olan mülki ve askeri kadroları yetiştirmeyi amaçlamıştır. Son derece disiplinli olmasının yanı sıra yeteneğe uygun eğitim konusunda da öncü bir kurumdur (Ataman, 1998).

Osmanlı Devleti'nin bu eşsiz eğitim kurumunda, devletin altı asırlık tarihinde önemli roller üstlenmiş sadrazamlar, vezirler ve yüksek rütbeli askerler yetişmiştir. Enderun Mektebinde verilen dersler arasında dini ve pozitif bilimlerin yanı sıra güzel sanatlar da yer almaktadır (Ünlü, 2018). Bu bağlamda asıl misyonu devlet adamı yetiştirmek olarak algılansa da müzik, hattatlık, minyatür, süsleme ve cilt sanatlarıyla ilgili dersler sayesinde çok sayıda sanatkâr, şair, müzisyen, hattat, minyatür ustası ve ressam da yetişmiştir. Bu araştırmanın amacı Osmanlı Devleti'nin eşsiz eğitim kurumu Enderun Mektebindeki sanat eğitimi incelemektir.

ARAŞTIRMA VE BULGULAR

Enderun Mektebi'nin Genel Özellikleri

Enderun Mektebi'ne devşirme denilen bir sistemle öğrenci seçimi yapılmaktaydı. Devşirme usulü Sultan II. Murad devrinde kanunlaşmıştır (Özcan, 1994). Padişah fermanı ile belirli

kurallara göre yapılan devşirme işleminde titiz davranılmaktaydı (Kömür, 2010). Daha çok Rumeli bölgesinden Arnavut, Boşnak, Sırp, Rum, Bulgar ve Hırvat kökenli ailelerin çocukları devşirilirdi. Hristiyan ailelerden 8-18 yaşları arasındaki zeki, ahlaklı ve yakışıklı erkek çocuklar devşirme olarak alınmaktaydı (Uzunçarşılı, 1988). Böylece din ve milliyete değil, yetenek ve başarıya dayalı olan bu sistemle Osmanlı Devleti'nin bekası için, yönetimde "soylu ve imtiyazlı bir sınıf" oluşmasının önüne geçilmiştir (Akkutay, 1984; Enç, 2005). Anne ve babası vefat etmiş çocuklar, çoban çocukları, bir sanatla ilgilenen çocuklar ile Türkçe bilenler devşirilmezdi (Taşkın, 2008). Ayrıca mahalle veya köydeki 40 haneden bir çocuk devşirilir, ailenin tek erkek çocuğu varsa devşirme olarak alınmazdı (Akkutay, 1984). Yapılan fiziksel ve zihinsel değerlendirme sonucu seçilen çocuklar kendilerine verilen aba ve külahtan oluşan kırmızı kıyafetleri giyerlerdi. Fethullah Arifi tarafından kaleme alınan "Süleymannâme" adlı eserde devşirme çocukların toplanmasını tasvir eden bir minyatür bulunmaktadır (Canseven, 2018). Bu konudaki tek minyatür Görsel 1'de yer almaktadır.

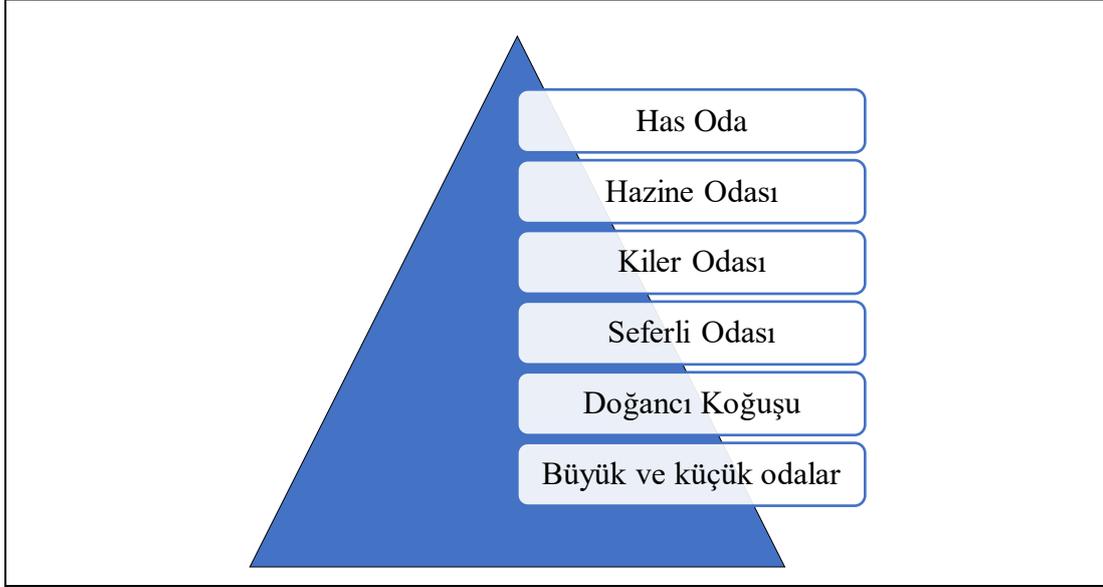

Görsel 1. Devşirme çocukların toplanmasını tasvir eden minyatür (Kaynak: Canseven, 2018)

Görsel 1 incelendiğinde, resmin solunda devşirme ile görevli memurlar görülmektedir. Devşirilen çocuğa ait tüm bilgiler, eşkâl defterlerine kaydedilirdi. İki nüsha olan bu defterlerden biri devşirme memurunda, diğeri sürücü adı verilen ve çocukları götüren görevlide bulunurdu (Uzunçarşılı, 1988). Yolda kaçmamaları ve aralarına başka çocukların karışmaması amacıyla kırmızı renkte kıyafet giydirilirdi. Bu çocuklar "sürü" denilen kabileler halinde, görevliler tarafından İstanbul'a götürülürdü. Öncelikle Türk isimleri verilen bu çocuklar, Türk ve İslam geleneklerini öğrenmeleri için geçici olarak Türk ailelerinin yanına verilirdi. Türk - İslam kültürüne yabancı olduklarından Acemioğlanlar denilen bu çocuklar önce Acemioğlanlar ocağına bir ön eğitime alınıp, zeki ve kabiliyetli olanlar bir üst kademe olan Enderun Mektebi'ne giderdi (Ortaylı, 2006).

Enderun Mektebi'nde Eğitim

Osmanlı Devleti'nin en seçkin eğitim kurumu olan Enderun Mektebinde eğitim ve öğretim hem teorik hem de uygulamalı olarak yapılmaktaydı. Üstün yetenekli öğrencilere çok yönlü bir eğitim verilmekteydi. Enderun Mektebi, hiyerarşik bir biçimde düzenlenmiş odalar bulunmaktadır. Bu odalar aşağıdan yukarıya doğru Büyük ve küçük odalar, Doğancı Koğuşu, Seferli Odası, Kiler Odası, Hazine Odası ve Has Oda şeklindedir. "Gılman" adı verilen Enderunlular önce büyük ve küçük odalardan başlayarak sırayla üste doğru yükselirdi (Zeyrek & Erken, 2009). Enderun Mektebi bünyesindeki bu hiyerarşik düzendeki odalar Şekil 1'de sırasıyla yer almaktadır.

Şekil 1. Enderun Mektebindeki hiyerarşik düzendeki odalar

Bu şekilde altı bölümden oluşan okulda üstün yetenekli öğrencilerin yeteneklere uygun olarak verilen eğitim ortalama 10-15 yıl sürmektedir. Katı bir disiplin içindeki bu saray okulunda İslami bilimler, Arapça, Farsça, dil ve edebiyat, fen, matematik, coğrafya, beden eğitimi (ok ve cirit atma, ata binme ve güreş vb.) ile şiir, musiki, hat, minyatür, cilt, resim gibi sanat dersleri yer almaktaydı (Akyüz, 1994; Ünlü, 2018). Her öğrenci yeteneğine göre eğitim alıyor, başarılı olanlar bir üst odaya geçiyordu. Bu sistemde ilerleme kaydedemeyenler ise ordunun çeşitli kademelerinde görevlendiriliyordu ve bu işleme "çıkma" adı veriliyordu (Işık ve Güneş, 2017).

Enderun Mektebi'nde Sanat Eğitimi

Sadece Osmanlı tarihi içinde değil, aynı zamanda dünya tarihi içinde de çok önemli bir yere sahip olan Enderun Mektebi'nin ders programları çok kapsamlıydı. Başka bir ifadeyle seçilen üstün yetenekli çocuklar çok yönlü bir eğitimden geçiriliyordu. Bu bağlamda, Enderun Mektebi, devletin çeşitli kademelerde ihtiyacı olan devlet adamlarının yanı sıra hat, minyatür, müzik, edebiyat alanlarında yetenekli gençleri de yetiştirmiştir. Enderunlu sanatçılar, birçok eser üreterek Osmanlı kültürüne katkı sağlamıştır (Kömür, 2010).

Somakçı (2017) Enderun Mektebi'nin en parlak dönemini Fatih Sultan Mehmet zamanında yaşadığını ve okulda bu dönemde müzik eğitiminin kurumsallaştığını belirtmektedir. Enderun Mektebi'nde sanat derslerinin içerisinde musiki önemli bir yer tutmaktadır. Müzik dersi sadece teorik olmayıp davul zurna gibi çeşitli çalgı aletlerinin çalınması da uygulamalı olarak öğretilmekteydi (İnanç Gündoğdu, 2020). Bu sayede Enderun'dan önemli Türk bestecileri yetişmiştir. Özden (2015) dönemin önemli müzisyenlerinden Dede Efendi, Şakir Ağa,

Tanburi Zeki Ağa, Kemani Ali Ağa'nın Enderun'da müzik dersleri verdiğini belirtmektedir. İnanç Gündoğdu (2020) Arif Çilingirzâde, Dellalzade Tamburi, Ahmet Ağa, Suyolcu Salih Efendi, Kemani Ali Ağa, Şakir Ağa, Tanburi Zeki Ağa ve Derviş İsmail Efendi'nin Enderun'dan yetişmiş önemli müzisyenler olduğunu belirtmektedir. Mehter takımı çeşitli vesilelerle daha sonra ortaya çıkmıştır. Müzik eğitimi ve icrası daha çok seferli koşuşunda olmak üzere diğer odalarda da müzik verilmiştir. Bu bağlamda müziğe yeteneği olan iç oğlanlarından yararlanılmıştır. Kaynaklarda Keçi Arif Ağa'nın Enderun'un diğer odalarında eğitim verdiğinin ifade edilmesi bu duruma örnek olarak verilebilir (Hızır İlyas 1860, Aktaran: Karataş 2014).

Enderun Mektebi'nde minyatür ve resim sanatlarına da önem verilmiştir. Bu bağlamda ders vermek üzere batıdan, İran ve Özbekistan'dan sanatçılar getirilmiştir. Fatih Sultan Mehmet'in portresini yaptırması, resim sanatına verdiği önemi göstermektedir (Özyiğit ve Sevinç Kaya, 2022). Matrakçı Nasuh, Kanuni sultan Süleyman döneminde Enderun'dan yetişmiş minyatür sanatçılarından en ünlüsüdür (Çaydere, 2015). Ayrıca Özyiğit ve Sevinç Kaya (2022) Sanâyi-i Nefîse Mektebi Resim Bölümü'nden birincilikle mezun olan Hamdi Kenan Bey'in ders verdiği Enderûn Mektebi'nden yetişmiş birçok ressam olduğunu ve resimlerinin günümüzde Milli Saraylar Resim Müzesi Enderunlu Ressamlar Koleksiyonunda yer aldığını ifade etmektedir.

SONUÇ

Osmanlı Devleti, önemli eğitim ve bilim kurumları sayesinde büyük bir kültür ve medeniyet birikimine sahip olmuştur. Osmanlı Devleti, dünya tarihinde üstün yeteneklilere yönelik ilk sistemli eğitim kurumu olan Enderun Mektebi ile devletin ihtiyacı olan nitelikli devlet adamı, asker, alim ve sanatçı yetiştirmiştir. Çok sıkı kuralları olan Enderun Mektebinde İslami bilimler ve fen bilimleri dışında şiir, musiki, hat, minyatür, cilt, resim gibi sanat dersleri yer almaktaydı (Akyüz, 1994; Ünlü, 2018). Bu bağlamda Enderun Mektebi, yetiştirdiği sanatçılarla Osmanlı'nın kültür hayatına önemli katkılar sağlamıştır. Ancak gerek öğrenci seçiminde gerekse eğitim sisteminde yaşanan bir takım usulsüzlükler nedeniyle işleyişinde sorunlar meydana gelince 1909'da kapatılmıştır. Akkutay (1984) Kanuni Sultan Süleyman döneminden sonra, öğrenci seçiminde özensiz davranılarak devşirme işine rüşvet ve iltimas karıştırılmasının Enderun'daki eğitim sisteminin bozulmasına yol açtığını ifade etmektedir. Hem Türkiye'de hem de yurt dışında birçok araştırmaya konu olan Enderun Mektebi, öğrenci seçimi, eğitim sistemi ve ders programları ile üstün yeteneklilerin eğitiminde örnek bir kurum özelliği taşımaktadır.

KAYNAKÇA

Akkutay, Ü. (1984). *Enderun Mektebi*, Ankara: Gazi Eğitim Fakültesi yayınları.

Ataman, A. (1998). Üstün Zekâlılar ve Üstün Yetenekliler. A. Hakan (Ed.) *Özel Eğitim* içinde (ss. 171-194). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Akyol, İ. (2012). *Fatih Sultan Mehmet Dönemi Kültür ve Edebiyatı*, Doktora Tezi, Kırıkkale Üniversitesi, Kırıkkale.

Akyüz Y. (1994). *Türk eğitim Tarihi*. İstanbul: Kültür Koleji Yay.

3. INTERNATIONAL OTTOMAN & TURKISH RESEARCH CONFERENCE IN 7 CONTINENTS

- Canseven, M. (2018). *Arifi'nin Süleymannâme'sindeki taht tasvirleri*. Yüksek Lisans Tezi. Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.
- Çaydere, O. (2015). Grafik Tasarım Programlarına İlişkin Öğretim Elemanları ve Öğrenci Görüşleri, *Gazi Üniversitesi İletişim ve Kuram Dergisi*, 40, 344-376.
- Eflatun (1993). *Devlet*, Çev. Sebahattin Eyüboğlu- M. Ali Cimcoz. İstanbul: Remzi Kitapevi.
- Enç, M. (2005). *Üstün Beyin Gücü*. (İkinci Baskı), Ankara: Gündüz Eğitim ve Yayıncılık.
- Işık, A., & Güneş, E. (2017). Türk Tarihinde Özel Yeteneklilerin Eğitimi: Osmanlı Enderun Mektebi. *Üstün Zekâlılar Eğitimi ve Yaratıcılık Dergisi*, 4(3), 1-13.
- İnanç Gündoğdu, (2020). *Osmanlı eğitiminde Enderun örneği*. Yüksek Lisans Tezi. Van Yüzüncüyıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
- Karataş, Ö. S. (2014). Klasik Türk Müziği Eğitiminde Bir Saray Üniversitesi: Enderun Mektebi. *Turkish Studies*, 9(2), 869-885.
- Kömür, E. (2010). *Osmanlı Devleti Enderun Mektebi'nde eğitim sistemi ve Türk eğitim sistemine etkileri*. Yüksek Lisans Tezi. Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Ortaylı, İ. (2006). *Osmanlı'yı yeniden keşfetmek*. Timaş Yayınları.
- Özcan, A. (1994). *Devşirme*, DİA, Cilt 9, İstanbul.
- Özden, E. (2015). *Osmanlı Maârifinde Musiki*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Özyiğit, H., & Sevinç Kaya, G. (2022). Milli Saraylar Resim Müzesi Enderunlu Ressamlar Koleksiyonu ve Ressam Hamdi Kenan Bey. *Milli Saraylar Sanat Tarih Mimarlık Dergisi*, (23), 52-65.
- Somakcı, P. (2017). Osmanlı Saraylarında uygulanan müzik eğitimi ve müzik kurumları. *Uluslararası Disiplinlerarası ve Kültürlerarası Sanat*, 2 (2) , 171-182.
- Taşkın, Ü. (2008). Klasik dönem Osmanlı eğitim kurumları. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1(3), 344-366.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988), *Osmanlı Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ünlü, M. M. (2018). Enderun ve sanat eğitimi. *AKRA Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*, 6(14), 141-150. DOI: 10.31126/Akrajournal.346364
- Zeyrek, S. & Erken, A. (2009). *Bir Saray Okulu: Enderun*. 1st International Symposium on Sustainable Development. June 9–10. Sarajevo, Bosnia and Herzegovina, 346–350.

THE ALGERIAN XEBEC: ITS HISTORY, CHARACTERISTICS, AND PLACE IN THE ALGERIAN NAVAL STRATEGY DURING THE OTTOMAN ERA, CIRCA 1650-1830

Abdelhadi Radjai Salmi

Dr., University of Algiers 2.

Summary

During the seventeenth century, the Ottoman Regency of Algiers was believed to have possessed one of the most potent navies in the Mediterranean. Both contemporaries and late historians ascribed this to many factors, chief among them was the well utilization of some newly adopted ships, especially round ones. However, other ship types that played a significant role in the maritime ascendancy of the Regency have not been satisfactorily studied, which is particularly the case of the Algerian Xebec.

The xebec (شباك in Arabic, *chébec* or *chabek* in French, *Schebeck* in Dutch, *Schierbek* in Danish, *Sciambecco* in Italian, *Jabeque* in Spanish, *Xabeco* in Portuguese) belongs to the family of narrow ships. Historians and naval experts alike suggest that it has evolved from the Mediterranean galley. The transformation from the galley to the xebec probably occurred in seventeenth century North Africa. Arguably, it might even be the case that Algiers was the first place to have laid the keel for the modern xebec.

To understand the Role of the xebec in the Algerian navy it is imperative to comprehend the strategy within which it had operated. *La guerre de course* is considered a form of maritime irregular warfare and the centuries-long strategy of the Algerian Navy as opposed to squadrons warfare, the embodiment of maritime regular warfare of the modern era. *La guerre de course* or privateering centers around certain tactics that range from cut and run, ambush, and surprise attacks to raids on enemy shores. It is in the context of *la guerre de course* that the xebec's role in the Algerian navy is most understood. Its design exemplified the intentions of the Algerian admiralty, that is a fast and highly maneuverable ship that can fulfill many duties: harassing enemy commercial ships, defending the Algerian coast, and when required, helping the Ottoman fleet in the Mediterranean and the Black sea. The Algerian xebec had commercial duties as well, such as freighting and transporting Algerian pilgrims. This versatility rendered the xebec an indispensable tool in the overall Algerian maritime scheme of things.

In this paper, I examine the historical development of the ship known between the seventeenth and the nineteenth centuries as the Algerian xebec. I identify the strategy of the Algerian navy that nourished its usage, and I present a breakdown of the xebec to demonstrate how each of its components was designed in conformity with privateering tactics and requirements. I then tackle the subject of how shipbuilding materials pivotal to constructing the xebec were secured, how many types of the xebec were developed, and finally, I give historical accounts of the methods commonly used in North Africa to construct the xebec.

THE OTTOMANS AND THE ECONOMIC QUESTION

Mohamed Lazhar El Gharbi
Prof. Dr., Manouba University, Tunisia

العثمانيون والمسألة الاقتصادية

الملخص

اتسمت الدولة العثمانية منذ قيامها بالتوسع وتحولت الى "رجل مريض" يوم بدأت تفقد مجالات و"اطرافاً" كانت تابعة لها. وتزامن هذا المسار مع حركة التوسع الأوروبي في "العالم الجديد" غير ان النتيجة كانت مختلفة تماماً. ففي حين بنت أوروبا ثورتها الصناعية بفضل ما درت به المستعمرات والتجارة البحرية من أموال ومواد أولية وأخرى فلاحية لم تستفد الدولة العثمانية من ابيالاتها ومما كان يوتى اليها من ذهب وفضة وضرائب. وكانت النتيجة "ازمة النصف الثاني من القرن التاسع عشر" التي أصابت مركز الخلافة والإيالات الاخرى مثل تونس ومصر في وقت بنت فيه أوروبا منظومة اقتصادية تركزت الى فكر محدث هو الليبرالية التي تشكلت تاريخيا في الاقتصاد الرأسمالي.

نحاول أن نبحث في هذه الورقة مالات الاقتصاد العثماني انطلاقاً من مركز الخلافة ومن تونس ومصر لنصل الى التدخل الأوروبي الذي اتخذ أحيانا شكل هيمنة شبه استعمارية (الدولة العثمانية) وأحيانا أخرى استعمارية (تونس ومصر) وستتوخى في ذلك مقارنة تستند الى المقارنة بين هذه البلدان الثلاثة نظراً لأنها هي التي كانت تمثل القلب النابض للديناميكية الاقتصادية والسياسية المبنية على فكرة التحديث حيث أنها حاولت أساساً في القرن التاسع عشر المبادرة بإيجاد تطور اقتصادي مبني على التصنيع. كما أن منهج المقارنة سيدفعنا الى النظر الى الأوضاع الاقتصادية في المجال العثماني (بما في ذلك تونس ومصر) استناداً الى ما كان يجري في أوروبا من تقدم تقني ومالي واقتصادي.

سوف لن تكون اشكاليتنا "ماذا تخلف العثمانيون وتقدم غيرهم؟" وهي إشكالية طرحت بالنسبة الى العرب والحضارة العربية ولكن سنحاول أن نبحث في مفارقة لازمت الدولة العثمانية وهي التوسع المجالي المبني على القوة العسكرية والسياسية والجمود الاقتصادي الذي أدى الى الانهيار وأحيانا الى الاستعمار.

ويقتضي هذا البحث أن يكون على المدى الطويل وذا صبغة تأليفية ولكننا سنقف مع ذلك على محطات رئيسية ثلاثة:

- المرجعية الفكرية والسياسية للدولة العثمانية وغياب المعطى الاقتصادي
- محولات التحديث الاقتصادي وفشلها (المركز والأطراف)
- الازمة الاقتصادية وأبعادها.

الكلمات المفاتيح : الاقتصاد، الأزمة، شريعة، تنظيمات، الحداثة، تونس، مصر

أصبح العثمانيون قوة ضاربة في المتوسط منذ القرن السادس عشر فغزوا البحار والمدن وانشؤوا الإيالات في الشرق والغرب وأصبحوا بذلك "اسياد" المتوسط. وفي ذات الوقت كان القرن السادس عشر "قرن الاسبان" بما فيه من توسع وانشاء مستعمرات امريكية ورخاء اقتصادي¹ وأصبح هؤلاء اسياد المحيط الأطلسي.

وليست غايتنا في هذه الورقة المقارنة بين القوتين الصاعدتين بقدر ما هو النظر في مسار الدولة العثمانية للبحث في المعطى الاقتصادي لنطرح السؤال التالي: هل وجد وعي بالمسألة الاقتصادية على المستوى التفكير والفعل خلال فترة ناهزت الاربعة قرون؟ هل كان بعيرة أخرى للتوسع العثماني خلفية اقتصادية وهل أدت في نهاية المطاف هيمنة المركز الى رخاء مادي أحدث نقلة في الانتاج وفي الاستهلاك؟

للإجابة على هذه الاسئلة سنأخذ بعين الاعتبار المركز كما لأطراف لتبين ملامح او ابعاد المسألة الاقتصادية العثمانية.

¹ Fernand Braudel parle du « beau XVI », qu'il considère comme étant « le siècle des Espagnols ». La Méditerranée et le monde méditerranéen au temps de Philippe II, Arman Colin, Paris, 1966.

I. الحداثة وأبعادها الاقتصادية

تلاشت الوحدات السياسية الموجودة في شرق المتوسط وغربه ونشأت على أنقاض ذلك دولة جديدة تستند الى خلفية دينية تجسدت رمزيته في تبني نظام الخلافة وفي اعتماد الشريعة الاسلامية لبناء الدولة وتنظيم المجتمع ولكن ظهرت مع ذلك بوادر التطور خاصة على مستوى الدولة وهياكلها وهو ما يجعلنا نقر بأن العثمانيين انصهروا في سياق الحداثة المتوسطة على عدة اصعدة².

تبني العثمانيون المذهب الحنفي وهو الاكثر انفتاحا في الاسلام وأصبح يمثل الأيدولوجية الرسمية للدولة التي فرضته في الأطراف حيث كان المذهب الشافعي سائدا في المشرق والمذهب المالكي مهيمنا في المغرب. وقد مكّن المذهب الحنفي من التأقلم مع الاوضاع الجديدة التي برزت في المتوسط كم أنه مكّن ايضا من سهولة ادماج المنظومات المحلية في مختلف الايالات العثمانية شرقا وغربا (مثل الطرق الدينية، الاعراف الموجودة، نظام الملكية والاقواف...)³. ويعتبر المذهب الحنفي في حد ذاته مظهرا من مظاهر الانفتاح خاصة بالنسبة الى السكان المحليين.

كما أحدث العثمانيون جهازا بيروقراطيا⁴ اخضعوه الى مركز الدولة سواء فيما يتعلق بتعيين اعوان الادارة او جمع الضرائب او احداث الدواوين مما مكّهم من الهيمنة على مناطق شاسعة لمركز واحد.

أما على المستوى الاقتصادي فقد كان العثمانيون حملة حداثة حيث استعملوا الاسلحة النارية الجديدة فانشؤوا المصانع لإنتاج الأسلحة الثقيلة كالمدافع وهو أمر تبينه الدولة حيث تطورت صناعة الأسلحة الخفيفة على يد خواص وحرفيين⁵ وازدهرت صناعة السفن⁶ في المركز وفي الأطراف ، ووصلت هذه المنظومة الصناعية أوجها في القرن الثامن عشر حيث أحدثت جيوش نظامية في جل الايالات وهو ما مكّن العثمانيين أحيانا من التفوق على الأوروبيين خاصة فيما يتعلق بالقرصنة التي وضع حدّ لنشاطها غداة مؤتمر فيينا الذي انعقد في 1815.

أما الصناعات التي لم يكن لها ارتباط مباشر بالجيش فقد تطورت هي الأخرى ولكن بدرجات متفاوتة ولعل أبرزها صناعة النسيج التي اعتمدت المواد المحلية كالقطن في مصر⁷ وذلك بصرف النظر عن استعادة هذا البلد من الحرب الاهلية الامريكية لمزيد انتاج القطن وتصديره وتحويله.

وفي نفس السياق تطورت في تونس الصناعة المرتبطة بتحويل الصوف. وقد بيّنت عديد الدراسات التاريخية تطور قطاع النشائية التونسية التي غزت الأسواق المتوسطية والافريقية والأوروبية وأحدث لذلك مصنعا على نهر مجردة وشهد انتاجها نوعا من تقسيم العمل وشيئا من تراكم رأس المال⁸ ونستطيع أن نجزم بان بعض الصناعات التحويلية وخاصة النسيج كانت في مصر وفي تونس مستوى شبيه بما كان حصل في أوروبا في مطلع القرن التاسع عشر. ولعل الفارق الأساسي بين البلدين أن حركة التصنيع في مصر كانت بإرادة الدولة اتي أحدثت مؤسسات في الغرض قامت بتمويلها وتسييرها على

² Mohamed Lazhar GHARBI, *Le capital modernité, dynamiques d'acteurs socio-économiques au Maghreb (XVII-XIXe siècles)*, Presses Universitaires de la Manouba, Tunis, 2014.

³ أمينة عوني الدولة والاقواف العامة في تونس من الاحتواء الى الإلغاء 1858-1956، مخبر التبادل والمغربي والافريقي والاوروبي، كلية الآداب والفنون والانسانيات منوبة، تونس، 2023.

⁴ عبد الحميد هنية، "هل شكّل الاتراك في تونس محمل الحداثة؟" ورد في عبد الرحيم بن حادة وعبد الرحمن المودن ومحمد الزهر الغربي انتقال الأفكار والتقنيات في المتوسط وفي العالم العثماني، كلية الآداب والعلوم الإنسانية بالرباط 2009، ص، 157-187.

⁵ حنان حمودي، الأسلحة الخفيفة بالبلاد التونسية في الفترة الحديثة: دراسة أثرية وتاريخية، من خلال مجموعة الأسلحة المحفوظة في المخازن الوطنية بقصر السعيد رسالة دكتوراه كلية العلوم الإنسانية والاجتماعية بتونس 2017.

⁶ ليلى زغود، البحرية التونسية في قرن 1782-1881، مخبر التبادل والمغربي والافريقي والاوروبي، كلية الآداب والفنون والانسانيات منوبة، تونس، 2022.

⁷ Jean BATOU, « L'industrialisation de l'Égypte avant le canal de Suez : développement économique et rôle de l'État », p. 199-216, *Configuration économique dans l'espace post-ottoman*, 5-2014,

<https://journals.openedition.org/anatoli/317>

, consulté le 19 mars 2023.

⁸ Lucette VALENSY, « Islam et «capitalisme : production et commerce des chéchias en Tunisie et en France aux XVIIIe et XIXe siècles, *Revue d'Histoire moderne et contemporaine*, 1969, pp. 376-400.

شاكلة تجربة كلبار⁹ في النصف الثاني من القرن السابع عشر. أما في تونس فقد كانت حركة التصنيع بيد حرفيين خواص قاموا بتطوير منتوجاتهم وتصديرها في إطار منظومة حرفية خاصة لا تخضع لإرادة الدولة أو رقابتها¹⁰.

وكان لهذه الديناميكية الصناعية في تونس نتيجتان بارزتان أولهما تطور التجارة البحرية مما انجر عنه تراكم الثروات في حقل الصناعة والتجارة المتوسطة¹¹. أما النتيجة الثانية فتتمثل في انشاء بنك سنة 1847 قام بإصدار أوراق مالية واستمر إلى 1852. ونورد نص الرسالة التي بعثها احمد باي للقناصل والقياد يعلمهم من خلالها بإنشاء هذه المؤسسة المالية التي تقوم بدور معهد اصدار وتمول التجارة البحرية.

«ونجعل دارا في حاضرتنا، احاطها الله تعالى، فيها مبلغ من الدراهم التونسية لصرف تلك الرسوم المالية. والذي يريد صرف رسم بيده فالدار تصرفه له، على أن يسقط صرفا اربعة في المائة، في مقابلة نقص الدراهم والزائف منها، ومصروف من في الدار من الكتاب والحساب والخدمة وغير ذلك من ضروريات إقامتها. ولا يتعطل من يريد الصرف ولو ساعة. وتفتح هذه الدار في كل يوم ساعتين، من قبل نصف النهار بساعة. أما من له دين على احد قبل هذا التاريخ، فإنه لا يلزمه أن يقبل هذا الرسم من مدينه الا بصرفه المذكور، واما بعد التاريخ فلا يطلب صرفا. ومن بيده رسم تلاشى وخشي ضياعه ولم يرد صرفه، فإن الدار تعطيه رسما عوضه من غير صرف إذا كان مقروء الكتابة لا ريب فيه. وأعلمنا كم بهذه المصلحة لتكون معلومة لسائر من لنظركم ويتحقق عندهم أن هذه الرسوم المالية حسابها حساب النقود المسكوكة، ويعتبر التاجر الصرف المذكور في البيع والشراء. والمرجو من الله أن تكون هذه المصلحة نافعة للسكان، معينة على اسباب العمران. وكتب في الثاني والعشرين من رجب سنة 1263 (الثلاثاء 6 جويلية 1847م)»¹².

وتعد هذه التجربة فريدة من نوعها في العالم العثماني وهي تضاهي بنك فرنسا الذي لم يفرض وجوده على جل المجال الفرنسي سوى في 1864. اما بعض البنوك التي احدثت في مصر او مركز الدولة العثمانية خلال النصف الثاني من القرن التاسع عشر فقد انشأها وسيرها أوروبيون وبرؤوس أموال أجنبية وكانت غايتها منح القروض للحكام والسيطرة على الإنتاج المحلي.

ومهما يكن أمر هذه الثروات التي تراكمت هنا وهناك والتي قد تناهز الى حد ما الثروات التي تراكمت في أوروبا تقريبا في نفس الفترة فإنها لم تقع الاستفادة منها وتحويلها الى استثمارات كما حصل في أوروبا

كيف نفسر هذا النتيجة وخاصة من الناحية الاقتصادية؟ وهل أدت هذه الحداثة الى منظومة اقتصادية شبيهة بالمركتيلية أو بالراسمالية الأوروبية التي تبلورت في أوروبا بصفة موازية لتطور التجارة الأطلسية و"الاقتصاد-العالم"؟

II. اقتصاد غير قابل لمزيد التطور

لا بد من الإشارة الى أن هذه الديناميكية الاقتصادية لم تبلغ المستوى التي وصلت اليه الاقتصاديات الأوروبية في أواخر القرن الثامن عشر ومطلع القرن التاسع عشر. بل يمكن أن نجزم بان عامل الزمن كان مختلفا بالنسبة الى التجريبتين حيث أن المسار العام بالنسبة الى أوروبا كان من الناحية الاقتصادية في اتجاه الصعود في حين كان الاتجاه العام في الإمبراطورية نحو الانحدار. وبتقدم الزمن أصبح الاقتصاد الأوروبي مبنيا أساسا على انتاج الثروة خاصة الصناعية منها في حين أخذت الامبراطورية العثمانية منحى استهلاكي يعتمد على توريد التقنيات والبضائع الأوروبية واستهلاكها دون القدرة على انتاج الثروة سواء في الميدان الفلاحي أو الصناعي. ولعل هذه الهوة تعود أساسا الى عدة عوامل أهمها

- احتكار التجارة البحرية والثروات من قبل السلط الحاكمة إضافة الى نظام الامتيازات حيث أهدرت عديد الطاقات والإمكانات التي أصبح بيد الأجانب ومنذ مطلع القرن التاسع عشر أصبح بعض الفاعلين الأوروبيين في جنسياتهم مختلفة- يضغطون على حكام مصر وتونس واسطنبول للحصول على مزيد الامتيازات لاحتكار بعض الثروات، وبعد أن كان

⁹ Les corporations créées par Jean-Baptiste Colbert ministre de Louis XIV de 1865 à 1883.

¹⁰ Pierre PENNEC, *Les transformations des corps de métiers de Tunis sous l'influence d'une économie externe de type capitaliste*, Tunis, I.S.E.A., A.N., 1964.

¹¹ Sadok BOUBAKER, « Négoce et enrichissement individuel à Tunis du XVIIe siècle au début du XIXe siècle »

Revue d'histoire moderne & contemporaine 2003/4 (n°50-4), pages 29 à 62.

Khelifa CHATER, « Les élites du pouvoir et de l'argent : le cas de la Tunisie aux XIXe-XXe siècles, *Cahiers de la Méditerranée*, n°46-47, 1, 1993.

¹² أحمد ابن أبي الضياف، *تحاف أهل الزمان بأخبار ملوك تونس وعهد الأمان*، تحقيق لجنة من وزارة الشؤون الثقافية، الدار العربية للكتاب، الطبعة الثانية، تونس، 2004، الجزء الرابع، ص 113.

نظام الامتيازات في بدايته يتمّ عن قوة السلاطين العثمانيين او ولايتهم بما يقدمونه للأجانب من عطاءات ومن فرص لاستغلال بعض الثروات كالفطن او المرجان تحوّل الى اداة للهيمنة الخارجية ولكنه في القرن التاسع عشر الى اداة للهيمنة الخارجية

- عدم توفر الحرية الاقتصادية التي من شأنها أن تفتح المجال للثروات حتى تنمو وتطوّر وتستثمر في قطاعات جديدة كالصناعة وغيرها فلم تحدث النهضة الاقتصادية في أوروبا الا بتوقّر عامل الحرية.

- عدم توفر التقدم العلمي والتقني الذي حصل في أوروبا والذي كان له تأثير ايجابي على تطوير الإنتاج في شتى الحقول الاقتصادية.

- عدم تبلور فكر اقتصادي يبحث عن عوامل خلق الثروة وأشكال انتاجها وتطويرها حيث استطاع الاوروبيون احداث نهضة اقتصادية مبنية على توازن الفكر والواقع حيث اصبحت يغذي كل منهما الاخر، فمع التوسع التجاري استنبط الفلاسفة المركنتلية ومع الثورة الصناعية الاولى نظر آدام سميث للبرالية¹³ التي كانت محاولة لتجاوز بعض العراقيل ولعل الخيط الناظم للفكر الاقتصادي الأوربي من القرن السادس عشر الى القرن الثامن عشر هو البحث عن "الثروة" وأصنافها وطبيعتها وانتهى الأمر بماركس الى اعتبار أن الثروة في المنظومة الليبرالية هي رأس المال.

ولم يشهد العالم العثماني هذه الصيرورة فلم يتبلور على حد علمنا فكر اقتصادي من شأنه مواكبة الظواهر الاقتصادية والتمهيد الى تيارات جديدة في هذا الحقل وهو ما يفسّر قلّة البحوث المتخصصة في التاريخ الاقتصادي العثماني¹⁴ ولذلك تبوّأت دراسة شوكت باموك حول التاريخ المالي للدولة العثمانية مكانة هامة في هذا الشأن¹⁵. حصل وعي بالمسألة الاقتصادية مع محمد علي في مصر¹⁶ ومع أحمد باي في تونس دون أن يكون ذلك ملازماً لفكر اقتصادي ماعدا بعض المبادئ الاقتصادية التي طرحها خير الدين في كتابه "اقوم المسالك لمعرفة أحوال الممالك"¹⁷ والتي هي أقرب للرأسمالية أكثر منها الى أي شيء آخر. ولم يستطع خير الدين كوزير في تونس أو كصدر أعظم في إسطنبول للوعي حلّ المعضلة الاقتصاد سوام من حيث الفكر أو الممارسة لان الفجوة الاقتصادية بين أوروبا والعالم العثماني تفاقمت بصة نهائية في أواخر القرن التاسع عشر.

والى جانب العوامل الاقتصادية لا بد أن نذكر في هذا الصدد دور العوامل السياسية التي ساهمت في تقلص البناء العثماني من ذلك تواصل الصراع مع أوروبا على أصعدة مختلفة وتجلّى ذلك في ظهور "المسألة الشرقية" والحروب المتعددة مع روسيا والنمسا ولئن ساندت فرنسا وبريطانيا الدولة العثمانية كما كان في حرب القرم فقد كان ذلك في مقابل الحصول على مصالح وامتيازات أضرت بالدولة غير أن هاتين القوتين وفتنا ضد الدولة العثمانية في صراعها مع القوميات والأقليات في الشرق مثل معركة نهران. وبصرف النظر عن النتائج السياسية والعسكرية فان هذه الحروب أثقلت ميزانية الدولة وأرهقتها على جميع الأصعدة وهو ما جعلها لا تستفيد اقتصادياً من الاموال والثروات التي تراكمت في المركز مثلما حصل في القرن السادس عشر للإسبان الذين تراكمت لديهم المعادن والاموال وأنفقوها في الحروب دون أن يكونوا قادرين على وتوظيفها لأحداث نقلة اقتصادية مثلما قامت به بريطانيا في القرن الثامن عشر.

وتعود هذه الهوة أيضاً الى عوامل كامنة في طبيعة الدولة العثمانية التي كانت مع بعض محامل الحداثة تجرّ مظاهر قروسطية تجذبها للوراء نذكر منها ضعف الاجتهاد والاصل القبلي للعثمانيين واعتمادهم الغزو والسبي والاستيلاء على الثروات بالقوة وفرض الإتاوات على السكان واستيلاء الجيش¹⁸ والنخب الحنفية الموالية للسلطة على اخصاب الاراضي¹⁹ وهو ما جعل الزراعة القطاع السائد دون تغيير يذكر في التقنيات الفلاحية وفي علاقات الإنتاج بسبب هيمنة الملكية التخبيبية على حساب الأهالي وصغار الفلاحين المحليين وكانت الفلاحة بهذه الطريقة معرّقة للديناميكية الاقتصادية بل ان

¹³ يعتبر كاتب آدام سميث تتويجا لمسار بدأ في القرن السادس عشر وصولاً الى القرن الثامن عشر وكانت فكرة "الثروة" هي الخيط الناظم لكل هذا المسار.

¹⁴ ظهرت بعض الدراسات في هذا الحقل لعل أهمها ما جمعه وقدم له الأستاذ عبد الجليل التميمي الحياة الاقتصادية للولايات العثمانية ومصادر وثائقها في العهد العثماني (ثلاثة أجزاء) مركز الدراسات والبحوث عن الولايات العربية في العهد العثماني زغوان 1986

¹⁵ شوكت باموك التاريخ المالي للدولة العثمانية نقله للعربية و

¹⁶ ورد في جماعي العرب من مرج دابق الى سايكس-بيكو 1916-1516 حماه الله ولد سالم "إصلاحات محمد علي باشا بين تأثير الإصلاح العثماني والعوامل الذاتية" المركز العربي للأبحاث ودراسة السياسات قطر 2019 ص 1057-1088.

¹⁷ ورد في جماعي العرب من مرج دابق الى سايكس-بيكو 1516-1916 محمد الازهر الغربي "خير الدين التونسي والمسألة الاقتصادية"

¹⁸ Taoufik BACHROUCH, *Formation sociale barbaresque et pouvoir à Tunis au XVII siècle*, Faculté des Sciences Humaines de Tunis, 1977.

¹⁹ عبد الحميد هنية تونس العثمانية تبر الزمان تونس 2016,

هذه المنظومة الزراعية أفرزت أزمات في ميزانية الدولة كانت تظهر بصفة دورية كل ثلاث وثلاثين سنة كما بينته دراسة شوكت باموك كانت الضرائب تدفع للدولة حسب الروزنامة القمرية في كانت المرتبات تدفع حسب السنة الميلادية²⁰ وذلك بصرف النظر عن الازمة الزراعية والاجتماعية التي شملت الحوض الجنوبي للمتوسط خلال ستينات القرن السادس عشر.

هيمن العثمانيون على المتوسط بفضل مظاهر الحداثة التي ادخلوها على المستوى السياسي والعسكري كما هيمنوا في نفس الوقت على الثروات ولكن بطرق عتيفة مثل الارض والفلاحة والجباية مما جعلنا نفر بوجود نوع من الانفصام في التوسع العثماني في وقت ال فيه التوسع الاوروبي (الاسباني ثم البريطاني) الى احداث منظومة اقتصادية جديدة تمثلت في الرأسمالية وفي حركة التصنيع وانجر عن هذا الانفصام (او هذه المفارقة) انخراط التوازن بين اوروبا والدولة العثمانية منذ اواخر القرن الثامن عشر مما انجر عنه انخراط التوازن بين امبراطوريات الشرق وامبراطوريات الغرب، وهو ما يفسر سياسة التنظيمات التي امتدت طوال القرن التاسع عشر كله ولتي كانت غايتها معالجة الفجوة الاقتصادية بين العالمين.

فهل نجحت التنظيمات العثمانية في معالجة الفجوة الاقتصادية؟

III. مزيد "الانفتاح" ومزيد الانهيار

مثل القرن التاسع عشر منعرجا جديدا في تاريخ الإمبراطورية العثمانية وتغير موازين القوى نهائيا لصالح البلدان الأوروبية وكان المعطى الاقتصادي هو المحدد الاساسي في كل ذلك.

انطلقت المحاولات الاولى مع السلطان سليم الثالث²¹ الذي سعى الى اعادة تنظيم الجيش واحداث "النظام الجديد" وكان في تصوره أن إعادة هيكلة الجيش ستكون منطلقا للإصلاح الدولة الا أن ذلك أدى الى ثورة الجيش الانكشاري والاطاحة بالسلطان نفسه وهو ما يؤكد أن الجيش الذي كان عامل قوة انبنت عليه الدولة أصبح عامل ضعف وصار ينهشها من الداخل. وهو ما أدركه السلطان محمود الثاني²² الذي أحاط نفسه بنخبة جديدة مطلعة على التقدم الاوروبي وقد تبلورت بذلك التنظيمات التي أعلن عليها بعد موته السلطان عبد المجيد الأول بحضور ممثلي الدول الأوروبية ورجال الدولة ورجال الدين وكبار التجار والاعيان في قصر كاخانة في 3 نوفمبر 1839 وود في نص "الخط الشريف" ما يلي

" يعلم العالم كله بان التعاليم القرآنية الجليلة وقوانين الإمبراطورية العثمانية كانت قواعد محترمة في السنوات الاولى من عمر الإمبراطورية العثمانية وبهذا تزايدت قوة وسطوة الدولة وتمتع جميع رعاياها دون استثناء بأقصى الرفاه والتعليم ... في خلال المائة والخمسين سنة الأخيرة كفت الناس تحت تأثيرات وعوامل مختلفة عن التمسك بالقوانين المقدسة والقواعد المنبثقة فحلّ الوهن والإملاق في الامبراطورية محل القوة والرخاء" وقد وعد نفس البيان "بإبصال خيرات الإدارة الجديدة الى كافة المناطق التي تتكوّن منها الامبراطورية وذلك بواسطة المصالح الجديدة"²³.

مكّن الخط الشريف من تنظيم السلطة على أسس جديدة فأنشئت الوزارات والادارات والمجالس مثل "مجلس شرع الباب العالي" و"مجلس الزراعة والتجارة" و"مجلس النافع" (الإشغال العامة) وأحدثت وزارة للخارجية وأخري للداخلية وتم الفصل بين الإدارة العسكرية والادارة المدنية وأعلنت المساواة بين السكان بصرف النظر عن ديانتهم وتقرر إلغاء نظام اللزمة واستخلاص الضرائب عن طريق ادارة جديدة. يبدو جليا أن الخط الشريف حاول اعادة بناء الدولة على أسس جديدة ذات منحنى مدني وإقامة علاقة جديدة مع المجتمع من ذلك ربط الضرائب بالإنتاج كما تمخّص عنه احداث قوانين وضعية أصبحت سارية المفعول الى جانب الشريعة كما أنه سعى في نفس الوقت الى إرضاء العلماء والدول الأوروبية وبصرف النظر عن النزعة التوفيقية للخط الشريف فانه كانت له تأثيرات اقتصادية غير مباشر دون أن يشمل أسس الاقتصاد أو أن يحدث انقلابا جذريا في هذا الشأن. الامر تعرض له الخط الهمايوني بصفة أوضح في 18 فيفري 1856 حيث ورد فيه ما يلي

"اصدرنا ارادتنا الملوكية هذه بإجراء الامور الاتية الذكر: وهي اتخاذ التدابير المؤثرة نحو تأمين كافة التبعية الملوكية من أي دين ومذهب كانوا بدون استثناء على الروح والمال وحفظ الناموس وإخراج جميع التأمينات التي وعد بها بمقتضى الترتيبات الخيرية وخطنا الملوكي السابق تلاوته في الكاخانة من حيز القوة إلى حيز الفعل.

التاريخ المالي للدولة العثمانية²⁰

²¹ حكم من 1789 الى 1807

²² حكم من 1808 الى 1832

²³ أورده فلاديمير لوتسكي تاريخ الأقطار العربي الحديث دار التقدم موسكو 1971 ، ص 148

... وتمحى وتزال إلى الأبد من المحررات الرسمية الديوانية كافة التعبيرات والألفاظ المتضمنة تحقير جنس لجنس آخر في اللسان أو الجنسية أو المذهب من أفراد تبعة سلطنتنا السنوية ... وإذا قاموا (أي غير المسلمين) بإيفاء الشروط المقررة بالنظامات الملوكية المختصة بالمكاتب التابعة لسلطنتنا السنوية بالنسبة للسن والامتحانات يصير قبولهم في مدرستنا الملكية والعسكرية بلا فرق ولا تمييز بينهم وبين المسلمين... وتحال كافة الدعاوي التجارية أو الجنائية التي تقع بين المسلمين والمسحيين وسائر الملل غير المسلمة... على الدواوين المختلطة والمجالس التي تعقد من قبل هذه الدواوين... وتلغى كافة المعاملات المشابهة للإذاء والجزاءات البدنية... وكما أن مساواة الخرج تستوجب مساواة سائر التكاليف. والمساواة في الحقوق تستدعي المساواة في الوظائف... وبما أن مواد القوانين المودنة في حق بيع وتصريف العقارات والأملاك هي متساوية، ولأجل أن تمنح الأجانب الفوائد الجارية منحها للأهالي سيصرح لهم بالتصرف بالأملاك.

...ويصير تصحيح أصول العُملة وتعمل الطرق المؤدية لاعتبار مالية الدولة مثل فتح البنوك وتعيين الأسباب التي تكون منبعاً لثروة ممالكنا المحروسة المادية وتخصيص رأس المال المقترضى وفتح الجداول (أي فتح الأنهار والقنوات) والطرق اللازمة لتسهيل نقل محصولات ممالكنا ومنع الأسباب الحائلة دون توزيع نطاق التجارة والزراعة وإجراء التسهيلات الحقيقية لذلك ويلزم الأمر النظر في الأسباب المؤدية لاستفادة العلوم والمعارف الأجنبية ووضعها على التعاقب في موقع الإجراء²⁴.

فبالرغم من أن الخط الهمايوني أكد على مسائل تعرّض لها الخط الشريف مثل المساواة بين مختلف سكان الإمبراطورية العثمانية فإنه أفصح عن وعي نسبيّ بالمسألة الاقتصادية حيث دعا إلى تسهيل طرق الثروة واستغلالها وتطويرها.

وفي واقع الأمر كن هذا "الوعي" في كلتا البيئات تحت ضغط الدول الأوروبية وكانت النتيجة في واقع الأمر فتح المجال للتسرب الاقتصادي الأوروبي سواء عن طريق ملكية الأراضي أو بناء السكك الحديدية والموانئ أو بعث المؤسسات البنكية و تقتصر على ذكر البنك العثماني الذي كان برأس مال بريطاني وفرنسي ويسير من الخارج عن طريق إدارة أجنبية وكذلك الخط الحديدي الذي امتد إلى بغداد.

وكانت نفس الوضعية تقريباً في تونس حيث تم إعلان "عهد الأمان" في 1857 وكان إلى حد كبير استنساخاً للخط الهمايوني وأدى إلى نفس النتائج من حيث التسرب الاقتصادي والمالي الأوروبي وهو نفس المسار الذي انتهت إليه إصلاحات محمد علي رغم انطلاقها من إرادة ذاتية. ولعل قضية الديون المصرية والعثمانية والتونسية التي كانت خلال ستينيات وسبعينات القرن التاسع عشر تختزل الوضعية التي ال إليها الانهيار الاقتصادي مما إلى تنصيب إدارة الدين في كل من مصر وإسطنبول والكومسيون المالي في تونس.

بصرف النظر عن العوامل المتعلقة بالقوى الأوروبية ورغبتها في الهيمنة والتوسع اثر الثورة الصناعية فإنه يجدر ان نلاحظ ان مركز الدولة العثمانية ومصر وتونس شهدت نفس المسار مع فوارق تخص طبيعة الفاعلين ونهاية المسارات حيث كانت التنظيمات في اسطنبول ذات منحى عسكري وسياسي في حين كانت حركة عبدة والافغاني في مصر ذات طابع ديني وكانت المسألة ذات صبغة تحديتية في تونس مع خير الدين .

حاولت مختلف الإصلاحات تغيير الدولة بتطوير طبيعة الحكم واهدات مؤسسات جديدة فتم إعلان دستور 1861 من قبل باي تونس ودستور 1876 من قبل السلطان العثماني دون أي تطوّر اقتصادي ذاتي ولا منظومة فكرية في هذا الشأن . وبذلك أصبحت القطاعات الحساسة كالبريد والنقل البحري والثروات المنجمية بيد الأجانب ففنتت الدولة العثمانية ب"الرجل المريض" واستعمرت ايلاتها دون أن تكون قادرة على مناصرتها.

الخاتمة

كانت البداية بالاحتلال الجزائر في 1830 وهي النقطة التي ابتدأ منه الوجود العثماني في بلاد ولم تلبث أن احتلت تونس في 1881 ومصر في 1882 وطرابلس الغرب في 1911 واستقلت مناطق عدة في شرق المتوسط بفعل الحركة القومية كاليونان وبلغاريا ودخلت مناطق أخرى في غضون الحرب العالمية الأولى تحت الانتداب وبعد سقوط الأطراف تلاشى المركز بسقوط الخلافة في 1923.

احتلت الجزائر بصفة ميّجرة من جراء حادثة اصلها مسألة ديون عائلتي البكري وبوشناق. وعجلت قضية الديون احتلال البلاد التونسية وتبعتها في ذلك مصر ويمكن أن نتحدث في هذا الصدد عن مسار متشابه بين البلدين. اما الدولة العثمانية فقد خضعت الى نظام شبه استعماري متمثلاً في هيمنة اقتصادية ومالية ولم يقع احتلالها في أواخر القرن التاسع عشر

²⁴ ورد في أحمد مدحت في كتاب أس انقلاب نقله للعربية محمد فريد بك المحامي في كتابه تاريخ الدولة العلية العثمانية الطبعة الأولى ص 260-256.

لأسباب دبلوماسية صرفه وحسبت الحرب العالمية الأولى المسألة دبلوماسية فكانت نهايتها غداة نفس الحرب. ويبدو أن المعطى الاقتصادي كان حاسما في مصير الدولة العثمانية وإيالاتها ومع ذلك لم يدرس بما فيه الكفاية.

لقد كان الاقتصاد من حيث الفكر والممارسة الحلقة المفقودة في مسار التوسع الذي شهدته الدولة العثمانية بما في ذلك المركز ومختلف الأطراف. وكلما تقدمنا في الزمن نأكل البناء العثماني بسبب هذه الثغرة الكامنة فيه منذ البداية في سياق بنيت فيه الدول الأوروبية كياناتها على أسس اقتصادية ل تلازم فيها الفكر بالممارسة وهو ما دفعنا للحديث عن "فجوة اقتصادية". وكأني بالدولة العثمانية جرّت معها بعض ثغرات الحضارة العربية الإسلامية التي هيمنت على التجارة المتوسطة لمدة طويلة دون أن تستند في ذلك الى فكر اقتصادي وقد أدى هذا الانقسام -الى جانب عوامل أخرى- الى انهيار المنظومة.

THE CORPORATION OF GUNSMITHS OF THE MEDINA OF TUNIS IN THE OTTOMAN ERA

Hamoudi Hanene
Sfax University, Tunisia

حرفة "السلاحية" بحاضرة تونس في العهد العثماني

الملخص

كان للحضور العثماني بالحوض الغربي للمتوسط تأثيرات مختلفة على المجال السياسي والاجتماعي والاقتصادي وعلى المجال العسكري خاصة. فقد نقل الأتراك العثمانيون معهم، إلى جانب مؤسساتهم وثقافتهم، تقنياتهم المتقدمة في عدة مجالات وحرف ولاسيما منها التقنيات الحربية الحديثة والمتمثلة في الأسلحة النارية، الثقيلة منها والخفيفة والتي اعتمدها في التوسع والانتصار على الدولة الحفصية.

بضم البلاد التونسية نهائيا إلى الفضاء العثماني، سنة 1574 م، أدخل العثمانيون أنواع مختلفة من آلات الحرب والأسلحة النارية لهذه الإيالة الجديدة، وتواصل إيادهم للأسلحة مع الجنود الذين يستقدمون من إسطنبول. ثم أصبح للإيالة بعد ذلك منشآت وورشات خاصة تصنع فيها مختلف هذه الأسلحة. وقد انتظمت مختلف دور ومراكز صناعة الأسلحة في إطار منظومتين أساسيتين، الأولى هي منظومة الصناعة العسكرية الموجهة للجيش والتابعة للدولة. والثانية هي منظومة الطائفة الحرفية والتي انتصبت في أسواق ومراكز خاصة بها لتلبية حاجيات السكان.

سنركز في بحثنا هذا على دراسة حرفة صناعة الأسلحة النارية الخفيفة في مدينة تونس في العهد العثماني، حيث وجدت ثلاث أسواق خاصة بهذه الحرف، وبرع فيها حرفيون وعائلات كبيرة من أصول عرقية مختلفة.

يرتكز هذا البحث من ناحية المصادر أساسا على الأرشيف الوطني التونسي، وتتمثل الوثائق الأرشيفية خاصة في الدفاتر الجبائية والإدارية، ومن أهمها دفاتر وزارة الحرب، ونذكر أيضا ملفات السلسلة التاريخية الراجعة لنفس الفترة وخاصة منها الملفات الخاصة بالحرف وأمنائها، بما فيها حرفة "السلاحية". من المصادر الأساسية اعتمدنا كذلك بعض المصنفات والمصادر المكتوبة، إضافة إلى بعض المراجع والدراسات التي اهتمت بالتاريخ العثماني وبتاريخ المؤسسة العسكرية في الفترة الحديثة. وهكذا فإن موضوع مداخلتنا سيتمحور حول النقاط التالية:

- سنتناول في قسم أول تنظيم هذه الحرف داخل أسواق المدينة، حيث تضم صناعة الأسلحة النارية الخفيفة في مدينة تونس ثلاثة حرف وهي: حرفة الجعاببية وحرفة الزنايدية وحرفة السرايرية، ولكل حرفة منها سوق يسمى باسمها. ويخضع كباقي الأسواق إلى هياكل ومؤسسات مختلفة تنظم هذا القطاع. وهي مرتبطة بالعرف وبالحرفة نفسها، وكذلك بالسلطة المركزية التي تراقب هذه القطاعات.

- في قسم ثاني من هذه الدراسة سنتطرق إلى مختلف التطورات التي شهدتها هذا القطاع من بداية الحكم العثماني إلى القرن التاسع عشر والتدخل الأوروبي في الإيالة. حيث شهدت هذه الحرف على غرار بقية الحرف، ركودا خلال النصف الثاني من القرن التاسع عشر، بسبب جملة من العوامل المختلفة، وذلك رغم سياسة التحديث العسكري التي بدأت مع المشير الأول أحمد باشا باي.

الكلمات المفاتيح: أسلحة، حرفة، صناعة، جعاببية، زنايدية، سرايرية

"السلاحية": التنظيم وصناعة السلاح الناري الخفيف:

يتكون السلاح الناري من ثلاثة أجزاء وهي: السبطانة والسرير والزناد. وتبعاً لذلك تضم صناعة الأسلحة النارية الخفيفة في مدينة تونس، وفي جميع دور وورشات هذه الصناعة في الفترة الحديثة تقريبا، ثلاثة حرف وهي: حرفة الجعاببية وحرفة الزنايدية وحرفة السرايرية. لكل حرفة منها سوق يسمى باسمها، وتنتصب في السوق الممتدة من باب البحر إلى

جامع الزيتونة¹. تضم هذه الأسواق ورشات صغيرة تشبه سائر دكاكين أسواق الحاضرة، التي تصنع سلعها على عين المكان². وتنتصب هذه الورشات أو الدكاكين في قلب أسواق المدينة. ويخضع سوق السلاحيية كباقي الأسواق في الإيالة إلى هياكل ومؤسسات مختلفة تنظم هذا القطاع. وهي مرتبطة بالعرف وبالحرفة نفسها، وكذلك بالسلطة المركزية التي تراقب هذه القطاعات. وقد حافظت هذه الهياكل على مؤسساتها حتى بعد الاستعمار الفرنسي للبلاد، ومن أهم هذه المؤسسات مؤسسة الأمين.

(1) مؤسسة الأمين:

الأمين هو السلطة الحرفية الأولى والقائم على شؤون الحرفة ومراقبتها وضمانها³. ولكل حرفة من حرف السلاحيية أمين يرأسها، وله وظائف متعددة، منها التنظيم داخل الهيكل الحرفي ومراقبة عملية الإنتاج وجودة المنتج وتفحص أو "تقليب" المبيعات في السوق⁴ ويصدر شهادة في جودتها⁵.

ينحدر الأمين غالبا من عائلات امتهنت هذه الحرف ولها وزنها داخل السوق. وقد كان مبدأ الوراثة متجذرا في هذه الحرف ونادرا ما يقع تبديل في هذه القاعدة.

يقع اختيار الأمين من بين أرباب الحرفة ويتم تعيينه من طرف الباي، وذلك بعد استشارة الأمين القديم واتفق "معلمية" الحرفة عليه، وشهادتهم بأهليته لهذا المنصب، بعد ذلك يزكي الباي اختيارهم بأمر تعيين رسمي. ونجد في وثائقنا الأرشيفية أمثلة من هذه الأوامر والشهادات، منها نص يتضمن شهادة أرباب حرفة السلاحيية على أهلية أمين الجعابية حسن ابن محمد بن حسن السطنبولي، بتاريخ 1883⁶. وقد جاء تبعا لذلك مرسوما ينص على تعيينه في هذه الخط، ونجد نسخة عنه في وثائق الأرشيف الوطني نصها: "تضمن ولاية المكرم حسن ابن المرحوم المرعي محمد بن حسن السطنبولي أمينا على الجعابية بالحاضرة المحمية يباشر النظر في ذلك عوض والده لوفاته واجرى مجرى الأمناء أمثاله..."⁷.

كما نجد نص اتفاق أهل حرفة السرايرية على تولية محمد ابن محمد ادريس الشريف أمينا للحرفة عوضا عن الأمين المتوفى محمد بن صالح، ورد فيها شهادة عدد من حرفي السرايرية بتاريخ 1886⁸. ونجد أيضا مثالا عن نص اتفاق أهل حرفة الزنايدية على تولية الحاج محمود ابن محمد العبيدي أمينا للحرفة، بتاريخ 6 نوفمبر 1895⁹. كما تذكر لنا وثائق الأرشيف الوطني أسماء لأمناء آخرين تولوا هذا المنصب في النصف الثاني من القرن التاسع عشر.

(2) حرفة الجعابية:

اختصت حرفة الجعابية في صناعة "سبطانة" البندقية والفرد. ويختلف شكل السبطانة أو "الجعبة" من سلاح إلى آخر، ومن بندقية إلى أخرى ولكن الفرق نلمسه خاصة بين سبطانة المكحلة والقراييلة. حيث تتميز سبطانة هذه الأخيرة بفوهة واسعة وبملاسة جوفها، وهي بهذه المواصفات تمكن من سرعة تلقيمها، كما توفر للرامي حظوظا أوفر في اصابة الهدف، وذلك لأنها تسمح بانتشار شظايا البارود في مختلف الاتجاهات. أما سبطانة المكحلة والفرد فنجد أشكالها مختلفة لها، فمنها المسدسة والمثمثة والاسطوانية الشكل، ونجد أيضا المزدوجة، التي نعبّر عنها بالـ"مقرونة" بالنسبة للمكاحل و بالـ"بشطل" بالنسبة للفرد.

¹ Lallemand (Ch.), *Tunis et ses environs*, Paris, 1890, p. 100.

² Léon (M), *Tunis*, Paris, 1867. p 110

³ الفخفاخ منصف، موجز الدفاتر الإدارية والجبائية بالأرشيف الوطني التونسي، منشورات الأرشيف الوطني، تونس، 1990، ص 71.

⁴ أ. و. ت، س B، ص 172، م 2، وثيقة عدد 9. بتاريخ 1895 م.

⁵ المصدر نفسه، ص 172، م 26، وثيقة عدد 2. بتاريخ 1886 م.

⁶ المصدر نفسه، ص 172، م 2، وثيقة عدد 2. بتاريخ 1883.

⁷ المصدر نفسه، وثيقة عدد 1. بتاريخ 1883.

⁸ المصدر نفسه، وثيقة عدد 2. بتاريخ 1883.

⁹ المصدر نفسه، وثيقة عدد 1. بتاريخ 1899 م.

صورة عدد 1: سبطانة قرابيلة صنعت في تونس سنة 1710¹⁰

صورة عدد 2: سبطانة مححلة من الطراز المحلي (القرن 19)¹¹

تصنع هذه السبطانات في تونس، ومنها ما هو من صنع أجنبي من إنكلترا ومن أسبانيا¹²، وكذلك من البندقية ومن هولندا، يقع توريدها ثم تركيبها في ورشات سوق السلاح بتونس، على يد معلمين و "صناعية" من الجعايبية في ورشاتهم. وكانت حرفة الجعايبية نشطة خلال الفترة الحديثة وخاصة خلال القرن السابع عشر وبداية القرن الثامن عشر، وكانت تقوم بإنتاج مختلف أنواع سبطانات البنادق والفرد، بجودة تضاهي ما يتم صناعته في أوروبا وفي الدولة العثمانية. وقد بلغ عدد الحرفيين الجعايبية خلال القرن الثامن عشر 26 حرفيا بمدينة تونس¹³. لكن هذا العدد بدأ يتراجع شيئا فشيئا خلال القرن التاسع عشر.

(3) حرفة الزنايدية:

تختص حرفة الزنايدية في صناعة الجزء المتعلق بألية إطلاق النار، أي زناد البندقية أو الفرد. وكانت ورشات هذا السوق تنتصب قرب الممر الذي يربط بين باب البحر والجامع الأعظم، ويبدو من خلال بعض الدارسين أن هذه السوق حلت محل سوق الرماحين الأغلبية¹⁴. لكننا لا نملك تفاصيل حول هذه السوق قبل فترة القرنين الثامن عشر والتاسع عشر، فأغلب المعطيات حول هذه السوق وغيرها من الأسواق الأخرى تعود إلى هذه الفترة، سواء منها المعطيات التي توفرها الوثائق الأرشيفية، أو تلك التي يوردها بعض الرحالة الذين زاروا البلاد التونسية في تلك الفترة. استعمل في تونس وبلدان المغرب في الفترة الحديثة نوع من الزناد أو البلاطين يسمى حسب بعض الدراسات الأوروبية " à miquelet"، وهي بلاطين ميزت بلدان المغرب وخاصة الجزائر وتونس.

¹⁰ المخازن الوطنية بقصر السعيد، تونس.

¹¹ المصدر نفسه.

¹² حنان حمودي، الأسلحة الخفيفة...، مرجع مذكور، ص 106 و ص 110.

¹³ كريم بن يدر، الحرف و الحرفيون...، مرجع مذكور، ص 26.

¹⁴ بن يدر كريم، الحرف والحرفيون بمدينة تونس خلال القرنين 18 و 19، مركز النشر الجامعي، تونس، 2007، ص 194

صورة عدد 4: بلاتين الصوان الفرنسية
(Platine à miquelet)

صورة عدد 3: بلاتين "مكولي" المغربية
(Platine à silex)

يعمل هذا الزناد بتقنية الصوان ولكن شكله يختلف عن البلاتين المعتمدة لدى الأوروبيين والعثمانيين في نفس الفترة. ويصنع في إيالة تونس كما قد يصنع في أوروبا خصيصا لبلدان المغرب وهو ما تورده أكثر من دراسة تهم الأسلحة في البلدان الإسلامية¹⁵. لكن النتائج التي توصلنا إليها من خلال دراستنا لبعض مجموعات الأسلحة المحفوظة في مخازن المعهد الوطني للتراث بتونس¹⁶، تؤكد أن هذه الأزندة تصنع في تونس وفي سائر بلدان المغرب. ويصنع حرفيو الزنايدية في مدينة تونس مختلف أشكال البلاتين المستعملة في الفترة العثمانية. ومنها تلك التي تعتمد على شكل بلاتين الأسلحة العثمانية والأوروبية، وذلك خاصة منذ القرن السابع عشر وحتى القرن التاسع عشر.

(4) حرفة السرايرية:

ينتصب سوق السرايرية قرب جامع الزيتونة¹⁷، وقد اختصت هذه الحرفة في صناعة سرير البندقية والفرد. وتصنع هذه القطع على يد حرفيين امتهنوا هذه الصنعة وبرعوا فيها طوال عقود من الزمن. لا تقتصر مهمة الحرفي السرايري على صنع السرير وتحضيره بل إنه يقوم كذلك بتركيب أجزاء السلاح المختلفة، من السرير والزناد، الذي يصنعه الزنايدي، والسبطانة، التي يصنعها الجعاببي. لذلك فإن حرفته تعتبر دقيقة جدا، فعليها يتوقف عمل البندقية وسلامة مستعملها بعد تركيبها. وهذا ما جعل تعلم هذه الحرفة واكتساب المهارة اللازمة لممارستها يتطلب وقتا طويلا، حيث يتراوح معدّل سنوات التعلّم بين 5 و15 سنة¹⁸، ليصبح الحرفي بارعا. يبدو أن حرفة السرايرية، كغيرها من حرف السلاحيّة، قد نشطت خلال القرنين السابع عشر والثامن عشر، حيث بلغ عدد الحرفيين السرايرية خلال القرن الثامن عشر 59 حرفيا¹⁹، وهو عدد يدل على أن هذه الصناعة كانت توفر عددا كبيرا من الأسلحة وأن تجارتها كانت رائجة في البلاد. وتشير وثائقنا الأرشيفية إلى أن هذه الحرفة كانت توفر أيضا للدولة وللجيش ما يحتاجه من الأسرة خلال نفس الفترة، فقد قام المعلم أسطا محمد الحناشي السرايري ما بين سنتي 1753 و1754 بتوفير عدد كبير من أسرة المكاحل و الطبانجات للبايليك بلغ عددها 3049 سرير بندقية و70 سرير طبانجة، وذلك بثمن يقدر بـ 1.6 ريال لسرير البندقية الواحدة و1.5 ريال بالنسبة لسرير الفرد²⁰. واصلت هذه الحرفة نشاطها ولم تفقد مكانتها، نسبيا، خلال منتصف القرن التاسع عشر، وذلك رغم تراجع عدد ورشاتها في سوق السلاحيّة إلى 31 "حانوتا"²¹. وحتى عندما بدأت الأسلحة الغربية تهيمن شيئا فشيئا على الأسواق المحلية وعلى

¹⁵ North (Anthony), *Islamic Arms*, Victoria and Albert Museum , S.D. p. 19. / Elgood (Robert), *Firearms of the Islamic World*, I. B. Tauris Publishers, London. New York, S.D., p.77. Lebedynsky (Laroslav), *Les armes orientales*, Editions du portail, S.D., p. 55.

¹⁶ مثلت هذه المجموعة موضوع أطروحتنا لنيل شهادة الدكتوراه في التاريخ: حنان حمودي، *الأسلحة الخفيفة بالبلاد التونسية في الفترة الحديثة: دراسة أثرية وتاريخية من خلال مجموعة الأسلحة المحفوظة في المخازن الوطنية بقصر السعيد*، أطروحة لنيل شهادة الدكتوراه في التاريخ، نوقشت في 19 ديسمبر 2017، كلية العلوم الإنسانية والاجتماعية بتونس، تونس.

¹⁷ Guérin (Victor), *Voyage archéologique dans la régence de Tunis*, Paris, 1862. T.1, p 31

¹⁸ كريم بن يدر، *الحرف والحرفيون...*، مرجع مذكور، ص 42.

¹⁹ المرجع نفسه، ص 26.

²⁰ أ. و. ت، دفتر عدد 74.

²¹ المصدر نفسه، دفتر عدد 2288.

مشتريات الدولة ومستلزمات الجيش، واصلت دورها في صنع الأسرة، المحلية والأجنبية، وتركيبها على السبطنات المستوردة²². ومع ذلك كان الحرفيون السرايريون، خلال القرنين الثامن عشر والتاسع عشر، يقومون بصناعة الأسرة ذوات الشكل المحلي والأجنبي وذلك حسب الذوق السائد وحسب الطلب. ويبدو أن أكثر الأشكال انتشاراً، خلال القرن الثامن عشر، هي تلك التي تصنع على الطريقة الموريسكية²³.

أما ما يميز أسرة المكاحل المحلية أو المغاربية هو شكلها المثلث والمنبسط. لكنها تختلف فيما بينها، فبالنسبة للمكاحل التونسية والجزائرية يكون السرير، عادة، عريضا وطويلا، في حين يكون السرير المغربي ضيقا وذا قاعدة عريضة، ويكون صغيرا أو قليل العرض بالنسبة إلى بعض البنادق الأخرى، وخاصة منها بنادق الصيد والمقرون²⁴. أما بقية الأسرة، شأنها شأن أسرة الفرو، فهي تحاكي الطراز العثماني والطراز الغربي.

صورة عدد 5: سرير بندقية تونسية مرصع بالفضة والمرجان²⁵

تصنع مختلف هذه الأشكال في سوق السلاحية بتونس، ويدل هذا على قدرة هؤلاء الحرفيين على مواكبة مختلف أشكال الأسرة الراجحة في تلك الفترة، خاصة وأن موقع البلاد التونسية في المتوسط يجعلها تكون نقطة التقاء عديد السلع والصناعات من ضفتي المتوسط ومن العالم.

ويمكن أن يعود ذلك إلى أن هذه الحرفة قد شغلها عدد من الحرفيين ذوي الأصول العرقية المختلفة، حيث لم يكن الحرفيون السلاحية كلهم من أصول محلية، بل نجد أصول عرقية أخرى منها التركية والأندلسية، خلال القرنين السابع عشر والثامن عشر، ونجد في فترة لاحقة حرفيين من أصول مغربية، بلغ عددهم أواخر القرن التاسع عشر ستة من اثنا عشر حرفي سرايري²⁶. وقد يفسر هذا انتشار النموذج المغربي للسرير في تونس.

إلى جانب الأسرة المحلية والمغربية الشكل، قام الحرفيون السرايريون بصناعة الأسرة ذات الطراز الأوروبي، الفرنسي خاصة، وذلك منذ نهاية النصف الأول من القرن الثامن عشر، فقد قام المعلم السرايري الصادق ادريس سنة 1747 بصناعة سرير جميل من الطراز الفرنسي. وتواصلت صناعة هذه الأسرة خلال القرن التاسع عشر، حيث قام السرايري بو بكر سنة 1865 بصناعة سرير من نفس الطراز²⁷.

وتمدنا وثائقنا الأرشيفية بعدد من أسماء المعلمين الذين امتنوا حرفة السرايرية، خاصة خلال النصف الثاني من القرن التاسع عشر، نذكر بعضهم في الجدول التالي:

جدول عدد 2: أسماء بعض الحرفيين السرايرية سنتي 1883 و 1886²⁸:

1886	1883
الحاج جلول بن حسن الجزيري	الحاج جلول ابن حسن القسنطيني معلم سرايري
الحاج محمد العياشي بن قدور المستغامي	بكار بن بنى الحاج خليفة الكريبي معلم سرايري
بكار بن خليفة الكريبي	محمد بن محمد البراملي معلم سرايري
الصادق بن حمودة حثوت	الحاج الشاذلي ابن مصطفى العزيز معلم سرايري
الحاج عبد القادر بن محمد الأرنؤوط الجزيري	الطيب بن علي ... السرايري
أحمد بن محمد دليمه	محمد بن الحاج عبد الله ... معلم سرايري

²² حنان حمودي، الأسلحة الخفيفة...، مرجع مذكور، ص 107 و 110 و 111.

²³ La correspondance de Jean Antoine Molinari, consul Suédois à Tunis 1765-1778, introduite et annotée par Mehdi Jrad, Imprimerie de république tunisienne, 2015 p. 330.

²⁴ حنان حمودي، الأسلحة الخفيفة...، مرجع مذكور، ص 107 و 108 و 122.
²⁵ المخازن الوطنية بقصر السعيد، تونس.

²⁶ كريم بن يدر، الحرف و الحرفيون...، مرجع مذكور، ص 62-63.

²⁷ حنان حمودي، الأسلحة الخفيفة...، مرجع مذكور، ص 110 و 111.

²⁸ أ. و. ت، س، B، ص 172، م 26، وثيقة عدد 2. بتاريخ 1883،

الشريف محمد بن محمد ادريس معلم سرايري	الطاهر بن محمد دليمه
الصادق بن حمودة حتوت معلم سرايري	محمد بن عثمان هلال
-	الطيب بن علي بن عبد الحميد
-	محمود بن محمد الشعري الصفاقسي
-	الحاج الشاذلي بن مصطفى الجزيري
-	محمد بن عمر الغزبي
-	الحاج حميدة بن محمد العروسي خضير
-	محمد ابن الحاج قنور المستغامي الحنفي

حرف السلاحيية وتحديات القرن التاسع عشر:

شملت الظرفية العامة للبلاد التونسية والتراجع الذي أصاب مؤسسة الجيش ومصانع الدولة لصناعة الأسلحة، حرف السلاحيية المتمركزة في أسواق مدينة تونس. فقد شهدت هذه الحرف ركودا خلال النصف الثاني من القرن التاسع عشر، بسبب المنافسة الأجنبية من ناحية وإفلاس الدولة وعدم تشجيعها لها من ناحية أخرى. إضافة إلى أن الدولة، التي كانت تعتبر أهم حريف لهم، قد توجهت إلى الخارج للتزود بالأسلحة من المصانع الأوروبية. وتحولت هذه الحرف من حرف تصنع هذه الأسلحة إلى ورشات انحصرت مهمتها في تركيب القطع الموردة من الخارج، أو إصلاح الأسلحة القديمة²⁹. إضافة إلى أن الكثير من هواة الأسلحة أصبحوا يميلون إلى شراء النوعية الأوروبية، التي بدأت شيئا فشيئا تعوض السلع المحلية³⁰.

هكذا وبصفة تدريجية بدأ عدد الحرفيين المحليين المختصين في صناعة الأسلحة في التقلص، وأصبحت الورشات تقفل الواحدة بعد الأخرى. وما أن استقرت الأزمة منذ أواسط القرن التاسع عشر حتى أصبحت هذه الحرف لا تعد سوى بعض "الصناعية" في أواخر هذا القرن، بل إن بعضها قد انقرض تماما كحرفة الجعابية.

1) غزو السيطانات الأوروبية:

خلال القرن التاسع عشر أصبحت حرفة الجعابية لا تعد سوى بعض "الصناعية"، وأصبحت "الجعاب" تأتي جاهزة من الخارج، من مصانع "سانت اتيان" الفرنسية ومن "لياغ" (Liège) البلجيكية وغيرها من المصانع الأوروبية، واقتصرت مهمة الجعابية في سوق السلاح على قصها وتركيبها³¹.

ويبدو، حسب ما ورد في مقال لمحمد العزيز بن عاشور حول مدينة تونس، أن هذه الحرفة قد انقرضت في أواخر القرن التاسع عشر³². وربما يفسر هذا ندرة ذكر أسماء لحرفيين جعابية في وثائقنا الأرشيفية، خاصة وأن الوثائق، التي تهتم الحرف والأمناء، تعود إلى نهاية القرن التاسع عشر وبداية القرن العشرين.

من جهة أخرى تؤكد لنا إحدى الوثائق انقراض هذه الحرفة في أواخر القرن التاسع عشر، وهي وثيقة تتضمن اتفاق الحرفيين السلاحيية على أهلية أمين الجعابية، إذ من جملة أحد عشر شاهدا من السلاحيية لم نجد من بينهم حرفي واحد جعابي، بل كان جميعهم من الزنايدية والسرايرية³³. ويعني هذا أن وظيفته أصبحت شكلية، في غياب صناعة نشطة لحرفة الجعابية.

2) الزنايدية: تقنية في طي العدم:

لقد كانت حرفة الزنايدية نشطة خلال الفترة الحديثة، حيث يذكر لنا أحد دفاتر الأرشيف إحصاء لأزنده قام بصناعتها أحد معلمي الحرفة، ويدعى أسطا خليل الزنايدي، للبايليك ما بين سنتي 1753 و 1754 بلغ عددها 2781 زنادا³⁴. هذا الرقم يدل على أن هذه الحرفة كانت نشطة حتى القرن الثامن عشر وبداية القرن التاسع عشر. نذكر من الحرفيين الزنايدي إبراهيم³⁵، عمل خلال فترة حكم حمودة باشا الحسيني (1782-1814)، وهي فترة ازدهار بالنسبة للإيالة، ولا شك أن هذا الازدهار قد شمل أيضا مجال الصناعات والحرف، ومنها حرفة السلاحيية. ويجعلنا هذا نتوقع أن أسواق مدينة تونس قد

²⁹ صلوحة إينولي، أسواق مدينة تونس أثناء القرن التاسع عشر من خلال الرحالة الأوروبيون، ش. د. م، جامعة تونس الأولى، كلية العلوم

الإنسانية والاجتماعية، 2000، ص. 84

³⁰ Léon (M.), *Tunis*, op. cit., p. 111.

³¹ Lallemand (Ch.), *Tunis...*, op.cit, p. 119.

³² Ben Achour (M. A.), « Autorités urbaines de l'économie et du commerce de Tunis au 19è. Siècle », in *IBLA*, 1988, T. 51, n° 163, pp. 243-262, p. 141.

³³ أ. و. ت، س، B، ص 172، م 26، وثيقة عدد 2. بتاريخ 1883 م.

³⁴ أ. و. ت، دفتر عدد 74.

³⁵ حنان حمودي، *الأسلحة الخفيفة...*، مرجع مذكور، ص 106.

ضمت عددا كبيرا من الدكاكين الخاصة بكل حرفة منها (السريرية و الجعابية و الزنايدية)، إذ تشير إحدى الدراسات حول الحرف والصناعات بمدينة تونس إلى أن عدد دكاكين أو ورشات الزنايدية في منتصف القرن التاسع عشر قد بلغ 30 دكانا أو ورشة³⁶.

عمل في هذه الورشات عدد من المعلمين من الزنايدية، وتوارثوا هذه الحرفة بين أجيال من عائلاتهم، وتذكر لنا وثائقنا الأرشيفية أيضا أسماء لبعض الحرفيين الزنايدية، الذين عرفوا في النصف الثاني من القرن التاسع عشر. حيث نجد وثيقة تعود لسنة 1301هـ/1883 م تحتوي على اتفاق بعض "معلمي" حرفة السلاحيية على أهلية أمين الجعابية، ومن بين هؤلاء المعلمين نجد اثنين من الزنايدية وهما " الحاج محمود ابن محمد العبيدي الزنايدي " و " عبد الله ابن الفقيه صالح الزنايدي "، كما نجد في نفس الوثيقة شهادة أمين حرفة الزنايدية أيضا وهو " محمد ابن أحمد الحنفي "³⁷.

وتحتوي وثائقنا الأرشيفية أيضا وثيقة تعود لسنة 1895 تتضمن اتفاق أهل حرفة الزنايدية على أهلية أمينهم وهو الحاج محمود ابن محمد العبيدي، ومن الزنايدية الذين شهدوا على الاتفاق نجد الأسماء التالية: مصطفى بن أحمد خوجت الخيل وعبد الله بن الفقيه صالح الفزاني ومحمد بن أحمد البراملي وعثمان بن محمد عبله وساسي بن عمر الكاشفي ومصطفى بن حمودة خوجت الخيل³⁸.

بلغ عدد الحرفيين الزنايدية وأمينهم الذين وقعوا على الاتفاق سبعة، ويدل هذا العدد على أن هذه الحرفة قد واصلت نشاطها في أسواق مدينة تونس إلى نهاية القرن التاسع عشر، رغم أن عدد الحرفيين بها قد قل مقارنة بعددهم خلال منتصف القرن نفسه، حيث كان عددهم ثلاثين معلما حرفيا. لم يلبث هذا العدد أن تراجع شيئا فشيئا إلى أن انقرضت هذه الحرفة مع منتصف القرن العشرين، ولم يبق من الحرفيين إلا عددا قليلا جدا ممن يجيد هذه الصناعة. ففي رسالة، بتاريخ 9 جويلية 1949، من شيخ المدينة إلى الوزارة الكبرى بشأن طلب أحد الزنايدية، وهو البشير بن محمد بوزيان، تعيينه في خطة أمين للحرفة، ورد أنه لا يرى "فائدة ولا مصلحة في تسديد هذا الشغور حيث لم يبق في التونسيين من يحسن هذه الصناعة إلا أفراد قلائل يعملون بمعامل الأجانب"³⁹. وورد في رسالة له في نفس الشأن أيضا قوله "ان هذه الصناعة انقرضت ولم يبق من يتعاطاها... صارت في طي العدم"⁴⁰.

(3) التسرير بين الإفلاس والمنافسة الأجنبية:

رغم أن حرفة السرايرية تبدو لنا خلال النصف الثاني من القرن التاسع عشر تجاهد للبقاء والاستمرار، ولكن ذلك لم يمنع تراجع هذه الحرفة ودخلها فقد كان ثمن "تسرير" أو تركيب المكحلة خلال القرن الثامن عشر ستة ريالات، لكن هذا السعر تراجع خلال القرن التاسع عشر ليصل إلى أقل من ريال واحد⁴¹. كما يذكر لنا الرحالة ليون الذي زار البلاد التونسية في ستينيات القرن التاسع عشر أن ثمن البنادق التونسية لم يكن مرتفعا مقارنة بإتقانها وجمالها، إذ يبلغ ثمن الواحدة خمسين أو ستين فرنكا فقط⁴².

ويبدو أن تراجع أثمان "التسرير" والأسلحة النارية في سوق السلاحيية، يعود إلى قلة إقبال مستعملي الأسلحة على منتوجات هذه الحرفة، بسبب تخلفها عن مواكبة التطورات التقنية في مجالها. وينطبق هذا على حرفة السلاحيية كلها، إذ إن السلاح الناري لا يعتمد فقط على حرفة السرايرية بل كذلك على الزنايدية و الجعابية، وتخلف أحدها يؤثر على بقية الحرف. ومن المعلوم أن هذه الحرف قد تراجعت، في أواخر القرن التاسع عشر، وفتح مجال صناعة الأسلحة النارية لغزو الأسلحة الأوروبية المتطورة.

(4) حالة انعزال تقني لحرف السلاحيية:

إن تراجع حرف "السلاحيية"، على غرار بقية الحرف المحلية، لا تقتصر عوامله على ما ذكرنا فقط بل كان لموقف الحرفيين أنفسهم من موروثهم التقني، ومن التطور الحاصل في أدوات وتقنيات صناعة الأسلحة في أوروبا، دخلا في تراجع حرفتهم وبقاء أدواتهم وتقنياتهم تقليدية. فقد اتسم موقف الحرفيين عموما بالسلبية وعدم التجديد في تنظيم العمل وتقنياته، حيث أنهم كانوا يصرون على المحافظة على ما هو موجود وعلى تقاليدهم في صنع الأسلحة. وارتبط هذا الموقف بغبلة قيم المحافظة وسيطرتها على عقليتهم، وارتبط كذلك بصلاية الهياكل الاجتماعية التي ينضون تحتها، والتي كانت

³⁶ كريم بن يدر، الحرف والحرفيون...، مرجع مذكور، ص 194.

³⁷ أ. و. ت، س، B، ص 172، م 26، وثيقة عدد 2. بتاريخ 1883 م.

³⁸ المصدر نفسه، س، B، ص 172، م 2، وثيقة عدد 9. 1895 م.

³⁹ المصدر نفسه، س، B، ص 172، م 2، وثيقة عدد 4. بتاريخ 1949 م.

⁴⁰ المصدر نفسه، س، B، ص 172، م 26، وثيقة عدد 1. بتاريخ 1883 م.

⁴¹ كريم بن يدر، الحرف و الحرفيون...، مرجع مذكور، ص 235 و 243.

⁴² Léon (M), *Tunis*, op.cit, p.111.

ترفض التغيير ولا تسمح بالحياد عن تقاليد الحرفة. فقد كان الاعتقاد راسخا بأن المحافظة على التقاليد هو الضامن لثبات الحرفة وأصولها⁴³.

ويفسر فيكتور فيران (Guérin (Victor) سبب تراجع هذه الحرف وتأخرها إلى الرتابة التي قيدتها وقيدت فن الصناعة والابتكار، إذ إن كل تجديد قد يمس بتقاليد الحرفة كان يقابل بالرفض والاشمئزاز. وبذلك فهم لم يبحثوا على التجديد من أي ناحية، وإن صادف وشهدوا بعض التجارب الناجحة فإن الأمر كان يدهشهم دون أن يسعوا لاكتسابه أو مواكبته. ويرى نفس الرحالة أن التجديد مرفوض لأن من يقوم به كانوا دائما المسيحيون، وهذا سبب يجعلهم ينفرون منه، كمجتمع اسلامي محافظ ومنغلق. أو ربما كان هذا الموقف وتدعم نزعة المحافظة شكلا من أشكال رد الفعل على أزمة الحرف المحلية خلال النصف الثاني من القرن التاسع عشر⁴⁴.

وتجدر الإشارة في هذا الصدد إلى أن العقلية المحافظة لم تكن مقتصرة على الإيالة التونسية، بل وجدت في بلدان أخرى ومنها أوروبا الوسطى والشرقية وحتى الغربية أيضا، إلا أن هذه الأخيرة وجدت الحلول في وقت أبكر، مما جعلها تتخطى هذا العائق أمام التجديد والابتكار⁴⁵. ففي انقلترا اضطرت بعض الصناعات للانتصاب خارج المدن هربا من الهياكل والمؤسسات الحرفية المحافظة، وذلك حتى تتمكن من تطبيق التجديدات الحاصلة في مجال صناعة الأسلحة، من تقنيات وأدوات جديدة. إضافة إلى أن الحرف في فرنسا أيضا لم يقع فيها تغيير جذري في أدوات العمل إلى حدود القرن الثامن عشر⁴⁶.

ومهما يكن من الأمر فإن جملة من العوامل المختلفة خلقت حالة انعزال تقني لحرفة السلاح في تونس وجعلها بمعزل عن كل التطورات والابتكارات الحاصلة في عالم الأسلحة، بل إنها أصبحت في نهاية القرن التاسع عشر وبداية القرن العشرين حرفا غير قادرة على إطعام أهلها نتيجة تراجع مداخيلها وإفلاسها. وهكذا فإن حرفة السلاح في تونس مع بداية القرن العشرين لم يعد لها أية فاعلية أو حركية تذكر.

خاتمة

ان كل المهارات والخبرات التقنية والفنون التي شملت حرف السلاح في تونس، قد أصبحت في طي النسيان. لكن قطع الأسلحة التي تحتفظ بها مخازننا الوطنية ومعطيات وثائق الأرشيف الوطني لاتزال شاهدة على هذه المهارات وأهلها. وشاهدة على أنها كانت تنتج نماذج من الأسلحة النارية الخفيفة المختلفة الأشكال والطرز، منها المحلي الطراز ومنها تلك التي تحاكي النماذج العثمانية حيث كانت حرف السلاح تصنع على غرار الطراز المحلي، الطراز العثماني وكذلك الأوروبي وذلك قبل غزو الطراز الأخير أسواق الإيالة ومناقسة الطراز المحلي والعثماني بها.

من جهة أخرى تأثرت الأسلحة في تونس وفي غيرها من البلدان بثقافات وصناعات شعوب أخرى، خاصة تلك التي وقعت تحت سيطرتها. فقد تأثرت الإيالات التابعة للإمبراطورية العثمانية بأشكال الأسلحة التركية وانتشر تبعاً لذلك الطراز التركي العثماني في هذه الأقاليم، ومنها الإيالة التونسية. إضافة إلى أن الأسلحة، التي تصنّف عثمانية، لم تكن تصنع في مركز الإمبراطورية فقط، بل كانت عديد المدن والإيالات التابعة لها تصنع مختلف هذه الأسلحة، ومنها إيالة تونس.

وأدى ازدهار الحركة التجارية بين الدول والبلدان نقل المعارف والتقنيات من مكان إلى آخر في العالم. ولعل أهم هذه المبادلات، ذات الصلة بالبلاد التونسية، تلك التي نشطت في حوض البحر الأبيض المتوسط.

قائمة المصادر والمراجع

1. المصادر الأرشيفية: الأرشيف الوطني التونسي:

أ- الدفاتر:

دفتر عدد 74، بتاريخ 1166-1167 هـ / 1752-1754 م.

دفتر عدد 2288، بتاريخ 1270-1277 هـ / 1853-1861 م.

ب- السلسلة B:

- صندوق 172، ملف 26. بتاريخ 1884 م.

- صندوق 172، ملف 2. بتاريخ 1895-1949 م.

⁴³ Guérin (Victor), *Voyage archéologique...*, op.cit, p. 31 /

جماعي، تونس عبر التاريخ، الجزء الثاني: من العهد العربي الاسلامي الى حركات الاصلاح، تأليف نخبة من الأساتذة الجامعيين بإشراف

الأستاذ خليفة شاطر، مركز الدراسات والبحوث الاقتصادية والاجتماعية، تونس 2007، ص 270 .

⁴⁴ Guérin (Victor), *Voyage archéologique...*, op.cit, p. 31.

⁴⁵ Baret (H.), *Petit Manuel d'Armurerie...*, op.cit, p. 15

⁴⁶ بن بدر كريم، الحرف والحرفيون...، مرجع مذكور، ص 371.

- صندوق 172، ملف 77. بتاريخ 1942م.

ج- السلسلة التاريخية: صندوق 59، ملف 661، بتاريخ 1881-1844 م.

2. المصادر والمراجع المكتوبة باللغة العربية:

- ابن أبي دينار محمد ابن أبي القاسم، المؤنس في أخبار إفريقية وتونس، تحقيق محمد شمام، تونس، 1967.
- جماعي، تونس عبر التاريخ، الجزء الثاني: من العهد العربي الإسلامي الى حركات الإصلاح، تأليف نخبة من الأساتذة الجامعيين بإشراف الأستاذ خليفة شاطر، مركز الدراسات والبحوث الاقتصادية والاجتماعية، تونس 2007.
- حمودي حنان، الأسلحة الخفيفة بالبلاد التونسية في الفترة الحديثة: دراسة أثرية وتاريخية من خلال مجموعة الأسلحة المحفوظة في المخازن الوطنية بقصر السعيد، أطروحة لنيل شهادة الدكتوراه في التاريخ، نوقشت في 19 ديسمبر 2017، كلية العلوم الانسانية والاجتماعية بتونس، تونس.
- صلوحه إينوبلي، أسواق مدينة تونس أثناء القرن التاسع عشر من خلال الرحالة الأوروبيون، ش. د. م، جامعة تونس الأولى، كلية العلوم الانسانية والاجتماعية، 2000.
- الفخفاخ منصف، موجز الدفاتر الإدارية والجبائية بالأرشيف الوطني التونسي، منشورات الأرشيف الوطني، تونس، 1990.
- بن يدر كريم، الحرف والحرفيون بمدينة تونس خلال القرنين 18 و 19، مركز النشر الجامعي، تونس، 2007.

3. المصادر والمراجع المكتوبة بلغات أخرى:

- Baret H., *Petit Manuel d'Armurerie, St Etienne, « La Stéphanoise »*, Edit Impr., Dumas, s.d.
- Ben Achour (M. A.), « Autorités urbaines de l'économie et du commerce de Tunis au 19è. Siècle », in *IBLA*, 1988, T. 51, n° 163, pp. 243-262.
- Daouletlli (A.), « Recherches archéologique à la Kasbah de Tunis », in *Africa*, vol. 3-4, I. N. A. A., Tunis, 1969, p.p. 253-313.
- Djelloul Neji, *Les fortifications côtières ottomanes de la régence de Tunis (XVI-XIXs)*, Publication FJERSI, Zaghuan, 1995.
- Elgood (Robert), *Elgood (Robert), Firearms of the Islamic World*, I. B. Tauris Publishers, London. New York, S.D.
- Guérin) Victor(, *Voyage archéologique dans la régence de Tunis*, Paris, 1862. T.1.
- *La correspondance de Jean Antoine Molinari, consul Suédois à Tunis 1765-1778*, introduite et annotée par Mehdi Jrad, Imprimerie de république tunisienne, 2015
- Lallemand (Ch.), *Tunis et ses environs*, Paris, 1890 .
- Lebedynsky (Laroslav), *Les armes orientales*, Editions du portail, S.D.
- Léon (M), *Tunis*, Paris, 1867.
- North (Anthony), *Islamic Arms*, Victoria and Albert Museum , S.D.

THE ACTIVITY OF THE OTTOMAN NAVY IN THE WESTERN MEDITERRANEAN BASIN IN THE 16TH CENTURY

Zahira Sehabet

Universite Djillali Liabes, Algeri

a

نشاط البحرية العثمانية في الحوض الغربي المتوسطي خلال القرن 16م

الملخص

لم يكن الفضاء المتوسطي بمنأى من التحولات الحاصلة في الحوض الغربي للبحر المتوسط أو الساحة المتوسطية ككل، فبروز الإسبان في المنطقة ومحاولاته الحثيثة للسيطرة على الفضاء المغربي كانت ظاهرة شهدت المنطقة ما جعلها تعيش حالة من الفزع والتي انتهت بها إلى الإحتلال، بالرغم من محاولات التحرير منها لكن الأمر كان مصيريا، ولهذا نرى مع بدايات القرن 16م استنجد الجزائر بالإخوة بربروسا الموجودين بجربة التونسية من أجل التخلص من الهيمنة الإسبانية، والذين بدورهم استنجدوا بالدولة العثمانية التي ستلعب دورا مهما في إلحاق الجزائر بها رسميا، ومن ثم سيكون للأسطول العثماني أو البحرية العثمانية دورا بارزا في إلحاق كل من تونس وطرابلس الغرب للممتلكات العثمانية وبالتالي تخليصها من الإحتلال الإسباني، وغيرها من النشاطات البحرية في المنطقة، ولهذا طرحنا الإشكال التالي: **فيما تمثل نشاط الأسطول العثماني في الفضاء المتوسطي الغربي الجنوبي؟ وما مصيره في المنطقة؟**

هدفنا من البحث هو إبراز هذا الموضوع التاريخي المهم الذي يبرز مدى تأثير هذه النشاطات على مصير هذه الساحة المتوسطية من جهة وبروز الحضور أو الوجود العثماني في الفضاء المغربي إضافة إلى التحكم السياسي بها، من خلاله سنتطرق إلى الأهمية الإستراتيجية للحوض الغربي للبحر المتوسط باعتباره المنطقة الحيوية التي يرغب التحكم بها لأهميتها الإقتصادية والعسكرية أيضا، ثم سنتطرق إلى بدايات الإستقرار للإخوة بربروسا في جربة التونسية ونشاطاتهم في مياها الإقليمية، ثم سنتكلم عن الإستنجد ببربروسا وبدايات الوجود العثماني في الجزائر، ومن هنا سيأتي دور الأسطول البحري العثماني في إبراز القوة العسكرية الجزائرية وبالتالي نشاطاته في تحرير كل من تونس وطرابلس الغرب والذي سيظهر كفاءة الأسطول وقياده وسيبرز على إثرها رياس بحر أكفاء فمنهم من سيكون أميرا للأسطول العثماني ومنهم من سيكون حاكما لإيالة.

وفي الأخير سنحقق مجموعة استنتاجات من بينها:

- أهمية الحوض الغربي للمتوسط من خلال تأثيراته الإقليمية والدولية.
- بدايات النشاط البحري للأسطول العثماني في المتوسط بداية من الإستنجد بالإخوة بربروسا وبدايات التواجد العثماني في المنطقة بحكم أن لهم الفضل في هذا من خلال تحرير المناطق المغاربية الجزائر تونس وطرابلس الغرب من الإحتلال الإسباني.
- إظهار مدى التأثير العثماني على المنطقة سياسيا وعسكريا خلال القرن 16م.

THE WAR FLEET OF THE REGENCY OF TUNIS IN THE EIGHTEENTH CENTURY

ZAGHDOUD Leila

Manouba University, Tunisia

الأسطول الحربي لإيالة تونس خلال القرن الثامن عشر

الملخص

تمكنت إيالة تونس من تقوية أسطولها الحربي خلال القرن الثامن عشر مستفيدة من مشاركتها المكثفة في الغارات المتتالية على الأهداف الأوروبية في المتوسط. في إطار إحياء النشاط القرصني الذي إستهدف السفن والموانئ الأوروبية القريبة من السواحل التونسية. الذي نشط وتدعم خلال القرنين السابع والثامن عشر وشاركت فيه بلدان المغرب بعد أن إنخرطت في مشروع بناء أساطيلها وتسليحها بأحدث المدافع وأقواها. فقد عرفت الإيالة خلال القرن الثامن عشر تجربة تحديث أسطولها وتنوع القطع البحرية الخفيفة منها والثقيلة وتعددتها. وأهم ما ميز هذه القطع الحربية أنها تحمل نفس مواصفات السفن الأوروبية المتوسطة في صنعها وفي مميزات التقنية والملاحية. وعلى هذا صنفت هذه السفن المكونة للأسطول التونسي إلى سفن مختلطة تعتمد على الأشعة والمجاذيف كقوة دفع والثانية تعتمد على الأشعة فقط.

سنحاول أن ندرس في هذا الإطار الإشكالية التالية: كيف تمكنت إيالة تونس من تحديث أسطولها الحربي وما هو دور صناعة السفن بها خلال القرن الثامن عشر؟

باتباع العناصر الكبرى التالية:

1 - أهمية دور صناعة السفن بالايالة.

2 - وحدات الأسطول الحربي التونسي.

طورت إيالة تونس من إمكانياتها التقنية في الملاحة وفي صناعة السفن خلال القرن الثامن عشر. وقد استفادت من موقعها الاستراتيجي المميز المطل على البحر الأبيض المتوسط، ومن الانتقال التقني والمعرفي عبر ضفتي المتوسط الشمالي والجنوبي. ومن استيعاب العناصر البشرية الوافدة على الإيالة من الدول الأوروبية، والتي عملت في قطاع صناعة السفن وتطوير قطع الأسطول الحربي والتجاري للإيالة. في ظرفية متوسطة ملائمة سمحت لإيالة تونس وإلى باقي الإيالات العثمانية في بلاد المغرب من تطوير وتحديث أساطيلها الحربية الدفاعية والتجارية. ومن المشاركة في النشاط القرصني الذي استعاد حيويته ومن افتكاك حيز من التجارة البحرية المتوسطية مع الموانئ الأوروبية والموانئ العربية المشرقية. فكيف تمكنت الإيالة من تحديث وتطوير وحدات أسطولها، وما هي أهم دور صناعة السفن ومما تكونت وحدات أسطولها الحربي؟

خلال القرن الثامن عشر ستعرف إيالة تونس فترة ازدهار تبدأ مع حكم علي باي (1759-1782) لتتواصل مع فترة حكم ابنه حمودة باشا باي (1782-1814) الذي سيعمل على تبنى مشروع تحديثي للبلاد ببناء اقتصاد قوي يقوم على تعزيز المشاركة في التجارة البحرية المتوسطية والتركيز على تجهيز السفن للمشاركة في الغارات المتتالية على السفن الأوروبية في عرض البحر. وستساعده ظرفية الحروب الدائرة بين القوى الأوروبية المتنازعة فيما بينها على فرض شروطه لإمدادهم بالحبوب والمؤن. وقد اعتمدنا لإنجازه هذا العمل على المعطيات التي توفرها المصادر والوثائق الأرشيفية المحفوظة بالأرشيف الوطني التونسي، والتي توثق أهم المعاهدات الدولية المبرمة بين حمودة باشا باي وبعض الدول الأوروبية والتي يشترط فيها إمداده بالمعدات والتجهيزات لصناعة السفن مقابل تمويلهم بالحبوب زمن الحروب. وعلى الدفاتر الجبائية التي توضح عدد السفن المشاركة في الإغارات البحرية على الأهداف الأوروبية في المتوسط. وكذلك استنادا إلى أهم الدراسات والأبحاث التاريخية التي كتبت عن التجارة البحرية في الفترة الحديثة، وعن تجربة حمودة باشا في تقوية وتحديث أسطولها الحربي والتجاري خلال القرن الثامن عشر. ونذكر من أبرزهم كتابات الباحث الفرنسي دنيال بنزك والباحثين التونسيين رشاد الامام والصادق بوبكر وغيرهم.

1- صناعة السفن بابالة تونس ومستلزماتها :

لقد لعب الصراع الأوروبي دورا بارزا في صناعة السفن ببلدان المغرب عامة واستفادت هذه البلدان من الصراع الديني السياسي الأوروبي خاصة بين فرنسا وإسبانيا من جهة وبين إنكلترا وهولندا بعد ذلك. فقد وجدت أساطيل إيلات المغرب دعما فعليا من إنكلترا وهولندا للحصول على متطلباتها من معدات وتجهيزات ضرورية رغبة منها في جعل الحوض المتوسطي مفتوحا أمام سفنها التجارية. فقد شكل إستقلال الأقاليم المتحدة وإندلاع حرب الثلاثين سنة أفضل فرصة للعب شمال إفريقيا دور الخلفية الاستراتيجية في الصراع الأوروبي - الأوروبي. فكانت هولندا أكثر الدول إستعدادا لتزويد أساطيل شمال إفريقيا بالمادة الملاحية وأضحت على إمتداد القرنين السابع والثامن عشر حليفا استراتيجيا ومصدرا أساسيا لكافة مستلزمات الميدان التقني والعسكري، إلى حد أن وصفتها مختلف التقارير والمذكرات الأوروبية بأنها قائمة بتدعيم الأعمال العدائية الإسلامية ضد التجارة الأوروبية. وقد كتب سفير البندقية في فرنسا "جيوپوتيسا سالفا غو" في ذلك الشأن يقول: "إن الدولة الفلامندية تحمل إلى بربريا الصواري والحبال والبارود والقار والمجاذيف والأخشاب وأيضا مدافع البرنز الخاصة بممرات القوادس ولو وجدوا فرصة أكبر للربح لأقدم الهولنديون حتى على بيع سفنهم الخاصة بكامل تجهيزاتها، على أن يؤدي دعمهم للقراصنة إلى الإضرار بأعدائهم الأسبان".¹

وقد وقع حمودة باشا باي (1782-1814) معاهدات صداقة وتبادل تجاري مع عدة دول أوروبية مقابل تزويدهم بالمنتجات الفلاحية زمن الحرب الأوروبية فيما بين 1792-1815، وكانت خاصة مع الدنمارك والسويد وهولندا وفي درجة ثانية مع إنكلترا وفرنسا.² في حين إمتنعت إسبانيا وتبعتها فرنسا عن الخضوع إلى شروط حمودة باشا باي، وفرضت حضرا عسكريا لمنع بيع المواد الأولية أو تهريبه التصنيع السفن والأسلحة. وفي الإطار نفسه بادرت الدول المؤيدة لقرار الحضر إلى تشديد الخناق على الإمدادات الموجهة إلى شمال إفريقيا، لاسيما بعد أن فرضت أوروبا على تجارها ورعاياها منع شحن أي بضائع إلى بلدان شمال إفريقيا بل أجبرت حتى الدول البروتستانتية على تقنين عمليات الإمداد بالأشربة والمجاذيف والبارود والمدافع ومختلف المعدات العسكرية، إلا بإذن صريح من سلطاتها، وهددت بتعريض المخالفين للعقوبة القسوى ومصادرة أموالهم. فلم يكن للحضر على التجهيزات حدود سياسية وكانت البوارج العسكرية مرخصا لها بتفتيش كافة السفن وبمصادرة المراكب غير الممتثلة للقرار. أو على الأقل إجبارها على عدم إرتياد المرافئ المحلية، وسمح للمراكب القرصنية الأوروبية بملاحقة سفن التهريب والإستيلاء عليها فبرز القراصنة المالطيون والستيفانيون وقاموا بدور فعال في هذا الصدد على إمتداد القرنين السابع والثامن عشر. وإذا كان هذا الأسلوب قد حقق نجاحا في بعض الفترات، فإنه من جهة أخرى قد إفتقد إلى التنسيق اللازم بين الدول.³ ذلك أن نشاط التهريب لم يكن حكرا على رعايا دولة دون أخرى. بل كان نشاطا شائعا لدى مختلف التجار، الشيء الذي كان يصعب معه ضبط المواد المحظورة ومعرفة جهة إنطلاقها لو لا دور القناصل في المراقبة والإستعلام. هذا إلى جانب مجهوداتهم في التنسيق بينهم وبين نظرائهم المعتمدين في الأقطار الأخرى بشمال إفريقيا لمنع السلطات فيها من خرق إتفاقيات السلم ومنع تزويد بعضها البعض بالتجهيزات الملاحية.⁴ وقد إنعكس هذا التشدد في مجابهة نشاط التهريب وتراجع عدد الإتفاقيات المبرمة بين الطرف الأوروبي المزود والطرف المنتفع بلدان المغرب خلال القرنين السابع والثامن عشر، سلبا على كفاءة أساطيل شمال إفريقيا وأدى إلى تناقص واضح في أعداد السفن وإحتياجها للملموس إلى الأدوات والمعدات الضرورية مما جعلها رديئة التجهيز وضعيفة الكفاءة القتالية.

¹ أميلي حسن، الجهاد البحري بمصّب أبي رراق خلال القرن السابع عشر، رسالة ر. د.ع، الرباط، 1989، ص 130-131.

- " البحرية العثمانية في الحوض الغربي للبحر الأبيض المتوسط خلال القرنين 16 و17م، من الريادة الى التبعية"، العثمانيون والعالم المتوسطي مقاربات جديدة، تنسيق عبد الرحمان المودن، منشورات كلية الآداب والعلوم الإنسانية بالرباط، سلسلة ندوات ومناظرات رقم 109، الدار البيضاء، 2003، ص 108-110.

² ليلي زغود، البحرية التونسية في قرن 1782-1881، دار كلمة للنشر والتوزيع، تونس 2022. ص 231-235.

³ -CROUZET (François), « Puissance maritime et blocus », in, *La puissance maritime, Actes du colloque international*, Paris, 2004, pp. 467-477.

-MARIN (Catherine), « Vers une laïcisation de la puissance maritime aux XVIIe et XVIIIe siècles », In, *La puissance maritime, Actes du colloque international*, Paris, 2004, pp. 290-306.

-VILLIERS (Patrick), « Le rôle de la course et de la contre-course dans le développement et le déclin des puissances maritimes européennes (1560-1815) », In, *La puissance maritime, Actes du colloque international*, Paris, 2004, pp. 443-465.

⁴ أميلي حسن، "البحرية العثمانية..."، مرجع مذكور، ص 109-110.

في حين تكمن الصعوبة الأكبر في بيان حجم إمكانيات الإيالة خلال القرن الثامن عشر في صناعة هذه السفن وأماكن صنعها. صعوبة توكّدها ندرة المصادر والمعطيات التي تشير إلى صناعة السفن بالإيالة خلال هذه الفترة من الدرس. فالوثائق الأرشيفية قد صممت عن ذكر هذا القطاع، حتى ببعض الإشارات البسيطة والبعيدة. إلا أنّ مؤلفات مؤرّخي هذه الفترة قد أوردت بعض المعطيات التي ذكرت أن دولة الباي كانت تشرف على صناعة بعض أنواع السفن في ميناء حلق الوادي أو ميناء غار الملح. فقد أشار صاحب الإتحاف، إلى أنه تمّ صنع سفينتي حرب بحلق الوادي سنة 1178هـ/ 1764-1765. ويورد: "... وجرهما إلى الماء في يوم مشهود، حضره الباي ورجال دولته، وكانت السفن الحربية تصنع بحلق الوادي وينتفع النجار والحداد وأمثالهما، وغالب أخشابها من غابة طبرقة".¹

وإذا أضفنا شهادة المراسل الفرنسي بلانتي، والتي تعود إلى سبتمبر 1784، تتأكد صحّة هذه المعطيات، إذ يورد في إحدى مراسلاته، أنّ الدولة التونسية قد صنعت سنة 1784 سفينة على الطراز الفرنسي بميناء حلق الوادي.² ويشير في مراسلة أخرى إلى نشاط ترسخانة ميناء غار الملح التي تميزت بحركية هامة في نهاية القرن الثامن عشر فيذكر:

"L'arsenal de Porte Farine est bien pourvu, l'activité y règne, les armements qui s'y trouvent se composent d'un vaisseau, de cinq barques, de deux chebeks et de trois galiotes prêtes à sortir. Trent petites armements sont actuellement en course".³

استنادا لهذه الإشارات المقتضية، يمكن القول أنّ الدولة التونسية كانت تشرف على صناعة عدد من السفن بترسخانة حلق الوادي⁴ وغار الملح. والمؤكّد من خلال ما جاء في بعض المصادر والمراجع التي اهتمت بأعمال حمودة باشا وبإنجازاته العسكرية والدفاعية، أنه أولى عناية بدار الصناعة، بأن أنشأ بها مصنعا حديثا، بعد أن أغلق دار الصناعة بغار الملح ونقل جميع معدّاتها إلى مصنعه الحديث وكان ذلك ضمن إستعداداته لحربه مع الجزائر، فقد أمر بإزالة الأوساخ المطروحة على شاطئ البحيرة في ماي- جوان 1800، وبنى سور مدينة تونس في جويلية 1802، وحصن ميناء حلق الوادي، وقام بحفر البوغاز، وبنى جوانبه، وجعل الجابية داخل السور لحفظ المراكب البحرية، وبنى الطبخانات الأرضية وشحنها بالمدافع.⁵

كما أنشأ حمودة باشا عدة مصانع حربية سنة 1787، اعتبرت في تلك الفترة أهمّ الإنجازات العسكرية التي قام بها الباي. حيث أسّس في القصبية عدّة معامل لصناعة المدافع وقذائفها وهي تضمّ خاصة معمل لتدوير النحاس وصبّه وآخر لصناعة القذائف والبارود، وكان يديرها خبراء فرنسيون.⁶ وجلب حمودة باشا جميع ما تحتاجه دار الصناعة من فرنسا، وقد تعدّدت طلبات الدولة التونسية وتنوّعت لتشمل توفير الموادّ الأولية من خشب وصواري وحبال وغيرها والآلات اللازمة لبناء السفن في حلق الوادي، والآلات الضخمة الخاصة بتعويم السفن وإرسائها والجرافات المنظّفة للموانئ. وصلت هذه الطلبات المرسلّة من موانئ تولون ومرسيليا، إلى ميناء حلق الوادي في 4 أفريل 1792.⁷ وبدأ العمل بصناعة السفن الحديثة بدار

¹ ابن أبي الضياف أحمد، اتحاف أهل الزمان باخبار ملوك تونس وعهد الامان، الدار التونسية للنشر، تونس، 1990، ج 2، ص 165.

² PLANTET (E), *Correspondance des beys de Tunis et des consuls de France avec la cour 1577-1830*, Paris, 1899. P 142.

³ نفس المصدر، ص 216. المراسلة بتاريخ 12 جويلية 1792.

⁴ أسّس العرب المسلمون دارا للصناعة تجاه باب البحر لتكون في مأمن من ضربات العدو ولا يُعرف من هو مؤسسها الحقيقي أو الأول هل هو حسان بن التّعمان (698-704) بتكليف من الخليفة عبد الملك بن مروان، أم موسى بن نصير (704-711)، أم عبيد الله بن الحباب (711-734)، الثّابت أنّ دار الصناعة تأسّست في أوائل القرن الثّامن، ربّما في الثّلاثينات منه، وأنّ مرسى بُي بجانبها، وأنّ مجرى مائيّ ربط بينهما وبين مرسى "الوقور" في حلق الوادي حسب تسمية الإدريسي.⁴ وقيل فترة حكم حمودة باشا، كانت بنية دار الصناعة إمكانياتها متواضعة، ولم تحتوي سوى بعض المخازن والورش متخصصة في صناعة الأشرطة أما الأشغال التي تتطلّب مساحات واسعة فقد كانت تتمّ في الهواء الطّلق على أرصفة الميناء والقنال.

⁵ ابن أبي الضياف، إتحاف...، مصدر مذكور، ج 2، ص 38.

⁶ نفس المصدر، ص 165.

⁷ الإمام رشاد، سياسة حمودة باشا في تونس 1782-1814، منشورات الجامعة التونسية، تونس، 1980. ص 221.

الصناعة بخلق الوادي وهذا ما تؤكد شهادات القناصل الأوروبيين، خاصة القنصل البريطاني بتونس "ماجر" والقنصل الفرنسي "ديفواز". فقد زادت التجهيزات الحديثة المستوردة من فرنسا من قدرات المصنع على الإنتاج وصناعة عدد كبير من السفن لتقوية الأسطول البحري التونسي وقد إستعان حمودة باشا في ذلك بخبرات أجنبية. فإستقدم من فرنسا أحد أشهر صنّاع السفن وأكبرها، الذي إشتهر بخبرته العالية في هذا المجال وكفاءته،¹ وقد لمس القناصل الأوروبيين تطوّر إنتاج السفن بالإيالة وتخوّفوا من توسّع أعمال الصناعة. ففي سنة 1799 كتب القنصل الفرنسي "ديفواز" إلى حكومته يخبرها بأنّ الأسطول الحربيّ التونسيّ أصبح يمتلك من العدة والعدد الشيء الكثير إضافة إلى الخبرة العالية وأنّ باي تونس لا تنقصه سوى الزوارق الحربيّة وهي التي شرع في صناعتها مؤخرًا.² وكانت دار الصناعة بخلق الوادي، تتعهد بإصلاح السفن الأوروبيّة المعطلّة في المياه القريبة وقد استطاعت الدّولة التّونسيّة في وقت قصير أن تدعم وحدات أسطولها وتجهّزه للدّفاع عن البلاد من الهجمات الجزائرية، ويذكر "روسو" أن عدد سفن الأسطول التّونسيّ وصلت سنة 1814، إلى سبعين سفينة من صنع دار الصناعة بخلق الوادي.³ وقد إستمرّ العمل بدار الصناعة بعد وفاة حمودة باشا. ويورد أحمد بن أبي الضياف بأنّه سنة 1819، تمّت صناعة كروية "و. وفي شعبان من السنّة 1234هـ/ ماي-جان 1819 تمّ إنشاء الكروية التي إبتدأ عملها أبو محمّد حمّودة باشا في أواخر أمره... وكان يوما مشهودا وموكبا معدودا، وسماها "المحفوظة".⁴

2- توفير المواد الأولية والبشرية:

لقد تعدّدت أوجه استفادة البحريّات المغاربية من ممارسة الملاحة المتوسّطيّة ليس فقط بإدماج العناصر الأوروبية المتوسّطية بل أيضا الإستيلاء على السفن العابرة للمياه المتوسّطية، والتي غالبا ما كانت تخضع لتعديلات تقنية تؤهلها للعمل الملاحي القرصني، بفضل الخبرات والكفاءات الأجنبية من رياس وصناعيين مهرة. فبحكم تحركها داخل مجال ملاحي منفتح متوسّطيا، استطاعت أساطيل بلدان المغرب أن تكسب من هذا الفعل القرصني الخبرة التقنية والملاحية، من العناصر الأوروبية الوافدة من أسرى ورياس ومغامرين بخبراتهم ومهاراتهم المعرفة وأساليب صنع السفن واستعمالاتها المتعددة لتنشيط حركة القرصنة خلال القرنين السابع والثامن عشر، كما طوعت السفن المحتجزة لحاجياتها وأغراضها، وأدخلت عليها بعض التعديلات والإصلاحات لتصبح أكثر ملاءمة للنشاط القرصني وإستعانت بالتجهيزات اللّازمة المتقدمة من بعض الدول الأوروبية في تطوير أساطيلها. وهنا يبرز البعد التواصلي بين ضفتي المتوسط المتمثل في إنتقال التقنيات والخبرات الأوروبية إلى بلدان المغرب عبر العناصر البشرية الوافدة والمختصة في العمل الملاحي، التي استفادوا منها في مجال صناعة السفن وإصلاحها وفنون البناء والإنشاء والمعارك والخرائط.⁵

رغم محاولاتها المتعددة لفك الحصار الأوروبي على تقنيات الملاحة وصناعة السفن فإنّ دور الصناعة بشمال إفريقيا لم تكن قادرة على بناء الحيد من السفن دون التعويل على المساعدات المقدمة لها من بعض الدول الأوروبية. فدور الصناعة المغاربية عموما كانت تقتفر إلى الوسائل الضرورية لمباشرة الإنشاءات وإصلاح السفن من آلات الرفع الخاصة بتركيب القطع الكبيرة من الهياكل وآلات جرف وحفر المراسي وتجهيتها. لكن فترة الصراع الأوروبي وفرت لها الغطاء اللّازم لتطوير إمكانياتها وتقنياتها في صنع السفن مستفيدة خاصة من الدعم المادي والتقني الذي قدمته الأقاليم الأوروبية المتحدّة أثناء فترة الصراع والتي مكنت بلدان المغرب من كسر طوق الحظر التقني المفروض عليها في المجال الملاحي. فخلال المرحلة الأولى لإنتاج السفن بالمنطقة، كانت النوعية لا تخرج عن نطاق النماذج المستعملة في البحر الأبيض المتوسط وكانت عبارة عن قوادس طويلة منخفضة مع محاولة تقليد بعض النماذج الأخرى من السفن الهولندية والإنجليزية بفضل توفر الخبرات التقنيين الهولنديين خاصة. كانت أبرز الأنواع التي بنيت في دور الصناعة ببلدان المغرب، هي السفن الخفيفة المعروفة بالسنبك، لكن القوادس والغليوطات كانت الأكثر صناعا لملاءمتها حاجيات وخصوصيات النشاط

¹ بلانتي، مراسلات...، مصدر مذكور، ج 3، ص 242

² نفس المصدر، ص 389.

³ الإمام رشاد، سياسة...، مرجع مذكور، ص 223.

⁴ ابن ابي الضياف، الاتحاف...، مصدر مذكور، ج 3، ص 129.

⁵ وقد حرصت سلطات هذه الولايات على استثمار المواسم الملائمة من اجل الاستيلاء على أكثر قدر من السفن وبحارتها، فمن جهة كانت هذه السفن تستغل بذاتها في العمليات اللاحقة ومن جهة ثانية كانت تتقدم نماذج متطورة تتسخ عليها أورش البناء المحلية، ومن جهة ثالثة كانت بعضها توفر موفر موارد وتجهيزات أولية لسفن أخرى. ويشير الأب دان إلى أن رياس الجزائر اخذوا من أيدي تجار فرنسا وحدهم خلال الفترة الممتدة من أكتوبر من سنة 1628 الى شهر أوت من سنة 1634 أربعاً وثمانين سفينة ومركبا مربعة الأشرعة وزورقا وطريدة وضمن العشر سفن الرئيسية في الأسطول الطرابلسي سنة 1685 كانت أربع منها على الأقل من السفن المحتجزة ثم الاحتفاظ بأسمائها الأصلية تمييزا لها. أميلي حسن، "البحرية العثمانية..."، مرجع مذكور، ص 100.

القرصني في القرن السادس عشر.

إنّ التحديات التي كانت تواجهها دور الصناعة المحلية المغاربية عموماً لا تتلخص فقط في نقص الخبرة والمعدات التقنية والعناصر البشرية المختصة، بل كذلك في ارتفاع تكاليف صناعة السفن، فبناء السفينة الواحدة يصل إلى حدود خمسة آلاف قطعة ذهبية فيما تبلغ كلفة صيانتها ألف قطعة ذهبية، وأسعار شراء وإستئجار الأسرى المتخصصون كانت عالية إلى درجة أن التكلفة الإجمالية في الضفة المتوسطية الجنوبية كانت أعلى من أسعار القوارب في نصيراتها الشمالية إنشاء وصيانة¹. هذا بالإضافة إلى تميز مناطق شمال إفريقيا عموماً بإفئقارها إلى الموارد الغابية الضرورية، لقيام أنشطة متصلة بصناعة السفن وبتقنياتها. الأمر الذي كان له أبلغ الأثر على محدودية كفاءة ورش الملاحة المحلية، وعلى نوعية منتوجاتها مما عطل إمكانية قيام دور صناعة حقيفة محلية ببلدان المغرب. وتزيد حدة هذا الإفئقار قلة المراكز الحضرية القادرة على إبتكار التجهيزات اللازمة من صواري وأقمشة للأشعة وعتاد ملاحي وقطران وحبال وباقي التجهيزات، مع ما يتطلبه ذلك من رؤوس أموال. إنّ توفر بعض أنواع أخشاب الأرز أو الصنوبر أو البلوط في بعض المناطق في شمال إفريقيا في ناحيتي شرشال وبجاية بالجزائر وعين دراهم بتونس، أو في بريقة بليبيا لم يكن إنتاجها كافياً بالنسبة لمراكز صناعة السفن المستقرة بسبب قلة انتاجه من جهة، أو لصعوبة نقله وإرتفاع تكلفته من جهة ثانية، أو لتأثره بالظروف السياسية والإجتماعية من جهة ثالثة، ما كان يحول دون إنتظام المنتوج. وإذا كانت الإمبراطورية العثمانية قد غطت جزءاً من الإحتياجات خلال فترة التبعية المباشرة لولايات المغرب لها، بتصدير أخشاب الأناطول وحبال أزمير والإسكندرية وحديد البلقان. فإن إستيراد الخشب ولوازم بناء السفن من أوروبا كان أمراً ضرورياً في فترات إنفراج العلاقات مع دولها إلى درجة أنه يمكن القول، بأن أورش صناعة السفن المغاربية لم تكن سوى نقطا لتجميع أجزاء مفككة من السفن الأوروبية التي يعاد تركيبها محلياً. أمام قلة مواردها الأولية ومحدودية مردود غنائم البحر من السفن ومستلزمات صناعتها، كان لزاماً على سلطات بلدان المغرب ربط علاقات دبلوماسية وتجارية متينة مع البلدان الأوروبية وتجارها، وخاصة مع الأقاليم المتحدة وإنقلازا. وقدمت الولايات المغاربية إمتيازات جمركية وتجارية للتجار الأوروبيين لتشجيعهم وحملهم على توفير المستلزمات والمتطلبات الملاحية والتقنية، من صواري وحبال وعتاد ومجاديف وأشعة وزفت للقلافة. إضافة إلى قطع المدفعية ومختلف أنواع الأسلحة. وإنتقت بذلك مع أوامر الباب العالي الذي أصدر فرماناً خاطب به قاضي جربة وقائدها في محرم 972هـ/ أوت 1564م، أثناء حصار مالطا يأمرهم بعدم الزيادة في الحقوق الجمركية على السفن الحاملة للذخائر والمعدات الحربية².

3-تعداد وحدات الأسطول التونسي:

لقد لعب إحياء النشاط القرصني دوراً مهماً في تدعيم وحدات الأسطول التونسي خلال القرنين السابع عشر والثامن عشر، ويبرز هذا الدور خاصة في تنوع القطع البحرية الخفيفة منها والثقيلة وتعددها. وهذا ما سنحاول رصده من خلال تطوّر عدد وحدات الأسطول التونسي والوقوف عند أهم الأنواع التي كان يتكون منها وأهم مميزاتها. إلا أنّ هذا المطلب لم يكن من اليسير تبيته وذلك يعود في حقيقة الأمر إلى صعوبة تحديد عدد القطع البحرية والمراكب التي تكوّن هذا الأسطول. هذا بالإضافة إلى صعوبة تحديد أسمائها وتجهيزها وأعداد العناصر البشرية على متنها.

وهنا يتضح حجم التّحديات التي تواجهنا عند دراسة هذا البحث الخاصّ بوحدة الأسطول التونسي وتطوّره خلال القرنين السابع والثامن عشر وذلك يعود إلى قلة المعطيات المتوفرة، وبالخصوص ندرة الوثائق الأرشيفية خلال هذه الفترة التي توثق للبحرية التونسية وتؤرّخ لها. ومن جهة أخرى سجلنا إختلافاً وتضارباً في الأرقام التي قدّمها بعض الباحثين المعاصرين المهتمين بدراسة تاريخ البحرية التونسية خلال الفترة الحديثة في بعض الدراسات الخاصة بهم. وسنحاول رصد تطوّر الأسطول التونسي استناداً إلى المعطيات التي وردت في هذه الدراسات وهي لكلّ من الباحثة الفرنسية لوسات فلنزي³ والباحث الفرنسي "دنيال بنزاك" «Daniel Panzac» الذي اهتم بالبحرية التونسية خلال فترة حكم حمودة باشا في أهم كتاباته.

وقد حاولت الباحثة لوسات فلنزي³ الرّبط بين إسترجاع الأسطول التونسي ما كان له من قوة ببلوغ الجهاد البحري ذروته، إذ إرتفعت أعداد السفن في الرّبع الأول من القرن السابع عشر إلى أرقام تتراوح بين 15 و30 سفينة كبيرة، وبلغت نفس الأرقام في أواخر القرن الثامن عشر. وبينت الباحثة إن قوة الأسطول التونسي قد فاقت قوة أساطيل الأيالات المجاورة. وقد أشارت بالخصوص إلى صعوبة تحديد عدد ما يجهزه التونسيون من سفن وفسرت ذلك بأن رؤساء البحر لا يقودون دوماً وأبداً نفس المراكب، ثم أنّ الوثائق المتوفرة لدينا لا تميّز بكل وضوح بين أنواع السفن. فنفس السفينة يطلق عليها في إحدى

¹ نفس المرجع، ص 102.

² الساحلي خليل، "وثائق عن المغرب العثماني أثناء حرب مالطا"، المجلة التاريخية المغربية، عدد 7-8 تونس، 1977، ص 44.

- أميلي حسن، "البحرية العثمانية..."، مرجع منكور، ص 70.

³ - لوست فلنزي، المغرب العربي قبل احتلال الجزائر 1790-1830، سراس للنشر، تونس، 1994، ص 82.

الوثائق إسم "زورق" وفي وثيقة أخرى إسم مركب شراعي. كما أننا لا نعرف بالضبط عدد الغارات التي شنّها رؤساء البحر، ويبدو أنّها ناهزت المائة في سنة 1798. في حين أنّ مدينة الجزائر لم تكن تملك في تلك الفترة من السفن سوى 10 أو 20 سفينة مجهزة. وقد خصت الباحثة بهذه الأرقام التي قدمتها أوج فترة حكم حمودة باشا وتركزه من خلال عمله على تحديث أجهزة البلاد وتطوير ترسانتها الدفاعية البحرية وتفعيل التجارة البحرية. إلا أنّ الباحث "دانيال بنزاك" قدّم أرقاماً أقلّ من ذلك بكثير في خصوص تعداد وحدات الأسطول التونسي. من خلال رصده تطوّر قطع هذا الأسطول ما بين سنة 1787 إلى حدود سنة 1815. وتبين من خلال هذه الدراسة¹ أنّ وحدات الأسطول التونسي، قد تراوحت بين 20 إلى 30 غليوناً (*galiotes) ما بين 1787 و1815 مجهزة بعدد من المدافع وتحمل عدداً كبيراً من رجال البحر. هذه القطع كانت بالأساس سفناً صغيرة الحجم وخفيفة وسريعة تعمل بالمجداف وتستعمل خاصّة في النشاط القرصني على السواحل الأوروبية القريبة من السواحل التونسية، وكانت تستهدف بالأساس جنوب إيطاليا. إلى جانب هذه السفن الصغيرة كانت الدولة تملك سفن شراعية أكبر مجهزة بالمدافع ويمكنها التدخل في كامل الفصول. ففي سنة 1787 كان الأسطول التونسي يتكون من ثمانية قطع بحرية، ثمّ ارتفع عددها سنة 1803 لتبلغ 12 سفينة شراعية، وهدت سنة 1815، 13 مركباً شراعياً. ويورد "بنزاك" في مقال آخر² أنّ وحدات الأسطول التونسي عدت 29 قطعة سنة 1805.

جدول عدد 1 قطع الأسطول التونسي بين سنة 1787 و1815 (حسب بنزاك)³

السنة	عدد القطع	نوع السفينة	عدد المدافع	العدد الجملي
1787-1785	5	شباك (chebecs)	14-12-12-8-6	38 قطعة
	2	بريك (brik)	30-28	
	3	فرقاطة	48	
	1	غليون (galiote)	4	
	2	كروية	26-20	
	2	الصيداء (goélette)	16-8	
	2	فلوكة	-	
	4	الشالوبية (chaloupe)	-	
1803	8	شباك	22	12 سفينة شراعية
	2	مركبان حربيان من الطراز الأوروبي	-	
	1	كروية (corvette)	18	
	1	فرقاطة (frégate)	34	
1805	1	فرقاطة	34	29 قطعة بحرية تحمل 248 مدفعا
	1	كروية	18	
	8	شباك	(10-10-12-14-14-16-16-22)	
	2	بريقتان	(10-16)	
	2	مركبان حربيان صغيران (demi-galères)	5	
	6	غليون (galiote)	2 مدافع كل واحدة	
	9	فلوكة (felouque)	مجهزة ب (من 1 إلى 6 مدافع أو من 4 إلى 6 مدافع أو بمدفعين)	
1815-1816	5	شباك	4-10-12-36-36	20 مركباً شراعياً
	1	غليون	4	
	1	بريك	20	
	2	كروية	20-26	
	3	فرقاطة من الحجم الكبيرة (سفن حربية)	48 وعلى متنها 400 رجل	

¹ -PANZAC (Daniel), *Les corsaires barbaresques, la fin d'une épopée 1800-1820*, CNRS, Paris, 1999, p. 40-43.

- « La régence de Tunis et la mer à l'époque d'Hammouda Pacha Bey (1782-1814) », in, *Les Cahiers de Tunisie*, N° 165, 1930, p. 76.

²-PANZAC (D), « Un défi interrompu : les flottes de commerce du Maghreb au début du XIX siècle », in, *Les Cahiers de Tunisie*, N° 56, 1993, p. 69-70.

* Galiote : sorte de galères.

³ -PANZAC (D), « Un défi interrompu... », op.cit, p. 68-71.

ويورد رشاد الإمام في ملحق كتابه "سياسة حمودة باشا"، أن حكومة الباي كانت تمتلك أسطولا مجهّزا بحوالي 38 قطعة بحرية أو يزيد دون أن يحدد الرقم الصحيح، ما بين سنة 1791-1813. ويفصلها كالأتي ويذكر كيفية حصول الدولة عليها، إما عن طريق الشراء أو هدية من أحد الدّول الأوروبية أو من الباب العالي:

جدول عدد 2 وحدات الأسطول التونسي بين 1791-1813¹

السنة	كيفية الحصول عليها	عدد	نوع السفينة
1780	هدية الدولة العثمانية	6	سفن كبيرة حديثة
1791	شراء من فرنسا	1	مركب
1791	هدية من اسبانيا	2	مركبان مسلحان
1792	شراء	1	سفينة أمريكية الصنع
1792	هدية من الدنمارك	1	مركب حربي
1794	هدية من فرنسا	1	سفينة حربية « Le Jacobin »
1795	هدية من الدولة العثمانية	1	مركب حربي "الإسطمبولية"
-	-	12	زورق كبير
1804	هدية من السويد	1	مركب حربي
1806	هدية من الولايات المتحدة	1	سفينة حربية "Franklin"
1813	شراء من فرنسا	-	عدد من السفن الحربية

إنّ المعطيات التي قدّمها رشاد الإمام لا تعكس الحجم الحقيقي للأسطول التونسي رغم أهميّة ما جاء فيها من إضافات تخصّص كيفية حصول الدولة على هذه السفن الحربية سواء أكان ذلك عن طريق الإهداء أو الشراء. وأهمّ ما ينقص هذه المعطيات هو عدد المراكب المصنوعة بالإيالة خلال الفترة المدروسة، أضف إلى ذلك عدد السفن التي كانت غنائم من النشاط القرصني في المتوسط. رغم تضارب الأرقام المقدّمة من الباحثين الذين حاولوا تقديم عدة تقييمات لتعبئة الأسطول التونسي خلال القرن الثامن عشر يبدو أنه من العسير تحديد حجمه الحقيقي، وهذا يعود في واقع الأمر إلى نقص في المعطيات خاصة الأرشيفية التي تعكس بمصادقية عدد الوحدات التي كوّنّت الأسطول في هذه الفترة المدروسة.

والملاحظ من خلال هذه المعطيات أن عدد المراكب التونسية كان يتفاوت من فترة إلى أخرى حيث كان ما بين سنة 1785-1787، 38 قطعة، ثم إنخفض إلى حدود 12 سفينة سنة 1803، ليعاود الصّعود إلى 29 مركبا حربيًا يحمل 248 مدفعا سنة 1805، ومن ثم يعاود النزول إلى معدل 13 مركبا شرعيا سنة 1815-1816. هذا التذبذب الواضح في الأرقام التي قدمها "بنزاك" في أعماله مرتبط ارتباطا وثيقا بتطور النشاط القرصني للإيالة ثم بتراجعه خلال الفترات المدروسة. حيث تكثر السفن المأخوذة كغنائم في سنوات إنتعاشة القرصنة في المنطقة وتراجع بتراجعها، أضف إلى ذلك سياسة حمودة باشا الزامية إلى تدعيم أسطول الإيالة خلال فترة حكمه سواء عن طريق شرائها أو صنعها بالبلاد أو في أحد الدّول الأوروبية. وتبرز أهمية هذا الأسطول في هذه الفترة إذا ما قارناه بأساطيل بلدان المغرب، ففي السّنات 1785-1787 التي عدّ فيها هذا الأسطول 38 مركبا، كان أسطول الجزائر يعد 13 وحدة مجهّزة بـ 218 مدفعا، في حين إمتلك طرابلس الغرب حوالي 14 قطعة حربية مجهّزة بـ 54 مدفعا.²

يتّضح لنا ممّا تقدم أنّ حجم أسطول الإيالة التونسية متواضع، فجل القطع البحرية تحمل مواصفات متوسطة، وهي في أغلبها سفن تعتمد على الشراع وعلى التّجديف في نفس الوقت ما يعبر عنه المراكب المختلطة (Les navires mixtes). وتتنحصر بالأساس في الأنواع التالية: الغليون والشباك، هذه القطع مدفعيتها لا تتجاوز 4 إلى 6 مدافع فهي معدة للنشاط القرصني أساسا. وفي المقابل لم تكن تمتلك من القطع الحربية ذات الحجم الكبير نسبيا أو المتوسط سوى خمس أو ست قطع من نوع فرقاطة وكروية، مجهزين فيما بين 20 إلى 48 مدفعا. وهذا يعود في حقيقة الأمر إلى أن مجال نشاط قرصنة الإيالة ينحصر في السواحل الإيطالية القريبة: بين صقلية، سردينيا ومالطا. إذ أنّ القطع الصّغيرة والسريعة والخفيفة على

¹الإمام رشاد، سياسة حمودة...، مرجع المذكور، الملحق رقم 4.

²- PANZAC (D), « Un défi interrompu... », op.cit., p. 41.

سطح الماء تفي بالغرض، لتصيب أهدافها القريبة. ففي نفس سنة 1785 التي كانت فيها إيالة الجزائر³ تمتلك ثمانية سفن كبيرة تحمل في مجموعها 204 مدفعا، لم تتمكن حكومة الباي من حيازة سوى ستة سفن كبيرة. في حين كان نصيب طرابلس الغرب لا يتجاوز السفينتين. فهذا التركيز على حيازة السفن الصغيرة ومتوسطة الحجم يفسر بقرب أهداف الإغارة، على عكس قراصنة الجزائر الذين يصل نطاق نشاطهم إلى مناطق بعيدة تطال جزر البليار وكتلونيا وتتجاوز مضيق جبل طارق، وهذا يحتاج إلى سفن حربية كبيرة قادرة على الإبحار في المياه العميقة ومجهزة بمدفعية قوية للرد أو الهجوم على السفن الحربية الأوروبية.

إن السفن المغاربية لم تكن تحمل من الخصائص ما يميّزها عن غيرها من بقية السفن الأوروبية أو الأمريكية غير السناجق التي تحملها. فجّل هذه السفن صنعت إما بأيدي التقنيين الأوروبيين في بلدان المغرب أو تمّ شراؤها من دور الصناعة بأوروبا، أو أخذت غنيمية في إحدى غزوات القرصنة. لذلك نجد أن أصناف السفن والمراكب المستعملة في أساطيل إيالات المغرب على إختلافها هي من نفس الأصناف الأوروبية المتوسطة. كما إن تعبئة أساطيل بلدان المغرب متواضعة في العموم إذا ما قورنت بنظيراتها الأوروبية، وهذه القطع أو الوحدات البحرية تخضع لمواصفات السفن المتوسطة الأوروبية في صنعها وفي مميزات التقنية والملاحية. وعلى هذا الإعتبار، صُنّفت أغلب هذه السفن المكونة لأساطيل بلدان المغرب إلى سفن مختلطة تعتمد على الأشرعة والمجاديف كقوة دفع. والثانية تعتمد على الأشرعة وحدها. إن صعوبة مطابقة التسميات والدلالات اللغوية بين أنواع السفن العربية والأوروبية. ويعدّ أحد التحديات التي تبرز أمامنا وذلك نظرا لعدم دقة التسميات العربية وتداخل التسميات الأوروبية وتعارضها. ممّا جعل أمر تحديد أسماء السفن ومواصفاتها الهيكلية والتقنية والبشرية أمرا عسيراً. إلا أنّ جلّ الدراسات تُجمع على أن أهم أنواع السفن المستعملة في إيالة تونس خلال القرون الثلاثة المتتالية 17 و18 و19 تنحصر في: السفن المجذافية وهي القادس والغليوطة. والسفن الشراعية التي تضم الأنواع التالية من السفن، السنبك والبينك والبارجة والدعومة والفرقاطة ومربع الأشرعة أو البولاكر.

لقد اعتمدت السفانة على المراكب ذات المواصفات المتوسطة خفيفة الحمولة وعلى السفن الدائرية المتسمة بإنخفاض السطح وقوة السرعة وضعف الغاطس الذي كانت أحجامه ونوعياته تتباين حسب طبيعة المراسي، وقد شكّلت هذه الخاصيات سمات سفانة النشاط القرصني على إمتداد القرنين السابع والثامن عشر، مما كان يسمح لها ببسر المناورة وبمجاهاة مختلف الظروف الملاحية وبالإفلات من ملاحقة السفن الأوروبية الضخمة. فالسفن الكبيرة يمكنها الإبحار طيلة السنة في حين إقتصرت فترة خروج السفن الصغيرة ومتوسطة الحجم على الفصول المعتدلة والحارة، أي ابتداءً من شهر ماي إلى غاية سبتمبر. وغالبا ما يكون الشمال وجهة المغامرين نحو صقلية وسردانيا إلى حدود نابولي أو إختيار وجهة ثانية نحو الشرق بإتجاه (Otrante وIacabre).⁴

تمكنت إيالة تونس من إمتلاك تقنيات تصنيع السفن وحققت عديد النجاحات في مشروعها التحديثي لقطع أسطولها الحربي وتويعه واعتماده بالأساس على سفن صغيرة ومتوسطة الحجم والخفيفة الوزن والمجهزة بالمدافع. الأمر الذي مكّنها من ضرب أهدافها بسهولة والعودة دون أن تتمكن منها سفن الأعداء. وقد لعبت الظرفية السياسية المتمثلة في فترة الحرب بين الدول الأوروبية دورا كبيرا في إنجاح هذا المشروع، لكن الأمور ستتغير بتغير موازين القوى في المتوسط بعودة الهدوء والسلم وستفرض الدول الأوروبية من جديد وعلى رأسهم إنقلازا نظاما جديدا في المتوسط يمنع بلدان المغرب من ممارسة النشاط القرصني ويحظر الاتجار بالعبيد وذلك بشن حملة اللورد إكسموث على المنطقة سنة 1816 ودك ميناء الجزائر بالمدافع وتدمير أسطولها الحربي ومحاصرة ميناء مدينة تونس حلق الوادي وفرض قراراتها وشروطها الجديدة على بايات تونس بالقوة.

البليو جرافيا:

المصادر:

- ابن ابي دينار محمد أبو القاسم، المؤنس في أخبار إفريقيا وتونس، تحقيق وتعليق محمد شمام، تونس، 1967.
- ابن أبي الضياف أحمد، إتحاف أهل الزمان بأخبار ملوك تونس وعهد الأمان، الدار التونسية للنشر، تونس، 1990، الأجزاء، 3-4-5-6-7-8.
- ابن خلدون عبد الرحمان، تاريخ العبر وديوان المبدأ والخبر في أيام العرب والعجم والبربر، القاهرة، 1967، 7 أجزاء.
- ابن منظور محمد، لسان العرب، دار احياء التراث، الجزء 14.

³ - نفس المقال، ص 42.

⁴ - أميلي حسن، المغاربة...، مرجع مذكور، ص 207-208.

- ابن يوسف محمد الصغير، المشرع الملكي في سلطنة أولاد حسين بن علي تركي، مخطوط دار الكتب الوطنية بتونس، عدد 18688.
- بيرم الخامس محمد، القطر التونسي في صفوة الاعتبار مستودع الأمطار والأقطار، تحقيق الدكتور علي الشنوفي عبد الحفيظ منصور ورياض المرزوقي، بيت الحكمة، 1989.
- السراج أبو عبد الله محمد (المعروف بالوزير)، الحلل السندسية في الأخبار التونسية، تونس، 1984.
- المالكي أبوبكر، رياض النفوس في طبقات علماء القيروان وإفريقية وزهادهم وعبادهم ونساجهم وسير من أخبارهم وفضائلهم وأوصافهم، الجزء الأول، نشر وتحقيق حسين مؤنس، القاهرة، 1951.
- EDMOND (Paris), *Le musée de marine du Louvre : des Navires a rames et à voiles*, J. ROTHSHILD. Editeur, Paris, 1883.
- DAN (Pierre), *Histoire de Barbarie et de ses corsaires*, 2ème édition, Paris, 1949.
- PLANTET (E), *Correspondance des beys de Tunis et des consuls de France avec la cour 1577-1830*, Paris, 1899.
- PEYSSONEL (J.A), *Voyage dans les Régences de Tunis et d'Alger*. Ed, Le découverte, Paris, 1987.

المراجع:

- الإمام رشاد، التفكير الاصلاحى في تونس في القرن التاسع عشر الى صدور قانون عهد الأمان، دار سحنون للنشر والتوزيع، تونس، 2010.
- سياسة حمودة باشا في تونس 1782-1814، منشورات الجامعة التونسية، تونس، 1980.
- سيرة مصطفى بن إسماعيل، وزارة الشؤون الثقافية، تونس، 1981.
- أميلي حسن، المغاربة والمجال البحري خلال القرنين 17 و18م، أطروحة دكتوراه الدولة، كلية الآداب المحمدية، 2001.
- مسألة الجهاد البحري بين القرصنة المشروعة ولصوصية البحر في تاريخ المغرب، كلية الآداب المحمدية، 1999.
- الجهاد البحري بمصّب أبي رقرق خلال القرن السابع عشر، رسالة ر. د.ع، الرباط، 1989.
- بشروش توفيق، موسوعة مدينة تونس، مركز الدراسات والبحوث الاقتصادية والاجتماعية، تونس، 1999.
- جمهورية الدايات في تونس 1591-1675، شركة " أوربيس " للطباعة، تونس، 1992.
- بروكلمان كارل، تاريخ الشعوب الاسلامية، نقله إلى العربية بنيه امين فارس ومنير البعلبكي، دار العلم للملايين، بيروت، 1993.
- بنبلغيث الشيباني، الجيش التونسي في عهد المشير محمد الصادق باشا باي 1859-1882، منشورات مؤسسة التميمي للبحث العلمي والمعلومات وكلية الآداب والعلوم الانسانية جامعة صفاقس، زغوان-صفاقس، 1995.
- بحوث ودراسات في تاريخ تونس الحديث والمعاصر، الأطلسية للنشر، تونس، 2001.
- أضواء على التاريخ العسكري في تونس من 1837 إلى 1917، مكتبة علاء الدين، صفاقس، 2003.
- بوشارب أحمد، قرصنة المحيط الأطلسي، أوكاد للنشر، المغرب، 1998.
- تأليف جماعي، بنزرت تاريخ وذاكرة، تعريب حمادي الساحلي، الشركة التونسية للنشر، تونس، 2002.
- التبيني محي الدين، المصادر الوثائقية لدراسة العلاقات بين إيالة تونس والمدن- الدول الايطالية خلال الفترة الحديثة (1748-1861)، مذكرة الماجستير في التاريخ الحديث، كلية العلوم الانسانية والاجتماعية بتونس، 2004-2005.
- تشابجي عبد الرحمان، المسألة التونسية والسياسة العثمانية 1881-1913، ترجمة عبد الجليل التميمي، الشركة التونسية لفنون الرسم، تونس، 1973.
- جلول ناجي، الرباطات البحرية بافريقية في العصر الوسيط، السلسلة التاريخية عدد 9، تونس، 1999.
- جتتين أنيلا، خير الدين باشا التونسي من خلال وثائق تونسية وتركية نادرة، ترجمة مصطفى السنتي، مطبعة أوربيس، الطبعة الاولى، تونس، 2005.
- الدالي حمادي، المشاركة التونسية في حرب القرم (1854-1856)، رسالة الدراسات المعمقة في التاريخ، كلية العلوم الانسانية والاجتماعية بتونس، 1994-1995.
- رودلفو ميكالي، طرابلس الغرب تحت حكم أسرة القرماني، تعريب طه فوزي، مطبعة لجنة البيان العربي، القاهرة، 1961.

3. INTERNATIONAL OTTOMAN & TURKISH RESEARCH CONFERENCE IN 7 CONTINENTS

- زيادة خالد، اكتشاف التقدم الأوروبي، دراسة في المؤثرات الأوروبية على العثمانيين في القرن الثامن عشر، دار الطليعة، بيروت، 1981.
- السليمي سناء، ميناء طرابلس الغرب في عهد الاسرة القرمانلية 1711-1835، شهادة الدراسات المعمقة في التاريخ الحديث، كلية العلوم الانسانية والاجتماعية بتونس، 2001-2002.
- الضيقة حسن، دولة محمد علي والغرب، الاستحواذ والاستقلال، المركز الثقافي العربي الدار البيضاء، الطبعة الاولى، المغرب، 2002.
- الطويل امحمد سعيد، البحرية الطرابلسية في عهد يوسف باشا القرمانلي، دار الكتاب الجديد المتحدة، الطبعة الاولى، بنغازي- ليبيا، 2000.
- عبد السلام أحمد، مواقف اصلاحية في تونس قبل الحماية، الشركة التونسية للتوزيع، الطبعة الأولى، تونس، 1987.
- عبد المولى محمود، مدرسة باردو الحربية، الدار العربية للكتاب، ليبيا-تونس، 1977.
- عبيد منير، دور وكلاء وقناصل الإيالة التونسية بإستانبول وطرابلس ومالطة على ضوء رسائلهم 1830-1881، أطروحة الدكتوراه الموحدة، كلية العلوم الإنسانية والاجتماعية بتونس، 1995.
- عمر علي إسماعيل، انهيار الأسرة القرمانلية في ليبيا 1795-1835، طرابلس، 1966.
- فلنزي لوست، المغرب العربي قبل احتلال الجزائر 1790-1830، سراس للنشر، تونس، 1994.
- فليت كات، التجارة بين أوروبا والبلدان الاسلامية في ظل الدولة العثمانية، تعريب أيمن الأرنمازي، مكتبة العبيكان، الطبعة الأولى، الرياض، 2004.
- ACERRA (Martine), "L'Arsenal, Pivot de la Puissance maritime", in, *La puissance maritime, acte du colloque international*, Paris, 2001, pp. 435-441.
- BELHAMISSI (Moulay) *Histoire de la marine algérienne 1516-1830*, Alger, 1986.
- *Marine et marins d'Alger: 1580-1830*, 3 volumes, Alger, 1996.
- BEZARD (Y) *Fonctionnaires maritimes et coloniaux sous Louis XIV*, Paris, 1932.
- BOUBAKER (Sadok) *La Régence de Tunis au XVIIIe siècle, ses relations commerciales avec les ports de l'Europe méditerranéenne: Marseille et Livourne*, Zaghuan, 1987.
- BOUDRIOT (J) *Le vaisseau de 74 canons, Traité pratique de l'art naval*, 4vol, Quatre-seigneur, Grenoble, 1973-1974.
- BRAUDEL (Fernand), *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, 6édition, Armand Colin, Paris, 1985.
- BREARD (V. Ch), *La navigation des galères du Ponant, de Roche Fort à Rouen*, 1893.
- CHATER (Khelifa), *Dépendance et mutations précoloniales, la Régence de Tunis de 1815 à 1857*, Tunis, 1984. pp. 232-250.
- CROUZET (François), « Puissance maritime et blocus », in, *La puissance maritime, Actes du colloque international*, Paris, 2004, pp. 467-477.
- MARIN (Catherine), « Vers une laïcisation de la puissance maritime aux XVIIe et XVIIIe siècles », In, *La puissance maritime, Actes du colloque international*, Paris, 2004, pp. 290-306.
- PANZAC (Daniel), *Les corsaires barbaresques, la fin d'une épopée 1800-1820*, CNRS, Paris, 1999, p. 40-43.
- «Un défi interrompu: les flottes de commerce du Maghreb au début du XIX siècle» in, *Les Cahiers de Tunisie*, N° 56, 1993, p. 69-70.
- « La régence de Tunis et la mer à l'époque d'Hammouda Pacha Bey (1782-1814) », in, *Les Cahiers de Tunisie*, N° 165, 1930, p. 76.
- VILLIERS (Patrick), « Le rôle de la course et de la contre-course dans le développement et le déclin des puissances maritimes européennes (1560-1815) », In, *La puissance maritime, Actes du colloque international*, Paris, 2004, pp. 443-465.

THE STRUCTURE OF THE RELIGIOUS APPARATUS IN THE STATE OF TRIPOLI - THE LEVANT AND ITS IMPACT ON SOCIAL AND ECONOMIC LIFE (1281-1332 A.H.-1864-1914 A.D.)

Lina Khorbatly Adib

Dr., Lebanese University, Lebanon

Summary

The religious apparatus in the state of Tripoli-Sham formed a class of scholars that included senior officials in mosques, schools, and scribes. This class produced the most important religious families that obtained the most important positions and jobs in the state. Where they formed the most prominent local forces throughout the eighteenth century, these religious families stood in the position of mediator between the authority and the local community, and relied on the Ottoman Sultanate to develop its capabilities and develop its status, so the relations of those families were characterized by a comprehensive nature, as we see that they have penetrated most institutions Starting from the neighborhood, down to the crafts, the organizations of the Sufi orders, the honorable gentlemen, and the endowment institutions.

The religious sector, through the positions of fatwas, the judiciary, and the secretariat of mosques, constituted one of the areas of expression of local authority in all the provinces of the Ottoman Sultanate. On the Court of Commerce, and thus, the religious institution was an essential part of the apparatus of the Ottoman Sultanate, which in fact constituted the window of the ruling institution on society through its legal and educational functions.

Keywords: Ifta - the legal ruler - mosques - endowments - preacher - Sufism - authority - scribes - gentlemen of supervision - the Sultanate

هيكلية الجهاز الديني في ولاية طرابلس - الشام و أثره على الحياة الاجتماعية و الاقتصادية

(١٢٨١ - ١٣٣٢ م ١٩١٤ - ١٨٦٤ هـ)

المخلص

شكّل الجهاز الديني في ولاية طرابلس- الشام طبقة من العلماء ضمّت كبار موظفي المساجد والمدارس و الكتاتيب، أفرزت هذه الطبقة أهم العائلات الدينية التي حصلت على أهم المناصب و الوظائف في الولاية، لقد حرصت تلك العائلات على نسبها فبرزت في المجتمع محافظة على بنيتها، متماسكة، حيث شكّلت أبرز القوى المحلية طيلة القرن الثامن عشر، لقد وقفت تلك العائلات الدينية في موقع الوسيط بين السلطة و المجتمع المحلي، و اعتمدت على السلطنة العثمانية في تنمية قدراتها و تطوير منزلتها، فأنتصفت علاقات تلك العائلات بطابع الشمولية، إذ نراها قد تغلغت في اغلب المؤسسات بدأً من الحيّ وصولاً الى الاصناف الحرفية و تنظيمات الطرق الصوفية و السادة الاشراف و المؤسسات الوقفية.

شكّل القطاع الديني عبر مناصب الافتاء و القضاء و امانة المساجد إحدى مجالات التعبير عن السلطة المحلية في كافة الولايات التابعة للسلطنة العثمانية، نرى ان الحاكم الشرعي قام بمهام عديدة و متنوعة و متنشعبة لقد قام بدور قاضي الاحوال الشخصية، و بت في القضايا المستعجلة و اشرف على محكمة التجارة، و بهذا فأل المؤسسة الدينية كانت جزءاً اساسياً من جهاز السلطنة العثمانية التي شكّلت في الواقع نافذة المؤسسة الحاكمة على المجتمع عبر وظائفها القانونية و التعليمية.

3. INTERNATIONAL OTTOMAN & TURKISH RESEARCH CONFERENCE IN 7 CONTINENTS

الكلمات المفتاحية: الافتاء- الحاكم الشرعي - المساجد - الاوقاف - الواعظ - التصوف- السلطنة- الكتاتيب - السادة
الاشراف- السلطنة

THE DEATH PENALTY CONTROVERSY IN OTTOMAN TUNISIA: THE LOCAL (1870-1857) CIRCUMSTANCE AND THE GLOBAL CONTEXT

Mohamed El Bechir Rezgui

Jendouba University, Tunisia

Summary

The debate on the abolition of the death penalty is linked to fundamental concepts such as human rights and freedom, in particular modernity and the advancement of peoples. Therefore, the mere fact of raising the debate about the possibility of preventing execution is an essential step in the field of modernity. This article permeates a fundamental issue: is the prevention of executions a human option or a political bet subject to internal and external power relations and influence?

We traced the articulations of this problem by adopting three explanatory models taken from the history of the Tunisian country during the 19th century. The first performance in 1857, which resulted in the proclamation of the Fundamental Pact. The second stage is around 1865, when the Raied Al-Tounsi publishes many articles on the death penalty and the importance of preventing it, and conveys the debate in Europe on the question of whether or not to prevent this punishment. And thirdly, the second death sentence which took place in 1870 in the presence and under the supervision of Khair al-Din himself, who is the direct minister. What has changed since the year 1857 (the proclamation of the fundamental pact and the councils and constitution that followed) and the year 1865 when the Raied Al-tounsi did not hide his penchant for preventing this punishment, and the year 1870 when the authority was pleased to implement this sentence in the public square despite the lack of sufficient evidence?

It became clear to us that one cannot understand the death penalty in Tunisia in the second half of the 19th century without understanding the nature of internal networks of influence and global power relations. The first death sentence was used to justify the release of the Security Pact, which is a European (mainly English) bet to grant freedom of movement to Europeans, in particular land ownership. From the era of security, the councils and the constitution emerged, and the agents of the Tunisian state began, the most important of whom was Mustafa Khazindar. Through the state newspaper (Al-Raed Al-Tunisian), he participated in a profound European debate on the importance of preventing the death penalty. Many translated articles were edited and quoted by Al-Raed Al-Tunisi, especially in 1865, that is, with the end of Ali bin Ghadhahm's revolution.

The second death penalty was accompanied by profound changes that concerned the most important state agents and the structure of the Tunisian administration, with influential movements between the Mediterranean, Europe and the Atlantic. The state adopted the simplest solution to avoid any crisis or "confusion" in the language of the documents with the start of the reduction of the influence of Mustafa Khazindar in favor of Khair ad-Din, newly appointed as minister direct (1870). This position began to take over the powers of the position of Grand Vizier until the year 1873, when Khaznadar was permanently removed from any position and political influence. Moreover, the defeat of France against Prussia and the beginning of the unification of Germany represented the beginning of a change in political geography on the scale of Europe and the Mediterranean: with the completion of Italian and then German unity, many voices were raised for the redistribution of influence in the Mediterranean.

This article shows us the beginning of a voluntary and calculated withdrawal of England from the long and bitter struggle between her and France for the possession of influence in the Tunisian country. This punishment is based on complex internal and external balances and not on a human rights approach. This is of course without neglecting the reformist spirit of Raied Al-tounsi during the decade of the 1960s. Thus, the nature of international conflicts contributed to the reduction of practices reformers in the Tunisian country, and the year 1881 represented only one fundamental result of an intense process of redistribution of the cards, which began in 1870.

Keywords: Ottoman Tunisia, execution, 19th century, reforms, foreign competition

جدل عقوبة الإعدام في تونس العثمانية: الظرفية المحلية والسياق العالمي (1857-1870)

الملخص

ارتبط الجدل حول منع عقوبة الإعدام بمفاهيم أساسية مثل حقوق الإنسان والحريّة وخاصّة الحادثة ورقّي الشعوب. إذا يُعدّ مجرد طرح النقاش حول امكانية منع الإعدام هو خطوة أساسية في حقل الحادثة. تتخلّل هذا المقال إشكالية أساسية وهي: هل يعدّ منع الإعدام خياراً إنسانياً أم رهاناً سياسياً خاضعاً لتوازنات القوّة والنفوذ الداخليّة والخارجيّة؟

تتبعنا مفاصل هذه الإشكالية عبر اتّخاذنا ثلاثة نماذج تفسيرية من تاريخ البلاد التونسية خلال القرن التاسع عشر. عملية الإعدام الأولى سنة 1857 والتي تسببت في إعلان عهد الأمان. المرحلة الثانية في حدود 1865 حيث حرّر الرائد التونسي مقالات عديدة حول عقوبة الإعدام وأهمية منعها ونقلت الجدل الموجود في أوروبا حول منع هذه العقوبة من عدمه. وثالثاً عقوبة الإعدام الثانية التي وقعت سنة 1870 بحضور وإشراف خير الدين نفسه وهو الوزير المباشر. ما الذي تغيّر من سنة 1857 (إعلان عهد الأمان وما استتبع ذلك من مجالس ودستور) وسنة 1865 حيث لم يخفي الرائد التونسي ميله لمنع هذه العقوبة، وسنة 1870 حيث أُرقت السلطة نفسها على تنفيذ هذه العقوبة في ساحة عامّة رغم عدم وجود الإثباتات الكافية؟

تبيّن لنا أنّه لا يمكن لنا فهم عقوبة الإعدام في البلاد التونسية خلال النصف الثاني من القرن 19 بدون فهم طبيعة شبكات النفوذ الداخليّة وتوازنات القوّة العالميّة. وُظفت عقوبة الإعدام الأولى لتبرير تحرير عهد الأمان وهو رهان أوروبيّ (انجليزي بالأساس) لمنح حرية الحركة للأوروبية وخاصة تملك الأراضي. انبثق عن عهد الأمان المجالس والدستور وبدأ أعوان الدولة التونسية وأهمهم مصطفى خزندار، وعبر صحيفة الدولة (الرائد التونسي) المشاركة في جدل عميق أوروبيّ حول أهمية منع عقوبة الإعدام. حُزرت ونقلت مقالات مترجمة عديدة بالرائد التونسي خاصة سنة 1865، أي مع نهاية ثورة علي بن غداهم.

تشابكت عقوبة الإعدام الثانية مع تغيّرات عميقة شملت أهمّ أعوان الدولة وبنية الإدارة التونسية مع تحولات مؤثّرة بين المتوسط وأوروبا والأطلسي. اعتمدت الدولة الحلّ الأسهل لتجنّب أي أزمة أو "الحيرة" بلغة الوثائق مع بداية تقليص نفوذ مصطفى خزندار لصالح خير الدين المعين حديثاً في منصب الوزير المباشر (1870). بدأ هذا المنصب يستحوذ على صلاحيّات منصب الوزير الأكبر إلى حدود سنة 1873 تاريخ العزل النهائي لخزندار عن كل وظيفة ونفوذ سياسي. مثّلت، إلى جانب ذلك، هزيمة فرنسا أمام بروسيا وبداية توحيد دولة ألمانيا بداية تغيّر الجغرافيا السياسية على مستوى أوروبا والمتوسط، فمع اكتمال الوحدة الإيطالية ثم الألمانية برزت أصوات عديدة حول إعادة توزيع النفوذ في المتوسط.

بيّن لنا هذا المقال بداية انسحاب طوعيّ ومحسوب من إنجلترا من الصراع الطويل والمرير بينها وبين فرنسا على حيازة النفوذ في البلاد التونسية، ولقد انتبهنا لهذا الأمر عبر مقارنة موضوعة مسألة الإعدام (القصاص) خلال فترات مختلفة من سنة 1857 إلى سنة 1870. ولهذا تناول الفاعلون السياسيون هذه العقوبة استناداً إلى توازنات معقّدة داخلية وخارجية لا عبر مقارنة حقوقية إنسانية، هذا بالطبع دون إهمال النفس الإصلاحي للرائد التونسي خلال عقد ستينات القرن 19. ساهمت إذا طبيعة الصراعات الدوليّة في تقليص الممارسات الإصلاحيّة بالبلاد التونسية، ولم تمثّل سنة 1881 إلا نتيجة أساسية لعملية خلط أوراق شديدة بدأت سنة 1870.

الكلمات المفتاحية: تونس العثمانية، الإعدام، القرن 19، الإصلاحات، التنافس الأجنبي

المقدمة

يمثل الحكم بالإعدام عملية قتل متعمد ناتجة عن حكم صادر عن محكمة مكونة بشكل نظامي ووفقاً لقواعد المحاكمة العادلة¹. ودائماً ما كانت هذه العقوبة تثير جدالاً واسعاً بين السياسيين والمفكرين². ارتبط الجدل حول منع عقوبة الإعدام بمفاهيم أساسية مثل حقوق الإنسان والحرية وخاصةً الحداثة ورفي الشعوب³. إذا يُعدّ مجرد طرح النقاش حول امكانية منع الإعدام هو خطوة أساسية في حقل الحداثة.

تتخلّل هذا المقال إشكالية أساسية وهي: هل يعدّ منع الإعدام خياراً إنسانياً أم رهاناً سياسياً خاضعاً لتوازنات القوة والنفوذ الداخليّة والخارجية؟

تتبعنا مفاصل هذه الإشكالية عبر اتّخاذنا ثلاثة نماذج تفسيرية من تاريخ البلاد التونسية خلال القرن التاسع عشر. عملية الإعدام الأولى سنة 1857 والتي تسببت في إعلان عهد الأمان. المرحلة الثانية في حدود 1865 حيث حرّر الرائد التونسي مقالات عديدة حول عقوبة الإعدام وأهمية منعها ونقلت الجدل الموجود في أوروبا حول منع هذه العقوبة من عدمه. وثالثاً عقوبة الإعدام الثانية التي وقعت سنة 1870 بحضور وإشراف خير الدين نفسه وهو الوزير المباشر. ما الذي تغيّر من سنة 1857 (إعلان عهد الأمان وما استتبع ذلك من مجالس ودستور) وسنة 1865 حيث لم يخفي الرائد التونسي ميله لمنع هذه العقوبة، وسنة 1870 حيث أُرقت السلطة نفسها على تنفيذ هذه العقوبة في ساحة عامة رغم عدم وجود الإثباتات الكافية؟

إعدام وعهد أمان (1857)

مثلّ إعدام يهودي سبب الذات الإلهية السبب المباشر لكتابة عهد الأمان⁴. ولكن السياق الدولي كان مناسباً لإعادة توزيع أوراق النفوذ في البلاد التونسية سواء بإعدام اليهودي أو بغير ذلك من الأسباب⁵. وقد انتبه الصدر الأعظم مصطفى رشيد باشا إلى الضغوطات الدولية التي تعيشها الإيالة في رسالة له إلى الباي بتاريخ 25 أكتوبر 1857 حيث يقول أن "سبب قتل اليهودي الذي أعدم أخيراً بطرفكم قد أسنده الأوروبيين بزعمهم للتعبّات الدينية، ووقع بسبب ذلك القيل والقال"⁶. وتثير شخصية اليهودي الذي قُتل وكان سبباً في كتاب عهد الأمان الشكوك. فقد كان "يخدم على كرطون للقايد نسيم رئيس اليهود"⁷، نفس القايد نسيم الذي نصح الباي بمضاعفة المجبي قبيل ثورة 1864، وهو نفسه الذي هرب بجزء من ميزانية

¹ <https://www.amnesty.be/campagne/peine-mort/peine-mort/article/definition-peine-mort#:~:text=Qu'est%20ce%20la,aux%20r%C3%A8gles%20du%20proc%C3%A8s%20C3%A9quitable>.

شوهه في 2023/02/10، الساعة 8 و39 دقيقة.

² Luigi Delia, « La peine de mort dans l'Encyclopédie et ses suppléments », *Revue Française d'Histoire des Idées Politiques*, 2012/1, (N° 35), pp. 93-107.

³ Adrien Donneaud, « Peine de mort et droits de l'homme entre enjeu géopolitique et impératif éthique », *Études sur la mort*, 2012/1 (n° 141), pp.9-24.

⁴ فرض على المغرب الأقصى سنة 1856 أي قبل سنة من كتابة عهد الأمان معاهدة بينها وبين بريطانيا. وتتشارك أهم فصول هذه المعاهدة مع فصول محورية وردت في عهد الأمان وخاصة منها ما يهتم بالتجارة وبتملك الأجانب للأرض والعقار. وفيها تعترف المغرب "بحرية تنقل الرعايا البريطانيين واستقرارهم بمختلف أرجاء البلاد المغربية...امكانية التدخل في فض النزاعات القانونية كلما اضطّر الرعايا البريطانيون إلى المثول أمام القاضي". ومن وجهة نظر بريطانيا وهي الدولة الأوروبية الوحيدة التي اتّخذت مبادرات للقيام بالإصلاح في المغرب بين 1855 و1885، فإن المخزن مطالب بضرورة السماح للأجانب بالحق في ملكية الأراضي والعقارات، غير أن السلطان لا يمكنه تقديم أي تنازل بخصوص هذه النقطة الحساسة جداً دون أن يعرض بها سلطته إلى الخطر". أنظر: خالد بن الصغير، "الاستراتيجيات الاقتصادية والإصلاحات الليبرالية في المغرب ما قبل الاستعمار"، ضمن: الحركات الإصلاحية وإصلاح نظم الدولة في بلدان المغرب خلال القرنين التاسع عشر والعشرين، إشراف: أوديل مورو، ترجمة: خالد بن الصغير، دار أبي رقراق، 2014، صص. 97-115، ص. 107-110. وخلال نفس السنة، أي 1856، طبقت إصلاحات ببلاد الشام أهمها "المساواة في الحقوق والواجبات بين الطوائف المختلفة (من ضمنهم المسيحيين)". أنظر: عبد الله حنا، "الطائفة والطبقة والوطنية في تاريخ سورية الحديث والمعاصر"، ضمن: المسألة الطائفية وصناعة الأقليات في الوطن العربي (مجموعة مؤلفين)، المركز العربي للأبحاث ودراسة السياسات، الدوحة/بيروت، 2017، صص. 747-798، ص. 761.

⁵ أعرب القنصل الإنجليزي ريتشارد وود في رسالة له إلى وزارة خارجية بلاده بتاريخ 2 أكتوبر 1856، أي قبل سنة من إعدام اليهودي وإثارة مسألة كتابة عهد الأمان، عن قلقه من غياب دستور أو وثيقة مدنيّة مكتوبة تحدّ من الحكم المطلق، ووجود نظام جبائي جائر وفساد كبير على مستوى التصرف في المؤسسات العمومية ونظام قضائي فاسد ومخالف للأصول المتعارف عليها بالمجتمعات المتحضرة، وتواصل احتكار الدولة للعديد من القطاعات وخصوصاً في مجال التجارة. أنظر: عيد المجيد الجمل، "أزمة النصف الثاني من القرن التاسع عشر بالمغرب الأقصى وتونس وردود فعل بريطانيا العظمى"، ضمن: الأزمات في تاريخ المغرب الكبير، جمع البحوث وقدم لها: ميروك الباهي، مركز الدراسات والبحوث الاقتصادية والاجتماعية/ كلية الآداب والعلوم الإنسانية بصفافس، تونس/صفافس، 2011، صص. 191-209، ص. 204-205. كما أبرز خلال نفس الفترة المخزن المغربي لمجموعة من القوانين السياسية والتجارية. أنظر: خالد بن الصغير، المغرب وبيروت العظمى في القرن التاسع عشر (1816-1893) عن رغبته في تغيير (1886)، منشورات كلية الآداب والعلوم الإنسانية بالرباط: جامعة محمد الخامس، المغرب، 1997، ص. 61-113.

⁶ الصندوق: 117/1 المرف: 390 مكرّر، و. 1.

⁷ الاتحاف، الجزء الرابع، ص. 259.

البلاد التونسية بُعيد اندلاع ثورة 1864⁸. وكان مصطفى خزندار مُعارضاً لقتل اليهودي بسبب "ما يطلبه الوقت من السياسة"، ولكن الفقهاء المالكيين بالمجلس الشرعي "رأواها من المسائل التي تُوجب القتل بلا استثناء"، رغم أن اليهودي أنكر ما نُسب إليه وخاصة وأنه "في المذهب الحنفي أن الإنكار في أمثال هذه النوازل توبة"، وأعدم اليهودي في 24 جويلية 1857⁹. وقد لاحظ أهل الحاضرة "الاستعجال في نفوذ الأمر بالقتل بل والحرص عليه"¹⁰.

تُخبرنا رسالة مهمة من وزير الخارجية الفرنسي إلى قنصل فرنسا بتونس بتاريخ 20 جويلية 1857 عن طبيعة الضغوطات المُسلطة على البلاد التونسية قُبيل وبعيد إعدام اليهودي، خاصة "التسريح لجميع الخلق أن يملكون العقارات مثل أهل البلد"¹¹. ولهذا حُرر عهد الأمان في 9 سبتمبر 1857 متضمنًا النقطة الحادي عشر وهي أن "الوافدين على إبلتنا من سائر أتباع الدول لهم أن يشتروا سائر ما يملك من الدور والأجنّة والأرضين مثل سائر أهل البلاد بشرط أن يتبعوا القوانين المرثية..."¹².

أبرزت نازلة قتل اليهودي اختلاف المصالح الفرنسية/الإنجليزية في تونس حيث أن "الوزراء الانقليز لم يكونوا على رأي واحد في هاته النازلة"، وقنصل إنجلترا بتونس أبرز امتعاضه تجاه مترجم القنصلية الفرنسية، كما أن قنصل "الفرنسيين والانكليز وإن كانوا توافقوا في هاته النازلة فقصدهم مختلف تماما، امباسادور (قنصل) فرنسا فإنه يُخاصم كما تُخاصم دائما فرنسا لشرفها على شأن التمدّن ومساعدة الأديان، وأما امباسادور الإنكليز فإنه استنبت (انتهم) هاته الفرصة لعكس باي تونس الذي هو مُعاهد صحيح وصادق ومحَبّ للدولة الفرنسية"¹³. ويبيّن لنا مقال صحفي صدر في فرنسا وعي الدولة الفرنسية بصعوبة تطبيق القوانين الجديدة حيث "يلزم الوقت اللازم لكي يحصل الأجنية وأهل البلاد على ثمره ذلك. والأصعب في جميع ذلك ليس هو تحرير التراتيب بل الفعل بهم لأن عندما يصدر الإذن للجمهور بالعمل بهذه التراتيب تبدي (تبدأ) المعركة بين التراتيب الجديدة والعادة الجارية من زمن طويل"¹⁴.

تُبرز لنا وثيقة مهمة حُررت قُبيل وفاة محمد باي طبيعة العلاقة المتوترة بين محمد باي وقنصل فرنسا¹⁵. فقد ورد في ترجمة رسالة قنصل فرنسا إلى وزير الأمور الخارجية التونسي بتاريخ 22 جويلية 1859 أن رجل جزائري تحت الحماية الفرنسية قاطن بمدينة تونس منذ 10 سنوات "رُمي في سجن أحد قواد تونس الذي لم يجهل أنه فرنسي وقدموا به إلى تونس وسُجن بإذن من الباي"، وهو رجل فرنسي بمقتضى جواز سفره الذي بيده". ولما طلب القنصل الفرنسي مُقابلة محمد باي رُفض طلبه رغم "العادة الجارية من الملك قبله منذ عشرين سنة"، و"امتنع من مُقابلة رسول سلطان الفرنسيين"، وقد أكّدت

⁸ عادل الكوكي، مصطفى خزندار: دراسة بيوغرافية واقتصادية (1837-1878)، دار المسيرة، تونس، 2021، ص. 223.

⁹ الإتحاف، الجزء الرابع، ص. 259.

تُحيلنا نازلة قتل اليهودي قبل عهد الأمان وهو "كرارسي" نسيم شمامة بحادثة مهمة وقعت في خضمّ الهجمة القنصلية الفرنسية تجاه مصطفى خزندار. فقُبيل اندلاع ثورة 1864، قُتل الباش حانبه حسونه أمير لواء ابن الباش حانبه عبد الوهاب أمير لواء في 4 نوفمبر 1863 "قصاصا في نفس محرّمة قتلها ظلما وعدوانا" حيث قتل الحاج محمد الخباري كراسي مصطفى خزندار. وقال بعض الأوروبيين عن حادث القتل "أترعمون أن قانونكم مبني على التسوية... وهذا رجل من أكابر دولتكم وهو باش حانبه قتل رجلا ضعيفا... فحن الآن ننتظر ما تدعون من التسوية في الحكم"، ثم "رام المحكوم عليه فداء نفسه بأكثر من الدية وامتنتع أم المقتول وعصبته من قبول ذلك، وحاول الوزير الصلح في النازلة لمكان محبة الباي في حسونة باش حانبه... لا وجه لعفو الباي أيضا إذ الحق في ذلك لغيره وهم الأولياء فلزمه أن يأمر بنفوزه. واقتص منه خارج باب رادس على الكيفية العسكرية (أي رميا بالرصاص) وسكن ما كان يُسمع في النازلة من دويّ الأفرنج وغيرهم. وهذا من ثمار عهد الأمان والقانون وحماية المجلس الأكبر لحقوق السكان". أنظر: الإتحاف، الجزء الخامس، ص. 120-122.

تُحيلنا هذه النازلة، حسب رأينا، إلى الدور الذي حُسر فيه "كرارسي" خزندار مثل "كرارسي" شمامة وهو لعب دور وقود لمحركة الصراع على الهيمنة على دوليب الدولة في الإيالة. وقد تفادت السلطة التونسية أمرا خطيرا هنا وهو مدى قدرتها على تطبيق مُخرجات عهد الأمان/دستور 1861 على عون مهم من أعوان الدولة قتل كراسي رجل النظام القوي. فالقاتل على علاقة قوية مع الباي، والمقتول هو سائق الوزير الأكبر. اختارت السلطة هنا تطبيق حكم الإعدام لحماية للقانون وما يمكن أن ينجّر عن تجنّب القصاص وخوفا من تريض القنصل الفرنسي بالقانون الرافض له أصلا، ولكن بعد أشهر قليلة من هذا الحادث، اضطرت السلطة التونسية أن تُوقف العمل بعهد الأمان/الدستور.

¹⁰ الإتحاف، الجزء الرابع، ص. 260.

¹¹ نفس المصدر، ص. 265.

¹² نفس المصدر، ص. 270.

¹³ السلسلة التاريخية. الصندوق عدد 71. الملف عدد 847 مكرّر. و. 10. (1 أوت 1857)

¹⁴ السلسلة التاريخية. الصندوق عدد 71. الملف عدد 847 مكرّر. و. 11. (25 أوت 1858)

¹⁵ تعرّض محمد باي وزمانه للظلم حتى من الأسطوغرافيا التونسية. تقول الأستاذة ليلي بليلي أنّ محمد باي كان "أشيا بما في كل الكلمة من المعاني، فاشتمت طريقته في العمل بالتسرّع والحكم على الوقائع وفقا لتقديراته الخاصة التي غالبا ما تكون ضيقة"، وحرص هذا الباي على "تفكيك الجيش وتخفيف الضرائب، بدعى أن هذه التدابير من شأنها توفير المزيد من المزارعين". أنظر: ليلي تميم بليلي، "الإصلاحات السياسية والحياة الخاصة في بلاطات البايات بتونس في القرن التاسع عشر (1830-1881)"، ضمن: الحركات الإصلاحية وإصلاح نظم التولة في بلدان المغرب خلال القرنين التاسع عشر والعشرين، إشراف: أوديل مورو، ترجمة: خالد بن الصغير، دار أبي رقرق، 2014، صص. 117-149، ص. 135.

الوثيقة على "التعدّي المهّم الذي صدر من الباي على حرم ومقام رسول فرانس بل على فرانس بذايتها... لأنّ الباي كم من مرّة يشكر فضل فرانس ويعترف بمحبّته لها وجميلها عليه"¹⁶.

مثّلت نازلة الإعدام الأولى قاذح الإعلان عن الإصلاحات وكتابة عهد الأمان، المرفوضة ضمنياً من فرانس المدّعة من إنجلترا. وقد أجمت هذه المسألة الصراع الفنصلي على حيازة النفوذ في البلاد التونسية وانحيازاً مكشوفاً لعدد من أعوان الدولة المتنفّذين وأهمّهم مصطفى خزندار إلى جانب إنجلترا. ولك يكن هذا الأمر هيناً على فرانس. لكن عندما نضع عمليّة الإعدام هذه في سياقها الدولي فقد كانت مجرد قاذح لرهانات طُرحت سلفاً وفُرضت على البلاد التونسية (وغيرها من البلدان العربية والإسلامية مثل المغرب الأقصى والامبراطورية العثمانية) والهدف الأهمّ هو السماح للأوروبيين بتملّك الأراضي.

الرائد التونسي ومشاريع منع الإعدام

مثّلت صحيفة الرائد التونسي منبرا أساسياً لإعلان مشاريع أعوان الدولة في مقدّمهم مصطفى خزندار. تضمّنت الصحيفة مقالات عديدة منحازة لإنجلترا ومشاريعها لا في تونس فقط بل في مُجمل العالم من قبيل زراعة القطن، الحرب الأهلية الأمريكية واتّباع الانحياز الإنجليزي للشمال، معرضة حرب المكسيك المحتلّة من قبيل فرانس، دعم حرب غاريبالدي ضدّ الوجود الفرنسي في إيطاليا عموماً وفي روما خصوصاً.

طرح الرائد التونسي موضوع منع عقوبة الإعدام في أعداد كثيرة. حيث بيّن حرص عدد من السياسيين في أوروبا على إبطال القصاص، معتمدين على حجّة أساسية وهي أن ليس للإنسان قتل أخيه الإنسان "وإن كان من أقبح المجرمين". فمن يؤمن باليوم الآخر وما يشتمل عليه من جزاء وعقاب غير مطالب بإنزال القصاص بالقاتل في الدنيا، مع إمكانية أن يتوب المجرم إن بقي على قيد الحياة و"يُصلح سيرته". برز رأي آخر مقابل هذا الطرح وهو أنّ لكل جماعة الحقّ في الدفاع عن نفسها بالدفاع عن أنفسهم وإزالة كلّ ضرر والموصل إليه "حتى يكون ذلك عبرة للغير وزجراً للمفسدين". كما يمكن أن يُعزّض المجرم لعقوبات أخرى مثل السجن أو النفي من البلاد¹⁷.

أورد الرائد التونسي نصّاً مهماً لفكتور هوجو Victor Hugo حرّره (في 12 فيفري 1865) حين إقامته بلندن بيّن فيها خطر عقوبة الإعدام سواء من ناحية إمكانية قتل شخص بريء لم تثبت تهمته أو بسبب بشاعة عقوبة الإعدام نفسها وإن ثبتت التهمة على الجاني. قال هوجو أمه لا يستطيع التكلّم صراحة في مسألة شرعنة الحكومة الانكليزية للإعدام سواء، فالسكّان ينظرون له كغريب و"أما الدولة فلست عندها إلا بمنزلة رجل منفي من بلاده". فلا يملك حينها إلا التأسّف على من أعدم وعلى نفسه أيضاً ويطلب من كل الناس التأسّف على ضحايا الإعدام.

أبرز هوجو عدم اعتماد فرانس، عكس إنجلترا على عقوبة الإعدام واكتفاءها بالسجن، فالقانون الإنجليزي على يعتمد القرائن المخفّفة للجناية. وقد اعترف هوجو بتخلّف التشريعات الإنجليزية بالمقارنة مع الفرنسية "إنصافاً وكمالاً" خاصة في مسألة "الجنايات الثقيلة" وأهمها القتل. بالمقابل/ يمكن للإنكليز أن يتفوّقوا بسهولة على الفرنسيين في مجال "التمدّن"، وما عليهم سوى أن يمنعوا عقوبة الإعدام. فأمة "عظيمة الشأن حسنة التنظيمات كأمة الإنكليز" لا يمكن لها المحافظة على الإعدام لاسيما في "أيامنا هذه، أيام المساجلة والمسابقة في المساعي الخيرية التي من شأنها أن تساعد العمران وتزيد الرفاهية". فقد أبطل الإعدام في كثير من الدول "الجمهورية"، مع إقدام دول أخرى على ذلك مثل إيطاليا والبرتغال وسويسرا واليونان. فمنع الإعدام يحوّل إنجلترا مباشرة إلى "بلاد الحرية التامة وبلاد الإنسانية معاً"¹⁸.

¹⁶ السلسلة التاريخية، الصندوق: 219 مكرّر، ملف: 337 مكرّر، ملف فرعي: 3/7، و 29-30

قدّمت أوديل مورو قراءتها لتوجّس فرانس من تحسّن علاقة محمد باي مع الباب العالي: "في نظر ليون روش فإنّ هذا التقارب بين محمد باي والسلطان العثماني قد يُلقِي بظلاله على الوضع الراهن آنذاك... كانت السلطات الفرنسية ترى أيضاً في قيام الباي (محمد باي) بتلك الرحلة إلى استنبول، مباشرة بعد تنصيبه دلالة على السعي إلى التقرب من لدنّ أحد التابعين للمثول أمام أقدام سيده"، ولهذا قال ليون روش في أحد تقاريره: "وصول سيدي محمد (الباي) إلى القسطنطينية قد يُشكّل خروجاً خطيراً عن التقيّد بمبادئ السياسة الفرنسية في تونس". أنظر: أوديل مورو، "حرب على الهوامش: تونس وحرب القرم م وراء النسيان"، ضمن: الحركات الإصلاحية وإصلاح نظم الدولة في بلدان المغرب، مرجع مذكور، صص. 65-96، ص. 81. وازداد خوف فرانس من فترة حكم محمد باي بعد أن تبيّن الفرق بينه وبين أحمد باي وهو الذي كان حليفاً وفيّاً لفرانس. فقد كانت العلاقات بين تونس والباب العالي آخذة في التدهور... المشير أحمد باي ويزيد من تحوّفاتة خاصة بعد الإعلان عن التنظيمات من قبل السلطان عبد الحميد (1839-1861)، وقد امتنع من تطبيق بنود الخطّ الشريف في إيالته ومن العمل بالإصلاحات القضائية التركية التي صدرت سنة 1847". أنظر: جون قانباغ، أصول الحماية الفرنسية على تونس (1861-1881)، مرجع مذكور، ص. 38

وقد نظر الفرنسيون إلى حكم محمد الصادق باي خليفة محمد باي كبداية جديدة للعلاقات التونسية الفرنسية، فقد كتب مؤلّف فرنسيّ زار تونس اسمه Joseph GÉRIN قصيدة في شكل رسالة موجّهة إلى محمد الصادق باي قال له فيها "استمرّ في سيرتك الحميدة التي افتتحت بها مدّتك". أنظر:

الرائد التونسي، العدد 11، 1 نوفمبر 1860، ص. 4

¹⁷ الرائد التونسي، العدد 30، 17 شوال 15/1281 مارس 1865، ص. 1-2

¹⁸ الرائد التونسي، العدد 30، 17 شوال 15/1281 مارس 1865، ص. 1-2

اعتمدت أطروحة فكتور هوجو على ارتباط فكرة التمدّن بما تشتمل عليه من حرّية وإنسانيّة على منع عقوبة الإعدام¹⁹، فالإنسانية في البلدان الأوروبية "تشتمل على جميع الأخلاق والأطوار الحسنة التي تليق بالإنسان كالرحمة والإنصاف وما يفرّغ منهما"، وكلّ شيء لا يليق بالإنسان فهو "ضدّ الانسانية". ولهذا حُزرت مقالات صحفّية عديدة في أوروبا وأنشأت جمعيات كثيرة لمناهضة الإعدام، وطُرحت القضية على مجالس النواب (في إيطاليا مثلاً)، وقد حضر سياسيون إيطاليون إلى تونس لنشر دعوة منع "القصاص". كما تشتمل أوروبا أيضاً على عدد كبير من مخالفي منع عقوبة الإعدام ويتكوّنون أساساً ويتكوّنون أساساً من العلماء²⁰.

طُرحت مسألة منع الإعدام في مجلس النواب الإيطالي، واستمرّ النقاش عدّة أيّام، كما قدّم آلاف من الأهالي امضاءاتهم من أجل إبطال الإعدام. وقد تمّ التصويت على إبطال الإعدام في الجرائم التي يرتكبها عمّامة الناس مع إبقاءه في قانون الجنائيات العسكري (البرّي والبحري) وفي شأن اللصوص وقطّاع الطرق، ومن يُحكم عليه من هؤلاء يُقتل بالرصاص²¹.

كانت البلاد التونسية إذا على اطلاع دقيق على الجدل في أوروبا حول منع عقوبة الإعدام، ولم يتأخّر الرائد التونسي، صحيفة الدولة، في ترجمة مقالات كثيرة حول منع هذه العقوبة مع ميل ضمنيّ لهذا المنع، في زمن كان فيه مصطفى خزندار شخصيّة وازنة جداً مدّعماً بأهمّ رجاله. ما الذي تغيّر بين 1865 و1870؟

1870: السياقات العالميّة وتغيّر شبكات النفوذ المحليّة

نشير أوّلاً إلى توقّف الرائد التونسي قبيل سنة 1869 ورجوعها للصدور خلال شهر نوفمبر 1869²²، هل يكون هذا التوقّف مرتبطاً بتغيّر توازنات النفوذ بعد آخر سنة 1869 وبداية سنة 1870؟ وتقلّص نفوذ رجال مصطفى وبالتالي تحجيم وجودهم على رأس الرائد التونسي؟

ما الذي حصل أوّلاً سنة 1870؟

وقعت في مدينة تونس حالات إعدام في الساحات العمّامة قيل انتصاب المجالس. ادّعى رجل من "الجبليّة"، قبل أسبوع من إعلان مجلس الضبطيّة، الشرف: "كان يغوي الجبليّة بالفساد، وأنه أوتي به إلى الحاضرة، والأن لما مثل بين يدي سيّدنا في يوم الاثنين الماضي بالمحكمة عامله بالعمل بأن أمر يضرب عنقه بباب باردو عبرة لمن يعتبر"²³. وقليلة هي الوثائق التي تبين لنا وقوع القصاص في الساحات العمّامة في مدينة تونس بعد إعلان عهد الأمان (1857) والدستور (1881) مثل حالة "الحكم قتل في يوم الاثنين العاشر من هذا الشهر رجلاً يُسمّى بازازو الجزار قصاصاً لأنّه كان قتل في خلال شهر المحرم الحرام رجلاً من أعوان شيخ باب سويقة يسمّى علي بن محمد العاني، وثبتت الدعوة على القاتل بمعيّنة أحد عشر نفراً وبشهادة آخرين أنّه من أهل القتل والفساد... وقد كان هذا المسكين الجاهل يتوقّف أنّ الحكم لا يقاصه بالموت وأنّ القانون المبني على عهد الأمان يقتضي ذلك، ولم يعلم البلبد أنّ القانون لا يضعف الشوكه الوازعة وأنّه لا يُبيح الأمور الممنوعة ديانة وعقلاً، وهو شديد على من يستوجب الشدّة وإنّما هو خفيف على أهل العقول والمرّوات الانسانية"²⁴. نلاحظ من خلال هذه الوثيقة ورود مسألة المجالس والإصلاحات مرّة أخرى حيث أنّ أهل مدينة تونس نظروا إلى القوانين والمجالس وما أتبع ذلك من إصلاحات لا تتضمّن العقوبات الجسديّة القاسية، فهذه النازلة حدثت سنة 1860 بعد أسابيع قليلة من تركيز مجلس الضبطيّة وغيره، ولهذا لم يقرأ القاتل حساب القصاص ظلّاً منه أنّ القوانين لا تتضمّن الإعدام.

خرج خلال شهر ماي من سنة 1870 رجل تونسيّ إلى شوارع مدينة تونس مشهراً سلاحه وأصاب بعض السكّان ولم يقتل أحداً. وقد صدر ضدّه الحكم في نفس اليوم، بدون تحقيق ولا استجواب "إخمادا للثورة وتسكيناً للحريرة". وقُتل الرجل رغم عدم توقّف شروط قتله، قد شهد خير الدين بنفسه عمليّة إعدامه²⁵. نقول إن هذه الحادثة تتميّز بحمولة رمزيّة كبيرة. فهي أوّلاً تُذكّرنا بحادثة إعدام اليهودي الذي تسبّب في كتابة عهد الأمان (1857) حيث كُتب عهد الأمان من أجل منع الإعدام،

¹⁹ للتوسّع في مسألة رفض فكتور هوجو للإعدام أنظر:

Jean-luc Gautero, « Victor Hugo et la peine de mort : une question de droit ? », *Revue Droit et Littérature*, 2018/1 (N° 2), pp. 29- 36.

²⁰ الرائد التونسي، العدد 30، 17 شوال 1281/15 مارس 1865، ص. 1-2

²¹ الرائد التونسي، العدد 31، 9 ذو الحجة 1281/5 أبريل 1865، ص. 3-2

²² الرائد التونسي، العدد 1، 19 شعبان 1286/23 نوفمبر 1869

²³ الرائد التونسي، العدد 5، 23 صفر 1277/10 سبتمبر 1860، ص. 1

²⁴ الرائد التونسي، العدد 4، 17 صفر 1277/2 سبتمبر 1860، ص. 3

²⁵ الرائد التونسي، عدد 9، 1 ربيع الأول 1287/1 جوان 1870، ص. 3-4

ورد في رسالة من قنصل الدنمارك بتونس إلى وزارة الخارجية الدنماركية بتاريخ 13 مارس 1870 نجد أن رجلاً خرج شاهراً سيفاً إلى شوارع الحي الأوروبي بتونس ضارباً بعض الأشخاص. وقد قبض على الرجل وأعدم في نفس اليوم في ساحة القصبية بحضور خير الدين. أنظر:

Le ministre Khéreddine et ses contemporains: 19 siècle, Documents établis et présents par: Ali Chenoufi, Fondation nationale de Carthage : Beit- Al-Hikma, Tunis, 1990, p.221- 222

وخاصة في غياب التريث والتحقيق والاستقصاء. بل والأهمّ عدم توقّر شروط القصاص²⁶. والرمزية الأخرى هي حضور خير الدين نفسه في عملية إعدام التونسي، وقد كان من أهمّ المتحمّسين لعهد الأمان وبعد ذلك الدستور. والفكرة التي نظرها هنا أنّ مصطفى خزندار فقد بداية من 1870 نفوذه في البلاد التونسية، وحوّصر سياسياً قبل أن يُعزل فعلياً، بل والأهمّ أن هذه الحادثة تُبرز لنا أن خزندار كان هو المحرّك الأكبر لآلة الإصلاح والمدافع الأكبر عنها²⁷.

قدّم الرائد التونسي تبريره لهذا الحادث مدعماً موقف السلطة ومؤكداً صحّة القصاص و"استحسان صنيع الحكومة". قدّم أولاً الرائد أخباراً كثيرة نشرت في صحف عثمانية وأهمّها "الجوائب" تشير إلى بطلان القصاص شرعاً حيث أن الرجل لم يقتل أحداً في الشوارع واقتصر على الجرح. أكد الرائد على سوء سيرة الرجل خاصة تناوله المستمرّ للمسكرات. نشرت الجوائب مقالاً لأحد سكّان البلاد التونسية، بدون التصريح باسمه، مشتتلاً نقده للسلطة التونسية ورفضه لقرارها لسببين: أولاً الشاب لم يقتل أحداً ولهذا لا يجوز قتله "في جميع الأديان"، وثانياً بما أنّ الشاب مُسرف على المسكرات فإنّه يُحبس إلى أن يزول الضرر أو يموت في السجن، لا أن يُطوّق عليه القصاص، و"ما سمعنا أن المجنون يُقتل". وقد استغرب مقال الجوائب من صدور هذا الحكم من الحكومة التونسية المشتملة على رجال دولة أكفاء ومهم "من أرباب الحزم والمشورة"، مثل خير الدين الذي كان وزيراً مباشراً حينها، والأخطر بالنسبة لصاحب المقال أن يصدر هذا الحكم في "في هاته الأيّام التي حدثت فيها المجالس"، أي زمن الحقوق.

استندت حجج الرائد التونسي لشرعنة القصاص على مرتكزات عديدة: أولاً إخماد النّار قبل وقوعها مع تخوّف الأهالي وخاصة الأجانب وهذا من "الأحكام السياسية"، فقد أورد المقال مثال واقعة الشّام (مذبحة دمشق 1860) التي بدأت بحادث بسيط ولكن أعوان الدولة تجاهلوا الأمر فامتدّت نار الفتنة على كامل البلاد مخلّفة آلاف من القتلى خاصة المسيحيين²⁸. فعلى السلطة التونسية أن تمنع عن نفسها مصير الشّام، ولهذا طبّق القصاص على المعتدي ولم يقتل أحداً. ويندرج هذا الأمر أيضاً ضمن باب "حقن دماء المسلمين". كما أنّه لا يمكن للجوائب، وهي صحيفة أجنبية، أن تحكم قيمياً على "شريعة البلاد وسياستها"، فلعلّ وطن نواميسه. فالقصاص يؤدّي إلى هدر دماء فرد، والفتنة تُريق "دماء الجَمّ الغفير من السكّان" ويمكن أن يشمل ذلك الكاتب المجهول للمقال نفسه.

أكد الرائد التونسي على أنّ أعوان الدولة التونسية، أي "الوالي ورجال حكومته" لا يقلّ حبّهم للبلاد والسكّان عن كاتب المقال، كما أنه كان على صاحب المقال أن يسأل "العلماء العارفين بأحوال البلاد". ثم استأنفت الصحيفة حججها بمرزة أنّ الشاب المقتول يمتن حرفة بيع الماء حيث كان كثير الجدال والمشاجرة مع النّاس حتّى اتّهم بالخبال والجنون بسبب ما كان يتعاطاه من مسكرات. وقد أوقف أيّاماً بالمارستان إلى تبين سلامة عقله. مالطه في أحد الأيّام يهودي في ثمن الماء وتطاول عليه وشتمه بما "تعود به اليهود في هذه الأيّام من الجسارة"، فتوجّه الشاب إلى منزله "كاسف البال"، ثم قرّر أن يقتل كلّ من يصادفه من النّاس "وإن مات بعد ذلك فالموت راحة"، وقد سمعت السلطات الأمنية أن جماعة من أصدقاءه وعدوه بإعانتهم. فأحضر سيفاً "في غاية الجودة" وصفّله وأرهب شفرته واستلّه في وسط مدينة تونس وبدأ يضرب في كل من يصادفه غايته القتل إلى أن جرح ما يقارب ثلاثين شخصاً بين رجال ونساء وأطفال.

قبض عليه مجلس الضبطية، بعد أن جرح ضبطي، وتزامن ذلك مع اضطراب الجالية الأوروبية في مدينة تونس وخمل عدد منهم السلاح. كما توجه قناصل الدول الأوروبية إلى الباي وقالوا له "أدرك بلادك فإن الفتنة قامت بها على ساق". أرسل الباي وزراءه إلى موقع الحادث واجتمعوا مع قنصل إنجلترا، ووجدوا المكان ممثلاً بالأجانب و"هم يصرخون: لا نضع أسلحتنا إلا إذا قُتل هذا القائم الذي فعل بنا وبأولادنا فعل الجرّار بالغنم ويكون قتله بين أيدينا في هاته البطحاء". أخذ الوزير المباشر خير الدين الكلمة وكلم الأجانب بلسانهم، واستقبلت كلمته بالأعجاب والاستحسان. ثم جلب الشاب واعترف

²⁶ نعر على وثيقة مهمة تُعيد احتلال فرنسا للبلاد التونسية تساعدنا على فهم العقل السياسي الفرنسي الرافضة لمنطق الإصلاحات القائمة على ثنائية الحق والواجب، وإجبارية توفر الدليل قبل تنفيذ العقوبة. فقد قُتل في شهر نوفمبر 1881 الرجل مفتاح الدردوري الفلاح بسامية نائب قنصل إنجلترا بالحمامات بشبهة إطلاق النار على الجنود الفرنسيين. وأعدم بالرصاص و"عُلّق رأسه بشجرة". وعلّق نائب قنصل إنجلترا بطريقة موحية بقوله أنّ "الفرنسي لا يُبتتون النّازلة بالحجة بل تكفي شهادة أحد أو اثنين في قتل واحد. ولا يخفى السيادة أنه بهذه الكيفية لا يمكن للعرب أن تُخالط النصراري ولا سيما في خدمتهم. والمرغوب أن تسعى في جعل هذه النّازلة عبرة للغير". ونعثر في وثيقة أخرى أنّ المقتول في تعريب رسالة من السيد توماس نائب قنصل انجلترا بتونس بتاريخ 6 فيفري 1882 نجده يقول "المذكور (أي المقتول) لم يقبض عليه إلا لكونه تابع نائب قنصلات الانقليز". أنظر: السلسلة التاريخية، الصندوق: 219 مكرّر، ملف: 337 مكرّر، ملف فرعي: 3/7، و. 221، 222، 244، 288 (23 نوفمبر 1881-6 فيفري 1882)

²⁷ تُقارن بين هذه النّازلة وسرعة اعدام المتهم رغم عدم القيام بالتحقيق معه، بل ثبوت براءته من أيّ تُهمة تُوجب القتل، وبين نازلة وقعت بعد أقل من سنة واحدة من انتصاب المجالس. فقد قتل خمسة رجال تونسيين ثلاثة رجال مالطيين تحت حماية القنصل الإنجليزي. فقد تواصل التحقيق لأكثر من ثلاثة أشهر، مع انعقاد متواصل مجلس خاص بوزارة الأمور الخارجية تحت رئاسة خير الدين وبحضور القنصل الإنجليزي لمدة ثلاثة أشهر (11 جلسة). وقد أخضع عدد كبير من الشهود للتحقيق بمشاركة الأطباء وأعوان الضبطية والعدول إلى أن ثبت بعد تدقيق وتمحص تُهمة "الحرابية" على المتهمين المُفضية إلى عقوبة القتل (أثبت التحقيق مشاركة مباشرة لثلاثة متهمين في عملية القتل وحكم عليهم بالموت، وحكم على الرابع بالسجن (15 سنة)، وأطلق سراح الخامس لعدم ثبوت أيّ تهمة عليه). أنظر: الرائد التونسي، عدد 24، 9 مارس 1861، ص. 1-3

²⁸ أسامة مقدسي، ثقافة الطائفية: الطائفة والتاريخ والعنف في لبنان القرن التاسع عشر تحت الحكم العثماني، ترجمة: ثائر ديب، دار الآداب، بيروت، 2005.

يفعله لدى العدول من كتبة الدولة، وقد برّر فعله بقوله أنه "أمر قدره الله". وقد قرّر الباي أن هذا الشاب هو من "المحاربين المفسدين في البلاد المحيّرين لراحة السكّان"، وقرّر أن أفضل طريقة لدفع الفتنة ومنع "مادّة الحيرة" هي إعدامه. وقد ارتكز الباي على الآية 33 من سورة المائدة وهي: "إِنَّمَا جَزَاءُ الَّذِينَ يُحَارِبُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَيَسْعَوْنَ فِي الْأَرْضِ فَسَادًا أَنْ يُقَتَّلُوا أَوْ يُصَلَّبُوا أَوْ تُقَطَّعَ أَيْدِيهِمْ وَأَرْجُلُهُمْ مِّنْ جِلْدٍ أَوْ يُنْفَوْا مِنَ الْأَرْضِ ذَلِكَ لَهُمْ خِزْيٌ فِي الدُّنْيَا وَلَهُمْ فِي الْآخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ". مؤكداً ثبوت إقدام الشاب وشروعه في "القتل والصلب والقطع والنفي"، والأصلح هنا أن "إطفاء تلك الحيرة لا يكون إلا بإبارة دم هذا الباغي"، موصيا بعدم التآخر في تنفيذ الإعدام لأسباب عديدة منها أن هذا القصاص يُصنّف ضمن "الحدود الشرعيّة، فلا وجه لتأخيره" مع فقدان الأمل في الصلح أو العفو، ومنها خاصّة تفكيك تحزّب الأجنبي لا سيما منهم أهل الجرحى، إلى جانب كسر أيّ مؤامرة يمكن أن تحاك في مدينة تونس بعد فشل عمليّة الشاب ومحاولة تتبّع ما حرّض الشاب وشجّعه على هذا الفعل، أي الذين "قدّموه وتأخروا"، وتأكّدت هذه الشكوك بكون السيف المستخدم في العمليّة لا يمكن أن يُملك من قبل بائع ماء لغلاء ثمنه.

تشابك إذا الدينّي بالسياسي، أو بعبارة الوثيقة "الملاحظات السياسيّة المستندة إلى القواعد الشرعيّة"، عند إصدار حكم الإعدام. عندها "سكنت" قلوب الأهالي والأجنبي وإن لم ينقطع الخوف والتوجّس، ولهذا ظلّ خير الدين الوزير المباشر مشرفاً على أمن المدينة ليلة كاملة وتجوّل بنفسه في أزقة الحاضرة مع الجنود والضبطيّة. وقد استحسن كلّ الناس "ما صنعه الحكومة" بإعانة "جهازة رجالها المخلصين"، وهذا ما كان ينقص "سكّام دمشق"، فغياب حكمة الرجال تسبّب في الفتنة والقتل، فعدم السيطرة على الأزمة في أولها ساهم في انتشار وامتداد "الحيرة الشاميّة". وتعرّج هنا الوثيقة على تبرير خطير، فتتأقّل أعوان الدولة في الشّام أفضى أخيراً، بعد مذبحه المسيحيين، إلى "دخول عسكر الأجنبي بالأرض المقدّسة، حتّى لزم في إخراجهم منها إضاعة أموال كثيرة وإرارة دماء غزيرة خصوصاً أعيان الأهالي والعلماء والمتوظّفين الذين لم يهتدوا من سوء البخت إلى القيام بواجبات الحيرة في مبدأ مثارها واغتنام الفرصة بإطفاء شرارة... قبل انتشارها".

كما تطرّق مقال الرائد إلى الحجّة التي أوردها الكاتب المجهول في الجوانب التي تفيد أنّ هذا الرجل لا يقتل في جميع الشرائع السماويّة لكونه لم يقتل أحداً. وقال الرائد أن هذا الكاتب ليس مطلعاً كفاية على الشريعة الإسلاميّة، فالقتل فيها ليس محصوراً في القصاص، فالحرابة تؤدّي إلى القتل، على أنّ "دائرة الفساد في الأرض أوسع من الحرابة ولهذا جاز للحاكم في أحد قولين أن يبلغ في التعزير إلى القتل وإن كان إنما يكون في الجنابات التي يعظم خطرها ويعمّ ضررها. كما جوّزا للإمام قتل الجاسوس الذي ينقل أخبار المسلمين إلى العدو إلى غير ذلك". ولهذا فإن القتل في الشريعة الإسلاميّة لا يتوقّف على وقوع القتل خاصّة عندما يكون القصاص "أجلب للراحة وأنفي للمهرج"، خاصّة لو علم الناس أنّ أقصى العقوبة هي السّجن فلن يرتدع أحد.

كما علّق الرائد على مقال الجوانب المدّعى فيه أن المقتول مجنون وما "سمعنا أنّ المجنون يُقتل". وقد ورد الجواب في الرائد على وجهين، أوّلاً لم تدّعي الدولة التونسيّة جنون المتهّم ولم يؤكّد ذلك، وإنما تبيّن أنّ الرجل كثيراً ما كان يتعاطى المسكرات وهذا ما ينفي ما شاع عند النّاس "من احتمال صلاحه"، فهو من "الحمقى الذين لا يبالون بعواقب الأمور". فقد أوقف بالمارستان أكثر من مرّة وأطلق سراحه عند تبيّن سلامة عقله. من ناحية أخرى أورد الرائد عدداً من الفتاوي التي تُجيز قتل المجنون في حالة وعيه أو برئه حيث "صرّح الحطّاب بأن المجنون إذا جنى في حال إفاقته يُقتل منه". كما ورد في المقال أن الشريعة الإسلاميّة تفرّق بين زوال العقل "بسبب ليس من كسب الإنسان" المجنون وهنا يُبطل القصاص وتُسقط المؤاخذه، وبين زواله بسبب انسانيّ كشراب المسكرات، فهنا يُصبح القصاص ضرورة لانقضاء المرض، وهذا ما أكّده عدد من الفقهاء.

وقد استنتج الرائد أن كاتب مقال الجوانب المجهول اختلط عليه الأمر بين الاكراهات السياسيّة والشرعيّة، وبين فعل الجنون والتسبّب في غياب العقل، حيث تعمّد كاتب مقال الجوانب "لاستبداد بالرأي وقلة التأمّن في الأمور"، متعمّداً "تنزيل أحكام بلاد على أهل بلاد أخرى". وقد استغرب الرائد ورود عبارة مهمّة في الجوانب وهي أن القصاص وقع في "هاته الأيام التي حدثت فيها المجالس". وقد أحالت هذه الجملة إلى مجالس مهمّة تأسّست في البلاد التونسيّة (عهد الأمان: 1857، مجلس الضبطيّة 1860، المجلس الأكبر: 1860، الدستور: 1861...) ومُجمّلها توقّف مع ثورة 1864 في ظلّ صراع رهيب بين أقطاب النفوذ في الإيالة وقناصل الدول الأجنبيّة ومنهم الدولة العثمانيّة. وقد نفى الرائد التونسي هذا التاريخ وتناساها وادّعى أنّ المجالس الموجودة في البلاد "نظرها مقصور على ماليّة الدولة وما يتعلّق بذلك". تعمّد الرائد غضّ الطرف كلّ حقوق سبق أن ألحّت عليها المجالس وكانت أصلاً سبباً في تأسيسها مدّعيًا أن دورها ماليّ فقط قاصداً بذلك الكومسيون المالي. ولم يكتب الرائد بذلك، بل ذكّر ضمناً بصراع رهيب نشأ في الارهاصات الأولى لتأسيس المجالس بين رجال الدين وعدد من أعوان الدولة، حيث أورد المقال جملة مهمّة: "وعلى فرض أن تحدث عندنا مجالس للجنابات والمعاملات فالمرجو أنها لا تكون مخالفة للشريعة الإسلاميّة". يتخلّل هذه الجملة رهان أساسي وهو تغييب لمفاهيم الحقّ والواجب والحرية (وهي مرتكزات أساسيّة في عهد الأمان ودستور 1861) لصالح الاعتماد على تأويلات عديدة للشريعة الإسلاميّة وتغييب كل

مخالفة لذلك. فعلى الدولة التونسية تشكيل قراراتها "على اعتبار المصالح الوقتية وتعيين العمل بما يكون أليق بالحال من أقوال المجتهدين المستنبطة من نصوص الشريعة المحفوظة برعاية الله إلى يوم الدين"²⁹.

وردت معلومات أخرى عن هذه النازلة في وثائق متفرقة، فقد وصف مقال آخر في الرائد هذا الحادث بـ"الثورة" وسُمي القصاص بـ"إخماداً للثورة"، وتُعت القاتل ومن وراءه، وهم مجهولون للسلطة، بـ"الرّاع". ولم يخفي الرائد انزعاجه من جريدة الجوائب، فلم تكتفي هذه الجريدة بالمقال المنشور في الرائد الشارح لأطوار النازلة مصرّة على ظلم الحكم وعدم شرعية القصاص. استرجع الرائد مرّة أخرى سردية "الحاربة" التي اتفق "الفقهاء" على عقوبتها معطية للباي جقّ إصدار الحكم الذي يراه مناسباً "إن شاء قتله أو صلبه أو قطعته أو غرّبه"³⁰.

فما هي علاقة حادث الإعدام الذي نُفذ بإشراف خير الدين نفسه بالسباق العالمي وطبيعة توازنات القوة والنفوذ الداخليّة للبلاد التونسيّة؟

مثّلت سنة 1870 منعرجاً مهماً لعدد كبير من البلدان خاصّة فرنسا. تعرّض نابليون الثالث قبيل الحرب الألمانية الفرنسية إلى محاولة اغتيال من طرف من يُريد إرساء الحكم الجمهوري في فرنسا³¹. ويُعيد محاولة الاغتيال وقعت ثورة "كبيرة" وحُوصر عدد كبير من رجال الدولة في "Hotel du ville"، وفي "تاريخ واحد" وقعت ثورة "في مرسيليه وغالب بلدان فرانسه"³². وعاشّت فرنسا سنة 1870 صعوبات فلاحية كبيرة و"الناس الكل تعرف أن الصابة ناقصة"³³. والأهمّ الحرب الفرنسيّة/البروسية (19 جويلية 1870 - 10 ماي 1871) التي أسست لتغيّر شبكات النفوذ والقوة في أوروبا والمتوسط. وقد انعكس الصراع البروسي الفرنسي على الإيالة التونسيّة حيث وُجد في مدينة تونس "جماعة من الأجانب يحبون الفرنسيين"، وآخرين يحبون بروسيا "حتّى توعدوا بعضهم"³⁴. كما تعدّدت الثورات والتوتّرات في الجزء الجزائري المُجاور للبلاد التونسيّة مع هزيمة فرنسا أمام ألمانيا³⁵. وقد عزّت الحرب الفرنسية الألمانية طبيعة العلاقات السياسيّة المتشابكة بين الدول خاصّة عندما تأخّر عدد من حلفاء فرنسا عن إعانتها ونصرتها أمام ألمانيا، فقد طلب صحف فرنسية عديدة عُقب حصار باريس الإعانة وذكّرت "أن عمالة فرنسا كانت في إعانة الأمريكان وخلصتها من الانقيلز، وفي إعانة القريك على الترك، وفي إعانة الترك على الموسكو، وفي إعانة النمسه على البروسيه، وفي إعانة إيطاليا على النمسه"³⁶. واستغلّ الإيطاليون هزيمة فرنسا من أجل دخول روما التي كانت لسنوات طويلة تحت وصاية باريس وسيطرتها، وفي نفس الأسبوع وقع التصويت على إلحاق روما بالدولة الإيطالية في إعلان عن إزالة نهائيّة للنفوذ الفرنسي في روما³⁷. والمُثير هنا أن إنجلترا لم تُخفي انحيازها لبروسيا³⁸. وقد أعادت الحرب الفرنسية الألمانية خلط أوراق التحالفات، فقد توجّه انتباه إنجلترا تجاه النفوذ المتعاضم لروسيا في الشرق وأمريكا في الغرب، فإجلترا تراجعت عن مُحاربة روسيا لأنّها "تخاف من الأمريكان يكون مع الموسكو" خاصّة مع خروج أخبار عن بيع أمريكا لروسيا عدد كبير من السفن الحربيّة، ولهذا فلا يمكن أن يمكن لإنجلترا أن تُحارب روسيا بدون حلف مع النمسه وإيطاليا³⁹. وقد أخرجت الصحف أخباراً عن حلف جديد متكوّن بين "الانقيلز والنمسا وإيطاليا والسلطان العثماني"⁴⁰. كما عانت الدولة العثمانية من ثورة اليونانيين⁴¹. من ناحية أخرى لا تستطيع فرنسا أن تعتمد على إنجلترا في حربها أمام ألمانيا بسبب صراعها الامبراطوريّة، ولا يمكن لها كسب ودّ الجارة إيطاليا بسبب الماضي الاستعماري القريب لفرنسا في إيطاليا وخاصّة في روما والمُعارضة الصريحة من طرف فرنسا لمشاريع الوحدة الإيطاليّة، كما أنّ معظم الدول الأوروبية مع إيطاليا⁴²، ولم تتمكّن فرنسا كسب ثقة أمريكا بسبب حرب فرنسا في المكسيك أولاً، وثانياً لدعم فرنسا لأهل الجنوب في الهرب الأهلية الأمريكيّة، وثالثاً لأن أصل أغلب سكّان أمريكا ألماني ودينهم بروتستانتي عكس كاثوليكية فرنسا⁴³.

عاشّت البلاد التونسيّة سنة 1870 حدثاً مهماً ومُحيلاً إلى طبيعة التوازنات التي انتهت عليها عشريّة ستينات القرن التاسع عشر. فقد خرج تونسي إلى شوارع الحاضرة مُشهراً سلاحه وأصاب بعض السكّان ولم يقتل أحداً. وقد صدر ضدّه الحكم

29 الرائد التونسي، العدد 8، 23 صفر 1287/25 ماي 1870، ص.3-4

30 الرائد التونسي، العدد 9، 1 جوان 1870، ص.3-4

31 السلسلة التاريخية، الصندوق: 211، ملف: 208، و. 93 (6 ماي 1870)

32 السلسلة التاريخية، الصندوق: 211، ملف: 208، و. 113 (8 نوفمبر 1870)

33 السلسلة التاريخية، الصندوق: 211، ملف: 208، و. 96-106 (12 أوت- 7 أكتوبر 1870)

34 السلسلة التاريخية، الصندوق: 219، ملف: 333، و. 13 (10 أوت 1870)

35 السلسلة التاريخية، الصندوق: 219، ملف: 333، و. 82 (24 مارس 1871)

36 السلسلة التاريخية، الصندوق: 211، ملف: 208، و. 96-106 (12 أوت- 7 أكتوبر 1870)

37 السلسلة التاريخية، الصندوق: 211، ملف: 208، و. 96-106 (12 أوت- 7 أكتوبر 1870)

38 السلسلة التاريخية، الصندوق: 211، ملف: 208، و. 96-106 (12 أوت- 7 أكتوبر 1870)

39 السلسلة التاريخية، الصندوق: 211، ملف: 208، و. 117 (22 نوفمبر 1870)

40 السلسلة التاريخية، الصندوق: 211، ملف: 208، و. 116 (18 نوفمبر 1870)

41 السلسلة التاريخية، الصندوق: 211، ملف: 209، و. 117

42 السلسلة التاريخية، الصندوق: 211، ملف: 209، و. 28 (28 جويلية 1871)

43 السلسلة التاريخية، الصندوق: 211، ملف: 209، و. 7 (1 مارس 1871)

في نفس اليوم، بدون تحقيق ولا استجواب، "إخمادا للثورة وتسكيناً للحيرة"، وقُتل الرجل رغم عدم توفّر شروط قتله، قد شهد خير الدين بنفسه عملية إعدامه⁴⁴. نقول إن هذه الحادثة تتميز بحمولة رمزية كبيرة. فهي أولاً تُذكرنا بحادثة إعدام اليهودي الذي تسبّب في كتابة عهد الأمان. فقد كُتب عهد الأمان من أجل منع الإعدام، وخاصةً في غياب التريث والتحقيق والاستقصاء. بل والأهمّ عدم توفّر شروط القصاص⁴⁵. والرمزية الأخرى هي حضور خير الدين نفسه في عملية إعدام التونسي، وقد كان من أهمّ المتحمّسين لعهد الأمان وبعد ذلك الدستور. والفكرة التي نطرحها هنا أنّ مصطفى خزندار فقد بداية من 1870 نفوذه في البلاد التونسية، وحوّصر سياسياً قبل أن يُعزل فعلياً، بل والأهمّ أن هذه الحادثة تُبرز لنا أن خزندار كان هو المحرّك الأكبر لآلة الإصلاح والمدافع الأكبر عنها⁴⁶.

كما شهدت سنة 1870 تغييراً مهماً على مستوى خارطة التّفوذ في الإدارة التونسية ممّا يُؤكّد أطروحتنا حول تراجع نفوذ خزندار مع وصولنا لسنة 1870⁴⁷. فقد تم استهداف كل حلفاء خزندار في الإدارة التونسية من خلال محاكمتهم بتهمة الفساد المالي خاصةً القيّاد⁴⁸. كما عُيّن خير الدين في 18 جانفي 1870 وزيراً مباشراً يُعنى بتسيير أهم الوزارات ومن ضمنها الوزارة الكبرى مع الإبقاء الشكلي على خزندار وهو "مظهر من مظاهر التدرّج في تجريد الوزير الأكبر من صلاحيّاته"⁴⁹. بل أصبح الكومسيون المالي أداة أساسية لاستهداف خزندار، هذه الإدارة التي كانت "أداة طيّعة لدى قناصل فرنسا"⁵⁰. كما تأثرت الإيالة بتغيّر التوازنات في القارة الأوروبية وأهمّها ترسخ الوحدة الإيطالية وتشكّل الدولة الألمانية مع وصولنا لسنة 1870⁵¹.

كما رجع كل المغضوب عليهم من طرف الوزير الأكبر، خاصةً بعد أزمة العادل باي، إلى الإيالة. ففي رسالة من قنصل الدنمارك بتونس إلى وزارة الخارجية الدنماركية بتاريخ 29 جويلية 1870 أخبر عن تعيين خير الدين وزيراً مباشراً، وتعيين الجنرال رستم وزيراً للحرب والجنرال حسين مستشاراً بوزارة الدولة⁵². ولهذا فقد أعلن تأسيس الكومسيون المالي عن بداية "دخول البلاد في يد الأجانب"⁵³. وأحسن خزندار بتزعزع مكانته مع هذا الحدث فمذ "ترتّب الكومسيون أحسن

44 الرائد التونسي، عدد 9، 1 ربيع الأول 1287 / 1 جوان 1870، ص. 3-4
ورد في رسالة من قنصل الدنمارك بتونس إلى وزارة الخارجية الدنماركية بتاريخ 13 مارس 1870 نجد أن رجلاً خرج شاهراً سيفاً إلى شوارع الحي الأوروبي بتونس ضارباً بعض الأشخاص. وقد قبض على الرجل وأعدم في نفس اليوم في ساحة القصبية بحضور خير الدين. أنظر:

Le ministre Khéreddine et ses contemporains: 19 siècle, Documents établis et présents par: Ali Chenoufi, Fondation nationale de Carthage : Beit- Al-Hikma, Tunis, 1990, p.221- 222

45 نعر على وثيقة مهمّة يُعيد احتلال فرنسا للبلاد التونسية تساعدنا على فهم العقل السياسي الفرنسي الرافضة لمنطق الإصلاحات القائمة على ثنائية الحق والواجب، وإجباريّة توفّر الدليل قبل تنفيذ العقوبة. فقد قُتل في شهر نوفمبر 1881 الرجل مفتاح الدرووري الفلاح بسامية نائب قنصل إنجلترا بالحمامات بشبهة إطلاق النار على الجنود الفرنسيين. وأعدم بالرصاصة و"عُلق رأسه بشجرة". وعلق نائب قنصل إنجلترا بطريقة موحية بقوله أنّ "الفرنسي لا يُبْتون النّازلة بالحجة بل تكفي شهادة أحد أو اثنين في قتل واحد. ولا يخفي السيادة أنه بهذه الكيفية لا يمكن للعرب أن تُخالط النصراري ولا سيما في خدمتهم. والمرغوب أن تسعى في جعل هذه النّازلة عبرة للغير". ونعر في وثيقة أخرى أنّ المقتول في تعريب رسالة من السيد توماس نائب قنصل إنجلترا بتونس بتاريخ 6 فيفري 1882 نجده يقول "المذكور (أي المقتول) لم يقبض عليه إلا لكونه تابع نائب قنصلات الانقليز". أنظر: السلسلة التاريخية، الصندوق: 219 مكرّر، ملف: 337 مكرّر، ملف فرعي: 3/7، و. 221، 222، 223، 244، 288 (23 نوفمبر 1881- 6 فيفري 1882)

46 تُقارن بين هذه النّازلة وسرعة إعدام المتهم رغم عدم القيام بالتحقيق معه، بل ثبوت براءته من أيّ تُهمة تُوجب القتل، وبين نازلة وقعت بعد أقل من سنة واحدة من انتصاب المجالس. فقد قتل خمسة رجال تونسيين ثلاثة رجال مالطيين تحت حماية القنصل الإنجليزي. فقد تواصل التحقيق لأكثر من ثلاثة أشهر، مع انعقاد متواصل مجلس خاص بوزارة الأمور الخارجية تحت رئاسة خير الدين وبحضور القنصل الإنجليزي لمدّة ثلاثة أشهر (11 جلسة). وقد أخضع عدد كبير من الشهود للتحقيق بمشاركة الأطباء وأعدان الضبطية والعدول إلى أن ثبت بعد تدقيق وتمحص تُهمة "الحرابة" على المتهمين المُفضية إلى عقوبة القتل (أثبت التحقيق مشاركة مباشرة لثلاثة متهمين في عملية القتل وحُكم عليهم بالموت، وحُكم على الرابع بالسجن (15 سنة)، وأطلق سراح الخامس لعدم ثبوت أيّ تهمة عليه). أنظر: الرائد التونسي، عدد 24، 9 مارس 1861، ص. 1-3

47 ورد في أحد رسائل القنصل الفرنسي بتونس إلى وزارة لخارجية الفرنسية سنة 1870 عبارة مهمّة وموحية: "نهاية خزندار قد قربت من أيّ وقت مضى". أنظر: عادل الكوكي، مصطفى خزندار: دراسة بيوغرافية واقتصادية، مرجع مذكور، ص. 279. وقد بقيت هواجس فرنسا تجاه خزندار ثابتة إلى حدود سنة عزله أي سنة 1873، فقد ورد في رسالة من قنصل فرنسا إلى وزارة الخارجية الفرنسية بتاريخ 27 سبتمبر 1873 نصّ مهم: "سياسة فرنسا بتونس لا يمكن أن تتغيّر بتغيّر قناصلها، وأن خزندار لا يمثل فقط مجرد حاجز أمام تغلغل مصالحها، بل هو بمثابة العدوّ". أنظر: عادل الكوكي، مصطفى خزندار: دراسة بيوغرافية واقتصادية، مرجع مذكور، ص. 280؛ محمد البشير رازقي، إيالة وإمبراطوريتان: البلاد التونسية والصراع على عهد الأمان (1855- 1870)، دار كلمات للنشر والتوزيع، مصر، 2021

48 حمّادي الدالي، استبداد وفساد وعدالة انتقالية لم تتّوج (1864- 1877): محاكمات القيّاد في عهد خير الدين. دراسة تحليلية ووثائق من أرشيفات الدولة، مجمع إفريقية للدراسات والتوثيق والنشر، 2015، ص. 19- 36

49 نفس المرجع، ص. 23

50 عادل الكوكي، مصطفى خزندار: دراسة بيوغرافية واقتصادية، مرجع مذكور، ص. 255- 256

51 J.L. Miegé, *L'impérialisme colonial italien de 1870 à nos jours*, S.E.D.E.S, Paris, 1968, p.25- 45

52 *Le ministre Khéreddine et ses contemporains: 19 siècle*, Documents établis et présents par: Ali Chenoufi, Fondation nationale de Carthage : Beit- Al-Hikma, Tunis, 1990, p.223- 224

53 رسائل حسين إلى خير الدين، جمعها وحققها: أحمد عبد السلام، بيت الحكمة، قرطاج، 1991، الجزء الأول، الرسالة عدد 31، ص. 99- 100 (جوان- جويلية 1869)

الرجل بميلان نجمه للغروب⁵⁴. وقد أبدى ريتشارد وود تسمّكه بخزندار، فهو "يتمنّى صاحبه لا غير"⁵⁵، وحسب ما قاله وود للجنرال حسين في اجتماع لهم في ليفورن أنّه لا يمكن له أن ينسى صداقة 18 سنة مع مصطفى خزندار حيث كان "من أعزّ أحبائه" ودفع عنه تهمة سرقة أموال من ميزانية الإيالة التونسية⁵⁶.

الخاتمة

تخلّلت هذا المقال إشكاليّة أساسيّة وهي: هل يعدّ منع الإعدام خيارا إنسانيا أم رهانا سياسيا خاضعا لتوازنات القوّة والنفوذ الداخليّة والخارجيّة؟

تبيّن لنا أنّه لا يمكن لنا فهم عقوبة الإعدام في البلاد التونسية خلال النصف الثاني من القرن 19 بدون فهم طبيعة شبكات النفوذ الداخليّة وتوازنات القوّة العالميّة. وُظفت عقوبة الإعدام الأولى لتبرير تحرير عهد الأمان وهو رهان أوروبيّ (انجليزي بالأساس) لمنح حرية الحركة للأوروبية وخاصة تملك الأراضي. انبثق عن عهد الأمان المجالس والدستور وبدأ أعوان الدولة التونسية وأهمهم مصطفى خزندار، وعبر صحيفة الدولة (الزائد التونسي) المشاركة في جدال عميق أوروبيّ حول أهمية منع عقوبة الإعدام. حُزرت ونقلت مقالات مترجمة عديدة بالرائد التونسي خاصة سنة 1865، أي مع نهاية ثورة علي بن غدام.

تشابكت عقوبة الإعدام الثانية مع تغيّرات عميقة شملت أهمّ أعوان الدولة وبنية الإدارة التونسية مع تحولات مؤثّرة بين المتوسط وأوروبا والأطلسي. اعتمدت الدولة الحلّ الأسهل لتجنّب أي أزمة أو "الحيرة" بلغة الوثائق مع بداية تقليص نفوذ مصطفى خزندار لصالح خير الدين المعين حديثا في منصب الوزير المباشر (1870). بدأ هذا المنصب يستحوذ على صلاحيّات منصب الوزير الأكبر إلى حدود سنة 1873 تاريخ العزل النهائي لخزندار عن كل وظيفة ونفوذ سياسي. مثّلت، إلى جانب ذلك، هزيمة فرنسا أمام بروسيا وبداية توحيد دولة ألمانيا بداية تغيّر الجغرافيا السياسية على مستوى أوروبا والمتوسط، فمع اكتمال الوحدة الإيطاليّة ثم الألمانيّة برزت أصوات عديدة حول إعادة توزيع النفوذ في المتوسط.

وهنا نصل إلى استنتاجنا الأساسي في المقال: بدأت فعليّا الإيالة التونسية تفقد استقلالها بداية من سنة 1870. ساهم افتتاح قناة السويس (1867) في تركيز نفوذ فرنسا على مستوى الطرقات التجاريّة العالميّة وخاصة الطريق الرابط بين إنجلترا والهند (جوهره الناج). هدّدت سيطرة فرنسا على قناة السويس مصالح إنجلترا في مستعمراتها الشريقيّة. بقيت الرمال متحرّكة والعيون مترقّبة إلى حدود سنة 1870. فمن مصلحة إنجلترا أن تتوحد ألمانيا، ومن قبلها إيطاليا، لكي تشتغل فرنسا بمنافستها في القارة الأوروبيّة وتستنزف جهودها مع جيرانها. ولهذا كانت فرنسا المعارضة الأوّل لوحدة إيطاليا وألمانيا.

استفادت إنجلترا من الهزيمة الفرنسيّة، أصبحت لها القدرة على مفاوضة وجود فرنسا في الجزائر، ولما لا تونس مستقبلا مع حماية حقوق إنجلترا، من خلال دفع ضرر إيطاليا وألمانيا عن فرنسا. حُسر إذا مستقبل الإيالة التونسية في هذه الزاوية: على فرنسا ألا تهدّد مصالح إنجلترا التجاريّة مع الشرق (قناة السويس)، بالمقابل تضمن مساعدة، أو على الأقلّ عدم إضرار إنجلترا بمصالحها في شمال إفريقيا. وتشكّلت هذه الخطاطة الجيوبوليتيكيّة مع سنة 1870. ولهذا بدأ تقلص نفوذ خزندار ورجاله خلال هذه السنة، وبالتالي تجاهل كلّ سرديّة أو ممارسة تدكّر بمفهوم الإصلاحات والمجالس والدستور المدعّمة أساسا من إنجلترا.

يبين لنا هذا المقال بداية انسحاب طوعيّ ومحسوب من إنجلترا من الصراع الطويل والمرير بينها وبين فرنسا على حيازة النفوذ في البلاد التونسية، ولقد انتبهنا لهذا الأمر عبر مقارنة موضوعة مسألة الإعدام (القصاص) خلال فترات مختلفة من سنة 1857 إلى سنة 1870. ولهذا تناول الفاعلون السياسيّون هذه العقوبة استنادا إلى توازنات معقّدة داخليّة وخارجيّة لا عبر مقارنة حقوقيّة إنسانيّة، هذا بالطبع دون إهمال النفس الإصلاحي للرائد التونسي خلال عقد ستينات القرن 19. ساهمت إذا طبيعة الصراعات الدوليّة في تقليص الممارسات الإصلاحيّة بالبلاد التونسية، ولم تمثّل سنة 1881 إلا نتيجة أساسيّة لعملية خلط أوراق شديدة بدأت سنة 1870.

أول من اقترح فكرة الكومسيون المالي حسب ابن أبي الضياف هو القنصل الفرنسي خاصة بعد ارتفاع دين التجار الفرنسيين والمحميين لدى السلطة التونسية وقد هدّد القنصل بقطع العلاقات الدبلوماسية مع تونس لو لم يُرَكز الكومسيون، وقد "أنكر قنصل الانقليز وقنصل إيطاليا استنثار الفرنسيين بالقوّة في هذا المجلس". أنظر: الاتحاف، الجزء السادس، ص. 132-134 (أفريل 1868). وقد تأسس رسميا يوم 23 نوفمبر 1869 تحت رئاسة خير الدين. أنظر: الاتحاف، الجزء 6، ص. 136-137. وقد ورد في رسالة من قنصل الدنمارك بتونس إلى وزارة الخارجية الدنماركية بتاريخ 2 ماي 1868 أن الحكومة التونسية أبرمت مع قنصل فرنسا اتفاقية الغرض منها تكوين لجنة مالية. أنظر:

Le ministre Khéreddine et ses contemporains: 19 siècle, Documents établis et présents par: Ali Chenoufi, Fondation nationale de Carthage : Beit- Al-Hikma, Tunis, 1990, p.216- 217

⁵⁴ رسائل حسين إلى خير الدين، مصدر مذكور، الجزء الأوّل، الرسالة عدد 93، ص. 214- 216 (10 أكتوبر 1873)

⁵⁵ نفس المصدر، الجزء الثاني، الرسالة عدد 104، ص. 18- 21 (13 جوان 1874)

⁵⁶ نفس المصدر، الجزء الثاني، الرسالة عدد 105، ص. 22- 25. (2 أوت 1874)

THE CENTER- PERIPHERY RELATIONSHIP IN OTTOMAN HISTORY: A STUDY OF THE SUBLIME PORTE'S RELATIONS WITH THE REGENCIES OF THE MAGHREB DURING THE EIGHTEENTH CENTURY THROUGH OTTOMAN ARCHIVE DOCUMENTS

Kheireddine SAIDI

Dr., Researcher at Africa Center for Coordination and Education, Istanbul/ Turkey
Assistant Professor, University of Bordj Bou Arreridj

-دراسة لطبيعة علاقة الباب العالي بأوجاقات الغرب خلال القرن الثامن عشر من خلال وثائق الأرشيف العثماني
"أوجاق الجزائر نموذجاً"-

الملخص

أحد أهم المواضيع التي يكثر الحديث عنها في التاريخ العثماني طبيعة العلاقة التي كانت بين السلطة المركزية مُتمثلة في الباب العالي والسلطات البعيدة عنها مُتمثلة في أوجاقات الغرب (طرابلس الغرب/تونس/الجزائر). وارتكز النقاش حالياً حول مدى استقلالية الأطراف عن المركز وتعامل المركز مع هذا الواقع. إلا أن معظم الدراسات التي اعتنت بهذه المسألة كانت تُعفل مصدر مهماً ومركزياً في تحديد طبيعة هذه العلاقة، ومدى تغييرها بتغير الواقع القائم وهو الأرشيف العثماني. لذا نحاول في هذه الدراسة تتبع العلاقة التي ربطت المركز مع الأطراف (أوجاق الجزائر) من خلال رصد المراسلات أو الأوامر الواردة من السلطة المركزية بخصوص مواضيع مختلفة تعني العلاقات الخارجية للإيالة مع الفضاء المغاربي والفضاء المتوسطي؛ وهذا لأجل أن نصل إلى رسم صورة متكاملة عن طبيعة العلاقة الحقيقية بين المركز والأطراف ولا نقصي أي مصدر من جهة، ومن جهة أخرى تبيان مدى صحة الحديث عن استقلالية أوجاقات الغرب عن السلطة المركزية في إسطنبول.

وقد وقع الاختيار على القرن الثامن عشر تحديداً، لاعتبارات عديدة لعل أهمها هو قيام علي خوجه سنة 1711م برفض قبول الباشا المرسل من إسطنبول إلى الجزائر لحكم إيالة الجزائر، ثم قيامه بجمع منصب الباشا والداي بين يديه، وهو الأمر الذي اعتبرته دراسات عديدة مرحلة جديدة في العلاقات بين المركز والإيالة من جهة، ومن جهة ثانية ظهور الحملة الفرنسية على مصر سنة 1798 وأهميتها في رسم نمط العلاقة الموجودة بين الباب العالي وإيالة الجزائر من جهة ثانية. بالإضافة إلى وجود حركية كبيرة في علاقات إيالة الجزائر بالممالك الأوروبية دبلوماسية وعسكرياً الأمر الذي استلزم وجود موقف من الباب العالي حيال هذه الحركية.

بناء على ما سبق ذكره يمكننا أن نقول أن الإشكالية الرئيسية التي تناقشها هذه الورقة تتمثل في رصد طبيعة العلاقة بين المركز الذي يمثل الباب العالي والأطراف في أوجاقات الغرب والذي تمثله إيالة الجزائر من خلال الأرشيف العثماني بشكل خاص.

ولأجل تحقيق المراد من هذه المداخلة فقد ارتأينا نلج الموضوع مباشرة بتتبع أولا موقف الدولة العثمانية من قيام علي خوجه سنة 1711 بالاستحواذ على السلطات كاملة بيده وما نجم عن ذلك من مراسلات بين الطرفين، ثم ثانياً نحاول في هذه المداخلة تتبع موقف السلطة المركزية من علاقات إيالة الجزائر مع الدول والممالك الأوروبية بعد 1711 وكيف تعاملت إيالة الجزائر مع هذا التفاعل. لنختم الحديث بمثال حي عن طبيعة العلاقة بين المركز والأطراف من خلال حملة نابليون على مصر وموقف كل من المركز ممثلاً في الباب العالي والطرف ممثلاً في إيالة الجزائر وكيف تطورت المواقف المختلفة من هذه الإشكالية.

THE ARMY OF JANISSARIES IN ALGERIA BETWEEN THE 18TH AND 19TH CENTURIES: A HISTORICAL STUDY THROUGH EUROPEAN SOURCES

SEGHIER Abla

Graduate Doctor, University of Oran 1- Algeria

الملخص

تعتبر المؤسسة العسكرية مصدر قوة وهيبة البلاد في محيطها الخارجي والداخلي، ولهذا اعتنى حكام الجزائر العثمانية منذ إلحاقها بالباب العالي بالنهوض بهذه المؤسسة بشقيها البري والبحري، فتمكنوا بفضل تلك الجهود المبذولة على مستوى هذه المؤسسة من رفع راية الجزائر وإثبات حضورها على الصعيد الداخلي والخارجي وهذا ما تؤكدته التنظيمات الطارئة على كل من الجيش الإنكشاري والبحرية كإقرار الرتب والمناصب، بالإضافة إلى العدة والعتاد، وقد تمكن أفراد هذه المؤسسة أيضا من الوصول لسدة الحكم وحفظوا لأنفسهم درجة مرموقة في سلم الوظائف. سنحاول في هذه المداخلة إمطة اللثام عن الشق البري لهذه المؤسسة والمتمثل في الجيش الإنكشاري، وذلك من خلال المصادر الأوروبية التي تضمنت ملاحظات تاريخية هامة حول الموضوع باعتباره شوكة في حلق الدول النصرانية، كون هذا الأخير قد امتد صداه ونفوذه إلى سدة الحكم من خلال اعتلاء العديد من رجاله عرش الإيالة الجزائرية، وهو ما أرغم هؤلاء الأوروبيين على الرضوخ والانصياع في العديد من المناسبات لشروط وأوامر إنكشارية الجزائر، خاصة فيما يتعلق بعقد المعاهدات وافتداء الأسرى وغيرها من الأمور المتصلة بالعلاقات بين الإيالة الجزائرية والدول الأوروبية، هذا وقد لعبت مؤسسة الجيش دورا فعالا في استمرار الحكم العثماني بالإيالة الجزائرية إلى غاية الربع الأول من القرن 19م، كما ساهم فرض سيطرة الحكام داخل البلاد وخارجها، من خلال القضاء على عديد التمردات الداخلية والأطماع والاعتداءات الخارجية.

الكلمات المفتاحية: الجيش، الإنكشارية، الجزائر، المصادر، الأوروبية

**THE HYDRAULIC INSTALLATIONS OF THE DEY MUSTAPHA PASHA DURING
THE OTTOMAN PERIOD IN THE PERIPHERY OF THE CITY OF ALGIERS
(FAHAS) THROUGH ARCHIVAL DOCUMENTS, WATERCOURSES AS A CASE
STUDY**

Cherfaoui Radia

Aicha Hanafi

University of Alger 2, Algeria

**المنشآت المائية للداي مصطفى باشا في الفترة العثمانية بفحص مدينة الجزائر من خلال الوثائق الارشيفية السواقى
أنموذجا**

الملخص

عرفت مدينة الجزائر خلال القرن السادس عشر شبكة كثيفة من القنوات، قصد جمع المياه من الأودية والينابيع الطبيعية القريبة من المدينة، بهدف الاستفادة منها وتزويد المدينة بما تحتاجه من ماء، وهذه القنوات التي كانت تنتشر في جميع أنحاء الفحص و خاصة ان أغلبها بني من الفخار أو أقيم بالحجارة وغيرها من المواد الصالحة لإقامة السواقى، وقد أقيم بعضها فوق الأرض وبعضها الآخر جعلت له أنفاق تحت الأرض، ونظرا لطبيعة التضاريس ونوعية مواد البناء، وتكرر الهزات الأرضية في الفترة العثمانية، فان بعض أجزائها ظلت تتعرض للتلف الذي يعود إلى الإهمال أو تسببت فيه السيول وانزلاق التربة، وهذا ما يتطلب الكثير من الجهد والمهارة لإصلاحها وتجديدها، وقد عرف تعميم السواقى في فترة الداى مصطفى باشا تطورا كبيرا هذا ما تتبته الوثائق الارشيفية المحفوظة بالأرشيف الوطنى ببنئر خادم.

الكلمات المفتاحية: السواقى، الداى مصطفى، مدينة الجزائر، الفحص، الفترة العثمانية

TAXES AND WAYS OF COLLECTING THEM IN THE OTTOMAN EMPIRE

Sara Abdat

University yahia fares Medea, Algeria

Abstract

The Ottoman Empire was one of the largest and longest-lived superpowers in history and The Ottomans have established a robust system to regulate their State's finances that has impressed historians, one of the most important features of this system is how the State has managed its resources and the collection of public revenues from their mandate holders; He considered what the tax system represented as an important part of the general financial system. which includes financial resources utilized by the State to cover increased expenditures, the taxes it derives from the population is the fundamental pillar of the financial system and the most important financial source of any State to ensure its continuity over time due to the large amount of money it provides to its treasury, the lower their incomes, therefore, they are exposed to economic and social crises that affect their stability. Hence this paper highlights the features of the Ottoman tax legislation and some of the mechanisms used by the Ottoman Empire to collect taxes from the parish so that it can finance its various expenses necessary to protect the state and Achievement of public services, This allows for the creation of an integrated picture of the Amiri tax system as the main resource of the public treasury on which the Ottoman Empire's economy is built and which ensures its continuity and values in turn to the fullest, This reflecting the economic effectiveness of taxes in the era of the Ottoman caliphate and the state's skill in collection and distribution.

Keywords: Ottoman Empire, Ottoman Taxes, Public Revenue Collection, Ottoman Empire Economy

الضرائب وطرق جبايتها في الدولة العثمانية

الملخص

كانت الدولة العثمانية واحدة من أكبر القوى العظمى في التاريخ وأطولها عمرا، وقد أنشأ العثمانيون لضبط شؤون دولتهم المالية نظاما متينا أثار إعجاب المؤرخين، ومن أبرز معالم هذا النظام الكيفية التي اتبعتها الدولة في إدارة مواردها، وجباية الإيرادات العامة وتحصيلها من المكلفين بها والتي تميزت بالتعدد والتنوع. ونظر لما يمثلته النظام الضريبي كجزء هام ضمن النظام المالي العام الذي يشمل الموارد المالية التي تستغلها الدولة لتغطية أوجه الإنفاق المتزايدة، حيث تعد الضرائب التي تستخلصها من السكان الركيزة الأساسية للنظام المالي وأهم المصادر المالية لأي دولة لضمان استمرارها عبر الزمن نظرا لكثرة الأموال التي توفرها لخزينتها، لذلك فكلما تناقصت مداخيلها تعرضت للأزمات الاقتصادية والاجتماعية مما يؤثر على استقرارها. ومن هنا جاءت هذه الورقة البحثية لتسليط الضوء على ملامح التشريع الضريبي العثماني وكذا بعض الآليات التي لجأت إليها الدولة العثمانية في جباية الضرائب من الرعية لتتمكن من تمويل نفقاتها المختلفة اللازمة لحماية الدولة وإيفاء الخدمات العامة، مما يسمح بتكوين صورة متكاملة عن النظام الضريبي الأميري باعتباره المورد الأساسي للخزينة العامة والتي بني عليها اقتصاد الدولة العثمانية والذي يضمن استمرارها وقيماها بدورها على أكمل وجه، مما يعكس مدى الفعالية الاقتصادية للضرائب في عصر الخلافة العثمانية ومهارة الدولة في الجمع والتوزيع.

الكلمات المفتاحية: الدولة العثمانية، ضرائب عثمانية، جباية الإيرادات العامة، اقتصاد الدولة العثمانية

TUNISIANS IN IZMIR IN THE MID-NINETEENTH CENTURY

Hamdi Sonia

Sfax University, Tunisia

ملخص

أولت أغلب البحوث إهتماما كبيرا بدراسة العناصر الوافدة إلى البلاد التونسية خلال العصر الحديث في محاولة لإبراز خصوصيات هذه الفئات وعلاقتها ببقية مكونات المجتمع المحلي على غرار الأندلسيين المورسكيين أو الأتراك العثمانيين أو الجاليات الأوروبية. في المقابل لم ينل البحث في دراسة العناصر المحلية خارج مجالها الترابي إهتماما كبيرا. وإنطلاقا من هذا الإشكال تولّد لديّ هاجس بحثي حول عوامل إنتقال التونسيين إلى شرق المتوسط وأصولهم الجغرافية.

مبدئيا قسمت العمل إلى عنصرين إثنيين: حاولت في القسم الأول البحث في أصول بعض التونسيين المتواجدين بمدينة إزمير من تجار وغيرهم. وتناولت في القسم الثاني بعض القضايا المطروحة عبر إقامتهم بخان تونس.

وظفت قدر المستطاع معطيات من الأرشيف الوطني التونسي وأرشيف نونت بفرنسا في التعرف على أهم العناصر التونسية المستقرة بإزمير والقضايا المطروحة من تواجدهم بالمجال الجديد.

الكلمات الرئيسية: تونسيون، إزمير، القرن التاسع عشر، تجار، خان تونس

THE MANAGEMENT OF THE OTTOMAN WAKF FROM THE "OTTOMANIZATION" OF ABDUL HAMID II TO THE "SECULARIZATION" OF KEMAL ATATURK

Ouni Amina
Manouba University, Tunisia

تدبير الوقف العثماني من "عثمنة" عبد الحميد الثاني الى "علمنة" كمال أتاتورك

الملخص

تعددت أشكال التدبير في إدارة الوقف في العهد العثماني، حيث عرفت تطورا مطردا. ويمكن في هذا الصدد أن نلاحظ وجود ثلاثة مراحل واكبت تطور الدولة والمجتمع، مرحلة أولى عهدت الدولة فيها الإشراف على الأوقاف لشخصية ذات مرجعية دينية نظرا لطابع المقدس لهذه المؤسسة على غرار (تولي إدارتها من جانب "الصدر الأعظم" أي رئيس الوزراء، في عهد السلطان محمد الفاتح والى شيخ الإسلام في عهد السلطان بايزيد الثاني (1447-1512) ... وامتد هذا النوع من التدبير الى حدود القرن التاسع عشر حيث طغى على مؤسسة الوقف نوع من الجمود وعدم التطور شأنه شأن بقية المؤسسات العثمانية الأخرى، (ولن تكون هذه المرحلة موضوع تركيزنا في هذه الورقة البحثية).

ثم مرحلة ثانية وهي فترة التنظيمات والتحويلات وبداية خروج الأوقاف من حيز التشريع الى حيز التقنين في اطار توظيف القوانين الأجنبية وملائمتها مع الشريعة الإسلامية وسيتبلور هذا التوجه خاصة في النصف الثاني من القرن التاسع عشر مع السلطان عبد الحميد الثاني حيث سيتم تثمين الأوقاف وتطويرها و"عثمنتها". سيما وانها تكتسي أهمية كبرى في إدارة الشأن العام في المجتمع العثماني.

ثم المرحلة الثالثة اوما يعرف بمسار العلمنة حيث سيسعى أتاتورك كتنويع لمسار تاريخي كامل اكثر منه استنباط شخصي، الى تدبير ماهو موجود و تحرير الأوقاف ورفع يد الدولة عنها، وفصلها عن مرجعيتها الدينية واصبح الوقف مجال من مجالات المجتمع. هذه الاجراءات سيكون لها انعكاسات على هذا النظام في تركيا و في بقية الولايات التي كانت تابعة للامبراطورية العثمانية.

يمكننا ان نقول أن الإشكالية الرئيسية التي نروم معالجتها من خلال هذه الورقة البحثية هي التغيرات الجوهرية التي حصلت صلب تدبير مؤسسة الوقف نهاية القرن التاسع عشر وبدايات القرن العشرين،

الكلمات المفاتيح: وقف، تدبير، عثمنة، علمنة، مسار، إصلاحات، تشريع، تقنين

نسعى من خلال هذه الورقة لتناول قطاع هام له صلة وطيدة بالمجتمع العثماني ونقصد تحديدا مؤسسة الوقف. ونروم طرح الاشكالية التالية ماهي مختلف سياسات او استراتيجيات التدبير التي اتبعتها الدولة⁵⁷ كي تضفي نوعا من النجاعة على هذه المنظومة، حتى يتسنى لها القيام بدورها في إدارة الشأن العام.

ويمكن في هذا الصدد أن نلاحظ وجود ثلاثة مراحل تدبير واكبت تطور الدولة والمجتمع

مرحلة اولى ظل فيها البناء المؤسسي للوقف بسيطا بدون تدبير يذكر يخضع بصفة عامة لتسيير الأحكام الشرعية وللنصوص الفقهاء، و قد بقي هذا النوع من التدبير لقرون متعددة وامتد الى حدود القرن التاسع عشر حيث طغى على مؤسسة الوقف نوع من الجمود وعدم التطور شأنه شأن بقية المؤسسات العثمانية الأخرى. ثم شهد نظام الوقف خلال القرن التاسع عشر العديد من التغيرات لعل أهمها الخروج من الحيز التشريعي الى الحيز التقني وان شئنا إضفاء طابع إسلامي عثماني على كل القطاعات ذات المرجعية الدينية ثم مرحلة ثالثة وهي مرحلة العلمنة تبلورت في القرن العشرين وظهر نوع جديد من التدبير صلب هذه المؤسسة خاصة بعد اتخاذ جملة الإصلاحات التحديثية ذات الطابع العلماني الجدير بالذكر

أنه لا يوجد قطيعة بين الفترات الثلاث بل هناك تداخل شرعنة فيها تدبير وتدبير به شرعنة، وعلمنة وليدة بما تسنّه الشرعنة.

أولاً: مرحلة الشرعنة

قبل الخوض في سياسات التدبير نشير بداية الى الأهمية الاقتصادية والاجتماعية لمؤسسة الوقف في الإمبراطورية العثمانية والإيالات التابعة لها.

1- أهمية الوقف في المجتمع العثماني

نعرف بداية هذا النظام فنقول بان الوقف هو مصطلح إسلامي لغوي يعني الحبس أو المنع، واصطلاحاً هو "حبس العين عن تملكها لاحد⁵⁸ من العباد والتصدق بالمنفعة على مصرف مباح" والوقف نوعان أهلي وخيري ويشمل الوقف الأصول الثابتة كالعقارات والمزارع وغيرها، ويشمل الأصول المنقولة التي تذهب عينها بالاستفادة منها فتعتبر صدقة كالنقود والطعام، آلات الصناعة، آلات الحرب، السلاح، الكتب وما شابه ذلك. ويختلف الوقف عن الصدقة في أنّ الصدقة ينتهي عطاؤها بإنفاقها اما الوقف فمستمر وهو اشبه بالصدقة الجارية المستمر عطاؤها⁵⁹.

وقد تحددت وظيفة الوقف ومنذ العصور الأولى للإسلام بكونه مجلبة للخير والبركة وإعانة من أهل البر والإحسان وسندا للمستضعفين والفقراء. فلم تشذ الإمبراطورية العثمانية عن هذه القاعدة حيث عرفت ظاهرة التوقيف بمختلف حيثياتها وازدادت اتساعاً في عهدها، خاصة عندما أصبحت الأرض المصدر الرئيسي لمدى قوة الدولة في الحيز الترابي التابع لها⁶⁰.

وبالنسبة لنظام الوقف العثماني فقد تمكننا من خلال ما اطلعنا عليه من مصادر ومراجع الوقف على عديد الملاحظات لعلّ من أهمها تنوّع الأغراض وتعدّد مصارف الأوقاف.

فالأوقاف العثمانية تشترك مع بقية الإيالات التابعة الأخرى في كثير من الأغراض التي تهتم الجانب والاجتماعي والاقتصادي:

كبناء المدارس وتقديم الأموال لليتامى والأرامل ورعاية الكبار والعاجزين تجهيز البنات للزواج والطعام لأبناء السبيل والمسافرين والفقراء والمساكين والاهتمام بالبنى التحتية وشق قنوات المياه وإنشاء القناطر وبناء سبل المياه داخل المدن والطرق الخارجية وبناء الخانات والحمامات والطرق وحفر الآبار وبناء المرسانات. وهذه الأغراض وقع اتباعها في الإيالات التابعة للإمبراطورية العثمانية على غرار الجزائر مثلا كانت الأوقاف حكراً على أغراض معينة بسيطة ولكن بدخول العثمانيين وتعايش المذهب المالكي والحنفي المذهب المتبع من قبل العثمانيون جعل نطاق الوقف يتسع ويتطور أكثر وأقبل السلاطين والأمراء على التوقيف وكذلك الشأن بالنسبة للبلاد التونسية حيث تعتبر أوقاف آل عثمان خير مثال، ويمكن اعتبار أوقاف عزيزة عثمانة أكبر مثال على تنوع الأوقاف وثرانها. ولكنها تختلف عن الإيالات التابعة لها بأن لها جوانب اهتمامات متعددة وغير متعارف عليها وغير متبعة فتصل إلى حدّ الطرافة والغرابة على غرار الاعتناء بالطيور في غذائها ومسكنها أو توزيع الفواكه والخضار في بعض الولايات.

كما أنّ بعض الولايات الأخرى كانت تقوم من خلال الأوقاف بتأمين لعب الأطفال كما أنّ ولايات أخرى كانت تؤمّن بدل الأواني والصحاف التي يكسرها الخدم كي لا يتعرضوا للعقاب من أسيادهم، ووقع التفكير حتى في حاجة العلماء إلى المحابر فجعل لهم وقف الحبر وحتى حاجة الحمالين وأصحاب القوارب لم يقع إهمالها بل جعلها جزءاً لا يتجزأ من اهتماماته.

هذا التنوع في الأغراض والإمام بكل الجوانب الحياتية جعل الكثير يقولون "إن الإسلام جعل من الأثر أكثر المتصدقين في العالم".

والحقيقة أنّ هذا التنوع والاتساع والشمول جعل الدولة تسعى لتأطير الأوقاف فيمكن الملاحظة عبر صيرورة تاريخية أنّ الدولة كلما شعرت بضرورة التدخل لتأطير الجهاز الإداري الوقفي الا وتدخلت إما بتنقيح الخطط او بتتويج التسميات (ناظر، نقيب،...) كما كانت تسعى إلى بعث تشكيلات إدارية جديدة على غرار الدواوين.

مثلاً فقد بدأ تولى إدارة الوقف من جانب الصدر الأعظم / رئيس الوزراء في الدولة العثمانية/ في عهد السلطان محمد الفاتح ثم اسندت إدارته إلى منصب شيخ الإسلام في عهد السلطان بايزيد الثاني (1447- 1512) ثم انتقل الإشراف على الأوقاف إلى مجموعة سميت (أغوات باب السعادة) في عهد سليمان القانوني (1494- 1566) ثم تأسست نظارة الحرمين الشريفين وأستمر الأمر إلى أن تمّ تأسيس (نظارة الأوقاف الهمايونية سنة 1826م) واستمرت سياسات تدبير الأوقاف وتنظيمها الذي كان لها تأثير ليس فقط على الأوقاف داخل ولايات التابعة للإمبراطورية فقط وإنما خارجها أيضاً.

⁵⁸ ابن منظور (أبو الفضل جمال الدين)، لسان العرب، المجلد التاسع، مادة الوقف.

⁵⁹ القاموس الإسلامي، المجلد الثاني، وضع أحمد عطية الله، مكتبة النهضة المصرية، القاهرة ماي 1966 ص27.

⁶⁰ بن سليمان (فاطمة)، الأرض والهوية: نشأة الدولة الترابية في تونس (1574-1881)، كلية العلوم الإنسانية والاجتماعية، تونس 2009.

إذ وقعت العناية بالجانب الإداري أيضا عند امتداد الحكم العثماني في شمال إفريقيا قام بتنظيمه وإدارته على شكل هيئات خاصة وتكليف المسيرين والمشرفين على موجب تنظيم اداري داخلي تتحكم فيه عدة معطيات.

2- تسيير الوقف وفق الشريعة الإسلامية

تؤكد اغلبية المراجع والمصادر أنّ الوقف نظام اسلامي محض ظهر تحديدا في الطور الأول للإسلام وحتى وإن وجدت مراجع تنفي هذا التصنيف، فإنه لا يمكن التحدث عن نقلة نوعية كبيرة لمفهوم الوقف إلا مع المجتمع الإسلامي الأول حيث تعددت اغراضه وتنوّعت أهدافه ووضع له الفقه شروطا واحكاما وضوابط تحصنه وتحميه وانتقل من الصعيد الديني الى الصعيد المجتمعي وقد سعى الفقه الإسلامي إلى فصل الوقف عن السلطة وتديبرها وذلك بوضع جملة من الاسس والتجاوزات التي تجعله بمنأى عن أي انتهاكات او تجاوزات،

لا بد من الإشارة بداية إلى أنّ الشريعة الإسلامية هي القانون الوحيد الذي كان يحتكم إليه في كل المسائل ومن ضمنها مؤسسة الوقف التي صارت من الأبواب الثابتة في اغلب كتب الفقه، وقد تطور هذا الباب بمرور الزمن وتكاثر الاجتهادات والاختلافات بين الأئمة والفقهاء، واتساع الأبحاث في أصولها وفروعها وحتى عندما نما علم مقاصد الشريعة كان للوقف مكانة في عملية تأصيل المقصد فأوردته الشيخ الطاهر بن عاشور ضمن باب مقاصد التبرّعات⁶¹

كما تجب الإشارة الى أنّ الفقه الإسلامي فصل الوقف عن سلطة الدولة وجعل مهمتها تنحصر في الإشراف بالدرجة الأولى وهو ما جعل هذا النوع من التدبير يتواصل حتى مع قدوم العثمانيين. وما شهدته هذه المؤسسة من اتساع وانتشار في عهدهم إلى حدود القرن التاسع عشر الذي سيعتبر القرن المنعرج الذي ستحدث صلبه العديد من التغييرات الجوهرية، ورغم ذلك فإنّ نظام الوقف بقي خاضعا للأحكام الشرعية.

ثانيا: مرحلة العثمنة

1- محاولات تقنين فقه الأوقاف في القرن التاسع عشر:

ظهرت في القرن التاسع عشر محاولات عديدة لإصلاح الإطار التشريعي بصفة عامة نتيجة لتقهقر الاجتهاد. وفي هذا السياق بدأت الدعوات تتعالى إلى التقنين⁶² الذي عرّفه الفقهاء بعديد التعريفات لعلّ من أبرزها "أنّه صياغة الأحكام الفقهية في مواد مرقمة على هيئة قوانين بعد أن يتم اختيار أصحّها وأقواها دليلا، على أنّه لا يبدّل فيها شرع الله ولا يشرّع فيها من الدين ما لم يأذن به الله"، كما وقع تعريفه أيضا بأنّه "صياغة المسائل في قوالب قانونية مرقمة ومبوّبة ومختصرة وميسرة تضمّ الحكم الفقهي في المسألة"⁶³.

وقد وجد هذا التوجّه نحو التقنين من داخل الإمبراطورية ومن خارجها سواء في الدول الأوروبية او في الإيالات التابعة لها. ويمكن ان نذكر بداية ما كان يحدث في مصر إحدى إيالاتها حيث نجد مثلا أنّ رفاة رافع الطهطاوي قد دعا إلى إنشاء المدوّنة القانونية قائلا: "أنّ الحالة اقتضت أن تكون الأقضية والأحكام وفق معاملات العصر من يحدث فيها من التتوّعات الكثيرة المتنوّعة الأخذ والعطاء لذلك وجب وضع مدوّنة قانونية تقوم على تنظيم الأحكام"⁶⁴.

كما أسهم التوسّع الاستعماري في الإيالات التابعة للإمبراطورية العثمانية في الاطلاع المباشر على القوانين الأجنبية ما دامت لا تخرج عن القواعد والأحكام القطعية في الشريعة الإسلامية، من هذه القوانين يمكن أن نذكر مثلا المجموعة المدنية الفرنسية التي ظهرت في بداية القرن التاسع عشر وتحديدا سنة 1804 وسمّيت مجموعة نابليون..

وقد تفسّدت حركة التقنين عموما داخل الإمبراطورية خصوصا سنة 1839 وهي السنة الفاصلة التي بدأ فيها العمل بازواجية النظم القانونية وذلك بالنقل عن القوانين الأجنبية وتطبيقها مع الشريعة الإسلامية، فنتج عن هذا المزج بداية ظهور عملية التقنين في سياق حركة الإصلاحات العثمانية (الخط الشريف، الخط الهمايوني) فصدر ما يعرف بالتنظيمات العثمانية.⁶⁵

⁶¹ ابن عاشور (محمد الطاهر)، مقاصد الشريعة الإسلامية، تونس مكتبة الاستقامة، طبعة أولى 1366هـ ص18.

⁶² التقنين: اشتق من كلمة قانون والقانون هو مقياس كل شيء، وهي كلمة ليست عربية، جاء في تاج العروس: قيل هي رومية، وفي المحكم أراها دخيلة وفي الاصطلاح أمر علي ينطبق على جميع جزئياته التي تنفرع أحكامه منه، وجاء في لسان العرب أنّ القوانين هي الأصول. ابن منظور، لسان العرب، مادة قنن.

⁶³ بوزغيبية (محمد ابراهيم)، حركة تقنين الفقه الإسلامي بالبلاد التونسية، مركز النشر الجامعي 2018، ص24.

⁶⁴ المرجع نفسه، ص25.

في نفس الإطار راجع النحيلي (وهبة)، جهود تقنين الفقه الإسلامي، ط1، مؤسسة الرسالة، بيروت 1408هـ

⁶⁵ التنظيمات هي عبارة تطلق على الإصلاحات التي أطلقت على الحكومة والإدارة في الإمبراطورية العثمانية ورد المصطلح في الإتحاف الجزء

4، ص39.

هذه الظرفية الجديدة وما حملت من خروج من الحيز التشريعي إلى الحيز التقني كان له تأثير كبير على مؤسسة الوقف بصفة عامة كنظام يخضع إلى الشرع بالدرجة الأولى.

وتعود الدعوة إلى محاولة التقنين إلى وجود سببين اثنين: أولهما يتعلّق بعسر استخراج حكم شرعي من الكتب الفقهية القديمة والسبب الموضوعي يتمثل أساسا في دخول الاستعمار للإيالات الإسلامية التابعة للإمبراطورية العثمانية والتي لها تقاليد اتباع نظام الوقف على غرار الجزائر مثلا وتعدّيات الاستعمار الفرنسي على الأوقاف سنة 1830.

زيادة على ذلك بدأت تصدر القوانين العقارية تباعا، فصدر قانون الأراضي العثمانية سنة 1858⁶⁶ وتكمن أهميته في أنّ نسبة كبيرة من الأراضي هي من الأوقاف (في القرن التاسع عشر قدرّت بـ20%). كما صدر القانون العقاري⁶⁷ سنة 1858 في أستراليا وهو نظام عقاري يصون الملكية ويثبت نسبتها وقد اطلق عليه اسم اكتورانيس.

كما انه ما كان يحدث في الإيالات التابعة للإمبراطورية في مجال الوقف سيكون له تأثير بدوره على البعد الفقهي لهذا النظام داخل الإمبراطورية التي كانت تتأثر وتتأثر في هذا المجال.

وأهم محاولات إخراج الأوقاف من بعدها المقدّس في القرن التاسع عشر كانت على يد محمد علي في مصر (1805- 1849) فعندما بدأ مشروعه الزراعي وجد الأراضي الموقوفة التي كانت تمثّل يومها ثلث الأراضي الزراعية عقبة في طريق هدفه. فبدأ المواجهة مع الأوقاف بفرض نصف الضريبة ثم رفع ذلك إلى الضعف، ثم أخذ الضريبة كاملة. وزاد على ذلك أن ألغى في مرحلة أخرى الأوقاف تماما ورصد أموالا في بيت المال للإنفاق على المساجد وجهات البرّ التي كانت تمّولها الأوقاف.

ثمّ "تجرّأ" محمد علي إن صحّ التعبير على الأوقاف فأصدر عقب ذلك أمرا جاء فيه "أنّ الوقف صار ممنوعا لأجل منع أرباب الغرض من أغراضهم الفاسدة"⁶⁸.

الجدير بالذكر أنّ التوجّه نحو فقه الوقف لم يقف عند محاولات محمد علي فقد قال الشيخ محمد أبو زهرة عن هذه التجربة: "وأخذت مصر من الشريعة بعض الأحكام التي لها أثر في التعامل المصري كقانون الشفعة، تجدر الإشارة إلى أنّ بدايات التقنين المصرية كانت بدورها مستمّدة من القوانين الأجنبية وإن كان هذا لا يمنع من وجود ثلاثة مشاريع وضعت بجهود فردية لمحمد قذري باشا اهتمّت بمجالات عديدة لعل من أكثر المجالات التي تهتم هذه الورقة وذلك من خلال كتابه العدل والإنصاف في حل مشكلات الأوقاف"⁶⁹.

وكنتيجة لهذا تمّ إنشاء إدارة الأوقاف في عهد الخديوي سعيد الذي ألغى قرارات محمد علي وحاول إعادة الاعتبار للأوقاف من خلال إرجاع حيازة الأرض لحائزيها وللمنتفعين بها وأصدر أمرا يرخّص لوقف الأشجار والمباني والسواقي دون الأراضي الموجودة فيها.

ثمّ يمكن أن نذكر في هذا الإطار تجربة خير الدين باشا في تونس الذي قام بتأطير الأوقاف من خلال تأسيس جمعية الأوقاف والتي حاول من خلال التوفيق بين الجانب الديني والعملية فلم يبلغ إشراف رجال الشرع ونظّمها وفق أربعة وعشرون فصل.⁷⁰

ولعلّ مسار القرن التاسع عشر وعصارة التجارب التي ذكرت سيكون لها تأثير على عبد الحميد الثاني الذي اعتلى العرش سنة 1876 قد اتخذ عدّة إجراءات تجاه هذه المؤسسة.

قبل الخوض في القرارات التي اتخذها عبد الحميد الثاني والتي تهتمّ الجانب التشريعي والتقني وخاصة في نظام الوقف يجب أن نسلط الضوء على الظرفية التي حكم بها عبد الحميد الثاني. فهي ظرفية تغلب عليها التحدّيات السياسية والاجتماعية والاقتصادية.

1/ روسيا تعلن الحرب على العثمانيين وتتسبّب في تهجير مليون عثماني من بلغاريا إلى اسطنبول وظهور مشاكل اجتماعية والاقتصادية تستوجب حولا.

⁶⁶ حول هذا القانون راجع: محمد عبد الجواد محمد، التطور التشريعي في العالم الإسلامي، جامعة القاهرة، القاهرة، 1977، ص2.
⁶⁷ حول هذا القانون يقول محمد الهادي الشريف أنّ فصوله كانت مطبّقة على حطام السفن التي يقذف بها البحر إلى الساحل قبل أن تسند إلى صاحبها حول هذا الموضوع أنظر كتابه تاريخ تونس ص100.

⁶⁸ السراج (محمد احمد)، في مقدّمة كتاب قانون العدل والإنصاف في القضاء على مشكلات الأوقاف لصاحبه محمد قذري باشا، دراسة وتحقيق مركز الدراسات الفقهية والاقتصادية، دار السلام للطباعة والنشر والتوزيع والترجمة، الطبعة الأولى سنة 2006، ص14.

⁶⁹ راجع قذري (محمد باشا)، تاريخ قانون العدل والإنصاف للقضاء على مشكلات الأوقاف، القاهرة، مكتبة الأهرام، الطبعة الخامسة، 1928.

⁷⁰ حول سياسة خير الدين في الأوقاف، أمينة العوني، الدولة والأوقاف العامة بالبلاد التونسية من الاحتواء إلى الإلغاء (1858-1956).

2/ النمو الاقتصادي للإمبراطورية العثمانية ضعيفا والفائض الزراعي الذي كانت تنتجه كان يذهب لسداد قروض الدائنين الأوروبيين.⁷¹

3/ تعرّض الأوقاف في الإيالات التابعة للإمبراطورية العثمانية (مصر، البلاد التونسية ...) إلى الاستيلاء من قبل القوى الاستعمارية الإمبريالية الصاعدة.

هذه الظرفية إذا أوجبت اتخاذ قرارات تتراوح بين المحافظة على الإسلام واعتماد القوانين الوضعية وكأتما الإسلام بطابع عثماني أو اتباع سياسة عثمانية. فكانت النتيجة الطبيعية لإعلان سياسة الجامعة الإسلامية التي تجمع المسلمين حول شخص السلطان. وقرب العلماء والفقهاء أن يقع تهمين دور نظام اقتصادي اسلامي وهو الوقف وإضفاء طابع القوانين الوضعية بطابع عثماني. هنا نتحدث إن شئنا عن نوع من المزج.⁷²

إصلاحات عبد الحميد الثاني II في الأوقاف:

لائحة في ترتيب المحاكم الشرعية الصادرة سنة 1880م بشأن تسجيل حجج الأوقاف، وسماع الدعاوى القضائية المتعلقة بالوقف. كما أصدر أمرا عليا سنة 1891م بإعطاء الملكية التامة للأراضي الزراعية أرضا ومنافع فاتجه الناس من جديد إلى الأوقاف الخيرية والأهلية بعد أن بدأوا يفقدون الثقة في هذا النظام الذي دخل في أزمت هيكليّة عديدة إلى حد أن أصبح محل شك في نجاوته. وتبعاً لذلك تم إنشاء إدارة خاصة للإشراف على الأوقاف سنة 1908م لأول مرة تظهر الوزارة بتركيبة إدارية عربية، وسينسج على منوال هذه الوزارة العديد من الإيالات التابعة للإمبراطورية. فأثمرت هذه السياسة إعادة الثقة في جدوى نظام الوقف.

ثالثا: مرحلة العلمنة

برز مصطفى كمال أتاتورك⁷³ بداية كمناضل في جمعية الوطن التركية وقائدا لحركة وطنية امتدت من سنة 1919 إلى سنة 1922 ضد الدول الأوروبية الكبرى التي قامت باحتلال بلاده في الحرب العالمية الأولى. وما إن تحررت بلاده سنة 1923 حتى شرع في تطبيق أفكاره التحديثية لبناء دولة علمانية يقوم من خلالها بإبعاد الدين الإسلامي عن مختلف المجالات.

فما هو مضمون مشروع أتاتورك بصفة عامة؟ وما هو موقفه من الأوقاف وما هو تأثير إصلاحاته على نظام الوقف بصفة عامة؟

بدأ كمال أتاتورك مشروعه التحديثي سنة 1925 بإلغاء الخلافة وكلّ مخلفات آل عثمان والعثمنة عموما. وتمثّل مشروع الدولة التركية الكمالية في عدّة إجراءات "جريئة". وأهم هذه الإجراءات⁷⁴:

- إلغاء الخلافة والمحاكم الدينية وقوانينها،
- توحيد التعليم في شكل جديد،
- إغلاق التكايا والزوايا والطرق الدينية،
- إغلاق جميع المزارات وقيور السلاطين والأولياء ومشايخ الطرق،
- تعميم القانون المدني واستعمال القانون المدني السويسري سنة 1926،
- ألغى الإسلام من الدستور كدين للدولة

هذه الإجراءات وغيرها تؤكد أنه من البديهي ان يسعى أتاتورك للتخلص من الأوقاف باعتبارها نظام اقتصادي ذو مرجعية اسلامية خصوصا وأنه قد سبق وأن فكّت قدسيته من خلال المحاولات الكثيرة لإخراجه من نفوذ رجال الشرع كما سبق وذكرنا في الرقن التاسع عشر. ولكن اللافت للنظر هو موقف أتاتورك من الأوقاف إذ لم يمسه بسوء بل إنّه جعل لها وزارة جديدة وأعفاها من الضرائب. ونشأت في تركيا في عهده أول مجلة متخصصة في الأوقاف، كما وجدت خلال فترة حكمه 158 جمعية للأوقاف.

أتاتورك ربّما رفض المرجعية الدينية للأوقاف ولكن لم ينكر أهميتها الاقتصادية وتغلغلها في المجتمع التركي والدوار الهامة التي كانت تضطلع بها. إذ لم يبلغها وإنما اتاح لها فرصة ان تستمر وتزدهر.

هذا باختصار أبرز ما جاء في مشروع أتاتورك.

⁷¹ حول الظروف التي حكم بها عبد الحميد الثاني راجع: التليلي العجيلي، السياسة الإسلامية لفرنسا في المغرب العربي خلال الحرب العالمية الأولى، مجمع الطرش للكتاب المختص 2018.

⁷² التليلي العجيلي، السياسة الإسلامية، مرجع سابق، ص17 وما يليها.

⁷³ ولد سنة 1881 في مدينة سالونيك، مات أبوه صغيرا وكفلته أمه، التحق بعد المدرسة الابتدائية بالمدرسة العسكرية ثم بمدرسة أركان حرب حيث تخرّج برتبة نقيب. توفي سنة 1938.

⁷⁴ هلال (رضا)، السيف والهلال، دار الشروق، سنة 1998 ص85-86.

موقف أتاتورك من الأوقاف أردنا ان نفاقرنه بمواقف قادة كان كمال اتاتورك ملهمهم ومثلهم الأعلى من خلال إنجازاته ومشروعه التحديثي، فلو قارنا مثلا بين أتاتورك وبورقبيه الذي يعتبره قدوة له⁷⁵ رغم بعد المسافة الزمنية بين حكم كل من الرجلين والتي تتجاوز 33 سنة. فإن هناك تشابه كبير بينهما سواء في التوجه السياسي نحو الغرب أو في اتباع المنهج العلماني لتلك السياسة.

هناك أوجه تطابق كبيرة بين الرجلين، لقد كان لأفكار العلمانية لأتاتورك قدوة كبيرة لبورقبيه وإن اختلفا في طريقة التطبيق يمكن ان نذكر:

1/ توحيد التعليم وإغلاق المدارس الدينية التي كانت تمول من الأوقاف، وهذا وافق هوى بورقبيه فهو يرى ان جامع الزيتونة بالرغم من مكانته العلمية والدينية التي اكتسبها عبر صيرورة تاريخية عقبه أمام فرض منهجه العلماني الغربي على المجتمع التونسي فكان لا بد من التخلص من نفوذه لعدة اعتبارات.

2/ إلغاء المحاكم الشرعية، هذا الإجراء هو الآخر لقي قبولا عند بورقبيه حيث استطاع من خلاله تقليص نفوذ رجال الشرع بحجة توحيد المحاكم الشرعية وقد اتبع كمال اتاتورك في بعض ما وضعه في مجلة الحوال الشخصية مثل منع تعدد الزوجات، تقييد الطلاق بالمحاكم المدنية، ولكن بورقبيه كان يتجنب مسائل معينة تفاديا للمعارضة (كالمساواة في الإرث أو الزواج بغير المسلم كما فعل اتاتورك).

فهذا التشابه الكبير بين الرجلين ربما كان من المتوقع ان تكون تجربة بورقبيه مع الوقاف هي نفسها رؤية كمال اتاتورك، إلا أنه كان عكسه تماما بل في هذا الموضوع كان إن صح التعبير "أشد علمنة" فلم يرى في الأوقاف الحل بل رأى أنها تمثل عقبة اقتصادية واجتماعية وأن مشروعه التحديثي لن يكتمل إلا بالقضاء على هذا الإرث المزدوج البيليكي والاستعماري.

بينما لم ينسبها أتاتورك لأي أحد وإنما اعتبرها ممارسة مجتمعية تنطلق من المجتمع وتعود إليه بدون أن تكون تحت سلطة الدين.

كذلك يمكن ان نذكر عبد الناصر أحد المعجبين بدوره بكمال اتاتورك حيث قام بإلغاء الوقف الذري في حين حافظ على الوقاف ووضعها تحت بيروقراطية الدولة.

الخاتمة:

نختم فنقول لم تترك الأوقاف لدى الدولة العثمانية ميدانا من الميادين الاجتماعية، ولا أرضا من الأراضي العثمانية إلا ودخلتها وقدمت الخدمات لأهلها. فالوقف في تركيا واقع يشارك في صنع الحياة وليس تاريخا طويت صفحته وطمست معالمه. فما سبق ذكره يحيلنا إلى أن كمال اتاتورك تدبر ما هو موجود فرفع يد الدولة عن الوقف وجعله مجالا من مجالات المجتمع.

وهذا على عكس تجارب عديدة أهملت الدوار الاقتصادية والاجتماعية. إذ بفضل استمرارية هذا النظام في تركيا استمرت خدمات التعليم والصحة والخدمات الخرى الدينية والثقافية من غير خلل او تقصير حتى في اوقات الأزمات الداخلية والخارجية للدولة مثل ظرفية الزلازل حيث تم تخصيص وقف بتعلق بالزلازل.

وهو ما يحيلنا إلى القول بأن التجربة التركية في مجال الأوقاف نموذج يحتذى به.

75 حول إعجاب بورقبيه بكمال أتاتورك: "ومن الشخصيات التي كان لها أكبر تأثير في نفسي كمال أتاتورك، وقد كان لانتصاراته أحسن للوقع وأبعده في العالم الإسلامي بأسره الذي سادته شعور بالفخر عندما استطاعت تركيا استعادة أراضيها." المحاضرة الثالثة من محاضرات بورقبيه بتاريخ 3 نوفمبر 1973 من كتابه: **حياتي أراني جهادي**، نشر وزارة الإعلام، تونس 1983، ص56-57.

COEXISTENCE BETWEEN THE MUSLIM EGO AND THE NON-MUSLIM OTHER: CHRISTIANS AND JEWS IN THE CITY OF TUNIS IN THE OTTOMAN ERA

Arfaoui Noura

Dr., Jendouba University, Tunisia

Coexistence entre l'ego musulman et l'autre non musulman : Le juif et le chrétien dans la ville de Tunis au XIXème siècle

De nombreuses études¹ ont parlé de la diversité sociale de la régence de Tunis, notamment la ville de Tunis.²

Ils ont montré ses origines, ses croyances et son intégrité territoriale. Dans notre recherche, nous nous limiterons aux communautés juive et chrétienne au cours de XIXème siècle, afin de poser à nouveau le problème sur la base d'une discussion sociétale, c'est-à-dire la coexistence entre l'ego musulman qui représente la majorité avec l'autre non-musulman qui a un rôle actif dans la société tunisienne malgré sa minorité.

Quelles sont les manifestations de cette coexistence entre le moi et l'autre ?

Mots-clés : L'ego, l'Autre, la Coexistence, la ville de Tunis, l'époque ottomane

I- Les origines de la communauté Juive et chrétienne et sa répartition spatiale :

La société à Tunis se compose de différents groupes sociaux dans leurs origines, y compris les arabes, les turcs, les andalous, les marocains, les algériens et les européens ... et dans leurs croyances y compris les juifs, les chrétiens et les musulmans.

1- Les origines de la communauté Juive et Chrétienne :

a- La communauté Juive :

Les juifs de la ville de Tunis étaient divisés en juifs d'origines tunisienne³ et les juifs d'origines européenne et sont appelés juifs de « Grana » ou Livourne.

La plupart descendaient d'Italie, Carrera, Trieste et Gênes⁴ sont arrivées en Tunisie depuis le XVIIème siècle à cause de la piraterie notamment, au cours de XIXème siècle sous le règne

¹ - Parmi ces études ; Temoumi (H) : *Tarik Tunis AL-IJTIMAAE 1881 -1956*, dar Mohamed Ali Alhami, 1997. Ben Rejeb (R), *Yahodou Al – belaat wa Yahodou Al- mal fi Tunis Al – othmania*, Dar al – madar Al- islamie, 2010. Al- Imam (R), *Siassatou Hammouda Pacha fi Tunis (1782 – 1814)*, société Tunisienne des Arts, Tunis 1979. Chérif (M-H), « *Hammouda Pacha Bey (1759 – 1814) et l'affermissement de l'autonomie tunisienne* », in *Les Africains*, édition Jeune Afrique, Paris. 1977. T VII, Pp. 99 – 127. Ferchiou (S), « *Catégorie des sexes et circulation des biens habous*, in *Hassab wa Nassab, Alliance et Patrimoine en Tunisie*, 1992.Pp 251 – 270. Ganiage (J), « *La crise des finances tunisiennes et l'ascension des juifs de Tunis* », in *Revue Africaine*, 1955. Pp 153 – 173. Mary (G), « *Eléments allogènes et activités professionnelles* » in *I.B.L.A n° 42k*, Pp 195 – 188. Sebag (P), *Tunis Histoire d'une ville*, L'Harmarran, Paris, 2002.

² - Capitale de la régence.

³ - Ils voient qu'ils sont les propriétaires de la terre.

de Hamuda pacha al – Hussein (1782 – 1814) qui a soutenu « Le jihad maritime », c'est-à-dire La piraterie.

Hamuda pacha a profité des conditions dans la régence pour activer la piraterie, ou ce que certains historiens appellent le « Al- jihad al -bahri » en méditerranée. Il attaquait des pays avec lesquels il n'avait pas de traité de paix en particulier les Etats Italiens.⁵

« Le jihad maritime » a joué un rôle important en présence des juifs et chrétiens européens dans la régence de Tunis.

La piraterie a entraîné par un millier de captifs après l'attaque du capitaine Mohamed Raïs sur le navire Saint Pierre⁶ en 1802.⁷

Tableau n°1 : activité de piratage (1792 -1824).⁸

Année	Nombre d'activités de piratage en un an	Lieu de départ
1792	2	Port de Ghar – El Melh
1793	63	Port de la Goulette – Port de Sfax – Port de Ghar – El Melh- Port de Ghar Bizerte
1794	38	Port de la Goulette – Port de Sfax – Port de Ghar – El Melh- Port de Ghar Bizerte
1795	70	Port de la Goulette – Port de Sfax – Port de Ghar – El Melh- Port de Ghar Bizerte. Port de Djerba.
1797-1798	89	Port de la Goulette – Port de Sfax – Port de Ghar – El Melh- Port de Ghar Bizerte. Port de Djerba. Port de Sousse.
1798-1999	24	Port de la Goulette – Port de Sfax – Port de Ghar – El Melh- Port de Ghar Bizerte. Port de Djerba. Port de Sousse.
1802	44	Port de la Goulette – Port de Sfax – Port de Ghar – El Melh- Port de Ghar Bizerte. Port de Djerba. Port de Monastir.
1802-1803	49	Port de la Goulette – Port de Sfax – Port de Ghar – El Melh- Port de Ghar Bizerte. Port de Djerba. Port de Sousse. Port de Monastir.
1803-1804	73	Port de la Goulette – Port de Sfax – Port de Ghar – El Melh- Port de Ghar Bizerte. Port de Djerba. Port de Sousse. Port de Monastir.
1804-1805	67	Port de la Goulette – Port de Sfax – Port de Ghar – El Melh- Port de Ghar Bizerte. Port de Djerba. Port de Sousse. Port de Monastir. Port de Gabès.
1805	19	Port de la Goulette – Port de Sfax. Port de Sousse. Port de Monastir.
1806	18	Port de la Goulette
1807	1	Port de la Goulette
1808	5	Port de la Goulette

⁴ - Ben Rejeb (R), Yahoudo Al – belaat wa Yahoudo AL – Mal fi Tunis Al – Othmania, Dar al-madar al – Islamie, 2010.p 77.

⁵ - Al – Imam (R), Ciassato Hamuda Pacha fi Tunis (1782- 1814), Société Tunisienne des Arts, Tunis 1979.Pp 150-161.

⁶ - Saint Pierre est l'une des deux îles principales de l'archipel des Sulcis , situé au large de la péninsule de Sulcis, dans la province de Sardaigne du sud.

⁷ - Grand Champ(P), Document relatifs aux Corsaires tunisiennes, octobre 1777- 4 mai 1824, Tunis. 1925.Pp 70-81.

⁸ - Grand Champ(P), op. cit ; Pp 70-81.

1809	14	Port de la Goulette
1810	16	Port de la Goulette
1811	23	Port de la Goulette
1812	21	Port de la Goulette
1813	12	Port de la Goulette

Le nombre de juifs atteignit environ 15000 en 1829.⁹ Ce nombre doubla pour atteindre 30000 en 1841. Il atteignit 40000 dans les années 1857 – 1858. Leur nombre diminua à 20000 en 1861.¹⁰

Cette baisse s'explique par la mort de nombre d'entre eux, notamment le groupe pauvre et marginalisé, à la suite des années de sécheresse qui ont balayé la régence, et qui ont entraîné l'apparition de la famine surtout dans les années 1803 – 1804, qui a apporté avec elle des épidémies.¹¹ Des milliers d'entre eux sont morts de faim.¹²

Leur nombre s'est accru essentiellement après l'annonce du « aahd al-amen », qui accordait aux étrangers le droit de propriété, pour atteindre 35000 personnes en 1882, soit près de la moitié du nombre de musulmans vivant à Tunis qui comptait environ 62000 personnes en 1882.¹³

Tableau n°2 : le nombre de juifs à Tunis selon Paul Sebag.¹⁴

L'année	Population par personne
1829	15500
1841	30000
1857	40000
1858	40000
1860	20000
1882	35000

⁹ -Sebag (P), *Tunis Histoire d'une ville*, L'Harmattan, Paris, Janvier 2002. P280.

¹⁰ - Op. cit. P 280.

¹¹ - Ibn Abi Dhiaf (A), *Ithaf 'ahl al – Zaman bi – akbar mulik Tunis wa 'aahd al – aman*.2e. edition (M.T.E), Tunis, t3, p54.

¹² - Valensi (L), *Al- Maghreb arabie kabla ihtilal al – jazaiir (1790 – 1830)*, C.E.R.E.S, traduit en arabe par Hammadi Sahli ; C.E.R.E.S. Tunis. 1946. P 34.

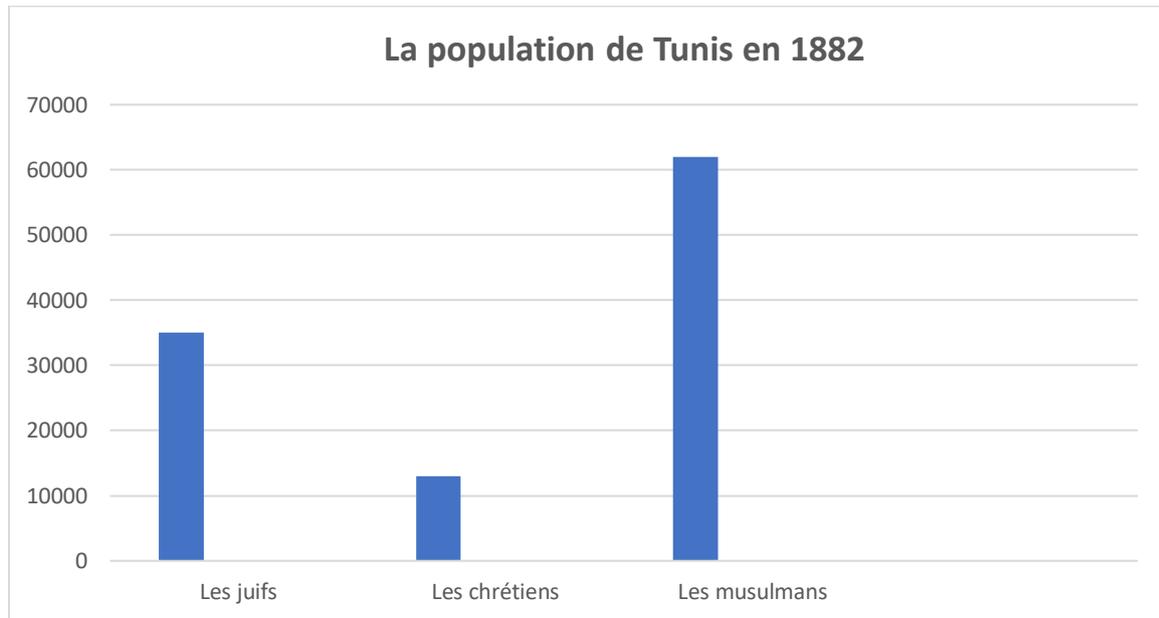
¹³ - Sebag (P), Op. cit. P 280.

¹⁴ - Sebag (P), Op. cit. P 280.

Tableau n° 3 : La population de Tunis en 1882 selon la même source.¹⁵

L'année	Les juifs	Les chrétiens	Les musulmans
1882	35000	13000	62000

Tableau n° 3 : La population de Tunis en 1882 selon la même source.¹⁶

Les juifs étaient divisés en trois catégories, respectivement :

- La catégorie riche : cette catégorie représente les principaux marchands d'or et de textile, les prêteurs sur gage et les hauts fonctionnaires de l'Etat.
- La catégorie pauvre : qui travaille pour gagner sa vie décente, mais elle vit dans la pauvreté et dénuement.
- La catégorie marginalisée : c'est le groupe qui possède de l'argent ou un logement, comme les mendiants et les prostituées.

b- Les chrétiens :

Les chrétiens ne représentaient pas une proportion significative de la population de Tunis, car leur nombre ne dépassait pas 2500 personnes en 1892 et s'élevait à 15000 personnes en 1865¹⁷ après la délivrance de « 'aahd al – aman ». Comme les juifs, ils venus en particulier d'Italie et de certains pays européens, en raison de la piraterie.

Les pays européens ont imposé à Aix – chapelle¹⁸ au XVIIème siècle, une loi interdisant la piraterie alors les pirates ont tourné leurs activités à l'intérieur. La peur s'est propagée, forçant la population européenne a fuir donc, une partie important a afflué vers la Tunisie a la recherche de la sécurité.

¹⁵ - Sebag (P), Op. cit. P 280.

¹⁶ - Sebag (P), Op. cit. P 280.

¹⁷ - Sebag (P), Op. cit. P 280.

¹⁸ - Aix -chapelle : est une ville thermale, située à proximité des frontières Germano -Belge et Germano – Néerlandaise.

Tableau n°4 : Le nombre des chrétiens à Tunis selon Paul Sebag :¹⁹

L'année	Nombres des personnes
1829	2500
1841	10000
1857	10000
1858	10000
1860	10000
1882	10000

Des pirates tunisiens ont également attaqué certains endroits italiens adjacents au pays, les forçant à fuir vers la régence de Tunis au XVIIIème siècle entant que réfugiés, cherchant la protection et la sécurité, comme Giuseppe Garibaldi.²⁰

Les chrétiens aussi sont divisés en trois catégories :

- La catégorie riche est la catégorie qui investit son argent en Tunisie et propriétaire d'entreprise.
- La catégorie des pauvres représentait la main – d'œuvre pour les projets des plus riches d'entre eux.
- La catégorie marginalisée est le groupe qui vit dans la pauvreté et manque de toutes les nécessités d'une vie décente, comme les mendiants et les prostituées.

2-La répartition géographique des juifs et des chrétiens à Tunis :

Les beys tunisiens ont cherché à maintenir la même division spatiale de la ville de Tunis, c'est-à-dire la ville se compose d'un groupe de véhicules. Chaque composé « houma » est indépendant de l'autre avec des portes qui s'ouvrent le matin et se ferment le soir. Ainsi chaque quartier contient un groupe d'institution sociales telles que la mosquée, la Zawiya, le bain, en plus de quelques institutions commerciales, les magasins et les marchés (Souks) et un groupe résidentiel.

La ville est habitée par des notables ou comme ils sont appelés par « beldia ». Les juifs vivent dans une « Houma » appelé « Al –harah ». Elle a entourée des faubourgs bab- suiqa et bab al -jazira, qui diffèrent par leur architecture de la ville Islamique, habituée par les groupes moyens et pauvres et les communautés musulmanes non tunisiennes, comme les Marocains, les Algériens et les Andalous...

Quant à l'extérieur des murs de la ville, Les bâtiments de style européen habitués, notamment par les chrétiens.²¹

a -La répartition géographique des juifs :

Le nombre de juifs résidant dans la ville de Tunis était d'environ 4/5 des juifs présents dans toute la régence. Ils résident à l'intérieur de la ville dans « al – harra » dont les portes

¹⁹ - sebag (P), Op. cit. P 281.

²⁰ - Giuseppe Garibaldi ; né Joseph Marie Garibaldi le 4 juillet 1807 à Nice et mort le 2 juin 1882, est un général, homme politique et patriote italien. Il est considéré avec Camillo Cavour, Victor – Emmanuel Ilet Giuseppe Mazzini, comme l'un des « pères de la patrie « italienne. ».

²¹ - Arfaoui (N), Hammamet madinato Tunis moquaraba tarikhia wa anthropolojia, D.E.A, sous la direction, Dr.Larguehe Dalenda. 2003. P 17.

3. INTERNATIONAL OTTOMAN & TURKISH RESEARCH CONFERENCE IN 7 CONTINENTS

s'ouvrent à cinq heures et se ferment à dix heures du soir. Elle diffère par son architecture de la ville habitée par les musulmans. Ils ne contiennent que quelques bâtiments résidentiels, et les musulmans ne sont pas autorisés à y entrer.

Les juifs souffraient d'un espace limité à l'intérieur du « Al-harra ». Une maison contenait de nombreuses familles, ce qui a entraîné la propagation des épidémies et maladies infectieuses qui ont coûté la vie à beaucoup d'entre eux. Leur nombre passe de 30000 en 1841 à 6000 en 1882. La plupart des vivants dans le « al-harra » appartiennent au groupe pauvre, qui est obligé de prendre ces maisons comme abri collectif.²²

Après l'annonce de « 'aahd al-amen », qui leur accorde le droit de propriété, les riches d'entre eux s'installent dans le quartier franc.

L'exode des juifs du quartier et leur installation hors de l'enceinte de la ville aux côtés des chrétiens est un changement qualitatif qui redistribue la répartition spatiale de la population et composition résidentielle de la ville de Tunis dans la seconde moitié de XIXème siècle, mais aussi il a permis aux riches musulmans tunisiens de sortir et de s'installer à l'extérieur de la ville dans les bâtiments à l'architecture européenne et à la décoration islamique.

b -La répartition spatiale des chrétiens :

Les chrétiens résidaient hors des murs de la ville dans le quartier français. Leur nombre s'est développé après la présence de ses entreprises depuis 1880.

En 1880, la société de Baume Guelma a obtenu la concession pour prolonger des chemins de fer dans la régence de Tunis. La même année, Butanol a reçu une concession pour creuser un port à Tunis.

La société de Prêt de Marseille rachète avec l'encouragement du consul de France Théodore Roustan, « Henchir sidi Thabet », qui couvre environ 5000 hectares et « Henchir Enfidha », qui en compte plus de 100000 hectares.²³

Cela a amené les chrétiens à s'installer en dehors de la ville dans les grands fermes. L'occupation française a eu un rôle important dans la modification de la répartition spatiale des chrétiens qui se sont installés dans les zones où s'étendent les chemins de fer.

Dans chaque gare, un français vit et supervise son fonctionnement. Les chrétiens qui sont venus après l'occupation française ne se sont pas contentés de la ville de Tunis, mais se sont plutôt installés dans les villes agricoles et minières et contrôlaient la plupart de leurs domaines économiques.

Leur situation n'était pas très différente de celle des juifs, mais elle a connu un changement global après l'occupation, ils se sont tournés vers les décideurs après la signature du traité du bardo en 1881 après J.C.

II- Le rôle économique et politique des juifs et des chrétiens dans la régence de Tunis :

Les juifs jouaient un rôle important dans la vie économique de la ville de Tunis en raison des capacités financières dont ils disposaient et du fait de leur appartenance à l'Europe, ce qui leur permettait d'établir des relations importantes en dehors de la régence.

²² - Beb Rejeb (R), yahodoo al – belaat...op. cit.p 78.

²³ - Ganiage (J), Les origines du protectorat Français en Tunisie (1861- 1881) 2ème édition, M.T.E, Tunis. 1968. Pp 430-433.

Cela s'ajoute à l'infrastructure que Hammouda Pacha al – Husseinî a construite. Il a construit de nouveaux ports et réparé les anciens, s'est occupé aussi de la réforme administrative et économique.

1-Le rôle économique des juifs :

Les juifs ont joué un rôle important dans des nombreux domaines dans la régence de Tunis.

a- Domaine commercial :

Les juifs exploitaient leurs ressources financières dans le commerce extérieur et intérieur.

Dans commerce extérieur, leurs appartenances aux pays européens jouaient un rôle important car ils étaient la partie principale et coordonnatrice des échanges commerciaux. Ils dominaient l'exportation de l'huile, de laine, de céréales, de cire et du cuir ... ils ont aussi importé des couleurs, du sucre et des minéraux.

Les juifs dominaient aussi, le commerce intérieur en raison de leur spécialisation dans certaines activités commerciales, ce qui leur permettait de monopoliser les marchés commerciaux.

Ils dominaient le commerce des Tissus et du cuir. Ils ont pris le contrôle du marché « d'Al-ghrana », de bey et du marché « d'Al-birka », d'autant plus que les étaient les seuls dans le commerce de l'or.²⁴

b – Le domaine industriel :

Les juifs riches ont investi leur argent dans la fabrication des tissus, des chaussures, des bougies et des bijoux. Quant aux classes pauvres, elles représentaient la main -d'œuvre de leurs projets, car elles exerçaient l'artisanat de la couture, de la cordonnerie et de la répartition. En plus, de l'industrie de l'étain.

c- Le domaine agricole :

Les juifs n'avaient aucun intérêt pour le domaine agricole, car avant la signature du « 'aahd al – amen » en 1857, ils étaient interdits du droit de posséder des biens immobiliers, donc leur affront au commerce et l'industrie n'était pas un choix une coïncidence, mais plutôt imposées par la situation juridique dans laquelle ils se trouvaient.

2- Le rôle économique des chrétiens :

La situation de la communauté chrétienne différait de celle du judaïsme. Bien que les juifs domaine commercial et industriel en général, les chrétiens depuis la seconde moitié du XIXème siècle, en particulier les français, en font partie, ils dominaient le domaine de la finance et des affaires, ou ils investissaient leur argent dans l'emploi de main – d'œuvre chrétienne en vue de l'occupation de la régence de Tunis.

Dans les projets qui concernent les infrastructures et le domaine agricole, ils ont pris le contrôle de la plupart des grands domaines.

Les juifs et les chrétiens ont pu dominer les plus importants de l'économie tunisienne et du marché financier et commercial.

²⁴ - Gagnage (J), les origines de protectorat... op. cit. p 433.

3 – Le rôle politique des juifs et des chrétiens à Tunis :

La ville de Tunis est le centre du gouvernement de la régence de Tunis avec tous les départements de l'Etat alors, toutes les nominations et révocations y ont été effectuées.

Les conditions générales vécus par la régence de Tunis, notamment depuis la seconde moitié du XVIIIème siècle et le début du XIXème siècle sous le règne de Hammouda Pacha Al – Housseini (1782 – 1814), ont favorisé l'arrivée des juifs et des chrétiens au pouvoir. C'est la première fois que des juifs sont employés dans l'administration tunisienne.

Lorsque Hammouda Pacha Al – Housseini a pris le pouvoir, il a trouvé devant lui une administration faible dirigée et contrôlée par les Turcs qui se distinguaient par leur faible loyauté envers la régence et leurs mépris pour ses intérêts. Le peuple à son tour, détestait les Turcs et l'administration.²⁵

Dans le cadre de ses réformes administratives, Hammouda Pacha Al – Housseini a cherché à les retirer des centres administratifs et militaires importants. Il les remplacer par des fonctionnaires locaux, Mamlouks, Chrétiens et des Juifs.

Ainsi, les juifs et les chrétiens ont pu occuper des postes précis dans l'administration, parmi lesquels on peut citer « Youssef Bichi », surnommé « Kayed Khaznadar ». C'est lui qui percevait l'essentiel des recettes fiscales de l'Etat.

Dans les archives tunisiennes, nous avons de nombreux manuscrits et documents qui ont été écrits en langue hébraïque. Il employait également des juifs dans des travaux de traduction, dont le plus important était peut-être « Le consul Nissan », qui nommait le traducteur du bey ; c'est-à – dire traduisait les lettres reçues par des dirigeants d'Europe et rédiger leurs réponses. Aussi, le traducteur « David l'Israélien », membre de l'ambassade de « Mohamed Khouja » à Londres et traducteur de la délégation officielle auprès de gouvernement Britannique.²⁶

Nous avons mentionné plus tôt et les origines de la communauté juive et chrétienne et sa répartition spatiale, qui reposait sur une base religieuse.

Comment cette répartition spatiale peut – elle refléter la coexistence et la fusion au sein de la société tunisienne ?

III- Coexistence au sein de la société tunisienne entre le moi musulman et l'autre non musulman :

Se limiter à l'approche historique ne nous permet pas de dévoiler la coexistence et la fusion entre le moi musulman et l'autre non musulman, ce qui fait que notre approche ne se limite pas à l'aspect historique, car cette coexistence est liée à la vie, aux traditions, aux coutumes des gens, l'esprit et la pensée parce qu'il reflète leur vie quotidienne avec tous ses événements, ses pratiques partielles et générales. C'est ce qui nous pousse à **étendre l'étude à une approche anthropologique.**

1- Waqf pour les groupes non musulmans :

Par groupes non musulmans, nous entendons les juifs et les chrétiens non tunisiens des communautés résidents de la régence tunisienne, qui y pratiquaient l'acte de waqf afin de faire le bien et d'apporter une aide sociale aux musulmans. Notre corpus a atteint une cinquantaine de contrats repartis entre femmes et hommes.

²⁵ - Imam(R), çlassato Hammouda Pacha fi Tunis (1782 – 1814), op. cit. Pp 258 – 259.

²⁶ - op. cit. p 259.

Nous avons trouvé l'essentiel dans les archives nationales et les archives des biens d'Etat, ils sont des waqfs publiques.

a- Waqf pour les femmes non musulmanes :

Les waqfs pour les juifs et les chrétiens se distinguaient par leur structure générale et étaient dirigées vers institutions à caractère religieux, comme une mosquée ou une Zawiya.

Certains contrats de waqf ont fait référence à la religion des personnes qui les pratiquaient, comme « Dhimmis », ou au mode d'acquisition de la propriété, par exemple au moyen de la « hizka », qui indique que le propriétaire de waqf est juif. Nous en citons un

exemple : « A- Dhimmya Meriem », habasset une pièce dans « al- harra » au-dessus de la mosquée de Hammouda Pacha.²⁷ Il logeait une maison près de sidi assridik au-dessus de la mosquée de Youssef Sahâb Attabea ». ²⁸

Tableau n°5 : waqfs des juifs d'après le registre 2288. ²⁹

Le nom du propriétaire	Qualité de waqf	Emplacement	Bénéficiaire
A- Dhimmya Meriem	Une pièce	Al-harra	Mosquée Hammouda Pacha.
A-Dhimmya Meriem	Une maison	Près de sidi Sridek	Mosquée Youssef
A-Dhimmya Zargua	Une maison	Sidi Sridek	Mosquée Youssef

En comparant les waqfs des femmes non musulmanes avec les waqfs des femmes musulmanes de notre corpus, nous constatons qu'elles sont supérieures en qualité et différentes d'elles en termes de qualité.

Sachant la femme soit musulmane ou non, sa propriété était dominée par la propriété résidentielle, qu'elle soit partielle ou complète.

b- Waqf pour les hommes non musulmans :

Nous pensons que les hommes non musulmans que nous avons trouvés dans notre corpus sont des juifs Italiens installés dans la régence de Tunis. Nous allons donner quelques exemples à travers le tableau suivant :

Tableau n°6 : quelques waqfs des chrétiens et juifs :

Date de waqf	Lieu de waqf	Qualité de waqf	Bénéficiaire	Le nom du propriétaire
1889	Bab al- jazira	Makhzane et 2 hanoute	Sidi Ali Khadar	Jolliber Tuandrik ³⁰
1890	Zawia de sidi Cherif faubourg de Bab al- jazira	Maison	Sidi Ali Khadar	Théodore Fêlsone ³¹
1921	Bab al- jazira	Makhzane et 2 hanoute	Sidi Ali Khadar	Jolliber Tuandrik et Sinsso Italien. ³²

²⁷ - A.N.T, série historique, registre n° 2288, 1846/1847.

²⁸ - - A.N.T, série historique, registre n° 2288, 1846/1847.

²⁹ -- A.N.T, série historique, registre n° 2288, 1846/1847.

³⁰ - A.B.E, boîte d'archive n°19, dossier n° 801.

³¹ - A.B.E, boîte d'archive n°19, dossier n°867.

³² - A.B.E, boîte d'archive n°19, dossier n°890.

1924	Bab al- jazira	Maison	Sidi Ali Khadar	Oulan et Philoponi Joseph. ³³
------	----------------	--------	-----------------	--

Nous avons remarqué à travers les waqfs des hommes non musulmans, juifs et chrétiens la diversité de leurs propriétés. En plus de la propriété résidentielle surtout dans le faubourg de la ville. Ils possédaient aussi des biens économiques, cependant, nous n'avant trouvé aucun contrat dans lequel la propriété était une terre. Malgré que les documents que nous avons trouvés aient été après 1861.

Cela signifie-t-il que les juifs et les chrétiens n'avaient pas le désir de posséder la terre même après l'annonce de « aahd- al-amen ». Qui leur a donné le droit de posséder des biens dans la régence de Tunis.

La différence est claire et évidente entre la pratique des waqfs des musulmans et le reste des autres religions. Les waqfs Islamiques ont été distinguées par leur diversité, elles sont privées, publiques et conjointes.

Quant aux waqfs juives et chrétiennes, elles étaient publiques et se limitaient à la propriété résidentielle et économique.

2- Le juif dans l'imaginaire collectif du musulman :

Le pessimisme est une pratique qui a enraciné les musulmans depuis l'ère préislamique bien que, l'Islam l'interdise car, c'est une des portes du polythéisme. Et à cause de l'injustice et de l'atteinte à liberté individuelle, c'est interdit par le coran. De même avec la Sunna de prophète.

Dieu a dit « Ils dirent nous voyons en vous un mauvais présage. Si vous ne cessez pas, nous vous lapiderons et un douloureux châtement de notre part vous touchera ».³⁴

قال الله تعالى: " قالوا إنا تطيرنا بكم لنننتهوا لنرجمتكم ولیمسنكم منّا عذاب أليم".

صدق الله العظيم.³⁵

Puisque les juifs avaient une présence dans l'imaginaire collectif, l'autre avait une attitude différente à son égard malgré, qu'elle soit loin de sa culture, sa civilisation, ses traditions et ses coutumes. Il a instillé dans la mémoire du musulman quelques mythes et légendes populaires surtout envers les juifs. Certains musulmans pratiquaient le pessimisme à l'égard des juifs.

L'idée étaient populaire auprès des musulmans que la vision du juif tôt le matin sur le chemin du travail est de mauvais augure, ils l'appellent « aatabah »³⁶. Afin de bannir et d'expulser ce pessimisme, il est nécessaire de frapper le juif dans le dos de toutes ses forces afin d'éloigner de tout mal qui pourrait lui arriver.

Le pessimisme de voir certaines personnalités d'autres religions ou de voir, certains animaux le matin comme, le chat, le corbeau, et chouette... c'est un acte que les musulmans ont pratiqué et transformé en une culture sociale héritée qu'il a pratiquée même contre les

³³ - A.B.E, boîte d'archive n°19, dossier n°854.

³⁴ - Le Coran, sourate « Yassine », aya 19.

³⁵ - Le Coran, sourate « Yassine », aya 19.

³⁶ - عتبة -

3. INTERNATIONAL OTTOMAN & TURKISH RESEARCH CONFERENCE IN 7 CONTINENTS

musulmans ; par exemple l'Imâm A-Chafiae, un érudit islamique était pessimiste de voir les grimpes et les bossus, Il les considérait comme, un mauvais présage.

Cette idée en raison, de son importance pour les musulmans est restée fermement ancrée dans la mémoire populaire.

C'est un point de vue dérivé de la réalité, dans lequel il y a des critiques et même de l'ironie.

Il existe de nombreux dictons populaires sur le pessimisme des juifs :

- « Marchez avec les juifs et laissez les voisins être témoins ».
- « Manger la nourriture du juif et couchez-vous dans le lit du chrétien ».
- Elle a une jambe étrangère et des cheveux juif ».

En raison de, la position du juif dans la culture arabo-islamique, les interprètes de rêves se sont intéressés à lui alors, Mohammed Ibn Sérine a lié le juif à la guidance. Il a écrit « Celui qui voit un juif dans son rêve cela, indique qu'il y a des problèmes dont il se débarrassera ».

Les juifs et les chrétiens au XIXème siècle étaient considérés comme faisant partie de la communauté tunisienne malgré, leur minorité par rapport aux musulmans, ils étaient donc associés à sa civilisation et à son identité.

Ils étaient un élément d'autonomie culturelle ainsi qu'un, des ingrédients de base de l'organisation de sa ville. Ils ont également joué un rôle prépondérant dans la répartition spatiale et le développement économique et social dans la régence de Tunis depuis, la fin de XVIIIème siècle avec les Husseinites et avec les Français depuis la seconde moitié du XIXème siècle.

**THE OTTOMAN ARMY PARTICIPATING IN THE CONQUEST OF GENÇE IN
THE EARLY 18th CENTURY ACCORDING TO THE TİMAR RUZNAMÇE
REGISTER BOOK OF GENÇE PROVINCE**

Zulfiyya Veliyeva Onlen

Azerbaijan National Academy of Sciences, Institute of Oriental Studies named after
Z.M.Bünyadov, Department of History and Economy of Turkey, Baku, Azerbaijan
ORCID [0000-0003-4075-8417](https://orcid.org/0000-0003-4075-8417)

Summary

At the beginning of the 18th century not only the Safavid state, but also the Ottoman state was stopping the military marches of the Russian Empire to the North and South Caucasus. For this purpose especially Sultan III Ahmet gave great importance to the capture of the cities of Erevan, Tiflis and Ganja in the west of Azerbaijan and sent the necessary orders to “serasker”s in these regions. After the occupation as in other Ottoman regions “mufassal” and “ichmal” register books were established in those regions as well. Moreover, from the “timar ruznamche” register books of the livas of the Ganja-Karabakh province that we are working on we learn that on the captured regions they also establish annual timar ruznamche register books. The mentioned timar ruznamche register book of Ganja-Karabakh province was prepared in 1732 on the basis of the “Ganja-Karabakh ichmal register book” of 1726-1728 and consists of timar ruznamches of four “liva”s attached to this province. These are the livas of Ganja, Hilhina, Barda and Bergushad. It contains information about the conferment of “zeamet” and “timar” lands and data on the Janissaries sent to this province. The recorded incomes obtained from these lands shed light on the economic situation of the region. One of the remarkable issues reflected in the Ganja-Karabakh timar ruznamche is that the janissaries in the Ottoman army were recruited from various regions what can be learnt from the information given about each “sepahy”. The number of Ottoman sipahis and gulams in the province of Ganja-Karabakh, the members of the army, their income and their homeland were given in the article.

Keywords: Ganja-Karabakh province, the Ottoman, Timar ruznamche register book, 18th century

**XVIII. YÜZYILIN BAŞLARINDA GENÇE FETHİNDE İŞTİRAK EDEN OSMANLI
ORDUSU - GENÇE VİLAYETİNİN TİMAR RUZNAMÇE DEFTERİ ESASINDA**

Özet

18. yüzyılın başlarında Rusya İmparatorluğu'nun Kuzey ve Güney Kafkasya'daki askeri ilerleyişinin karşısını Safevi devleti dışında aynı zamanda Osmanlı devleti de almaktaydı. Özellikle sultan III. Ahmet bu doğrultuda Azerbaycan'ın batısında bulunan İrevan, Tiflis ve Gence şehirlerinin zapt edilmesine büyük önem vermiş ve bu bölgelerde bulunan seraskerlere gereken hükümleri göndermiştir. Kaydedilen bölgelerin ele geçirilmesinden sonra diğer Osmanlı bölgelerinde olduğu gibi buralarda da mufassal ve icmal defterleri tertip edilmiştir. Bunların yanı sıra zapt edilen bölgelerde yıllık hazırlanan timar ruznamçe defterlerinin de

tertib edildiği üzerinde çalıştığımız Gence vilayətinin livalarına ait tımar ruznamçə defterlərindən anlaşılmaqdadır. Bahsi geçən Gence vilayətinin tımar ruznamçə defteri 1726-1728 yılında hazırlanan Gence icmal defteri əsasında 1732 senesinde tertib edilmişdir. Defter vilayətə bağlı olan dörd livanın bir-birinə eklenmiş olan tımar ruznamçələrindən ibarətdir. Bunlar: Gence, Hılhına, Berde və Bergüşad livalarıdır. Gence vilayətinin tımar ruznamçəsində zəamət və tımarların tevcih edilməsiylə ilgili bilgiler və vilayətə sevk edilən yeniçerilərlə ilgili verilər də yer almaktadır. Burada kaydedilən zəamət və tımarlardan əldə edilən gəlirlər bölgənin iktisadi durumuna da işıq tutmaqdadır. Gence vilayətinin tımar ruznamçəsində diqqəti çəkən hususlardan biri də Osmanlı ordusundakı yeniçerilərin çeşitli bölgələrdən toplanılmasıdır. Bu durum hər bir sipahiylə ilgili verilən bilgilərdən anlaşılmaqdadır. Tımar ruznamçə defterində kaydedilən bilgilər: Gence vilayətində bulunan Osmanlı ordusundakı sipahilərin və gulamların sayı, besledikləri atlar, gəlirləri, ait oldukları ana vatanları qruplaşdırılarak, bildiri də anlatılacaqdır.

Anahtar kelimələr: Tımar ruznamçə defteri, Gence vilayəti, Osmanlı, 18. yüzil

GİRİŞ

XVIII əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyasının Hindistanı ələ keçirmək uğrunda Qərb dövlətləri ilə girişdiyi mübarizə onu Şərqdəki türk-müsəlman ölkələri ilə uzun müddətli hərbi münaqişələrə sövq etmişdir. Səfəvi Dövlətinin hakim olduğu Şimali və Cənubi Qafqaz ərazilərində Rusiyanın işğalçı məqsədlərinin qarşısını isə artıq zəifləmiş olan Səfəvi dövləti yerinə Osmanlı İmperiyasının almağa cəhd etdiyi dövrün tarixi mənbələrindən və arxiv materiallarından açıq-aydın başa düşülür. Hətta bu məqsədlə regiondakı sünni camaat liderləriylə yazışmalar aparən Osmanlı Dövlətinin hökmdarları onları öz ətrafında birləşdirə bilmişdir. Yerli camaatların liderləri ilə qurulan münasibətlər sayəsində öz mövqeyini daxildə gücləndirən Osmanlı dövləti Rusiya və Səfəvi dövlətlərinin hakim olmağa çalışdığı Qafqazda bir sıra ərazilərin ələ keçirilməsinə nail olmuşdur. Osmanlı ordusunun fəth etdiyi ərazilərdə dövlətin mövqeyini gücləndirmək məqsədi ilə Ali Osmanlı qanunnaməsinə əsasən Osmanlı inzibati-idari və maliyyə sistemi sürətli şəkildə tətbiq edilirdi. Bu istiqamətdə atılan ilk addım isə döyüşlərdə iştirak edən Osmanlı ordusunun sərkərdələrinin və sipahilərinin sultana məxsus olan “xass” torpaqlar xaricindəki miri ərazilər - zəamət və tımarlar ilə təmin edilməsi olurdu. Osmanlı inzibati-idari və maliyyə sisteminin qısa müddət ərzində tətbiq edilməsi sayəsində isə fəth edilən ərazilərdə yerləşdirilmiş ordunun ehtiyacları təmin edilməklə yanaşı, həm regionlarda abadlıq, təsərrüfat işləri sipahilər vasitəsi ilə aparılırdı, həm də gələcək döyüşlər üçün lazımi əsgər və təchizat toplanırdı. Döyüşlərdə iştirak edənlərə verilən zəamət və tımarların qeydiyyatı isə xüsusi dəftərlərdə yazılıb saxlanırdı. [10] –[12], [15], [22], [24], [28], [33]. 1728-ci ildə hazırlanan “Gəncə-Qarabağ əyalətinin icmal dəftəri” əsasında tərtib olunmuş “1732-ci il Gəncə-Qarabağ əyalətinin ruznamçə dəftəri” də məhz bu qeydiyyat dəftərlərindən biridir. Bu dəftərlərdə əxz olunmuş məlumatlar Osmanlı Dövlətinin Azərbaycanda hakim olduğu müddət ərzində mövcud olan hərbi və iqtisadi vəziyyət haqqında müəyyən təsəvvür yaradır. Məhz elə buna görə də qeyd olunan dəftərlər Azərbaycan tarixşünaslığı üçün mühim əhəmiyyət kəsb edən misilsiz mənbələrdir.

Gəncə-Qarabağ əyalətinin adı ilə bağlı qeyd etməliyik ki, dəftər katibləri tərəfindən qısa şəkildə Gəncə əyaləti kimi yazılsa da əyalətin tam adı “Gəncə-Qarabağ əyaləti” olaraq tədqiqatçılar tərəfindən qəbul edilir. Məhz bu səbəblə əyalətin adını “Gəncə-Qarabağ əyaləti” olaraq məqalədə təqdim etdik.

Osmanlı maliyyə qeydləri əsasən üç növ dəftər şəklində - “müfəssəl”, “icmal” və “ruznamçə” olaraq hazırlanırdı. Müfəssəl dəftərlərində vergi verən kəndlilər, vergi alınan məhsul növü və vergi miqdarı qeyd olunduğu halda tımar ruznamçələrində zəamət və tımar mütəsərrifi olan

müharibə iştirakçısı sipahilərin adları, timar olaraq verilən kəndlər və bu kəndlərdən əldə edilən ümumi gəlir ilə birlikdə bu gəlirlərdən sipahiyyə aid olan $\frac{1}{10}$ -dən $\frac{1}{2}$ -ə qədər olan paylar yazılırdı. Zəmət və timar mütəsərrifi olan əsgərlər ilə əlaqədar məlumatlar da icmal dəftərlərində qeyd olunub saxlanılırdı. Tədqiq etdiyimiz ruznamçə əsasında demək olar ki, Gəncə, Xılıxna, Bərdə və Bərgüşad livalarında zəmət və timar idarəsi ilə mükafatlanan osmanlı ordusunun sipahiləri - əsgərləri Osmanlı dövlətinin bütün ərazilərindən toplanılmışdı. Onların adları və aid olduqları ana vətənləri ruznamçə dəftərində qeyd olunmuşdur. Qeyd edilməlidir ki, Osmanlı hakimiyyəti illərində Azərbaycan ərazilərində tərtib olunan digər dəftər növləri artıq geniş araşdırılmış olsa da “ruznamçə dəftərləri” barəsində hər hansı tədqiqat işi aparılmamışdır. Ruznamçələr haqqında bunu da bildirməliyik ki, ümumiyyətlə Osmanlı təhri dəftərləri ilə bağlı tərcümə və tədqiqatlar arasında ən az işlənən dəftər növü “ruznamçə dəftərləri” olmuşdur. Ruznamçələr üzərində Türkiyəli tədqiqatçılardan - Leyla Aksu Kılıç, Nejat Göyünç, Ertan Afyoncu, Ercan Alan, Halil Sahillioğlu, Zafer Gölen [1], [4], [5], [13], [14], [28]. bir sıra araşdırmalar aparmışlar. Qərb tədqiqatçıları arasında isə ruznamçələrlə yalnız Amerikalı araşdırmaçı Douglas A. Horvardın maraqlandığı onun tədqiqatlarından başa düşülür [8], [9]. Macar şərqşünaslarından Lajos Ludwig Feketenin “Die siyaqat-schrift in der türkischen finanzverwaltung” (Türkiyə maliyyə idarəsində siyaqat yazısı) [21] adlı əsəri də birbaşa ruznamçələrlə əlaqədar olmasa da dəftərlərin yazılma üsulları barəsində məlumat verməsi səbəbi ilə diqqətə dəyərdir. Bu mənada tərəfimizdən tərcümə və tədqiq edilən “1732-ci il Gəncə-Qarabağ əyalətinin ruznamçəsi” Azərbaycan tarixşünaslığında ilk ruznamçə olma xüsusiyyəti daşıyır.

Ruznamçələr haqqında ümumi və ən dolğun məlumat Türkiyəli tədqiqatçı Ertan Afyoncunun “Ruznamçə” adlı məqaləsində təqdim olunmuşdur. Onun verdiyi izaha görə, Osmanlı bürokratiyasında “ruznamçə” - “günlük” mənasında işlədilir. “Ruznamə” sözünə kiçiltmə şəkilçisi olan “çə”nin əlavə edilməsi ilə yaradılan bu termin günlük görülən işlərin qeydiyyatı üçün tutulan dəftərlərin ümumi adı idi və rəsmi dəftər növü idi. Xəzinəyə bağlı günlük mədaxil və məxariclərə nəzarət edən “kələm”lər (idarələr) üçün də istifadə olunurdu. Ruznamçə qeydiyyatı aparan məmura “ruznamçəci” deyilirdi. Büronun başında olan şəxs isə “başruznamçəci” adlanırdı. Bu dəftərlər təxminən XV əsrin sonu XVI əsrin əvvəllərində tutulmağa başlanmışdır. Fateh Sultan Mehmedin təşkilat qanunnaməsində keçən ruznaməci “xəzinə katibi” olaraq qəbul edildiyinə görə ona aid dəftərlərin varlığı XV əsrin üçüncü rübünün axırına qədər aparılır [1, s.276]. İ.H.Uzunçarşılının verdiyi məlumatlara əsasən isə ruznamçə dəftərləri Novruzdan (22 Mart) - Novruza bir illik hazırlanırdı [30, s.339].

Osmanlı dəftərdarlığında iki ruznamçə idarəsi - ruznamçəyi-əvvəl və ruznamçəyi-sani mövcuddu. “Böyük ruznamçə qələmi” kimi də başa düşülən ruznamçəyi-əvvəl dəftərdara bağlı olan və xəzinənin bütün işlərini görə “qələm” – idarə idi. Digəri - “kiçik ruznamçə qələmi” sayılan ruznamçəyi-sani isə daha dar mənada dövlət xəzinəsindən maaş alanların hesablarını tuturdu. Bir digər ruznamçə növü də qazıəsgər ruznamçələridir. Bunlar Anadolu və Rumeli qazıəsgərlərinin təyin etdiyi qazı və müdərri təyinatları ilə əlaqədar məlumatları əhatə edirdi. Bunlardan başqa “təşrifət”, “şəhrəmini”, “topxana”, “mövcudatı”, “tərsanə”, “arpa əminliyi” və “istabl-ı amirə” kimi bir çox Osmanlı qurumunun ruznamçəcisi və dəftəri vardı [1, s. 277-278].

Ruznamçə dəftərləri arasında ən mühüm ruznamçə növü isə timar ruznamçələri sayılır. Belə ki, bu dəftərlər timar sisteminin ən əhəmiyyətli qaynağı tədqiqatçılar tərəfindən qəbul edilir. Timar ruznamçə dəftərlərində timar almağa haqq qazanan şəxsin “bərət” alması üçün dəftərxana tərəfindən verilən təzkirə surətləri qeyd edilirdi. “Ruznamçə təzkirəsi” - timar haqqında verilən qeydiyyat sənədi idi. Ehtimallara görə, bu dəftərlər timar sisteminin qurulduğu zamanlardan bəri tutulmağa başlanmışdır. Lakin tapılan ən erkən tarixli dəftər II Bayəzid dövrünə, yəni 1487-1489-cü illərə aiddir. Timar ruznamçə dəftərləri XX əsrin əvvəllərinə qədər eyni şəkildə istifadə edilmişdir. Erkən tarixli timar ruznamçə dəftərləri çox

geniş sahələri və bir neçə ili əhatə etdiyi halda timar sisteminin inkişaf etməsi ilə birlikdə daha kiçik regionlara görə hazırlanmağa başlanmışdır. Əksərən ayrı-ayrı illərə aid olub bir əyalətə bağlı sancaqların təzkirələri ayrı hissələr/cüzlər halında bir dəftər halına gətirilmişdir. Timarlı sipahi sayı həddən çox olan sancaqlarda ilbəlil ayrı dəftər tutulmuş, bəzən də bir neçə sancağın bir illik təzkirələri bir dəftər halına gətirilmişdir. Bir dəftərdə bir sancağın timar sistemindəki yerinə görə birdən çox (bəzən on-on beş) hissədən ibarət olduğu müşahidə edilir. Bu halda eyni sancağa aid hissələr nömrələnir və hissələrin üzərinə “bunlardan sonra hissə yazılırsa” şəklində qeyd yazılırdı [1, s.276-278].

Dəftərlərdəki “timar təzkirələri”nin qeydiyyatı bu şəkildə idi: Timarın aid olduğu ərazini (nahiyə və bağlı olduğu sancaq) göstərən başlığın altında timar mütəsərrifinin adı və timarın intiqal şəklil “*an-təhvili ...*” yazılırdı. Bunun altında timarın gəlirini təşkil edən yerlərin adları, hasilatları və ümumi yekun yer alırdı. Daha sonra isə timarın verilmə mərhələlərinə dair açıqlama ilə təzkirənin verildiyi tarix qeyd olunurdu. Təzkirə dəftərə qeyd edildikdən sonra əslil ilə dəftərə qeyd edilən surəti bir başqa katib tərəfindən müqayisə edilirdi və bir xəta olmazsa əsl təzkirə “dəftər əmini”nin¹ möhrü ilə möhürlənirdi. Təzkirənin möhürləndiyi, timar ruznamçə dəftərindəki timar təzkirəsi surətinin sağ üst küncünə “möhürlənmişdir” ifadəsi yazılaraq qeyd olunurdu. Bu qeyd olmadan dəftərdə yazılmış qeydiyyatlar etibarlı sayılmırdı. Əgər şübhəli bir durum nəzərə çarparsa, təzkirə möhürlənməz və dəftərdəki qeydə “şərh” –yəni izahat² verilirdi. Bu işi icra edən katib timarın əvvəlki “bərət təzkirəsi”ni³ taparaq oraya o timarın yeni durumunu qeyd edən məlumat-şərh yazırdı. Buna “kayıt bozma” yəni “qeydiyyatı pozma” adı verilirdi. Beləcə əvvəlki qeydiyyat etibarsız olurdu. Qeydiyyat pozulmazsa bir timar birdən çox adama bəratla verilə bilirdi. Məhz düzgün icra edilməyən işlər sayəsində XVII əsrin başlarında bir timar bir neçə şəxsə bəratla verilmişdir. Timar təzkirəsini ruznamçə dəftərinə qeyd edən katiblər səhifə kənarlarına öz işarələrini (quş) qoyurdular. Bu hal korrupsiyaların artması nəticəsində 1585-ci illərdən etibarən ortaya çıxmışdır [1, s.277-278].

GƏNCƏ-QARABAĞ ƏYALƏTİNİN RUZNAMÇƏ DƏFTƏRİ HAQQINDA

Ruznamçə dəftəri haqqında məlumata keçməzdən əvvəl qeyd etməliyik ki, Gəncə şəhərinin fəth edilməsinə Osmanlı padşahı Sultan III Əhməd xüsusi əhəmiyyət vermişdir. Hələ 1715-ci ildə Gəncənin fəth edilməsi haqqında hökm çıxaran padşah daha əvvəlcə zəbt edilən İrəvan və Tiflis əyalətlərində yerləşmiş olan Osmanlı ordusunun sərkərdələrinə Gəncə şəhərini fəth edə bilmək üçün orduları ilə bu şəhərin ətrafında birləşmələri əmrini verir. Həmin hökmdə padşah Gəncənin geo-stratejik mövqeyini də demək olar ki, çox geniş izah edir [25, s.23-27]. Daha sonrakı hökmlərində isə Gəncə-Qarabağ əyaləti üçün dəftərdar təyini və vergi-reystr

¹ Dəftər əmini: Osmanlı dövlətində torpaq qeydləri ilə əlaqədar dəftərlərin saxlandığı və bu dəftərlərə aid gündəlik əməliyyatların icra edildiyi dəftərxananın rəisi “dəftər əmini” adlanırdı. Ona “əmin-i dəftər-i dərgah-i ali”, “əmin-i dəftər-i xaqani”, “əmin-i dəfatir” və “dəftərxana əmini” də deyilirdi. İdarənin adı isə “dəftərxana əmanəti”, “dəftərxana-i xaqani əmanəti”, “dəftərxana-i Amirə əmanəti” və ya qısa şəkildə “dəftər əmanəti” olaraq da adlanırdı [2, s.91].

² Şərh: Dəftərlərdə və ya brokratik yazışmalarda sənədin aid olduğu şəxs ilə əlaqəli hər hansı bir dəyişiklik olduğu zaman sənədin kənarına qeyd düşülürdü. Buna “şərh düşmək” deyilirdi. Qeyd etməliyik ki, bu ifadə ilə əlaqədar Osmanlı dili lüğətlərində hər hansı məlumat yoxdur. Lakin “şərh” və ya “şərh düşmək” sözləri Osmanlı arxiv sənədlərində tez-tez istifadə olunur. Təxminlərimizə görə, türk dilində bürokratik yazışmalarda hələ də istifadə edilən bu istilahn/ıfadanin müasir dövrdə də başa düşülməsi səbəbi ilə M.Z. Pakalın və F. Devellioğlu tərəfindən onlara izah verilməmişdir. Ümumiyyətlə, şərh verilən sənəd həm də problemli sənəd kimi başa düşülür.

³ Bərat: Osmanlı dövlətində vəzifəyə təyin edilən və ya hərbi xidmət əvəzi dövlətdən timar alan şəxslər üçün çıxarılan padşah buyruğu, fərmanı. Bərata – “nişan”, “bərət-i şərif”, “nişan-ı şərif” və “höküm” də deyilirdi. Bəratlarda xidmətin adı, yeri, maaşı və ya gəliri, verilən şəxsin adı, nə üçün verildiyi sərkərdəlik, sərdarlıq kimi mühüm bir vəzifə isə bərat alanın səlahiyyət dərəcəsi açıqca qeyd edilirdi. Bu söz sənədlərdə cəm şəkli olan “Bərəvat” və ya “Bərəvat-ı şərifə” kimi də işlənirdi. “Bərəvat-ı şərifə” – “ali bərat” deməkdir. [30, s.284-285], [18, s.472-473]. Bərat təzkirəsi isə bəratın yazılması üçün müvafiq qələmə (idarəyə) göndərilən sənəd idi. Bəratda yazılması lazımlı olan məsələlər qeyd olunduqdan sonra tarix və möhür vurulurdu [20, s.73-74.]

dəftərlərinin hazırlanması məsələsini əmr edərək bildirir ki, əldə olunan gəlirlərdən müəyyən bir hissə şəhərin və əyalətin abadlaşdırılması üçün sərf edilməlidir [25, s.45-47]. Gəncənin fəth edilməsi ilə əlaqədar hökmlərdə İrəvan qalasının mühafizi (qubernatoru) Ağsaray mütəsərrifi Mehmet Paşanın, İrəvanın daha əvvəl təyin edilən sərəsgəri Əhməd Paşanın və Gəncə-Şirvan sərəsgəri təyin edilən Tiflis qalasının mühafizi olan vəzir Mustafa Paşanın adları qeyd olunur. Osmanlı padşahlarının hökmləri əsasında hazırlanan dəftərlər əsasında digər Osmanlı ərazilərində olduğu kimi Gəncə-Qarabağ əyalətində də tədqiq edilən dövrə aid ümumi iqtisadi vəziyyət ilə əlaqədar məlumat əldə etmək mümkündür. Hal-hazırda araşdırma mövzumuz olan ruznamçə dəftərləri isə ordu üzvləri haqqında bir sıra qeydlərin öyrənilməsi baxımından mühim əhəmiyyət kəsb edir.

Qeyd etməliyik ki, Gəncə-Qarabağ əyalətinin ruznamçə dəftəri “KK.d, 532” nömrə ilə Türkiyə Cümhurbaşkanlığı Dövlət Arxivində qorunur. Onun bir surəti də Osmanlı Arxivində Təhrir Dəftərləri seriyasında 914 nömrə ilə qeyd olunmuşdur. Dəftərin sonunda verilən məlumatlara əsasən deyə bilərik ki, 4 avqust 1732-ci ildə tamamlanan Gəncə-Qarabağ əyalətinin ruznamçə dəftəri eyni əyalətin 1728-ci ilə aid icmal dəftəri əsasında tərtib edilmişdir. Belə ki, ruznamçə dəftərinin sonunda onun Gəncə-Qarabağ əyalətinin icmal dəftərinin bir surəti olduğu və dəyişikliklər ilə təkrar yazılıb müqayisə aparıldığı qeyd olunmuşdur. Ruznamçə transliterasiya edilərək ilk dəfə 2009-cu ildə İstanbulda nəşr edilən “Osmanlı Belgelerinde Karabağ” adlı sənədlər toplusunun sonunda - “Əlavə 1” hissəsində, cəmi 45 səhifə olaraq verilmişdir [25, s.297-352]. Qeyd etməliyik ki, ruznamçə haqqında və ya orada verilən məlumatlar barəsində hər hansı bir analiz və yaxud şərh əsərdə təqdim olunmamışdır. 1732-ci ilə aid Gəncə-Qarabağ əyalətinin ruznamçə dəftərindəki məlumatlar ilk dəfə bizim tərəfimizdən şərhərlə hazırlanmışdır.

Gəncə-Qarabağ əyalətinin ruznamçə dəftərinin tədqiqinə dayanaraq deyə bilərik ki, timar ruznamçə dəftərləri əyalətin icmal dəftərləri əsasında hazırlanmışdır. Tək dəftər halında tərtib edilmiş olan ruznamçələr Gəncə-Qarabağ əyalətinə bağlı dörd livanın zəamət və timar mütəsərrifləri olan sipahilərinin təzkirə qeydlərini ehtiva edir. Yeri gəlmişkən qeyd etməliyik ki, Osmanlı dövlətinin idari-inzibati təşkilatlanmasına əsasən regionlar əyalətlərə, livalara/sancaqlara, nahiyələrə və kəndlərə ayrılırdı. Ruznamçədəki məlumatlar əsasında deyə bilərik ki, Gəncə livasında 7 nahiyə, bu nahiyələrdə cəmi 97 kənd, Xılxına livasında 9 nahiyə və bu nahiyələrdə 102 kənd, Bərdə livasında 4 nahiyə və 66 kənd var idi. Bərgüşad livasının qeydləri əskik olduğu üçün oradakı nahiyə və kəndlərin cəmi haqqında tədqiq edilən dəftər əsasında fikir söyləmək mümkün deyil. Lakin qeyd etməliyik ki, ruznamçə dəftərində Bərgüşad livasına bağlı 2 nahiyənin və 9 kəndin adı keçir. Ümumiyyətlə, qeyd etməliyik ki, Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyiində olan nahiyə və kəndlərin adlarının dəqiqləşdirilməsi məqsədi ilə daha əvvəlcə tərcümə və tədqiq edilmiş dəftərlər əsasında ayrı bir tədqiqat işi aparılmalıdır.

Gəncə-Qarabağ əyalətinin ruznamçə dəftəri sədrəzəm “buyuruldu”⁴ ilə başlayır. “Buyuruldu” dəftər tamamlandıqdan üç ay sonra yazılmışdır. Belə ki, ruznamçə dəftəri h. 1144-cü ilin şəvval / m. 1732-ci ilin mart və ya aprel ayında tamamlanmış, lakin “buyuruldu” h. 1145-ci ilin səfər ayının 12-sində / m. 1732-ci ilin avqust ayının 4-də yazılmışdır. “Buyuruldu”da ifadə edilir ki, *“dəftərdə qeyd edilən zəamət və timarların dəftərə uyğun*

⁴ Buyuruldu: Türk dilində əmr etmək felindən düzəldilmiş isimdir. Bu tip sənədlərin xüsusi yazı tərzı var. Fateh qanunnaməsinə görə, sultanın imzası olan bu hökmlər yalnız üç nəfərin əmri ilə yazıla bilərdi. Dünyəvi işlər haqqında sədrəzəm, maliyyə işlərində dəftərdar, şəriət işlərində isə qazıəsgər səlahiyyətli idi. Divan-ı Hümayuna verilən bir ərizə oxunduqdan sonra tələb qəbul edilərsə, üzərinə bəzən təkə “buyuruldu” yazılardı. Bəzən isə “tələb olunduğu kimi yazılması buyuruldu” mənasını daşıyan “ərz olunduğu üzrə təhrir oluna deyu buyuruldu” cümləsi əlavə edilirdi [19, s. 478].

olaraq mütəsərriflərinə tövcih edilməsi⁵ və digər təhvilatlarının verilməsi əmr edilir".⁶ Buyurulduğunun üç ay sonra yazılmasının səbəbi dəftərdə qeyd olunan zəamət və timarların kontrol edilib başa çatdırılması ilə əlaqəlidir. Yəni, dəftər tam tamamlandıqdan sonra sədrəzəm tərəfindən yazılan buyuruldu ilə sipahilərə verilən diriliklər təsdiq edilmiş olurdu. Digər bir ifadə ilə desək, buyuruldu dəftərin hazırlanması ilə deyil, təzkirəsi verilən ərazilərin təsdiq olunması ilə əlaqəli olduğuna görə o üç ay sonra dəftər üzərinə qeyd olunmuşdur.

Buyuruldudan sonra dəftərin "İcmal-ı zəamət və timarha-i liva-i Gəncə" başlığı altında təqdim olunması onun ilk baxışda icmal dəftəri olduğu fikrini oyadır. Lakin materialın sonunda verilən izahlar Gəncə-Qarabağ əyalətinin icmal dəftəri əsasında hazırlanan "ruznamçə dəftəri" olduğunu təsdiqləyir. Belə ki, burada qeyd olunan "*Gəncədə tərtib olunan ruznamçə dəftərinin göndərilməsi əmr edildiyinə görə bu ruznamçə Gəncədən gətirilərək sultanın hüzuruna göndərilmişdir*"⁷ yazısı ilə onun ruznamçə dəftəri olduğu başa düşülür.

Dəftər ümumilikdə iyirmi beş vərəqdən ibarətdir. Birinci və ikinci vərəqlər üzərində vərəq nömrəsi göstərilməmişdir. Üçüncü vərəqdən etibarən nömrə verilmişdir. Transliterasiya və tərəfimizdən hazırlanan tərcümə də ona uyğun olaraq tərtib edilmişdir.

1-10-cu vərəqlərdə Gəncə-Qarabağ əyalətinin mərkəzi olan Gəncə livasının (sancağının) zəamətləri, timarları, onların hansı nahiyələrdə, kəndlərdə yerləşdiyi, zəamət və timar tövcih edilən sipahilərin adları, gəldikləri yerlər, ümumi gəlirləri və onlara düşən hissələr qeyd olunmuşdur. 10-cu vərəqin sonunda isə sənədin hazırlanma tarixi – "h. 1144-cü il cümədə əl-axır ayının sonu" (m. 1731-ci il dekabr ayının sonu) şəklində yazılmış və müqayisə edilərək hazırlandığı qeyd olunmuşdur.

10-17-ci vərəqlərdə Gəncə-Qarabağ əyalətinə bağlı olan Xılxına (Halhana) livasının zəamətləri, timarları və Gəncə livasındakı kimi ümumi gəliri, zaimlərlə timarlı sipahinin payına düşən miqdar və s. haqqında məlumatlar verilmişdir. Hazırlandığı tarix yazılmamış, sadəcə müqayisə edildi qeyd olunmuşdur.

18-25-ci vərəqlərdə Gəncə-Qarabağ əyalətinə bağlı olan Bərdə livasınının, 25-ci vərəqdə isə Bərgüşad livasının zəamət və timarları haqqında yuxarıdakı livalarda olduğu kimi bənzər məlumatlar verilmişdir. Bərgüşad livasına aid olan səhifənin başındakı tarix isə "h. 1142-ci il rəcəb ayının əvvəlində" (m. 1730-cu il yanvar və ya fevral ayı) şəklində göstərilmişdir.

Dəftərin sonunda isə dəftəri tərtib edən dəftər kəndxuda vəkili⁸ – Seyyid Nadir Əhmədin bir səhifəlik şərhli yer alır. Dəftər kəndxuda vəkilinin qeydləri məqaləmizdə geniş şərh edilmişdir. Gəncə, Xılxına və Bərdə livasında zəamət və timarlar müəyyən bir sıra ilə verilmişdir. Əvvəlcə zəamətlər, daha sonra isə timarlar qeyd olunmuşdur. Yalnız Bərgüşad livasındakı

⁵ Tövcih etmək: Osmanlı dövlətinin bürokratik yazışmalarında "vermək", "təltif etmək", "rütbə və ya vəzifə vermək", "istiqlətləndirmək" mənalarında istifadə edilirdi [7 s. 1100.]

⁶ "*İşbu defterde mükayyəd olan zəamət və timarlar ber-mucebi defter hala mutasarriflarına tevcih və başka-başka təhvilatı verilmek buyuruldu*" [25, s. 297].

⁷ "...Gence'de mazbût olan rûznâmçe defterinin irsali ferman buyurulmağın işbu rûznâmçe Gence'den getürülüp hâk-pây-ı veliyyü'n-ni'ama gönderildi." [25, s. 352].

⁸ Dəftər kəndxudası: Osmanlı bürokratiyasında "kethüda" kimi adlandırılan bu vəzifə Azərbaycan dilində "kəndxuda" kimi tələffüz edildiyinə görə bu ifadə məqalədə "kethüda" deyil, "kəndxuda" kimi verilmişdir. Osmanlı dövlət və əsnaf sistemindəki bəzi xidmətçilər üçün istifadə edilən bir titul və ya vəzifədir. Bu söz Pəhləvicə olan "katak-xvatai" kəlməsindən törədilmiş və müasir fars dilinə "kəndxuda" şəklində keçmişdir. Türk dilində həm "kethüda", həm də "kahya" formasında istifadə edilmişdir. Bu iki termin funksiya baxımından eyni vəzifələri ifadə etsə də istifadə sahələri baxımından aralarında cüzi fərqlər vardır. Xəzinə kethüdası/kəndxudası, bostancılar kəndxudası, qapıcılar kəndxudası, baltacılar kəndxudası, dəftər kəndxudası, sədarət kəndxudası, liman kəndxudası və qul kəndxudası nümunələrində görüldüyü kimi arxiv qeydlərində və Osmanlı qaynaqlarında "kethüda/kəndxuda" daha çox rəsmi dövlət məmurları üçün istifadə edilərkən, "kahya" ifadəsi Osmanlı cəmiyyət və idarə həyatında olduqca uzun bir müddət "hacı-heci", "muxtar-kocabaş" ifadələrindəki kimi ümumiyyətlə qeyri müsəlman kəndxudalar üçün istifadə edilmişdir. Kethüda/ Kəndxuda - Osmanlı dövlət təşkilatında XV əsrdən etibarən "bəzi dövlət işçilərinin işlərini icra edən köməkçi" mənasında işlədilmişdir. Dövlətin ən yüksək vəzifə yerinə yetirən sədr-əzəmdən ən aşağı səviyyəyə qədər mülkü və hərbi vəzifə daşıyan bir sıra şəxsin kəndxuda adlı köməkçisi olmuşdur [6, s. 332-334].

məlumatlar qarışıq qeyd olunmuşdur. Ümumilikdə, bütün livalarda zəamətlər saylarının azlığı ilə timarlardan fərqlənir. Bunun səbəbi isə zəamətlərin xüsusi şəxslərə verilməsi idi. Azərbaycan ərazilərində tərtib edilən müfəssəl və icmal dəftərlərində hökmdar və ailəsinə aid xasslar qeyd olunduğu halda tədqiq etdiyimiz livaların ruznamçə dəftərlərində xass ərazilər haqqında hər hansı bir məlumat təqdim olunmayıb.

Bərgüşad livasında digər livalardan fərqli olaraq zəamət və timar qeydlərinin qarışıq yazılması və qeydlərinin həcmnin az olması da diqqət çəkir. Dəftər mühərriri olan dəftər kəndxuda vəkili ruznamçə sonunda bu liva haqqında öz qeydlərini yazmışdır. Onun verdiyi məlumatlardan belə başa düşülür ki, Bərgüşad livasının zəamət və timar ərazilərinin qeydiyyatı tələsik hazırlanmış və ruznamçə dəftərinə sonradan əlavə edilmişdir [25, s. 349-351]. Ertan Afyoncu da bənzər durumların olduğunu ruznamçələrlə əlaqəli məqaləsində bildirmişdir [1, s. 276-278]. Ümumilikdə, Gəncə livası üçün on (1-10), Xılxına və Bərdə livalarının hər biri üçün səkkiz (10-17 / 18-25) vərəq ayrıldığı halda Bərgüşad livasına sadəcə bir vərəq ayrılmışdır.

Üç livanın - Gəncə, Xılxına və Bərdənin zəamət və timarlarının cəmi 10-cu vərəqdə cədvəldə təqdim olunmuşdur. Bu qeydlərə əsasən Gəncə livasında 13 zəamət, 186 timar - cəmi 199; Xılxına (Xalxana) livasında 5 zəamət, 146 timar – cəmi 151; Bərdə livasında 6 zəamət, 151 timar – cəmi 157 dirilik var idi. Bərgüşad livasının timar və zəamətlərinin cəmi isə nə bu vərəqdə, nə də Bərgüşad livasının sonunda verilmişdir. Lakin Bərgüşad livasına aid olan hissədəki məlumatların tədqiqi əsasında deyər bilərik ki, burada 2 zəamət və 21 timar, cəmi 23 dirilik qeyd olmuşdur. Bundan başqa, Bərgüşad livasının ruznamçə dəftərinin h.1142-ci ilin rəcəb ayının əvvəlində / m. 1730-cu ilin yanvar fevral ayında hazırlandığı, digər dəftərlərin isə h.1144-ci ilin cümədə əl-axır / m. 1731-ci ilin dekabr ayında yenidən yazıldığı və müqayisə edildiyi fars dilində qeyd olunmuşdur. Fars dilində yazılan qeydlər isə dəftər kəndxuda vəkilinin əvvəlki Səfəvi və ya Əfşar dövlətlərinə xidmət edən məmurlardan olma ehtimalını göstərir.

Dəftərin tərcüməsi əsnasında və qeyd olunan məlumatların yoxlanılması zamanı dəftər tərtibçisi tərəfindən bəzi səhvlərə yol verildiyi də aşkarlanmışdır. Belə ki, Gəncə livasında göstərilən zəamətlərin 13 deyil 12 ədəd, timarların isə 186 deyil, 187 ədəd olduğu aydınlaşdırılmışdır. Yəni, Gəncə livasında cəmi 199 dirilik olduğu faktı dəftər kəndxuda vəkili tərəfindən düz hesablanmış olsa da sadəcə bir timar yanlışlıqla zəamət kimi yazılmışdır. Xılxına sancağında da timar miqdarı bir ədəd çoxdur. 146 deyil 147-dir. Zəamət sayı isə doğru gösətərilib. Bu halda Xılxına livasında cəmi 151 deyil, 152 ədəd dirilik olduğu yazılmalı idi. Bərdə livasındakı zəamət və timar saylarının qeydlərində isə hər hansı bir səhvə yol verilməmişdir. Dəftərdə Bərgüşad livasında 2 zəamət 21 timarla birlikdə cəmi 23 dirilik olduğu qeyd olursa da həmin livanın ruznamçəsinin sonunda bunların ümumi sayı və cəmi haqqında hər hansı məlumat verilməmişdir. Lakin ruznamçə ilə əlaqədar dəftər kəndxuda vəkili – Seyyid Nadir Əhmədin son qeydlərində Gəncə, Xılxına, Bərdə və Bərgüşad livalarındakı/sancaqlarındakı qeydlər ümumiləşdirilərək təqdim olunmuşdur. Burada verilən məlumatlarda bildirilir ki, *“əslində Gəncə, Xılxına və Bərdə sancaqlarına 507 (nəfər-Z.V.) qeyd olunmuş və təhriir edilmişdir. 150 qeyd (nəfər-Z.V.) də Bərgüşad sancağında təhriir olunmuşdur. O zaman Bərgüşad hakimi Əcəm Fətəli xana xarab olan timar və zəamət təhriirlərinin yenilənməsi buyurulmuş, lakin iyirmi üç qeyd aparılmışdır. Qalanların təkmilləşdirilib düzəldilməsi təxirə salınmışdır. Hal-hazırda Fətəli xan Əcəm şahı tərəfindən qətl edilib öldürülmüşdür. Maneənin aradan qalxması və (dəftərin-Z.V.) tamamlanmasına imkan yaranması səbəbi ilə yüz əlliyyət çatdırılmışdır. Bərgüşad da daxil olmaqla alaybəyi və qazısına iradəyi-aliyyə (ali əmr) verilərsə, əmr-i fərman sizindir.”*⁹

⁹ “Fi'l-asıl Gence ve Halhana ve Berdaa sancaklarına beş yüz yedi kayd vaz' ve tahrir olunup yüz elli kayd dahi Bergüşad Sancağı'na tahrir olunmak üzere iken ol hengâmda Bergüşad hâkimi bulunan Acem Fethali Han'a timar ve zəamət tahriri bâ'is-i tahdîs-i hâtur olmaqla fakat yirmi üç kayd yazılmış olup kûsür tekmili berâ-yı maslahat tehir olunmuşdu. El-hâletü hâzihî Fethali Han Şah-ı Acem elinde katl olunup

3. INTERNATIONAL OTTOMAN & TURKISH RESEARCH CONFERENCE IN 7 CONTINENTS

Bu məlumatlar əsasında Bərgüşüd livasında 23 deyil, 150 dirilik olduğu anlaşılır. Digər üç livadakı cəm isə yuxarıdakı dəqiq hesablamamıza əsasən 507 deyil 508 olmalı idi. Bərgüşad livasındakı 150 qeydi də nəzərə aldığımızda deyə bilərik ki, dörd livadakı zəamət və timarlarda inzibati-idari işlərlə vəzifəli olan şəxslər ilə birlikdə sipahilərin cəmi 658 nəfər olmuşdur. Bunların hər birinin ailə fərdlərinin 5 nəfərdən ibarət olduğunu hesabladığımızda isə zəamət və timarlarda cəmi ortalama ≈ 3.290 nəfər insan yaşadığını söyləmək olar. Bu hesablamalar isə daha dəqiq şəkildə növbəti hissələrdə verilmişdir.

Dəftər kəndxuda vəkilinin qeydləri əsasında hazırladığımız sonuncu qrafikə əsasən demək olar ki, Gəncə livası xaricində digər livalardakı zəamət və timarların sayı bir-birinə yaxın idi. Qrafiklər məqalənin sonunda verilmişdir.

Gəncə, Xılına, Bərdə və Bərgüşad livalarına-sancaqlarına bağlı nahiyələrin kəndləri zəamət və timar kimi sipahilərə sədəzəm buyuruldu fərmanı və bəratı ilə verilirdi. Sipahilərin aid olduqları Osmanlı əraziləri dəftərdə onların adlarının yanında göstərilmiş, zəamət və ya timar kimi verilən kəndlərin adları və bu kəndlərin bağlı olduqları nahiyələr sipahilərin adlarının altında qeyd olunmuşdur. Zəamət və timar adlarının altında isə ruznamçə olması səbəbi ilə onların illik gəliri və sipahiyə düşən payları cəm şəkilində Osmanlı gümüş sikkəsi - "ağça" ilə göstərilmişdir. Zəamət və timarlarda alt-alta göstərilən iki ağça miqdarından birincisi - timarlı sipahinin timarı olan kəndin ümumi gəliri, ikincisi isə - o timar mütəsərrifinə düşən paydır. Bəzi sipahilərə iki və ya üç kəndin timar kimi tövcih edildiyi də dəftərdən anlaşılır. Hər bir kəndin gəliri və timarlı sipahiyə düşən payı ayrı-ayrılıqda göstərildikdən sonra onların cəmi sipahinin toplam payı kimi yekun olaraq verilirdi. Yəni, yekun olaraq verilən ağça miqdarı - sipahinin iki kənddən əldə etdiyi miqdarda ibarət idi.

Bu məlumatlar qeyd olunduqdan sonra zaimlər və timar tövcih edilən sipahilər haqqında məlumatlar qeyd olunurdu. Bu məlumatlarda sipahiyə müvəqqəti olaraq idarə etməsi üçün verilən ərazinin Gəncə mühafizi vəzir-i mükərrəm əl-Hac (ali vəzir Hacı) İbrahim Paşanın fərmanı ilə hansı tarixdə təqdim olunduğu yazılırdı. Məsələn: *"Timar-ı məzbur mütəsərrifi hələ Rəvan mühafizi vəzir-i mükərrəm əl-Hac İbrahim Paşa həzrətlərinin xidmətində olmaqla ba-buyuruldu qeydinə şərh verilmişdir. Fi 5 N. Sənə 1144"*. (yəni, bu timar indi Rəvan mühafizi (qubernatoru) olan ali vəzir Əl-Hac (Hacı) İbrahim paşa həzrətlərinin xidmətində olmaq şərti ilə (və ya xidmətindədir) byuruldu ilə qeyd edilmişdir. 5 Ramazan 1144-cü ildə)

Bəzi zəamət və timarların altında onların sahiblərinin hansı səbəblərlə dəyişdiyi barəsində qeydlər verilmişdir. İstanbulda 2009-cu ildə nəşr edilən "Osmanlı Belgelerinde Karabağ" adlı Osmanlı arxiv sənədləri toplusunda verilən transliterasiyada bu qeydlər timar və zəamət sahiblərinin adlarının italik yazılaraq üzərində verilmişdir. Lakin orijinal nüsxəsində isə qeyd olunan timar və zəamət sahiblərinin adlarının altında qeyd olunmuşdur. Transliterasiyada orijinalın əksinə qeydlərin başa alınması qarışıqlığa səbəb olduğu üçün biz orijinal nüsxəyə uyğun olaraq tərcüməni hazırlamağı planlayırıq.

Ruznamçənin sonunda dəftər kətxüda vəkili Seyyid Nadir Əhməd (Ahmed) tərəfindən verilən şərhlər isə dəftər haqqında mühim məlumatları əxz edir. Lakin burada təqdim olunan məlumatlar qarışıq olduğu üçün tarixi faktlarla dəqiqləşdirilməsinə ehtiyac duyulur. Dəftər kətxüda vəkili Seyyid Nadir Əhmədin ruznamçə sonunda verilən qeydlərinin tərcüməsi məlumatların aydınlaşdırılması məqsədi ilə aşağıda verilmişdir. Məqaləmizdə dəftərin yazılma tarixi haqqındakı mühakimələr məhz dəftər kəndxuda vəkilinin qeydlərinin dəqiqləşdirilməsi əsasında ortaya çıxarılmışdır.

Gəncə livasının ruznamçə dəftərinin kəndxuda vəkili Seyyid Nadir Əhmədin dəftərin sonunda verilən qeydləri:

"Əvvəlcə ali fərmanla təhrir edilməsi və paylaşdırılması üçün təyin olunduğum Gəncə əyalətinin icmal və müfəssəl dəftəriləri yerinə qoyularaq mühafizə edilmək məqsədi ilə saraya

mahzür mündəfi' ve tekmiline isti'dād hāsıl olmaqla yüz elliye tekmil ve Bergüşad dahi alaybeyi [ve] kadısına irāde-i aliyeyeri buyurulur ise emr u ferman men lehu'l-emrindir" [25, s.352].

göndərilmişdi. O zaman dəyişiklik zamanına rast gəldiyi üçün yerinə qoyulub mühafizə edilməmiş və xarab olmuşdur. Yardımsevən hökmdarımız şan və şərəflə dövlət və iqbal ilə İrəvandan yola çıxdığı (çixacağı- Z.V.) ayda Gəncənin icmal dəftəri hökmdara təqdim ediləcəkdir. İnşallah-tala yerinə qoyular. Zaim və timar sahiblərinin bəratlarının ehsan buyurulması vəd edilib, lakin iki ildən bəridir ki, İranda davam edən fitnə və qarışıqlıq səbəbi ilə timar və zəamət sahibləri daimi olmayıb, əraziləri əldən-ələ keçmişdir. (Bu səbəblə-Z.V.) icmal dəftərinə timar sahiblərinin adları qeyd olunmamışdır. Bu gün sahiblərinin adlarının bilinməsi üçün Gəncədə tərtib edilən ruznamçə dəftərinin göndərilməsi əmr edildiyinə görə bu ruznamçə Gəncədən gətirilərək sultanın hüzuruna göndərilmişdir. Əslində Gəncə, Xılına və Bərdə sancaqlarına 507 (nəfər-Z.V.) qeyd olunmuş və təhrir edilmişdir (yazılmışdır). 150 qeyd (nəfər-Z.V.) də Bərgüşad sancağında təhrir olunmuşdur. O zaman Bərgüşad hakimi Əcəm Fətəli xana xarab olan timar və zəamət təhrirlərinin yenilənməsi buyurulmuş, lakin iyirmi üç qeyd aparılmışdır. Qalanların təkmilləşdirilib düzəldilməsi təxirə salınmışdır. Hal-hazırda Fətəli xan Əcəm şahı tərəfindən qətl edilib öldürülmüşdür. Maneənin aradan qalxması və (dəftərin-Z.V.) tamamlanmasına imkan yaranması səbəbi ilə yüz əlliyyə çatdırılması və Bərgüşad dəxi (Bərgüşadın da –Z.V.) alaybəyi və qazısına iradəyi-aliyyə (ali fərman) verilərsə¹⁰ əmr-i fərman sizindir.” [25, s.352]

Tərcümə mətninin ilk cümləsindəki “paylaşdırılması” ifadəsi orqinal sənəddə ərəb dilində - “tevizii” şəklində yazılmışdır. Sənədin tərcüməsindən belə başa düşülür ki, dəftər kətxüdası vəkili Seyyid Nadir Əhməd həm zəamət və timar ərazilərinin qeydiyyatının aparılması, həm də dəftərlərin və yaxud ərazilərin paylaşdırılması ilə mükəlləf idi. Bunu sənəddə keçən “tevizii” ifadəsindən dəqiq başa düşmək mümkün deyil. “Dəftərlərin paylaşdırılması” fikrini belə izah etmək olar ki, hər dəftər iki nüsxə halında hazırlanırdı və nüsxələrdən birisi Osmanlı sarayına göndərilirdi, digər dəftər isə ya əyalətin kətxüdasında və ya bəylərbəyində qalırdı. Qeyd etməli ki, kəlmə dəftər tərtibcisi tərəfindən “tevizii” (“təhrir və tevizii”nə məmur olduğumuz”) şəklində yazılmışdır. Mühərririn səhv yazma ehtimalını və ya siyaqət yazısının özünəməxsus dəsti-xəttini nəzərə alaraq onu “tevizin” şəklində oxuduğumuzda isə ölçmə və bir-birinə uyub-uymadığını müqayisə etmə - dənqləşdirmə kimi də başa düşmək mümkündür. Bu halda ruznamçənin sonunda verilən məlumatlarla dəftər kəndxuda vəkilinə aid son səhifədəki şərhlər də bir-birini təsdiqləmiş olur. Belə ki, ruznamçənin sonunda - “Bozunduları¹¹ ilə təhrir olunub mukabele (müqabilə) olunmuşdur” yazısı qeyd olunmuşdur. Bunu isə tam orqinal ifadəyə uymaq şərti ilə aşağıdakı kimi tərcümə etmək mümkündür: “silinənlərlə (vəya dəyişikliklərlə) yazılıb müqayisə aparılmışdır”. Qeyd olunan bu ifadələr əsasında deyə bilərik ki, dəftər kətxüda vəkili həm zəamət və timar qeydiyyatlarını dəftərə yazır, həm əraziləri paylaşdırır, həm də dəftərləri saraya və əyalətlərə göndərirdi. O, eyni zamanda hazırlanan dəftərləri bir-biri ilə müqayisə edərək onları vaxtaşırı tərtib edirdi.

GƏNCƏ-QARABAĞ ƏYALƏTİNİN RUZNAMÇƏ DƏFTƏRLƏRİNİN TƏRTİB EDİLDİYİ İL

Ruznamçə dəftəri Osmanlı padşahlarından Sultan III Əhməd (1703-1730) zamanında hazırlanmağa başlanmış, I Mahmud (1730-1754) hakimiyyətə gəldiyi ilk illərdə isə tamamlanmışdır. Dəftərin sonunda onun tərtib edildiyi il və hazırlayan şəxs haqqında məlumat verilmişdir. Belə ki, burada ruznamçələri hazırlayan şəxsin Seyyid Nadir Əhməd olduğu və Gəncə-Qarabağ əyalətinin dəftər kəndxuda vəkili təyin edildiyi və H. 1144-cü ilin şəvval ayının sonunda (25-30-unda) isə ruznamçə dəftərini tamamladığı qeyd olunur. Bu isə miladi təqvimlə 1732-ci ilin aprel ayınının 21-30 tarixlərinə rast gəlir. Yuxarıda da qeyd

¹⁰ “Verilərsə” ifadəsini “verilə bilər” mənasında başa düşmək daha doğru olar. (Z.V.)

¹¹ “Bozundu” kəlməsi xarab olmuş və yaxud silinmiş mənasında da işlədilmiş ola bilər.

etdiyimiz kimi dəftərlə əlaqəli “buyuruldu” ruznamçə hazırlandıqdan 3 ay sonra - h. 1145-ci ilin səfər ayının 12-sində / m. 1732-ci ilin avqust ayının 4-də verilmişdir. İrəvan və Gəncə mühafizi kimi vəzir-i-mükərrəm olaraq İbrahim Paşanın təzkirələrə fərman verdiyi anlaşılır. Bir sıra təzkirədə isə Gəncə mühafizi kimi Gənc Əli Paşanın adı qeyd olunur və onun fərmanı yer alır. Vəzir-i-mükərrəmlərin sədrəzəm olduqlarını diqqətə aldığımızda bir neçə İbrahim adı daşıyan sədrəzəmin təqribən eyni dövrlərdə sədrəzəmlik etdiyi anlaşılır. Lakin Gənc Əli Paşa adlı sədrəzəm adı Osmanlı sədrəzəmləri arasında qeyd olunmur. Onun adı Mehmed Sürəyyanın “Sicili-Osmani” əsərində vəzir kimi və bir neçə Osmanlı ərazisinin, eləcə də Gəncə-Qarabağ əyalətinin valisi kimi keçir [23, III, s. 535].

Bərgüşad livasının ruznamçə dəftərinin yazılma tarixi dəftərin başında “h.1142-ci ilin rəcəb ayının əvvəli” (1730-cu il yanvar və ya fevral ayı) şəklində göstərilə də dəftərdəki bir neçə sipahinin zəamət və timar qeydlərinin altında hicri təqvimlə 1144-cü il yazılmışdır. Ümumiyyətlə, Bərgüşad livasındakı zəamət və timar qeydlərinin əksəriyyəti hicri təqvimlə 1142-ci ilin cümədə əl-əvvəl və ya cümədə əl-axır aylarına aiddir. Bu tarixlər miladi təqvimlə 1729-cu ilin noyabr, dekabr və yanvar aylarına təsadüf edir. Qeyd olunan tarixlər əsasında təxmin etmək mümkündür ki, dəftərlər iki il əvvəl hazırlanmış və h. 1144-cü ildə təkrar dəftər mühərriri Seyyid Nadir Əhmədin də yazdığı kimi müqayisə olunub yoxlandıqdan sonra yeni qeydlər əlavə edilmişdir.

Gəncə mühafizi ali vəzir-i-mükərrəm əl-Hac (Hacı) İbrahim Paşanın möhrü ilə təsdiqlənmiş Gəncə-Qarabağ əyalətinin ruznamçələrinin sonunda verilən məlumatda həmçinin o dövrdə baş verən tarixi hadisələr də qeyd olunmuşdur. Bu tarixi hadisələr Gəncə-Qarabağ əyalətinin icmal dəftərinin hazırlandığı tarix ilə əlaqədar dəqiq məlumatın əldə edilməsinə də işıq tutur. Belə ki, ilk icmal dəftərinin hazırlandığı tarix yuxarıdakı orqinal mətndə qeyd olunanlardan da anlaşıldığı üzrə, daha əvvəlcə yəni 1732-ci ildən əvvəlki tarixdə hazırlanmışdır: “*Əvvəlcə ali fərmanla təhriir edilməsi və paylaşıdırılması üçün təyin olunduğum Gəncə əyalətinin icmal və müfəssəl dəftəriləri yerinə qoyularaq mühafizə edilmək məqsədi ilə saraya göndərilmişdi. O zaman dəyişiklik zamanına (təbədülət əsnasına) rast gəldiyi üçün yerinə qoyulub mühafizə edilməmiş və xarab olmuşdur.*” Burada “təbədülət əsnasına müsadif olmaqla” – yəni “dəyişiklik zamanına rast gəldiyi üçün (təsadüf etdiyi üçün)” sözləri ilə böyük ehtimalla 28 sentyabr 1730-cu ildə Patrona Xəlil üsyanı ilə taxtdan endirilən Sultan III Əhmədin yerinə Sultan I Mahmudun hakimiyyətə keçdiyi tarix qəsd edilir. Daha sonrakı ifadələr də hadisələrin necə cərəyan etdiyini təsvir edir və qeyd olunur ki: “*Yardımsəvən hökmdarımız şan və şərəflə dövlət və iqbal ilə İrəvandan yola çıxdığı (çixacağı – Z.V.) ayda Gəncənin icmal dəftəri hökmdara təqdim ediləcəkdir. İnşallah-tala yerinə qoyular. Zaimlər və timar sahiblərinin bəratlarının ehsan buyurulması vəd edilib, lakin iki ildən bəridir ki, İranda davam edən fitnə və qarışıqlıq səbəbi ilə timar və zəamət sahibləri daimi olmayıb, əraziləri əldən-ələ keçmişdir.*”

Qeyd etməliyik ki, mühərririn ifadələri arasında başqa bir məsələ də diqqəti çəkir. Belə ki, burada verilən məlumatda yer alan - “*iki ildən bəridir ki, İranda davam edən fitnə və qarışıqlıq səbəbi ilə timar və zəamət sahibləri daimi olmayıb, əraziləri əldən-ələ keçmişdir. (Bu səbəblə - Z.V.) icmal dəftərinə timar sahiblərinin adları qeyd olunmamışdır*” ifadələri dəftərin hazırlanma tarixi haqqında təsəvvür yaradır. Bu ifadələr əsasında demək olar ki, “Gəncə-Qarabağ əyalətinin ruznamçə dəftəri” iki il ərzində - 1730-1732-ci illər arasında hazırlanmışdır. Buradakı ifadələrdən həm də zəamət və timar ərazilərinin sahiblərinin tez-tez dəyişilmə səbəbi də anlaşılır. Belə ki, regiondakı siyasi və hərbi vəziyyətin stabil olmaması timar təzkirələrinin təsdiqini də gecikdirmiş və elə buna görə də sipahilərə verilən bəratlar etibarlı sayılmamışdır. Məhz bu səbəblə də tez-tez tərk edilən timarlar bir sipahidən bir başqa sipahiyə verilmişdir. Yalnız təzkirələri və ya bəratları təsdiq edilən sipahilər qeyd olunan

timarın həqiqi mütəsərrifi sayıldığına görə sultan ruznamçələrin göndərilməsini əmr etmişdir.¹²

Eyni mətndən anlaşıldığına görə zəamət və timar tövcih edilən zaimlərin və timarlıların bəratları ərazilərin əldən-ələ keçməsi səbəbi ilə böyük ehtimalla verilməmişdir. Ruznamçələr haqqında verilən məlumatlardan da anlaşılır ki, təzkirəsi təsdiq olunmayan bəratlar qüvvədə olmurdu. Məhz bu səbəblə ərazilər bir sipahidən bir başqa sipahiyyə verilə bilərdi. Yalnız təzkirələri və ya bəratları təsdiq edilən sipahilər qeyd olunan zəamət və timarların həqiqi mütəsərrifi sayılırdı. Bəlkə də məhz bu səbəblə yenə eyni hissədə (yerdə) *“bu gün sahiblərinin adlarının bilinməsi üçün Gəncədə tərtib edilən ruznamçə dəftərinin göndərilməsi əmr edildiyinə görə bu ruznamçə Gəncədən gətirilərək sultanın hüzuruna göndərilmişdir”*, deyər məlumat verilmişdir.

Bərgüşad sancağındakı qeydlərin 150 olduğunu yazdıqdan sonra dəftər kəndxuda vəkili Bərgüşad hakimi Fətəli xandan və onun Səfəvi şahı tərəfindən öldürülməsindən də danışır və bildirir ki: *“O zaman Bərgüşad hakimi Əcəm Fətəli xana xarab olan timar və zəamət təhriirlərinin yenilənməsi buyurulmuş, lakin iyirmi üç qeyd aparılmışdır. Qalanların təkmilləşdirilib düzəldilməsi təxirə salınmışdır. Hal-hazırda Fətəli xan¹³ Əcəm şahı tərəfindən (II Təhmasib 1704-1740) qətl edilib öldürülmüşdür.”¹⁴* Nəzərə alsaq ki, Fətəli xan Qacar 1726-cı ildə öldürülüb,¹⁵ o zaman bəhs edilən qeydiyyatların 1726-cı ildən əvvəlki dövrdə tutulduğu ortaya çıxır. Bu isə hərbi qarşıdurmaların yaşandığı dövrlə üst-üstə düşür. Verilən bu məlumatlar 1725-ci ildəki döyüşlərdə zəfər qazanan Osmanlı dövlətinin sürətlə öz üsul-idarəsini tətbiq etməyə çalışdığı faktını təsdiqləyir. *“Gəncə-Qarabağ əyalətinin ruznamçə dəftəri”* isə hadisələrdən xeyli sonra 1730-cu ildə yazılmağa başlanmışdır. O zaman isə Fətəli xanın ölümündən artıq dörd il keçmişdir. Qeyd etməliyik ki, mətndəki *“hal-hazırda”* ifadəsi də məlumatların dəqiqləşdirilməsində problem yaradır. Təxmin etmək mümkündür ki, mühərrir Seyyid Nadir Əhməd mövcud vəziyyəti nəzərə çatdırmaq üçün *“hal-hazırda”* sözünü yazmışdır. Yəni ruznamçənin hazırlanması işi 1726-cı ildə deyil, daha əvvəlcə verilən məlumatlara əsasən məhz 1730-32-ci illərdə baş vermişdir.

Fətəli xanın eyni zamanda Bərgüşad hakimi olduğu sənədin sonundakı məlumatlardan anlaşılır. Hadisələrin xronoloji gedişatından da bildiyimiz üzrə ondan sonra Səfəvilərin qorçubaşısı kimi təyin edilən Nadir xan Əfşar Səfəvilərin itirdikləri torpaqları geri almaq mübarizəsini davam etdirmişdir.

Ruznamçənin sonunda vəzir İbrahim Paşanın¹⁶ möhürü mövcuddur. Burada yeri gəlmişkən qeyd etməliyik ki, damat İbrahim Paşa ilə əlaqədar bəzi tutarsız məlumatlar da ruznamçədə diqqətimizi çəkmişdir. Belə ki, ruznamçə dəftərinin *“buyuruldu”*sunu yazan və Gəncə-Qarabağ əyalətinin mühafizi - qubernatoru kimi təyin olunan vəzir Nevşehirlilə Damat İbrahim Paşanın 1730-cu ilin oktyabr ayının 1-də Patrona Xəlil üsyanından sonra öldürülməsinə baxmayaraq onun adı ruznamçədə dəfələrlə qeyd olunur. Bu isə ruznamçənin daha erkən

¹² “El-yevm ashâbının ismləri dahi bilinmek için Gence'de mazbût olan rûznâmçe defterinin irsali ferman buyurulmağın işbu rûznâmçe Gence'den getürülüp hâk-pây-ı veliyyü'n-ni'ama gönderildi.” [25, s. 352].

¹³ Başqa bir Osmanlı arxiv sənədində Bərgüşad hakimi xan deyil, sultan kimi qeyd olunub və onun erməni və kürd quldurları ilə birləşib Osmanlılara qarşı mübarizə apardığı həmin sənəddə qeyd olunmuşdur [25, s. 47-48].

¹⁴ “Ol hengâmında Bərgüşad hâkimi bulunan Acem Fethali Han'a timar ve zəamət təhriiri bâ 'is-i tahdîs-i hâtur olmağla fakat yirmi üç kayd yazılmış olup küsür tekmiili berâ-yı maslahat təhir olunmuşdu. El-hâletü hâzihi Fethali Han Şah-ı Acem elinde katl olunup” [25, s. 352].

¹⁵ Fətəli xan Qacar (Astarabaddakı, indiki Gürgandakı – Z.V.) Mübarəkabad qalasının da hakimi olmuşdu. İranlı tarixçi Ələsgər Şəmin yazır: *“Şah II Təhmasib qizilbaşların dağılmış ordusunun əsgərlərindən, Xəmsə əyalətində yaşayan Avşar və başqa ellərdən bir ordu yaratdı. Azərbaycanı, Qəzvini, Gilanı ələ keçirdi. Qacar elini özünə birləşdirmək üçün Gürgana getdi. Qacar elinin Aşağıbaşlı camaatının başçısı Fətəli xan yuxarıbaşlıları da toplayıb, ona qatıldı. Şah Tehrani almaq üçün Fətəli xanı ora göndərdi. Fətəli xan Əsrəf Əfqanı orda məğlub etdiyi üçün şan-şöhrət qazandı, bütün Səfəvi ordusunun baş komandanı oldu. Qacar elindən ilk adam idi ki, bütün ordunun komandanı təyin edilmişdi.”* II Şah Təhmasib Simnanın hakimiyyətini də Fətəli xana vermişdi. Həmin arada Fətəli xan II Şah Təhmasibin baş sərkərdəsi olmuşdu. II Şah Təhmasib Fətəli xan ilə birlikdə, Məşhəddəki Məlik Mahmud Sistaninin üsyanını yatırmaq üçün oraya qoşun çəkdi və Məşhədi mühasirəyə aldı. Şəhəri almada öncə Nadirqulu xan Fətəli xanın rəqibi olduğundan, II Şah Təhmasibi öyrədirib onu aradan götürdü. Fətəli xan (hicri 1139-cu ilin səfər ayının 14-də) 12 oktyabr 1726-cı ildə öldürüldü [37], [38, s. 23].

¹⁶ İbrahim paşa 1718-ci ildən 1730-cu illərə qədər Sultan III Əhmədin sədrəzəmi olmuşdur. Onun adı Lalə dövrü və Nevşəhirin adı ilə əyniləşmişdir [4, s.441-443].

tarixdə hazırlanmış ola biləcəyini də göstərir. Məsələn: “*Timarı-məzbur mütəsərrifi hələ Rəvan mühafizi vəziri-mükərrəm əl-Hac İbrahim Paşa həzrətlərinin xidmətində olmaqla buyuruldu qeydinə şərh verilmişdir. Fi 5 N. Sənə 1144*” [25, s. 299] (yəni indi Rəvan mühafizi (qubernatoru) olan ali vəzir Əl-Hac (Hacı) İbrahim paşa həzrətlərinin xidmətində olan bu timarın mütəsərrifi buyuruldu ilə (ruznaməçə dəftərinə - Z.V.) qeydiyyatının aparılmasına şərh verilmişdir. 5 Ramazan 1144-cü ildə/2 mart 1732-ci il).

Buradakı mətnə diqqəti çəkən bir ifadə də Gəncə mühafizinin xidmətində olan sipahinin timar mütəsərrifi ola bilməsidir. Bu timarın gəliri isə 22.000 ağça və bu gəlirdən sipahiyyə ayrılan payı da 11.000 ağça idi. Bu miqdar isə onun yüksək payla təmin olunduğunu göstərir. Buradan çıxarılaçaq bir başqa nəticə də budur ki, Paşa titulu daşıyan vəziri-mükərrəmlər qala mühafizi vəzifəsinə də təyin olunurdular.

ZEMƏT VƏ TİMARLARIN ƏLDƏN-ƏLƏ KEÇMƏSİ

Zeamət, timar və xass ərazilər yalnız əhalinin mülkiyyəti xaricindəki ərazilərdə yer alırdı. Bu ifadələr haqqında geniş məlumat verən M.Z.Pakalına görə, timarlar sonradan ikiye ayrılımış, kiçik hissəsinə timar, daha böyük hissəsinə isə “zeamət” adı verilmişdir. “Xas” ifadəsi isə daha sonrakı dövrlərdə ortaya çıxmışdır. Zeamət ifadəsini bu şəkildə ilk dəfə Osmanlılar istifadə etmişdir. Məmlükilər və Anadolulular Səlcuqilərinə istifadə edilən rəis və baş mənəsi daşıyan “zaim” sözündən alınmışdır. Xas ifadəsi Xarzemşahlıq, Məmlükilər və Anadolu Səlcuqilərinə də istifadə edilmişdir. Zeamətlər Divan-ı Hümayunda işləyən bürokratlara və ya müharibələrdə “yaralılıq” göstərən şəxslərə verilirdi. Qanunnaməyi-ali Osmana görə, zeamətin gəliri ən az 20.000 ağçadan 100.000 ağçaya qədər olmalı idi. 20.000 ağçadan 1 ağça az olan dirliklər isə timar əraziləri kimi sipahilərə verilirdi. Yüz mindən çox gəliri olan ərazilər isə xas ərazilər sayılırdı və hökəmdar, şahzadə, vəzir, bəylərbəyi, sancaqbəyi, dəftərdar, nişancı kimi yüksək vəzifəli dövlət adamlarına verilirdi. Alaybəyi, timar dəftərdarı, timar kəndxudası, divan katibi və çavuşları ilə mütəfəriqə (mütəferriqə / متفرقه) kimi orta dərəcəli dövlət məmurlarına zeamət, sipahilərə isə timar verilirdi. Timarın böyüyü demək olan “zeamət” sayı etibari ilə çox deyildi. 7311 kılıç/qılınc olan Anadolu əyalətinin yalnız 195-i “zeamet”, əksəriyyəti isə “təzkirəli”, “təzkirəsiz” timarlar idi. Digər əyalətlərdə də demək olar ki, vəziyyət eyni idi. Timarın üç min ağçasına “kılıç”, daha çox miqdarına isə “tərkki” deyilirdi. Bu nisbət hər tərəfdə eyni deyildi. Rumelidəki timarlarda “kılıç haqqı” altı min ağçaya qədər olan yerlər vardı. Basra, Diyarbəkir, Ərzurum, Şam, Hələb, Bağdad və Şəhr-i zor əyalətlərində də timarların “kılıç haqqı” altı min və üç min ağça olmaqla ikiye ayrılırdı. Anadolu, Cəzayir, Kipr əyalətlərində isə beş min və iki min ağçalı timarlar vardı. Timarlarla zeamətlərin varidatı uyğun hesablanması Dəftərxana qeydlərində dövrün pul vahidi olan “ağça” üzərindən aparılırdı [27, III, s.499], [3, s.162].

Osmanlı İmperiyasının digər ərazilərində olduğu kimi Gəncə-Qarabağ əyalətindəki livalarda da zeamətlər sayı baxımından timarlardan daha az idi. Ümumiyyətlə, ruznaməçə dəftərindəki qeydlər əsasında demək olar ki, zeamət və timarlar Paşa titulu daşıyan vəziri-mükərrəmlərin¹⁷ (ruznaməçədə isə Gəncə və eyni zamanda İrəvan mühafizi (qubernatoru) olan vəziri-mükərrəm əl-Hac İbrahim Paşanın) buyuruldu - “əmr yazısı” [27, I, s.248-249] və livaların miralaylarının “ərz”i ilə verilirdi. Bir sıra təzkirədə isə yalnız Gəncə mühafizinin fərmanı və “onun ərz”i ifadəsi keçir, miralayın adı qeyd olunmur. Bu durum isə iki şəkildə izah edilə bilər: 1) Dəftərin tərtibçisi qəlib kimi istifadə edilən ifadələri qısaltmışdır, 2) Miralayın ərzinə ehtiyac duyulmamışdır. Bunu da qeyd etməliyik ki, Osmanlı sədrəzəmləri olan vəziri-mükərrəmlər eyni zamanda fəth edilən ərazinin mühafizi kimi təyin olunurdular. Zeamət və timarların mütəsərrifləri olan bərat alan sipahilərin təsərrüfündə olan ərazilər müxtəlif

¹⁷ Bu vəzifə - “sədrəzəmlər” mülki deyil, hərbi bir vəzifə idi və məhz ona görə də sədrəzəmlər (vəziri-mükərrəmlər) “Paşa” titulu daşımaqda idilər. [26, II, s.905], [27, II, s.81-87].

səbəblərlə - sipahilərin öz istəyi ilə, fərar və üsyan etdikləri, müharibədə iştirak etməkdən boyun qaçırdıqları və ya öldükəri zaman qeydiyyatları ləğv edilərək başqa sipahilərə verilir. Bunu da qeyd etməliyə ki, sipahi vəfat etdiyi zaman onun diriliyi müəyyən şərtlərlə oğluna keçə bilirdi. Bu kimi hallar qanunnamələr ilə tənzimlənmişdi [27, III, s.499-500]. Məsələn, Gəncə livasında qeyd olunan zəamətlərdən birində - zaim Abdullah oğlu Mehmet Səlimin Gəncə mühafizəsində iştirak etməməsi səbəbi ilə zəaməti əl-Hac (Hacı) Halilə (Xəlilə) vəzir-i-mükərrəm Gəncə mühafizi əl-Hac İbrahim Paşanın fərmanı və onun arzuhalı ilə (ba arzuhalı-xod) verilmişdir” [25, s.297] Buradakı qeyddən anlaşıldığı üzrə, zəamətin və eləcə də timarın verilməsində Gəncə-Qarabağ əyalətinin mühafizi vəzifəsinə təyin olunan şəxs - vəzir-i-mükərrəm (Osmanlı sədrəzəminin) fərmanının olması və zəamətin verildiyi şəxs istəyinin, arzusunun “arzuhal” - ərizə kimi yazıb bildirməsi zəruri idi.

Zaimin və ya timar mütəsərrifinin ölümü səbəbi ilə oğluna keçməsinə misal kimi isə yenə eyni livanın – Gəncənin zəamət sahiblərindən biri haqqındakı məlumat diqqətə dəyərdir. Burada qeyd olunur ki, zaim İstanbullu Salih oğlu Seyyid Ali oğlunun vəfat etməsi səbəbi ilə onun zəaməti vəzir-i-mükərrəm Gəncə mühafizi İbrahim paşanın fərmanı ilə ölənlə şəxs oğluna – Mehmetə öz arzuhalı ilə verilmişdir [25, s.297].

Digər bir zəamət qeydində isə zaim olan Taşlucalı Abdullah oğlu Hasanın “*bila-vələd fevtindən sonra*” yəni övladsız olduğu üçün ölümündən sonra onun zəamətdən əldə etdiyi hissə Gəncə mühafizi vəzir-i-mükərrəm İbrahim Paşanın fərmanı ilə Bosnyalı Hüseyn Hasan oğluna verilmişdir [25, s.298].

Bir neçə dəfə əl dəyişdirən bir zəamətin qeydində demək olar ki, bənzər səbəbləri birlikdə görmək mümkündür. Məsələn, Gəncəbasana bağlı Əsbəkürk kəndində zəamət mütəsərrifi olan Mehmed Əhməd oğluna aid gəlirdən (zəamətin ümumi gəliri 40.000 ağça, zaimə düşən pay isə 20.000 ağça olub) o öldükdən sonra 8 Ş. 1143-cü ildə Gəncə mühafizi vəzir-i mükərrəm həzrət-i əl-Hac İbrahim paşanın fərmanı və onun ərizəsi ilə Abdullah adlı şəxsə 10.000 min ağça “*kalb*” olmaq üzrə¹⁸ və 10.000 ağçası 5. C. 1143-cü ildə yenə Gəncə mühafizi vəzir-i mükərrəm həzrət-i əl-Hac İbrahim paşanın fərmanı ilə öz oğlu Əhmədə verilib. Əhmədin ölümündən sonra 9 Za. 1143-cü ildə “*bər-vech-i təkmi*” (tamam şəkildə) toplanıb Abdullaha verilib. Abdullah da rəğbət göstərmədiyi üçün adı keçən vəzirin fərmanı ilə 18 B. 1143-cü ildə qardaşı Osmana verilib [25, s.298].

Gəncə livasındakı zəamətlər arasında Sivaslı Süleyman oğlu İbrahimə verilən dirlik və onunla əlaqəli məlumatlar da mövzuya açıqlıq gətirmək mənasında maraq cəlb edir. Belə ki, burada qeyd olunanlara görə, “*Zəaməti-məzburda mutasarrif olan sancağı-məzburun çavuşlar kəndxudası olub silayi-rəhm üçün (vətən həsrəti çəkdiyi üçün) Gəncə mühafizi vəzir-i mükərrəm əl-Hac İbrahim Paşa həzrətlərinin buyuruldukları ilə məzunən (icazəli) gedib bir tarik ilə zəaməti-məzbura zərər gəməmək üçün qeydinə şərh verilmişdir. Fi 20 Ca.sənə 1144*” [25, s. 297]. Buradakı ifadələrdən Gəncə sancağının çavuşlar kəndxudası Sivaslı Süleyman oğlu İbrahimin vətən həsrəti səbəbi ilə vəzir-i-mükərrəm əl-Hac İbrahim Paşadan icazə alaraq öz vətəninə getdiyi başa düşülür. Yuxarıdakı mətnə bir neçə məsələ daha diqqəti çəkir. Belə ki, burada qeyd olunanlar əsasında deyə bilərik ki, zəamətdən ayrılıb öz vətəninə gedən şəxs Gəncə mühafizi olan vəzir-i-mükərrəm əl-Hac İbrahim paşadan icazə buyurulduğunu almalı idi. Bundan başqa mütəsərrif icazə almaq şərti ilə (müəyyən bir səbəb göstərərək) öz zəamətini müvəqqəti olaraq tərək edə bilirdi. Ayrıca, boş qalan zəamətin başqaları tərəfindən zərər görməməsi üçün zəamət ilə əlaqədar qeydlərə əlavə məlumat yəni “şərh” yazılırdı. Bu şərhlər sayəsində zəamətin və ya timar ərazisinin hər hansı problemi olub olmadığı da başa düşülürdü.

Bərgüşad sancağıdakı zəamət qeydlərinin biri də bu kontekstdə diqqətə layiqdir. Belə ki, burada qeyd olunanlara görə, Qarabağlı (Qarabaği) Vəli Bəy Şaban oğlunun Bərgüşad

¹⁸ “Kalb olmaq üzrə” - dəyişmək, dönüşmək mənalı daşıyır.

livasında Arazbar nahiyəsindəki Xanarqı kəndindəki 20.000 ağçalıq timarı üsyan etdiyi və fərar etdiyi üçün 20 Za. 1143-cü ildə Gəncə mühafizi vəzir-i mükərrəm əl-Hac İbrahim paşanın fərmanı ilə müləzım¹⁹ Həsən Səlim oğluna verilmişdir. Həsən və Əhməd rəğbət etmədiyi üçün isə 21R. 1144-cü ildə Gəncə mühafizi vəzir-i mükərrəm əl-Hac İbrahim paşanın fərmanı və öz ərizəsi ilə Mustafa oğlu Əli Bosneviyə verilmişdir [25, s.350].

Ümumiyyətlə, Gəncə livasındakı 12 zəamətdən 6-sı, Xılxınada 5 zəamətdən 4-ü, Bərdədə 6 zəamətdən 5-i, Bərgüşadda isə 2 zəamətin 2-si də yuxarıda qeyd olunan bənzər səbəblərlə bir şəxsdən alınmış başqa bir şəxsə və ya zəamat mütəsərrifinin oğluna verilmişdir. Gəncə-Qarabağ əyalətindəki timarlarda bu miqdarlar timarların sayına nisbətə zəamətlərə görə daha çoxdur. Bunu da qeyd etməliyik ki, fərmanların qeyd olunan vəzir (sədrəzəm) tərəfindən verilməsi faktının doğru olub olmadığını anlaşılmır. Çünki 1730-cu ildə ölənlər sədrəzəm İbrahim Paşanın h.1344 / m.1732-ci ildə fərman yazması mümkündür.

RUZNAMÇƏ DƏFTƏRLƏRİNDƏ ADLARI KEÇƏN OSMANLI ORDU MƏNSUBLARI

Əvvəlcə qeyd edilməlidir ki, Osmanlı ordu mənsubları və onların daşdığı titullar haqqında yetəri qədər tədqiqat işi aparılmışdır. Ruznamçə dəftərlərində Osmanlı ordu mənsubları ilə əlaqədar keçən ifadələr isə XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycan ərazilərində mövcud olan Osmanlı ordusunun tərkibinin müəyyənləşdirilməsi və əldə edilən məlumatların regionda tərtib edilən digər dəftərlərdəki məlumatlarla müqayisəsi baxımından əhəmiyyət daşıyır.

Osmanlı ordu mənsubları ilə əlaqədar ruznamçə dəftərində qarşımıza çıxan ilk ifadələr “Gəncə və ya İrəvan mühafizi” – yəni qoruyucusu, qubernatoru, valisi mənası daşımaqdadır. “Vali” və “bəylərbəyi” ifadələri eyni mənalarda istifadə edilmişdir. Əvvəllər daha çox “bəylərbəyi” titulu istifadə edilsə də daha sonra “vali” ifadəsi onun yerini almışdır [32, s. 494]. Türkiyəli tarixçi İpşirli Mehmetin verdiyi məlumatlara əsasən, bəylərbəyilərinə aid olan vilayətlər 1640-cı ildən vəzirlərə verilməyə başlanmışdır. O, öz tədqiqatında qeyd edir ki, Tevki Əbdürrəhman Paşanın Qanunnaməsində bəylərbəyilərinin vəzifə və səlahiyyətləri geniş şəkildə izah edilib. Belə ki, onun vəzifəsi rəiyyəti qorumaq, əsgərlərin nizam-intizamını təmin etmək, zülmü aradan qaldırmaq, əyaləti idarə etmək və hərbi yürüşlərdə iştirak etməkdən ibarət idi. Əyalətdəki sancaqbəyləri, qazılar və digər idarəçilər ona tabe idi. Bəylərbəyi vəzirlik rütbəsi daşdığı halda isə ətrafdakı digər bəylərbəyilər də ona tabe olmaq məcburiyyətində idi [16, s.69]. Qeyd olunanlar əsasında demək olar ki, vəzir titulu daşıyan bəylərbəyilər geniş səlahiyyətlərə malik olmuşdur.

Bəylərbəyilərin ən mühüm vəzifələrindən biri də timarların verilməsi (tövcih) ilə əlaqədar idi. O, öz əyalətində “vəkili-səltənət” olaraq bütün timar sahiblərinin və hərbiçilərin başçısı sayıldığına görə timar təyinatları və bu məsələ ilə bağlı müxtəlif ixtilafın həlli ilə məşğul olurdu. Bəylərbəyini və divanı məşğul edən məsələlər arasında ən çox bu məsələlər yer alırdı. Başlanğıcda bütün timarlar bəylərbəyilər tərəfindən verilir və mərkəz tərəfindən təsdiq edilirdi. Lakin 1530-cu ildən etibarən yalnız kiçik timarların (təzkirəsiz timarların) tövcih edilməsi ilə səlahiyyətləndirilmişlər. XVII əsrin əvvəllərində Ayn Əli timar sisteminin əsaslarını müəyyənləşdirdiyi zaman 6000 ağça xüsusi vahid kimi göstərilmişdir. Belə ki, 6000 ağça və daha çox timar hüququ əldə edən süvarilərin təzkirələri Dəftərxanaya göndərilir və onlar sultan bəratı alırdı. Bu miqdarın altındakı timarlar (təzkirəsiz timarlar) isə bəylərbəyilərin bəratları ilə verilir. [16, s.70-71]. Gəncə-Qarabağ əyalətinin ruznamçə dəftərlərindəki məlumatlar bu baxımdan diqqətə layiqdir. Belə ki, buradakı timar

¹⁹ Müləzım: Müləzımlar Osmanlı Dövlətində həm elmiyyə, həm də hərbiyyə sistemində görülür. Osmanlı ordusunda iki növ müləzım rütbəsi vardı. Bunlar müləzımı-əvvəl, yəni üstteğmən (baş leytenant), müləzımı-sani isə sadəcə teğmən (leytenant) deməkdi.

tövcihlərində əvvəlcə vəziri-mükərrəmin fərmanı və onunla birlikdə hər livanın öz miralayının ərzi yer alır. Lakin bu ruznamçə dəftərlərində kiçik timarlar üçün vəziri-mükərrəmin fərmanı olduğu da görülür. Gəncə-Qarabağ əyalətinin ruznamçələri isə qeyd etməliyik ki, XVIII əsrin ikinci rüblüyünün başında yazılmışdır. Yəni Ayn Əli timar sisteminin tətbiq edilmiş olduğunu görmürük. Bunun xaricində qeyd etməliyik ki, Gəncə-Qarabağ əyalətinin mühafizləri arasında iki vəziri-mükərrəmin: əl-hac (Hacı) İbrahim Paşa ilə əl-hac Əli Paşanın (Gənc Əli Paşanın) adları keçir.

Gəncə-Qarabağ əyalətinin ruznamçələrində əyalətin mühafizindən sonra miralay, vəkili-miralay, mirliva, alaybəyi kimi yüksək vəzifəli ordu mənsublarının adları qeyd olunur. Hər bir livanın bir neçə miralayının olduğu buradakı qeydlərdən başa düşmək mümkündür. Məsələn, Gəncə livasında bir - əl-hac Ömər, Xılxına livasında üç - Mehmet, Mahmud (eyni adla alaybəyi də var) və Yusufun, Bərdə livasında da iki - Əhməd (eyni adla bir alaybəyi də var) və İsmayılın adları keçir. Bərgüşad livasında isə miralay adları qeyd olunmayıb. Buradakı təzkirələrdə həm Gəncə mühafizi İbrahim paşanın adı, həm də Əli Paşanın adı qeyd olunur. Miralay kimi isə Gəncə miralay Ömər adını qeyd olunur [25, s.350]. Miralayın olmadığı zamanlarda vəkili-miralayın ərzi ilə təzkirələrin verildiyi faktına da ruznamçələrdəki qeydlərdən şahid oluruq [25, s.321].

Mirlivalardan Bərdə livasında Bərdəgi Süleymanın adı keçir [25, s.332]. Qeyd edilməlidir ki, "sancaqbəyi"lərinə "mir-liva" da deyilirdi və hərbi rütbə baxımından "miralay"ların üzərində yer alırdı [34].

Alaybəyilər arasında isə Xılxına sancağının alaybəyisi Mahmudun adı keçir. Ona timar olaraq gəliri hər biri 6.000 ağçalıq olan üç timar və gəliri 3.000 ağçalıq olan bir timar verilmişdir [25, s.317-318]. Toplam gəliri 21.000 ağça olan bu timarların bir sipahi gəlirindən daha çox olduğu da açıqca görülür. Osmanlı qanun-naməsinə əsasın gəliri 20.000 ağça gəliri olan təsərrüflər zəamət adlanmaqda idi. Alaybəyi Mahmudun ümumi gəliri bu mənada onun zəamət mütəsərrifi kimi münasibət gördüyünü və mükafatlandırılmış olduğunu göstərir. Xılxına livasının alaybəyisi xaricində Bərdə livasının bir alaybəyisinin adı Əhməd olaraq dəftərdə qeyd olunmuşdur [25, s.334]. Bir digər alaybəyi də Bərdə livasında eyni adlı nahiyənin Yekdər yaxud Yılkıçı (İlxıçı - Z.V.) kəndində 6.000 ağçalıq timarı olan Abdullah oğlu Yusuf idi [25, s.339]. Onun Ömər ağaya bağlı olduğu yazılmışdır. Burada adı keçən Ömər ağanın isə Gəncə miralay olduğunu düşünürük.

Bunlardan başqa müləzim, gədikli çavuşları, humbaracıbaşı/qumbaracıbaşı, dəlibaşı, Divanı-Gəncə kimi terminlər də dəftərlərdə qarşımıza çıxır.

Daha əvvəlcə təhlil etdiyimiz mətdə - (*"Zəaməti-məzburda mutasarrıf olan sancağı-məzburun çavuşlar kəndxudası olub silayi-rəhm üçün (vətən həsrəti çəkdiyi üçün) Gəncə mühafizi vəziri-mükərrəm əl-Hac İbrahim Paşa həzrətlərinin buyurulduları ilə məzunən (icazəli) gedib bir tarik ilə zəaməti-məzburu zərər gəməmək üçün qeydinə şərh verilmişdir. Fi 20 Ca.sənə 1144"*) [25, s. 297]) diqqəti çəkən məsələlərdən biri də zəamətin "çavuşlar kəndxudasına" verilməsi idi. Bu vəzifə tarixən türk dövlətlərində bəzi saray xidmətçiləri üçün və bəzən də hərbi rütbə kimi də istifadə edilmişdir. Qeyd etməliyik ki, Osmanlı Dövlətində çavuşların şəxsi işləri ilə məşğul olan xidmətçi "çavuşlar kəndxudası" olaraq adlanırdı. Onlar Divanı-Hümayunda oturmazdı [17, s.236-238]. Osmanlı qanun-naməsinə uyğun olaraq Divanı-Hümayun mənsubu olmasa da buradakı səlahiyyətli şəxslərə xidmət etməklə mükəlləfdi. Çavuşlar kəndxudasının gəliri dəftərdə yalnız 20.000 ağçalıq pay şəklində göstərilmişdir. Əlavə olaraq qeyd etməliyik ki, M.Z.Pakalının verdiyi məlumatlara əsasən Divanı-Hümayun çavuşları yövmiyəli (günlük pul alan) və timarlı, zəamətli olmaqla iki hissəyə ayrılırdı. "Timarlı çavuş" ifadəsi Divanı-Hümayun çavuşlarından timar mütəsərrifi olanlar üçün istifadə edilirdi. Timarlı və ya zəamətli olan gədikli çavuşların dirlikləri sərbəst dirliklərdən idi. Bunlardakı bütün rüsum və hasilat tamən özlərinə aiddi [27, III, s.507].

Qeyd olunanlar əsasında təxmin etmək mümkündür ki, yuxarıda adı təqdim olunan şəxsə müharibədə göstərdiyi şücaətlərə görə - “yaxarlılıqları” səbəb ilə zəamət bəratı verilmişdir. Osmanlı ordusunda “dəlilər” adı altında xidmət edən bölüklərin olduğu bilinməkdədir [35]. Gəncədəki Osmanlı ordusu tərkibində də “dəlilərin” mövcud olduğunu Bərdə livasının ruznamçə dəftərində “dəlibaşı” kimi xidmət edən Mustafa adlı şəxs haqqında verilən məlumatlardan təyin etmək mümkündür. Bu məlumatlar əsasında deyə bilərik ki, Mustafa, Gəncə mühafizi vəziri-mükərrəm əl-hac İbrahim Paşanın dəlibaşısı olmuş və 20.000 ağçalıq gəliri olan iki kənd zəamət kimi ona tövcih edilmişdir [25, s.333].

Gəncə ordusunda xidmət edən Osmanlı ordu birliklərindən bir digərinin də humbaracı/qumbaracı[36] olduğu aşağıdakı qeydlərdən başa düşülür. Belə ki, Xılına livasının ruznamçə dəftərində verilən məlumatlara əsasən Hüseyn adlı bir şəxsin humbaracıbaşı kimi Osmanlı ordusunda xidmət etdiyini söyləmək mümkündür. Onun da Bərdə livasındakı dəlibaşı Mustafa kimi 20.000 ağçalıq gəliri olan zəamətlə mükafatlandırıldığı qeyd olunmuşdur.

Ruznamçələrdəki ordu mənsubları ilə əlaqədar qeydlər əsasında demək olar ki, Osmanlı Dövlətinin hərbi sistemi qala mühafizliyindən ən kiçik fərdi olan qulamlara qədər Gəncə-Qarabağ əyalətindəki Osmanlı ordusunda da təmsil olunmuşdur. Osmanlı ordusunda süvarilərlə birlikdə qumbaracılar, dəlilər dəstəsi və digər silahlı qruplar xidmət etmişdir. Yüksək vəzifəli ordu mənsubları zəamətlərlə, sipahilər isə digər Osmanlı regionlarında olduğu kimi timarlarla təltif olunmuşdur.

GƏNCƏ-QARABAĞ ƏYALƏTİNDƏKİ OSMANLI ORDUSUNUN SAYI

Məqələnin əvvəlində də qeyd etdiyimiz kimi Gəncə-Qarabağ əyalətində xidmət edən Osmanlı ordusunun mənsubları demək olar ki, Osmanlı Dövlətinin hakim olduğu bütün ərazilərdən toplanmışdır. Bu faktı hər zəamət və timar mütəsərrifinin təzkirə qeydlərinin yanındakı yer adlarından rahatlıqla təyin etmək mümkündür. Bunu da bildirməliyik ki, bir çox zaimin və ya timar mütəsərrifinin Azərbaycan ərazilərindən olması faktı da ruznamçədəki məlumatlar arasında diqqəti çəkir. Gəncə livasında iki zaim Əli oğlu Məmməd və Hacı oğlu Əli Qarabağlı (Qarabaği) ilə birlikdə iki timar mütəsərrifi Xosrov oğlu Əli Qarabaği [25, s.299], Əli oğlu Məmməd Qarabaği Rəvan mühafizi vəziri-mükərrəm əl-Hac İbrahim paşanın xidmətçisi olmuşdur [25, s.300]. Bunlardan başqa timar mütəsərrifləri arasında Gəncəli Hacı Yusif oğlu Əli [25, s.306] ilə birlikdə Şirvanlı Məmməd (Mehmet) Əfəndinin [25, s.307] adları da dəftərdə qeyd olunmuşdur.

Osmanlı ordusunda zəamət və timar mütəsərrifi olan Azərbaycan əsilli şəxslər barəsində daha ətraflı bir tədqiqat işinin aparılması lazımlı olduğu üçün burada sadəcə bu misallarla kifayətlənmək istəyirik. Yalnız bunu əlavə etməliyik ki, bu sipahilərin üsyan və ya fərar etdiyinə dair qeydlərin olması da maraqlı bir faktdır. Məsələn, Gəncə livasındakı iki zaimdən biri olan Əli oğlu Məmməd Qarabağının fərar etdiyi yazılmışdır. Vəli Bəy Şaban oğlu Qarabağının də Bərgüşad livasında Arazbar nahiyəsindəki Xanarqı kəndindəki 20.000 ağçalıq timarının üsyan etdiyi və fərar etdiyi üçün başqa şəxslərə tövcih edildiyi bildirilir. Lakin qeyd edilməlidir ki, yalnız Azərbaycan əsilli zaim və timarlı sipahilər üsyan və ya fərar etməmişdir. Osmanlı Dövlətinin digər əyalətlərindən gələn bir çox zaim və timarlı sipahi də eyni şəkildə davranmışdır. Bunu da qeyd etməliyik ki, bir çox zaimin və timarlı sipahinin aid olduğu ərazi göstərilməmişdir. Bir hissəsinin aid olduğu yer sadəcə Gürcü, Axıska şəklində qeyd olunmuşdur. Gürcü və Axıskadan olan şəxslərin adları isə türk və müsəlman adlarıdır.

Ruznamçə dəftərlərindəki qeydlər əsasında Gəncə-Qarabağ əyalətindəki Osmanlı ordusunun miqdarı barəsində fikir söyləmək mümkündür. Belə ki, Osmanlı tarixi ilə əlaqədar tədqiqatlardan da məlum olduğu üzrə müharibə əsnasında zaim gəlirinin 5.000 ağçası xaricində hər beş min ağça üçün bir süvari əsgər gətirmək məcburiyyətində idi. Timarlı sipahi

isə öz 3.000 ağçalıq payı xaricindəki hər 3.000 ağça üçün bir süvari əsgər gətirməklə mükəlləf idi. Hər 1.000 ağçalıq gəlir üçün isə 1 qulam gətirməli idi [27, III, s.498]. Bu məlumatlara əsasən Gəncə-Qarabağ əyalətinin ruznamçəsində təqdim edilən statistik bilgilərdən çıxış edərək demək olar ki, Gəncə livasındakı 12 zəamətin zaimlərinin hər biri 20.000 ağça gəlir əldə etdiyi üçün onlar toplam 36 süvari əsgər saxlamalı idi. Digər livaların zəamət və timarlarından toplanan təxmini süvari əsgərləri də eyni şəkildə hesablanaraq aşağıdakı cədvəldə verilmişdir.

Gəncə-Qarabağ əyalətindəki süvari əsgərlərin və qulamların sayı

Livalar	Zəamət sayı	Zəamətlərdəki süvari sayı	Timar sayı	Timarlardakı süvari və qulam sayı	Süvari və qulamların cəmi
Gəncə	12	36	187	267süvari / 107 qulam	303 süvari
Xılxına	5	15 ²⁰	147	219 süvari / 2 qulam ²¹	234 süvari
Bərdə	6	18 ²²	151	237 süvari / 26 qulam ²³	255 süvari
Bərgüşad	2	6	21	29 süvar / 11 qulam ²⁴	35 süvari
Cəmi					
	24 (zəamət)	75 (süvari)	506 (timar)	752 süvari / 146 qulam	827 süvari

Bunu qeyd etməliyik ki, zaimlərə ayrılan payının dəqiqliyindən (hər nə qədər də bəzi zəamətlərdə zaimlər 22.000 ağça pay almış olsa da ümumi gəlirləri 20.000 ağça olmuşdur) fərqli olaraq timarlı sipahilərin payları çox müxtəlif idi. Məsələn, Gəncə livasında 30.000 ağçalıq paya sahib olan bir timar qeydi mövcuddur. Süvari əsgər saxlanılması hesablamaları əsasında deyə bilərik ki, bu timar mütəsərrifi olan sipahi daxil olaqla 10 süvari əsgər müharibələrdə iştirak etmək məcburiyyətində idi. 11.000 ağçalıq payı olan sipahi isə özü daxil ən az 3 süvari ilə (iki ədəd 11.000 ağçalıq payı olan sipahi olduğu üçün 6 süvari və 4 qulam ilə); 10.000 ağçalıq timar da iki ədəd olduğu üçün – 6 süvari və 2 qulam ilə; 9.000 ağçalıq bir timar olduğuna görə 3 süvari ilə; 8.000 ağçalıq bir timar mütəsərrifi 2 süvari və 2 qulam ilə iştirak edərsə, cəmi 27 süvarinin yalnız böyük gəliri olan timar mütəsərrifləri vasitəsi ilə toplana biləcəyi faktı ortaya çıxır. Kiçik miqdarda payları olan timarlı sipahilər isə aşağıdakı hesablamalarımıza görə 60 ədəd 6.000 ağçalıq pay əsasında 120 süvari; 32 ədəd 5.000 ağçalıq paydan 32 sipahi və 64 qulam; 6 ədəd 4.500 ağçalıq paydan 6 süvari və 9 qulam; 26 ədəd 4.000 ağçalıq paydan 26 süvari və 26 qulam; 56 ədəd 3.000 ağçalıq timardan da 56 süvari olmaq üzrə cəmi 267 süvari və 107 qulamın sadəcə Gəncə livasındakı timarlardan toplandığını təxmin etmək mümkündür. Digər livaların timarlarından toplanan süvarilər bənzər şəkildə hesablanaraq yuxarıdakı cədvəldə verilmişdir.

Bu hesablamalar əsasında demək olar ki, Gəncə-Qarabağ əyalətindən cəmi 827 süvari və 146 qulam müharibə əsnasında döyüş meydanında toplanırdı. Yuxarıda verilən qeydlər eyni zamanda bunu da söyləməmizə əsas verir ki, ən az 827 at da döyüşlər üçün zəamət və timarlarda saxlanılırdı. Qulam və süvari əsgərlərin cəmi 973 nəfər kişi olduğuna görə onları

²⁰ 20.000 ağçalıq zaim payları olan 5 zəamətin hər birindən 5.000 ağça üzərindən hesablandığı zaman zaim xaric 3 süvari – cəmi 15 süvari edir.

²¹ Xılxına livasında 147 timarlı sipahinin 4-ü 10.000 ağçalıq pay üzərindən hər 3.000 ağçalıq pay üçün bir süvari hesabı ilə timarlı sipahinin özü daxil olmaqla 12 süvari və yerdə qalan 1.000 ağçalıq pay üçün də 1 qulam gətirmək mükəllifiyyəti olduğuna görə 2 qulam; 2 timarlı sipahi 9.000 ağçalıq pay üzərindən – 6 süvari; 60 timarlı sipahi 6.000 ağçalıq pay üzərindən 120 süvari; 81 timarlı sipahi isə 3.000 ağçalıq pay üzərindən 81 süvari gətirməklə müharibə əsnasında cəmi 219 süvari 2 qulam toplanmaqda idi.

²² Bərdə və Bərgüşad livalarındakı zaimlərin gətirməklə mükəlləf olduqları süvari sayı da Gəncə və Xılxına livalarındakı kimi hesablandığı üçün burada təkrarlamağa ehtiyac görmədik.

²³ Bərdə livasında 151 timarlı sipahinin 1-i 12.000 ağçalıq pay üzərindən 4 süvari; 1-i 11.000 ağçalıq paydan -3 süvari 2 qulam; 1-i 6.400 ağçalıq pardan – 2 süvari; 80 timarlı sipahi də 6.000 ağçalıq paydan – 160 süvari; 12 timarlı sipahi 5.000 ağçalıq paydan 12 süvari 24 qulam; 56 timarlı sipahi isə 3.000 ağçalıq paydan 56 süvari olmaq üzrə cəmi müharibə əsnasında 237 süvari ilə birlikdə 26 qulam gətirməli idi.

²⁴ Bərgüşad livasındakı 21 timardan 1-i 10.000 ağçalıq paydan 3 süvari 1 qulam; 9-u 3.000 ağçalıq paydan – 9 süvari; 6-sı 6.000 ağçalıq paydan 12 süvari; 5-i 5.000 ağçalıq paydan 5 süvari və 10 qulamı gətirməklə mükəlləf olduğuna görə müharibə əsnasında cəmi 29 süvari 11 qulam toplanmaqda idi.

3. INTERNATIONAL OTTOMAN & TURKISH RESEARCH CONFERENCE IN 7 CONTINENTS

ən az 5 nəfər ailə fərdləri ilə birlikdə hesabladığımız zaman zaimlərin özləri və ailələri xaric Gəncə-Qarabağ əyalətindəki zəamət və timarlarda ən az 4.865 nəfər insan yaşadığı təxmin edilməkdədir. Ayrı-ayrılıqda hər bir livada isə aşağıdakı cədvələ görə zəamət və timar əhalisinin mövcud olduğunu anlamaq mümkündür.

Gəncə-Qarabağ əyalətindəki livalarda mövcud olan zəamət və timarlarda yaşayan təxmini süvari və qulamların ailə fərdləri ilə birlikdə sayı

Livalar	Süvarilər x 5 nəfər	Qulamlar x 5 nəfər	Cəmi
Gəncə	303 süvari / 1515 nəfər	107 qulam / 535 nəfər	2.050 n.
Xılxına	234 süvari / 1170 n.	2 qulam / 10 n.	1.180 n.
Bərdə	255 süvari / 1275 n.	26 qulam / 130 n.	1405 n.
Bərgüşad	35 süvari / 175 n.	11 qulam / 55 n.	230 n.
Cəmi			
	827 süvari / 4135 n.	146 qulam / 730 n.	4.865 n.

Nəticə: 1728-ci ildə tərtib edilən icmal dəftəri əsasında hazırlanan Gəncə-Qarabağ əyalətinin ruznamçə dəftərləri illərlə davam edən müharibələr nəticəsində xarab olmuş və bu səbəblə bəzi livaların qeydləri silinmişdir. Qeyd olunan səbəblərə görə ruznamçələr bir neçə dəfə yenilənmişdir. Lakin bütün problemlərə baxmayaraq Gəncə-Qarabağ əyalətinin ruznamçə dəftəri nəhayət 1732-ci ildə tərtib edilərək Osmanlı sultanının sarayına göndərilmişdir. Gəncə-Qarabağ əyalətinin dörd livasına – Gəncə, Xılxına, Bərdə və Bərgüşada məxsus ruznamçə dəftərlərində adları qeyd olunan zəamət və timar mütəsərrifləri Səfəvi dövlətinin qərb ərazilərinin Osmanlı ordusu tərəfindən ələ keçirilməsində iştirak edən yüksək dərəcəli ordu mənşələri və sipahilər idi. Onların Osmanlı Dövlətinin hakim olduğu bütün ərazilərindən toplanıldığı tədqiq edilən ruznamçə dəftərindəki məlumatlardan asanlıqla başa düşülür. Belə ki, ruznamçələrdə hər bir mütəsərrifin adının yanında aid olduqları ana vətənləri də qeyd olunmuşdur. Dəftərlərdə əxz olunan məlumatlar sayəsində Osmanlı ordusunun tərkibində yerli əhalidən olan bir sıra yüksək vəzifəli şəxslərin və sipahilərin zəamət və timar tövcihləri ilə mükafatlandırıldığı görünür.

XVIII əsrin əvvəllərində ağçanın dəyərinin düşməsi və yeniçəri sistemi daxilində bir sıra narazılıqların ortaya çıxması ilə Osmanlı ordusu daxilində üsyanlar artmış, hətta yeniçərilər Osmanlı hökmdarlarının təyin olunmasında təsirli olmağa başlamışdır. Gəncə-Qarabağ əyalətinin ruznamçələrində çoxlu sayda sipahinin öz diriliyini buraxıb getməsi və ya üsyan etməsi bu baxımdan diqqətə dəyərdir. Qeyd etməliyik ki, ordu mənşəliyinin üsyanları və ya fərari kimi qaçıb getmələrinin səbəbləri dəftərlərdə izah edilməyib. Bununla belə təxmin etmək mümkündür ki, onların üsyanların başlıca səbəbi ümumilikdə Osmanlı Dövlətinin mərkəzində baş verən hadisələr və eləcə də regiondakı problemlər idi. Diriliklərini tərk edənlərin əraziləri isə qısa müddət ərzində orduda xidmət edən başqa bir qulluqçuya tövcih edilir və beləcə zəamətlərin, timarların boş və sahibsiz qalmasının qarşısı alınır.

Ümumiyyətlə, timar ruznamçə dəftərlərinin digər vergi reystr dəftərlərindən fərqli cəhəti bundan ibarətdir ki, burada döyüşlərdə iştirak edən ordu sərkərdələri, sipahilərin sayı, aid olduqları ana vətənləri, onlara ayrılan timar gəlirləri ilə saxlamaqla mükəlləf olduqları süvari və qulamlar, atlar, digər hərbi ləvazimatlar, təsərrüflərində olan ərazilərin hansı səbəblərlə əl dəyişdirməsi və Osmanlı xəzinəsinə verilən verginin ümumi miqdarı haqqında məlumat əldə etmək olur.

Son olaraq qeyd etməliyik ki, Osmanlı Dövləti fəth edilən ərazilərdə timar üsul-idarəsini və lazımı bürokratik sistemi qanunnamələr əsasında qurmaqla regionlardakı əhali balansını da öz lehinə dəyişdirəməyə nail olur və beləcə öz düşmənlərinə qarşı uzun müddət mübarizə aparmaq imkanı əldə edirdi. Zəbt edilən ərazilərdə tərtib edilən vergi dəftərləri sayəsində əldə edilən gəlirlərdən Osmanlı Dövlət və hökmdarları müəyyən qazanc əldə etmiş olsalar da onlar eyni zamanda bu gəlirlərlə əyalətlərdə abadlıq işlərinin aparılmasını təmin edirdilər.

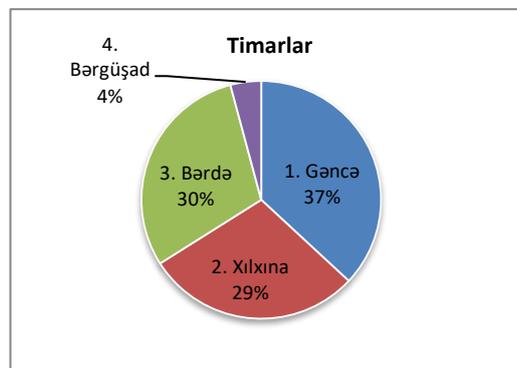
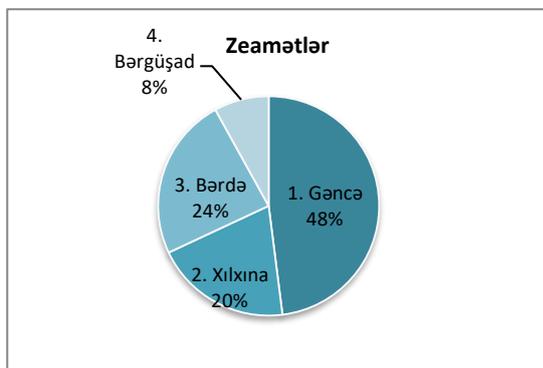
ƏDƏBİYYAT

1. Afyoncu E., (2008). “Ruznamçe”, TDV, İ.A., c. 35, s. 276-278.
2. Afyoncu E. (1994). “Defter Emini”, TDV İ.A., cild 9, İst., s. 91.
3. Afyoncu, E., (2013). “Zeamət”, İslam Ansiklopedisi, TDV, c. 44, İst., s. 162-164.
4. Aksu Kılıç, (2017). *Leyla, Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Timar ve Zeamet Ruznamçe Defterleri*, *Studiens of the Ottoman Domain*, Cilt: 7 Sayı: 12 Şubat, ISSN: 2147-5210 DOI Number: 10.19039/sotod.2017.54, s. 105-139.
5. Alan Ercan, (2013). *Kadıasker Ruznamçe Defterlerine Göre XVII. Yüzyılda Rumeli'de Kaza Teşkilatı ve Kadılar*, *Güneydoğu Avrupa Araştırmalar Dergisi*, Sayı 23, 53 - 97, 12.12.2013
6. Canatar M., (2002). “Kethüda”, TDV, İ.A., c. 25, s. 332-334.
7. Develioğlu F., (1993). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Aydın Kitapevi Yayınları, Ankara, s. 1100.
8. Douglas A. Horward, (1986). “The BBA Ruznamçe Tasnifi: A new resource for the study of the Ottoman timar system”, *Turkish Studies Association Bulletin*, X/1 (Indiana), s.11-19.
9. Douglas A. Horward, (2008). *From manual to literature: two texts on the Ottoman timar system*, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, vol.61, No. ½ (March 2008), pp. 87-99 (13 pages, Published By: Akadémiai Kiadó).
10. Ərdəbil livasının müfəssəl dəftəri, (2004). *Araşdırmanın və transliterasiyasının müəllifi Erkan Arıklı*, AMEA-Şərçünaslıq, Bakı, 857 s.
11. Gəncə-Qarabağ əyalətinin icmal dəftəri, (2010). *Tərtibçi T.Nəcəfli*, AMEA-Tarix İnstitutu, Bakı – Çəşioğlu.
12. Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri, (2000). *Ön söz, tərcümə, qeyd və şərhlərin müəllifi H.M.Qaramanlı*, Bakı-Şuşa Nəşr., 576 s.
13. Gölen Zafer, (2020). *Bosna Timar Ruznamçe Defterlerine Göre XIX. Yüzyıl Başlarında Bosna Eyaleti Timar ve Zeametleri*, *Osmanlı İdaresinde Balkanlar I, Selçuk Üniversitesi Osmanlı Tarihi ve Medeniyeti Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları: 5*, Konya, Kasım, s.279-298.
14. Göyünç Nejat, (1996). *Timar Ruznamçe Defterleri'nin Biyografik Kaynak Olarak Önemi*, *Belleten*, Ankara, Cilt 60, Sayı 227, 127 - 138, 20.04.1996.
15. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri, (1996). *Araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri Bünyadov Z. və Məmmədov (Qaramanlı) H.*, Bakı-Elm.
16. İpşirli Mehmet, (1993). “Beylərbeyi”, TDV, İ.A., c. 6, İstanbul, s. 69-74.
17. Köprülü O.F., (1993). “Çavuş”, TDV, İ.A., c. 8, İstanbul, s. 236-238.
18. Kütükoğlu M.S., (1992). “Berat”, TDV, İ.A., c.5, İstanbul, s. 472-473.
19. Kütükoğlu M., (1992). “Buyuruldu”, TDV, İA, c.6, İstanbul, s. 478-480.
20. Kütükoğlu M.S., (2012). “Tezkire”, TDV, İ.A., c. 41, İstanbul, s. 73-74.
21. Lajos (Ludwig) Fekete, (1955). *Die siyaqat-schrift in der türkischen finanzverwaltung*, *Akademiai Kiado*, Budapest, 910 s.
22. Lori vilayətinin icmal dəftəri, (2004). *(Ön söz, mətnin tərtibi, tərcümə, qeydlərin müəllifi Mustafayev, Ş.)*, Bakı-Nurlan, 87 s.

23. Mehmed Süreyya, (1996). *Sicil-i Osmanî, hazırlayanlar: Nuri Akbayar ve Seyit Ali Kahraman, c.1-3, Tarih Vakfı, İstanbul.*
24. *Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri, (2001). (Araşdırma, qeyd və şərhlərin müəllifi H.Məmmədov (Qaramanlı), tərcümə edənlər: Z. Bünyadov və H.Məmmədov (Qaramanlı), Bakı-Elm, 376 s.*
25. *Osmanlı Belgelerinde Karabağ, (2009). BOA, İstanbul.*
26. Öztuna, Y., (1969). *Devletler ve Hanedanlar, Türkiye (1074-1990) II cild, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 4540 s.*
27. Pakalın, M.Z., (1983). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, M,E,Basımevi, I – III. cild, İstanbul.*
28. *Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri, Borçalı və Qazax 1728-ci il, (2022). Ön söz, tərcümə, qeyd və şərhlərin müəllifi Mustafayev, Ş., Bakı-Elm, 352 s.*
29. Sahillioğlu Halil, (1986). *Ruznamçe, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Araştırma Merkezi, Tarih Boyunca Palegrafya ve Diplomatik Semineri, Bildiriler 30 Nisan-2 Mayıs, s.113-139.*
30. Uzunçarşılı İ.H., (1992). *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı, TTK, Ankara 1988, s. 284-285; Kütükoğlu M.S., “Berat”, TDV, İ.A., c. 5, İstanbul, s. 472-473.*
31. Uzunçarşılı, İ.H., (1988). *Osmanlı Devletinin Merkez-Bahriye Teşkilatı, Ankara, 339 s.*
32. Ünal Kılıç, (2012). *“Vali”, TDV İslâm Ansiklopedisi, c. 42, İstanbul, s. 492-494.*
33. *1727-ci il tarixli Rəvan Livası müfəssəl təhrir dəftəri, (2021). Tərcümə və hazırlayan: F. Hüseyin, Bakı, İdeal-Print, 796 s.*
34. İlhan Şahin, (2009). *“Sancak”, TDV, İ.A., c. 36, İstanbul, s. 97-99.*
35. Özcan Abdülkadir, (1994). *“Deli”, TDV, İ.A., c.9, İstanbul, s. 132-135.*
36. Halaçoğlu Ahmet, (1998). *“Humbara”, TDV, İ.A., c.18, İstanbul, s. 349-350.*
37. Çingizoğlu Ə., (2008). *Qacarlar və Qacar kəndi. Bakı: “Şuşa”, 334 s.*
38. Şərim, Ə., (1387). *İran dər dövreyi-səltənəti-Qacar, 2-ci nəşri, 89, Tehran- Behzad nəşriyyatı (intişaratı Behzad), 656 s.*

ƏLAVƏ-1

Gəncə-Qarabağ əyalətinin ruznamçə dəftəri əsasında hazırlanan qrafiklər:

3. INTERNATIONAL OTTOMAN & TURKISH RESEARCH CONFERENCE IN 7 CONTINENTS

STUDIES ON THE OTTOMAN COMPREHENSIVE REGISTERS IN AZERBAIJAN

Yakhshihanım NESİROVA

Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, Türkiye Tarihi ve Ekonomisi Bölümü

ORCID № 0000-0003-4020-0472

Summary

The two periods of Azerbaijan history in the end of the 16th century and the beginning of the 18th century can also be considered as parts of the Ottoman history. For this reason, in all research works on these periods and regions the traces of the original structure of the Ottoman state can be observed.

The Ottoman archival documents on the history of Azerbaijan have been researched since the end of the previous century. In the 1980s the academician, historian Z.M.Bünyadov obtained the documents from the Ottoman Archives and along with H.M.Memmedov (Karamanlı) prepared “The Revan Comprehensive register”. This work was published in 1997. The studies on the Ottoman Comprehensive Registers in Azerbaijan are based on the Ottoman registers of the 16th and 18th centuries preserved in the Ottoman Archives. Azerbaijani researchers frequently refer to these valuable documents, which reflect the socio-economic landscape of İrevan, Nakhchivan, Ganja-Karabakh, Gazakh, Urmiya, Maragha and other territories, which were under the Ottoman rule in that period. For a long time now, academic researches based on Ottoman sources have been carried out in the field of historical studies in Azerbaijan. It should also be noted that Ottoman researches in Azerbaijan are generally carried out in the Azerbaijan National Academy of Sciences, specifically in the Institute of Oriental Studies and the Institute of History.

The present paper gives an extensive information about the Ottoman researches in Azerbaijan and provides with information about authors of these researches, their works and the Ottoman documents that were subjected to the research.

Keywords: the Ottoman, Azerbaijan, archive, comprehensive register, document

AZERBAJCAN`DA OSMANLI TAHRİR DEFTERLERİ ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR

Özet

Azerbaycan tarihinin XVI. yüzyılın sonları ve XVIII. yüzyılın başlarına ait dönemi aynı zamanda Osmanlı Devletinin ve Osmanlı tarihinin bir parçası niteliği taşımaktadır. İşte bu nedenle kaydedilen bu dönemlerle ve bölgelerle ilgili yapılan her bir araştırmada Osmanlı devletinin özgün yapısının izlerini görmek mümkündür.

Azerbaycan tarihine ait Osmanlı arşiv belgeleri geçen yüzyılın sonlarından itibaren araştırılmaktadır. Nitekim, 1980`lerde akademik, tarihçi Z.M.Bünyadov Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Osmanlı Arşivi`nden elde ettiği arşiv belgeleri esasında H.M.Memmedov (Karamanlı) ile birlikte “Revan Eyaleti İcmal Defteri”ni hazırlamıştır. Söz konusu eser 1997`de yayınlanmıştır. Azerbaycan`da yapılan Osmanlı defter araştırmaları XVI. ve XVIII. yüzyıllarda hazırlanan ve Osmanlı Arşivi`nde korunan tapu-tahrir defterleridir. Kaydedilen dönemde Osmanlı idaresinde bulunan İrevan, Nahçıvan, Gence-Karabağ, Kazah, Urmiya,

3. INTERNATIONAL OTTOMAN & TURKISH RESEARCH CONFERENCE IN 7 CONTINENTS

Marağa ve diğer arazilerin sosyoekonomik manzarasını daha net bilgilerle günümüze yansıtan bu değerli belgelere Azerbaycan arařtırmacıları sık sık başvurmakta. Artık çok uzun bir süredir ki, Azerbaycan'daki tarih arařtırmalarında Osmanlı kaynaklarına dayanan akademik çalışmalar yapılmaktadır. Şunu da belirtmemiz gerekir ki, Azerbaycan'daki Osmanlı tarih arařtırmaları genel olarak Azerbaycan Milli İlimler Akademisi'nde, özellikle Şarkşınaslık Enstitüsü'nde ve Tarih Enstitüsü'nde hazırlanmıştır.

Dikkatinize sunulan bildiride Azerbaycan'da yapılan Osmanlı arařtırmaları ile ilgili geniş bilgi vermenin yanı sıra bu arařtırmaları ortaya koyan akademisyenler, onların arařtırmaları ve arařtırmaya tabi tutulan Osmanlı belgeleriyle ilgili açıklmalar yer alacaktır.

Anahtar kelimeler: Osmanlı, Azerbaycan, Arşiv, Tahrir, Belge

NIZAMI GENCEVI'S "HAMSE" TOPICS DURING THE OTTOMAN EMPIRE

Zehra Allahverdiyeva

Assoc. Dr., Azerbaijan National Academy of Sciences
Institute of Literature in the Name of Nizami Ganjavi
<https://orcid.org/0000-0002-8697-0395>

Abstract

Nizami's "Khamasa" played an important role in the development of the literature of the peoples of the Near and Middle East, becoming an inexhaustible source of topics and ideas, leaving a deep mark on the cultural life of many peoples.

It is known that starting from the 14th and 15th centuries, vows written in Turkish on the themes of Nizami Ganjavi's "Khamasa" became widespread. In this period, the works written by Ahmadi, Sheikhi, Navai, Hamdi Chalabi, Muidi, Fazli Chalabi, Faizi Kafizade, Feyzi Subhizade on "Khamasa" topics have a special place. At the same time, there are also powerful poets who are satisfied with writing vows to only one or a few masnavis of Nizami Ganjavi. Among the poets of Fateh Sultan Mahmud era, Qudsin's "Haft peykar" written in light fruit, Fagani's "Iskandarnama", Khayali Çelebi's votive works on "Leyli and Majnun" are of this kind.

During the Ottoman Empire, the successors of Nizami's art also had a significant influence on Turkish literature, one of them being the prominent Persian poet of the 14th century, Khaju Kirmani.

Khacu Kirmani had a significant impact on the creativity of Turkish-language authors, and a number of representatives of medieval Turkish literature considered him an art teacher. The verse in a ghazal of the Turkish poet Ahmadi attracts attention:

Ahli-kemal Ahmedi'i hasha-hasha,

When Selman and Haco are there, look like Alvan.

(When Kamal's family has Ahmadi, Salman and Khaju, how can they compare to Alvan)

Khaju's two masnavis - "Humay and Humayun" and "Gül and Nowruz" take their theme from Turkish epics and occupy a major place in medieval Eastern literature. There are oral and mythological sources of these works, which had a strong influence on the creation of Turkish folklore and epics.

Starting from the 14th century, the original themes written by Khaju Kirmani under the influence of Nizami spread rapidly in Eastern countries and became a high art example in Turkish-language literature. The theme of Khaju Kirmani's works "Humay and Humayun", "Gül and Novruz", "Rovzatul-anvar" occupies an important place in the Turkish literature of the Middle Ages; The ancient history, sources, as well as mythological sources of these works, which are inextricably linked with Turkish didactic-spiritual poetry, Turkish folklore and epic creation, were involved in the research.

Key words: Nizâmî Ganjavî, Haco-yi Kirmanî, "Humay vo Hümeyun", "Qol -o Nevruz", "Rovzatül-anvar"

OSMANLI İMPARATORLUĞU DÖNEMİNDE NİZAMİ GENCEVİ'NİN "HAMSE" KONULARI

Özet

Dahi Azerbaycanlı şair Nizami'nin Hamse'si Yakın ve Orta Doğu halklarının edebiyatının gelişmesinde önemli rol oynamış, tükenmez bir konu ve fikir kaynağı haline gelmiş, birçok halkın kültürel yaşamında derin izler bırakmıştır.

14. ve 15. yüzyıllardan itibaren Nizami Gencevi'nin Hamse konulu Türkçe benzer türünün yaygınlaştığı bilinmektedir. Bu dönemde Ahmedi, Şeyhi, Nevai, Hamdi Çelebi, Muidi, Fazlı Çelebi, Faizi Kafızade, Feyzi Subhizade'nin "hamse" konulu eserlerinin ayrı bir yeri vardır. Aynı zamanda Nizami Gencevi'nin sadece bir veya birkaç mesnevisine nezire yazmakla yetinen güçlü şairler de vardır. Fatih Sultan Mahmud devri şairlerinden Qudsin'in hafif bahrinde yazdığı "Haft peyker"i, Fagani'nin "İskendername"si, Hayali Çelebi'nin "Leyli ve Mecnun" adlı benzer eserleri bu türdendir.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde Nizami'nin sanatının halefleri Türk edebiyatı üzerinde de önemli bir etkiye sahipti, bunlardan biri 14. yüzyılın önde gelen Fars şairi Haco-yı Kirmani'dir.

Haco-yı Kirmani, Türk yazarlarının yaratıcılığı üzerinde önemli bir etkiye sahipti ve ortaçağ Türk edebiyatının bazı temsilcileri onu bir resim öğretmeni olarak görüyordu. Türk şairi Ahmedi'nin bir gazelindeki şu mısra dikkat çeker:

Ehli-kemal Ahmedi'yi haşa-haşa kim,
Selman u Haco var ikən Əlvana bənzədə.

(Salman və Haco var ikən ehli-kemal Ahmedi'yi Alvan ile nasıl karşılaştırabilir?)

Hacon'un Türk destanlarından konu alan "Humay ile Hümayun" ve "Gül ile Nevruz" adlı eserleri Orta Çağ Doğu edebiyatında önemli bir yer tutar. Türk folklorunun ve destanlarının oluşmasında büyük etkisi olan bu eserlerin sözlü ve mitolojik kaynakları mevcuttur.

14. yüzyıldan itibaren Nizami'nin etkisiyle Haco-yı Kirmani'nin yazdığı özgün temalar Doğu ülkelerinde hızla yayılarak Türk edebiyatında yüksek bir sanat örneği haline geldi. Haco-yı Kirmani'nin "Humay ile Hümayun", "Gül ile Nevruz", "Rovzatül-envar" adlı eserlerindeki tema Orta Çağ Türk edebiyatında önemli bir yer tutar; Türk didaktik-masnevi şiiri, Türk folkloru ve destan yaratımı ile ayrılmaz bir şekilde bağlantılı olan bu eserlerin kadim tarihi, kaynakları ve mitolojik kaynakları araştırmaya dahil edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Nizâmî Gencevî, Hâco-yı Kirmâni, "Humay vo Hümayun", "Gül -o Nevruz", "Rovzatül-envar"

THE LIBERATION ACTIVITY OF THE CAUCASIAN ISLAMIC ARMY IN AZERBAIJAN

Minehanım Nuriyeva Tekeli

Prof. dr., Azərbaycan Devlet Pedagoji Universiteti
0000-0002-4985-8134

Abstract

The report is devoted to the study of the history of the struggle movement of the savior Caucasian Islamic Army, which played an important role in gaining and maintaining the independence of the Azerbaijani state. For this purpose, the liberation activities of the army were researched, listed chronologically and systematized. The activity of the Caucasian Islamic Army is cited as an important event in the history of Azerbaijan's independence and the determination of its national destiny. The purpose of the report is to determine the history of the glorious path of the Caucasian Islamic Army; to examine carefully the activity of this liberating army, step by step, to reveal this glorious path as a whole. The start of the First World War and the deprivations of the war deeply affected the Caucasus, including Azerbaijan, as well as the power coups in Russia. From Azerbaijan, which entered the field of struggle for its national destiny, applications to either the Ottoman Turkish front commander or the state were frequently received. Dashnak-Bolshevik forces to Muslims; The genocides that started in Baku, the capital of Azerbaijan, and then in other regions, finally pushed the Ottoman state to provide military aid to the brotherly nations without a moment's delay. After the first aid sent from the Mosul front, the excellent military aid units of the Caucasian Islamic Army arrive in Azerbaijan. The day the first detachments under the command of Nuri Pasha entered Ganja, the National Council in Tbilisi declared the independence of Azerbaijan. The war path of the Caucasian Islamic Army, which faced the Bolshevik-Dashnak forces and the British invaders who came later in the country, started from Ganja and headed for Baku. The Turkish-Islamic Army, which pushed the Commune troops consisting of Dashnaks and Bolsheviks to Baku, approached Baku by liberating the captive villages and cities of Azerbaijan one by one. After Baku, which was finally liberated at the expense of great sacrifices on September 15, the path of this liberating army is Derbent. It is possible to be sure that the report will have a special place in the study of the history of the liberation activities of the Caucasus Islamic Army in the Caucasus.

Key words: Kafas Islamic Army, Azerbaijan, Baku, Nuri Pasha

KAFKAS İSLAM ORDUSU'NUN AZERBAIJAN'DAKİ KURTULUŞ FAALİYETİ

Özet

Rapor, Azərbaycan devletinin bağımsızlığının kazanılmasında ve bağımsızlığının korunmasında önemli rol oynayan kurtarıcı Kafkas İslam Ordusu'nun mücadele hareketinin tarihinin incelenmesine adanmıştır. Bu amaçla ordunun kurtuluş faaliyetleri araştırılmış, kronolojik olarak sıralanmış ve sistematize edilmiştir. Kafkas İslam Ordusu'nun faaliyetinin, Azerbaycan'ın bağımsızlık tarihinde ve milli kaderinin belirlenmesinde önemli bir olay olarak

gösterilir. Raporun hazırlanma amacı, Kafkas İslam Ordusu'nun gittiği şanlı yolun tarihini tespit etmek; bu kurtarıcı ordunun faaliyetini adım adım, dikkatle incelemek, bu şanlı yolu bir bütün olarak ortaya çıkarmaktır. Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ve savaşın mahrumiyetleri, Rusya'daki iktidar darbelerinin yanı sıra Azerbaycan da dahil olmak üzere Kafkasya'yı derinden etkiledi. Milli kaderi için mücadele alanına giren Azerbaycan'dan sık sık ya Osmanlı Türk cephesi komutanlığına ya da devlete başvurular geliyordu. Taşnak-Bolşevik güçleri Müslümanlara; Azerbaycan'ın başkenti Bakü'de ve ardından diğer bölgelerde başlayan soykırımlar, nihayet Osmanlı devletini bir an bile gecikmeden kardeş milletlere askeri yardım yapmaya itti. Musul cephesinden acil gönderilen ilk yardımın ardından Kafkas İslam Ordusu'nun mükemmel askeri yardım amaçlı birlikleri Azerbaycan'a ulaşır. Nuri Paşa komutasındaki ilk müfrezelerin Güney Azerbaycan - Nahçıvan - Karabağ üzerinden Gence'ye girdiği gün, Tiflis'teki Milli Şura Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilân eder. Ülkede güçlenen Bolşevik-Taşnak güçleri ve daha sonra gelen İngiliz işgalcilerle karşılaşan Kafkas İslam Ordusu'nun savaş yolu, Gence'den başlayarak Bakü'ye yöneldi. Taşnaklar ve Bolşeviklerden oluşan Komüna birliklerini Bakü'ye iten Türk-İslam Ordusu, Azerbaycan'ın esarette kalmış köy ve şehirlerini bir bir kurtararak Bakü'ye yaklaştı. 15 Eylül'de büyük fedakarlıklar pahasına nihayet özgürleştirilen Bakü'den sonra bu kurtarıcı ordunun yolu Derbent'dir. Raporun Kafkas İslam Ordusu'nun Kafkasya'daki kurtuluş faaliyetleri tarihinin araştırılmasında belirli bir yere sahip olacağından emin olmak mümkündür.

Açar kelimeler: Kafas İslam Ordusu, Azerbaycan, Bakü, Nuri Paşa

GİRİŞ

Azərbaycan və Türkiyə arasındakı bu qədər bənzərsiz əlaqə ulu öndər Heydər Əliyevin böyük müdriklik ilə dediyi kimi “Biz bir millət, iki dövlətlik” dəyərində bir qardaşlıq nümunəsidir. Türk Dünyası dövlətləri arasında görmək istədiyimiz dostluq, qardaşlıq nümunəsi. Bu əlaqələrin mündəricəsinə gəlincə deməliyik ki, bunun əsasında isə qardaşlıq münasibəti, ortağ tarixi, mədəni, mənəvi dəyərlər qədər, sevgi və tam həmrəylik hissi, lazım olduğunda gözünü qırpmadan hər cür fədakarlığı edə bilmə iradəsi dayanır (2, 9). Lakin Anadolu və Azərbaycan türkləri arasındakı bu qardaşlığın daha bariz, daha tarixi örnəyi var; Qafqaz İslam Ordusunun qəhrəmanlıq və fədakarlıq nümunəsi.

I Dünya müharibəsinin başlanması və müharibənin məhrumiyyətləri, eləcə də Rusiyadakı hakimiyyət çevrilişləri Qafqazlarda, o cümlədən Azərbaycanda öz böhranlı təsirini göstərməkdə idi. Keçmiş Rusiya imperiyasına daxil olan ölkələr kimi Azərbaycanda da hakimiyyətsizlik, anarxiya hökm sürürdü. Bu səbəblə öz milli taleyi uğrunda mübarizə meydanına girən Azərbaycandan istər Osmanlı Türk cəbhəsi komandanlığına, istərsə də dövlətə hərbi kömək istəməklə bağlı tez-tez müraciətlər olurdu. Daşnak-bolşevik güclərinin müsəlmanlara; Azərbaycanın paytaxtı Bakıda, ardınca digər bölgələrdə başladığı soyqırımlar Osmanlı dövlətini nəhayət qardaş xalqlara bir an gecikmədən hərbi yardıma keçməyə sövq etdi. Təcili olaraq Mosul cəbhəsindən göndərilən ilk yardımın ardınca mükəmməl hərbi yardım olaraq nəzərdə tutulan Qafqaz İslam Ordusu hissələri Azərbaycana yetişir. Nuri paşa komandanlığı altında ilk dəstələr Cənubi Azərbaycan - Naxçıvan - Qarabağ yolu ilə Gəncəyə daxil olduğu tarixlə eyni günlərdə Tiflisdə Milli Şura Azərbaycanın istiqlal bəyannaməsini elan edir. Ölkədə möhkəmlənmiş bolşevik-daşnak qüvvələrinə, habelə sonra gələn ingilis müdaxiləçiləriylə qarşı-qarşıya gələn Qafqaz İslam Ordusunun Gəncədən başlayan mücadilə yolu Bakıya istiqamətlənmişdi. Tərkibi ermənilərdən ibarət olan Kommuna qoşunlarını Bakıyadək sıxışdıran Türk-İslam Ordusu Azərbaycanın əsarətdə qalan kənd və şəhərlərini bir-birinin ardınca azad edərək Bakıya yaxınlaşır. 1918-ci il, 15 sentyabrda böyük qurbanlar

bahasına nəhayət Bakı azad edilir, Azərbaycan hökuməti Bakıya köçür. Bundan sonra Qafqaz İslam Ordusunun Şimali Qafqaza azadlıq və xilaskar yürüşü başlayır.

Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycandakı qurtuluş fəaliyyəti

Nəhayət 1918-ci ilin yanvarında gələcəkdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin “Əks-inqilab ilə mübarizə təşkilatı”nın sədri olacaq siyasi fəal Nağı bəy Şeyxzamanlı və əsirlikdən azad olunmuş Türk ordusu zabiti Hüsəməddin (Tugsavul) Osmanlı dövlətindən hərbi yardım istəmək məqsədilə Gəncədən yola çıxdılar.(9,90) 25 mart 1918: padişah Mehmet Rəşat tərəfindən Qafqaz İslam Ordusu komandanı təyin olunan Nuri Paşa Mosula gəldi. (6, 8) Aprelin 5-də Osmanlı dövlətinin hərbiyyə naziri İsmayıl Ənvər paşa Qafqaz İslam Ordusunun təşkili və vəzifəsinə dair təlimatnaməni təsdiq etdi. Martın 30-dan başlamaqla aprelin ilk günlərində dəşnak- bolşevik birləşmələri Bakıda 20000 müsəlmanı qətl etdilər. Bunun ardınca bir çox qəzalarda qırğınlar törətməyə girişdilər. Bu faciəli günlərdə təkcə Şamaxı qəzasında 8000 adam qətl edildi. İrəvan bölgəsində 206 kəndi silib yox etdilər. Beləliklə qanlı mart qırğınlarında erməni-bolşevik cəlladları 50000-dən artıq türkün qanını axıtmışdı. (6, 8) Nuri Paşanın xatirələrində qeyd etdiyi kimi, Bakıdan ermənilərin yerli əhalini qətlə etdikləri xəbərini aldıkları və Azərbaycanın türk-müsəlman əhalisinə qarşı həyata keçirilən bu kütləvi qırğınların qarşısını almaq üçün təcili yola çıxmalı olmuşdular (1, 2 c. s.107; 12,142). Beləliklə, aprelin 8-də Mustafa Nuri Paşa komandanlığı altında Mosul-Rəvandiz-Naxçıvan yolu ilə 600 nəfərlik qoşun Azərbaycana yola düşdü. Qoşun yemək ehtiyatı azlığı üzündən və nəzərə çarpmamaq üçün 20-30 nəfərlik bölüklər halında irəliləyirdilər.(4, 86)

Bir aydan da artıq sürən yoldan sonra Nuri paşa mayın 25-də Gəncəyə daxil oldu. Onun Gəncə əhalisi tərəfindən böyük ehtişamla qarşılanmasını Məmmədəmin Rəsulzadə belə təsvir edirdi: Gəncə Nuri paşanı göydən enmiş xilaskar bir mələk kimi tələqqi etmişdi”(6, 10). Azərbaycan Milli Şurası 1918-ci il mayın 28-də Tiflisdə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi haqqında “İstiqlal bəyannaməsi”ni qəbul etdi. Bu sənəd Azərbaycan millətinin varlığını bütün dünyaya bəyan etdi. Ənvər paşa 3-cü Orduya göndərdiyi 31 may 1918-ci il tarixli məktubunda: Bakı məsələsinin yardımsız həlli mümkün deyildir. İngilislərin Bakını gücləndirdiyi zənn edilir. Burada taxıl məhsulları, ixrac ediləcək qədər çoxdur. Əhali türk ordusunun gəlməsini səbirsizliklə gözləməkdədir,(13, 5) deyər xəbər verirdi. Nuri Paşa işə Azərbaycan vilayətlərinə mülki və hərbi məsləhətçi heyəti göndərməklə başladı. Bu şəkildə qısa zamanda nizam-intizam bərpa edilmiş, Gəncə, Qazax, Zaqatala, Nuxa, Ağdam, Ağdaş, Cəbrayıl, Qarabağ məntəqələri ilə Zəngəzurun şərq hissəsini əhatə edən geniş bir sahədə idarə və komandanlıq yaradılmışdı(8, 452). Vəziyyətin ciddiliyini nəzərə alaraq xarici hərbi müdaxiləyə son qoymaq məqsədilə Azərbaycan Şurayı Milli rəisi Məmmədəmin Rəsulzadə və Xariciyyə naziri Məmməd həsən Hacınskinin hərbi yardım barədə Türkiyəyə müraciətləri üzərinə 4 iyun 1918-ci ildə Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan Cümhuriyyəti arasında Batumda Dostluq və Əməkdaşlıq müqaviləsi imzalandı. Elə həmin gün V tımənin (diviziyanın) ilk bölükləri Cəmil Cahid bəyin rəhbərliyi altında yola çıxdı. Tiflisdə mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elan olunması 10 iyunda Qafqaz İslam Ordusunun əsas gücünü təşkil edəcək olan 5-ci Qafqaz diviziya birlikləri Cəmil Cahid bəy komandasında Gəncəyə daxil oldu.(12,146) Bu xəbərlər Bakıdakı Kommuna rəhbərləri arasında ciddi narahatlıq yaratdı. Komissarlar Soveti sədri Şaumyanın idarəsində Gəncə üzərinə yeritmək üçün 30 tabordan ibarət olan bir qoşun birliyi yarandı. Bu hərbi birliyin təxminən 60 faizini ermənilər təşkil edirdi.(4,188). Türkiyədən hərbi yardım xəbərini alan kimi dəmiryolu ilə Gəncəyə doğru yola düşdü. Artıq iyunun 12-də Bakı Soveti qüvvələri Kürdəmiri işğal edib Göyçaya yaxınlaşmışdılar. İlk toqquşma Göyçay altında oldu. Lakin 17 iyunda baş verən qanlı döyüşdə uğur əldə edilmədisə də 29 iyun 1918: Səhər tezdən Göyçay-Qaraməryəm cəbhəsində başlayan döyüş uğur qazandı. Bu, 5-ci Qafqaz diviziyasının özünün tam tərkibində girişdiyi

3. INTERNATIONAL OTTOMAN & TURKISH RESEARCH CONFERENCE IN 7 CONTINENTS

ilk döyüş idi. Diviziya komandanı Mürsəl paşanın məlumat üçün verdiyi raportda 10-cu və 13-cü alayların şiddətli hücumu ilə önündəki düşmən hər tərəfdən geri çəkilir və dəstələrimiz tərəfindən təqib olunduğu göstərilir. (6,18) Döyüş qabağı Ənvər Paşadan gələn məktub da döyüş əzmini artırmağa xeyli kömək etdi: "Vətəmindən uzaqda ağır bir vəzifə daşıyan Osmanlı zabitlərinin üstün düşmən qüvvələri qarşısında uğursuzluğa uğrama təhlükəsi mövcuddur... 5-ci piyada diviziyasının düşməne vuracağı ilk zərbə bizə Qafqazın bu zonasında güclü və qüvvətli bir mövqe qazandıracaqdır. Hücumdan əvvəl bu həqiqətin əsgərlərə lazım gəldiyi şəkildə anladılması zəruridir. (13, 53) 4 günlük gərgin vuruşma cəbhənin taleyini həll etdi: Göyçay altındakı döyüşdə bolşevik-daşnak qüvvələrinin Gəncəyə hücumunun qarşısı alındı. Qafqaz İslam Ordusunun Bakı istiqamətində hərəkəti başlandı.(6, s.19) Hələldici döyüş ərəfəsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin 1918-ci il 26 iyun tarixli qərarı ilə milli ordunun formalaşdırılmasına başlanmış və əsasən azərbaycanlılardan ibarət olan Müsəlman korpusu Əlahiddə Azərbaycan korpusu adlandırılmış, Azərbaycanda xilaskarlıq missiyasını həyata keçirən Qafqaz İslam Ordusunun tərkibinə daxil edilmişdir. Əlahiddə Azərbaycan korpusunun komandanı Əli ağa Şıxlinski təyin edilmişdi. Bununla da Cümhuriyyət ordusunun əsası qoyulmuşdur

Vəfat edən sultan V Mehmet Rəşadın yerinə keçən VI Mehmet Vahidəddin Qafqaz İslam Ordusu komandanlığına göndərdiyi məktubunda (7.07.18) müzəffər türk ordusuna müvəffəqiyyətlər arzulayır, xeyir-dua verirdi.(6, 21) Türk-İslam ordusunun bir-birinin ardınca qazandığı nailiyyətlər - Kürdəmir, Şamaxı şəhərlərini qurtarıb Bakıya yaxınlaşmasından ciddi təşvişə düşən Şaumyanın Leninə çəkdiyi 13 iyul 1918 -ci il tarixli teleqramda deyirdi: "Rusiyadan ciddi bir yardım gəlməzsə, vəziyyəti düzəltmək mümkün olmayacaqdır. Cəbhədə vəziyyətimiz fənadır. Düşmənin qabağını saxlamağa yalnız bizim qüvvələrimiz kifayət etmir. Rusiyadan ciddi yardım göndərilməsi lazımdır. Yardım göndərilməsi ilə bağlı bütün nüfuzunuzdan istifadə edin. Vəziyyət çox qarışıqdır" deyərək xəbər verirdi. Həmin günün axşamı isə (6.7.1918) Gümrüdə hərəkətə keçən 38-ci alayla (bu qəhrəman alay Bakının və ardınca Dərbəndin alınmasında fəvqəladə hünər göstərmişdi) 65 zabıt 247 əsgər, 701 qoşqu və minik heyvanı, 2092 tüfəng, 16 ağır makinalı tüfəng, 4 qüdrətli dağ taqımı və bir dağ batereyası Azərbaycan ərazisinə - Qazaxa çataraq həmən Qafqaz İslam Ordusu sərəncamına daxil oldu.(6 54)

Döyüşləri vahid plan əsasında həyata keçirmək üçün və həmçinin ordu qüvvələrinin daha çevik və səmərəli idarəsinə nail olmaq məqsədi ilə Şərqi cəbhəsi komandanlığı yaradıldı. Şərqi cəbhəsi komandanlığının tərkibində Cənub qrupu yaradıldı(16 iyul 1918). Onun bazasını Müsüslü dəstəsinə daxil olmuş 10-cu alayın 26-cı taburu, 5-ci Qafqaz firqəsinin istehkam bölüyü, 38-ci alayın bir taburu, zirehli qatar, Azərbaycan könüllülərinin hissə və bölmələri təşkil edirdi. Qrup Gəncə-Bakı dəmir yolu boyunca irəliləməli idi. Cənub qrupuna Cəmil Cahid bəy təyin edildi. Bakıya hələldici hücum ərəfəsində Cənub qrupu şəhərin cənub-qərbində (sahil boyunca) mövqe tutmuşdu. Qafqaz İslam Ordusu komandanlığının əmri ilə Bakıya gedən şose yolu ilə hərəkət edəcək hissə və bölmələr bir taktiki qrupda birləşdirildi. V Qafqaz diviziyası komandanı Mürsəl paşa Şərqi cəbhəsi komandanı təyin edildi. 29-30 iyulda Türk ordusunun ön birlikləri Bakı altındadır artıq. Elə həmin gün Osmanlı dövləti Hərbiyyə naziri Ənvər paşanın Bakı Sovetinə yetişən bəyannaməsində dediyi "qəhrəman Türk ordusu Bakıya girərkən xristian xalq müqavimət göstərməzsə, onlar müsəlmanlarla birlikdə bütün haqlardan istifadə edəcəklər. Əks təqdirdə biz bu gözəl və zəngin şəhəri hücumla alacağıq" sözləri qarşı tərəfdə böyük həyəcan yaratdı. Şaumyan hökumətinin süqutundan sonra yaranan "Sentrokaspi diktaturası" yeganə çıxış yolunu İrandakı ingilis qüvvələrini və yenə oradakı Lazar Biçeraxovun kazak qoşununu Bakıya dəvət etməkdə gördülər. Lakin ilk döyüşdən başlayaraq türklərlə savaşı səmərəsiz olacağını hiss edən ingilislərlə yerli qüvvələr arasında fikir ayrılığı, nifaq baş verirdi. 5 avqustda səhər tezdən başlayan birinci Bakı hücumu ilk saatlar uğurla irəliləsə də günorta top güllələri əksikliyinə məğlubiyətə uğradı. Düşmən

3. INTERNATIONAL OTTOMAN & TURKISH RESEARCH CONFERENCE IN 7 CONTINENTS

2000 itki vermiş, Qafqaz İslam Ordusu hücumunda iştirak edən qüvvələrindən 9 zabit şəhid olmuş, 19-ü yaralanmış, 139 əsgər şəhid olmuş, 444-ü isə yaralanmışdı (11, 339, 6, 70) Ordunun möhkəmləndirilməsinə başlandı. (4,394) İkinci həlledici hücumla ciddi hazırlıqlara başlandı; bu məqsədlə Rumınyaya cəbhəsindən alınıb göndərilən 15-ci piyada tıməni qaimməqam (yarbay) Süleyman İzzət bəyin komandanlığı altında Qafqaz İslam Ordusuna qoşulmaq üzrə 9 sentyabrda Bakı cəbhəsinə ulaşıdı. 15-ci tımənin mövcudu 191 zabit, 5541 əsgər, Bakı cəbhəsində olan 15-ci və 5-ci tımənin toplam mövcudluğu 11.564 əsgər və 448 zabıtdən ibarət idi. (6, 82) Həmin gün Şərqi Orduları qrupu komandanı Xəlil Paşa Bakıya hücumu təşkil etmək üçün ön cəbhəyə gələrək Mürsəl Paşanın Putadakı qərargahında dayandı. Sabahı Nuri paşa Bakının azad edilməsinə rəhbərliyi bilavasitə öz üzərinə götürdü. Bakıya qəti hücumda iştirak etmək üçün təxminən 12000 Osmanlı əsgəri və 6000-7000 nəfərə qədər Azərbaycanın yerli qüvvəsi toplanmışdı. 14 sentyabr gecəsi saat 2-də 5-ci Qafqaz tıməni Heybət-Biləcəri dəmiryolu istiqamətində irəliləməyə başladı. 1-ci Bakı müdafiə xətti 3.00-da, 2-ci Bakı xətti 6.00-da ələ keçirildi. Salaxanı və Salyan qışlalarında hücumla hazır dayanmış düşmən top atəşiyə dağıdıldı. Hücumun baş qəhrəmanı olan 56-cı alay (15-ci tımənə daxil) Bakıya hakim təpələri ələ keçirib qarşısındakı düşməni təqib edərək irəliləyirdi. 15-ci alay sərt Biləcəri yamaclarını tutmuşdu, həmin alaya mənsub Maştağa dəstəsi və digər könüllülərimiz Sabunçunu ələ keçirmiş, Keşlə stansiyasını tutmuşdu. Açıq savaştan qaçan ermənilər şəhər daxilində məhəllə, ev davası yaratdılar. Sanki mart soyqırımını təzələmək istəyirdilər. Amma nicat saatı yaxında idi. Milli şair Əhməd Cavadın Bismillah şeiri o günlərdə yaranmışdı:

Atıldı dağlardan zəfər topları

Yürüdü iləri əsgər, bismillah!

O Xan sarayında çiçəkli bir qız

Bəklilər bizlərdən zəfər, bismillah!

Həmin gün general Denstervil və Sentrokaspi hökuməti Bakıdan qaçır. Həmin gün - 15 sentyabrda Gəncədə "Azərbaycan" qəzetinin ilk sayı çap edilir. Qəzetin bu sayında Bakının azad edilməsi haqqında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti adına Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Nuri paşa həzrətlərinin teleqramı: "Bismillahir rəhmanir rəhim! Bakı şəhəri 15.09.18 saat 9-a işləmiş igid ordu hissələri-miz tərəfindən azad olundu. Qafqaz İslam Ordusu komandanı Ferik Nuri" dərc edilmişdir. Qəzetin həmin sayında AXC hökuməti sədri Fətəli xan Xoyskinin qəhrəman Nuri paşaya təbriki: Qafqaz İslam Ordusunun komandanı səadətli Nuri paşa həzrətlərinə. Təhti-komandanızda olan igid Türk əsgərləriniz tərəfindən Azərbaycanın paytaxtı olan Bakının düşmənlərdən xilas edilməsi münasibətilə millətım zatilhəmiyyəti-pərvəranələrinizə və dünyanın ən nəcib və cəsur əsgəri olan Türk oğullarına minnətdar olduğumu ərz etməklə iftixar edirəm, əfəndim. Heyəti-vükəla rəisi Fətəli xan. Beləliklə, tarixdə şöhrət, igidlik simvolunu əbədiləşdirən Türk əsgəri hünəri türkün Çanaqqala cəsarəti yeni bir səhifə ilə süsləndi (7). Nuri Paşanın xatirələrindən: Hədəfimiz olan Bakı alınmış, bundan sonra hərəkətimiz Qüzey Qafqaz və Qarabağa istiqamətlənəcəkdi(12. s.152) Nuri paşa bu məqsədlə Qarayazı və Dağıstan süvari alaylarının Yevlaxa və oradan da Bərdəyə yola düşmələrinə əmr verdi. Türk əsgəri birlikləri, vaxt itirmədən yola düşdü və qatarla əvvəlcə Yevlaxa gəldi, oradan isə qərargahın qurulacağı yer olan Ağdamda toplaşmağa başladı. Cəmil Cahid bəyin qarşısında Şuşa və Gorusun ələ keçirilməsi ilə Dağlıq Qarabağda asayişin təmin edilməsi vəzifəsi dururdu. Komandan Nuri Paşanın sonrakı 23 sentyabr tarixli əmri ilə digər hərbi hissələrin də yola salınmasına başlandı. Qafqaz İslam Ordusunun Qarabağ hərəkəti qüvvələrinə Cəmil Cahid bəy komandanlıq edirdi. Qarabağ hərəkətinə 1-ci Azərbaycan diviziyası, 9-cu və 106-cı Türk alayları, milli könüllü bölmələr, zirehli avtomobillər daxil idi. 8 oktyabrda Şuşa azad edildi və şəhərdə əmin-amanlıq bərpa olundu(10, 134, 136) sentyabr 22-də 15-ci diviziya özünün tam tərkibində Dağıstana doğru

hərəkətə başladı. Orada uğurlu döyüşlər keçirən qoşun birlikləri Dağıstanda milli qüvvələrin hakimiyyətinin yaranmasına yardımçı oldu.

Qarabağda vəziyyətin gərginliyi üzündən Nuri paşa 1 oktyabrın 1-də Ağdama gəldi. Çünki sentyabrın sonlarında Cəmil Cahid bəyin komandanlığı altında Qarabağa girən qüvvələrə etina etməyən ermənilər Azərbaycan hökumətini tanımayacaqlarını və silahlarını verməyəcəklərini bəyan etmişdilər. Nuri paşa vaxt itirmədən türklərin öz torpağı olan Qarabağa qüvvə şövq edilməsini əmr etdi. Lakin az sonra şərtləri son dərəcə ağır olan Mondros müqaviləsinin tətbiqi də ağır nəticələr yaratdı. İrandakı və Qafqazdakı bütün Türk ordularının müharibədən əvvəlki sərhədlərə çəkilməyə məcbur edildikdən sonra (3,185) Mudros barışıqının 11-ci maddəsinə əsasən Azərbaycan İngiltərənin nüfuz dairəsi elan edildi. Noyabrın 10-da Bakıda, 29-da isə Gəncədə qalibiyyətli Qafqaz İslam Ordusunun şərəfinə və onların vətənə yola salınmaları münasibətilə ziyafət verildi. Dekabrın 3-də Türk ordusu qüvvələrini aparan sonuncu qatar Biləcəri dəmir yolundan yola düşdü. Onlar öz qardaşlıq borcunu fədakar bir surətdə yerinə yetirib vətənə döndürdülər

Nəticə

Azərbaycan dövlətinin müstəqillik qazanmasında və istiqlalının saxlanılmasında mühüm rolunu oynayan Qafqaz İslam Ordusunun mücadilə hərəkəti tarixinin tədqiqinə həsr olunmuş bu yazı – bir kiçik yazının imkan verdiyi halda Ordunun qurtuluş fəaliyyəti və bu böyük mücadilənin salnaməsi ilə bağlı bütün əlamətdar hadisələr xronoloji üslubda ardıcılıqla, sistemə salınmaqla araşdırılmışdır. Qafqaz İslam Ordusunun keçdiyi şərəfli yolun salnaməsi müəyyənləşdirib bərpa edilmişdir. Bakının, o cümlədən bütün Azərbaycanın düşmən qüvvələrdən azad edilməsi, xalqın, həm də Osmanlı hökuməti üçün tarixi hadisə idi. Bakı uğrunda beynəlxalq iddiaların hədsiz kəskinləşməsi şəraitində Osmanlı Dövlətinin bu məramla yürütdüyü qətiyyətli siyasət öz uğurlu nəticələrini verdi. Azərbaycan öz müstəqilliyinə qovuşdu. Beləliklə, Qafqaz İslam Ordusunun fəaliyyət hərəkəti Azərbaycanın istiqlal tarixində və bunun kimi də milli müqəddəratının həllində mühüm rolunu oynayan bir hadisədir. Qafqaz İslam Ordusunun xilaskarlıq yürüşündən yüz ildən artıq vaxt keçsə də yenə heç nə unudulmamışdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, (iki cildə), 2-ci cild, Bakı, Lider Yayınları, 2005
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu, Nurlar nəşriyyatı, Bakı, 2013
3. Halil Bal. I Dünya Müharibəsinin sonunda Qafqaz cəbhəsi və Osmanlı Dövlətinin erməni siyasəti - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu 90, Bakı, Nurlar nəşriyyatı, 2008 kitabında, s. 165-190
4. Mehman Süleymanov. Nuri Paşa və silahdaşları, Bakı, Nurlar Yayın Evi, 2014
5. Mehman Süleymanov. Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan, Hərbi nəşriyyat, Bakı, 1999, s.188
6. Minaxanın Təkləli Nuriyeva. Qafqaz İslam Ordusunun fəaliyyət xronologiyası, Nurlar Yayın Evi, Bakı, 2008
7. Minaxanın Təkləli Nuriyeva. Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan M. Süleymanovun eyniadlı əsəri haqqında, Azərbaycan Ordusu qəzeti, 15 iyul, N48(438)1999

3. INTERNATIONAL OTTOMAN & TURKISH RESEARCH CONFERENCE IN 7 CONTINENTS

8. Mustafa Budak. Nuri Paşanın Qafqaz İslam Ordusu raporunun hazırlaması - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu 90, Bakı, Nurlar nəşriyyatı, 2008 kitabında, s.441-479
9. Nağı bəy Şeyxzamanlı. Azərbaycan istiqlal mücadiləsi xatirləri, Bakı, Xan nəşriyyatı, 2016
10. Nasir Yüceer, Birinci dünya savaşında Osmanlı ordusunun Azərbaycan və Dağıstan hərəkatı, Ankara, 1996
11. Nasir Yüceer, Qafqaz İslam Ordusunun Bakını azad etməsi -Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu 90, Bakı, Nurlar nəşriyyatı, 2008 kitabında, s.333-356
12. Nuri Paşanın xatirələri (ixtisarla), Mehman Süleymanov. Nuri Paşa, Bakı, 2008, s.141-186
13. Rüşti Türkər Böyük Hərbdə Bakı yollarında, Nurlar Yayın Evi, Bakı, 2009

COMMUNICATION SKILLS IN SPORTS: İSMAİL MUFİD İSTANBULİ BASED ANALYSIS

Ersin AFACAN

Meltem Işık AFACAN

Ministry of Education Manisa/Turkiye

Aydın Adnan Menderes University Aydın/Turkiye

Summary

One of the issues that concern sports people is communication. For this reason, this study is based on the explanations about communication in Şerhu'l Ahlaki'l Adudiyye by İsmail Mufid İstanbuli, a Turkish philosopher who lived in the late Ottoman Empire (?-1802). Therefore, the main problem that determines the boundaries of the study is the issue of communication and communication skills in sports. According to İsmail Mufid İstanbuli, communication is divided into two basic parts: speaking and listening. These parts contain important features for people to better understand each other in the communication process. The fact that these features were brought to the forefront by İsmail Müfid İstanbuli in the late 18th century reveals a historical depth that should be taken into consideration for today's sports people. As a result of the examinations, according to İsmail Mufid İstanbuli, there is no scientific study to cover the problem of communication skills in sports. Therefore, the study aims to adapt İsmail Mufid İstanbuli's thoughts about communication to sports. Thus, the philosopher's thoughts about communication will be revealed systematically and the opportunity to become a resource for studies on communication skills in sports from a different point of view will be provided.

Keywords: İsmail Mufid İstanbuli, sports person, communication, communication skills, communication in sports

INTRODUCTION

Interpersonal relationships are provided through communication. The skill that a person uses to Express himself/herself in these relationships can affect the feelings, thoughts and behaviour of the person with whom he/she has a relationship (Neese, 1997). Since the 1940s, communication research has started to increase by developing models and theories (Narula, 2006). Since the Industrial Revolution, communication has been showing its influence in every area of life in social and individual aspects. Rapid developments in communication technologies also increase the strength of this effect. One of the living areas where communication is at the forefront is the sports area. This situation has made communication one of the most basic skills for sportspeople. Because such a skill also constitutes a psychosocial qualified research area. On the philosophical background of this area, the question “What is communication?”, “What are communication skills?”, “How many parts are communication divided into?” there are questions like.

In this context, sports communication is at the common point where sports and communication areas, which are becoming increasingly important today, intersect. In addition, communication is interdisciplinary, as branches of science such as sociology, psychology, social psychology, pedagogy, social anthropology, history and religion are also closely related to the fields of sports and communication. As well as the academic aspect of communication, the application aspect is also important. For this reason, sports

communication specialists and communication consultants have started to work in sports-related institutions and organizations.

Culture and communication are two interconnected phenomena. Therefore, understanding the communication processes in different cultures allows us to recognize and understand an unlimited number of areas of human behaviour (Hall & Hall, 1989). In this context, the thoughts of İsmail Mufid İstanbuli, one of the philosophers who lived during the last period of the 600-year-old Ottoman Empire, about communication are an example in terms of understanding communication processes in different cultures.

İsmail Mufid İstanbuli is one of the late philosophers of the Ottoman Empire, whose date of birth is not clearly known and who died in 1802. According to him, communication is a phenomenon that everyone, children, teenagers, men and women, has to live more or less. Communication consists of two parts: talking and listening (İstanbuli, 2014). The phenomenon of communication, which consists of many skills, has great importance from a sociological point of view based on society and from a psychological point of view based on a person. Preparation for the speech, speech little, speech moderately and mildly, speech to the situation, speech appropriately to the other person, speaking the content appropriately, speech correctly, speech while avoiding a quarrel, listening to a lot and listening appropriately are the basic skills of communication for İstanbuli.

Communication skills have learnable and teachable characteristics (Corey, 2001). The fact that communication skills are skills that can be taught and learned also means that they are skills that can be forgotten (Aspegren, 1999). Therefore, sportspeople should do self-improving work to consolidate their communication skills. Because they use communication to express themselves, to allow others to express themselves and to influence and guide others. Communication is the mutual exchange of messages. The speaker sends the message, the listener reacts to the sent message. In this sense, sportspeople's ability to achieve success by communicating effectively depends on their ability to use communication skills, to take into account their feelings and thoughts about themselves and the other person. It is known that the improvement of the quality of sportspeople in their professions can be directly related to the establishment of effective communication.

Human actions have a message that carries a certain value since it is a case of interaction. Each message is a system of shared symbols and has cultural meanings (Ellis & Maoz, 2003). Despite this, it seems that athlete-coach relationships have not been adequately investigated from a communicative point of view (Cranmer & Myers, 2015). Therefore, what is being done in sports cultures in the area of sports communication? From whom to whom, why and when, through which channels and how are sporting events given, should they be given? How should the communication process be when it turns into sports communication, that is, sports content? The answers to all these and similar questions lead sports societies to think, research, write and talk about "sports communication". This situation makes it imperative that the subject of communication is an increasingly important area in sports societies. Therefore, in this study, İsmail Mufid İstanbuli's book titled *Şerhu'l Ahlâki'l Adudiyeye* was used to adapt his thoughts containing communication skills to sports communication.

METHOD

This research primarily aims to evaluate İsmail Mufid İstanbuli's thoughts about communication from a sociological and psychological point of view. Then it is aimed to adapt the philosopher's thoughts about communication skills to sports. Therefore, case study design, one of the qualitative research methods, was used in this research. Situation studies have the aim of revealing the situation as it is by making detailed descriptions of the existing situation (Büyüköztürk et al., 2011). İsmail Mufid İstanbuli's book *Sharhu'l Ahlaki'l Adudiyeye* was selected as a criterion in this research, which was carried out with a case study.

A descriptive analysis approach was used to analyze the data of the research. The descriptive analysis approach aims to interpret and present the findings in an orderly manner. In this approach, the descriptions made about the data are explained and interpreted, cause and effect relationships are revealed and conclusions are reached (Yıldırım & Şimşek, 2013). For this reason, the work, which is the document of the research, has been reached in a printed form. To ensure the reliability of the research, İsmail Mufid İstanbuli's book Şerhu'l Ahlâki'l Adudiyye was read three times by the researchers and the findings were checked.

RESEARCH AND FINDINGS

By the descriptive analysis approach, the themes of the findings of the research were determined as ten communication skills. These ten themes are explained by adapting and interpreting sports.

3.1. *Preparing for the Speech*

A person should be in review and fully thinking before making a speech (Istanbul, 2014). Therefore, the first thing to do before a speech is to put the speech content in order according to a methodical plan (Ros, 1956). Because speech in an orderly and appropriate flow order increases the quality of communication. In addition, the speaker should have an external appearance that will arouse the interest of the listener. For this, dressing clean and properly is an important part of preparing for the speech.

Formal communication is called passing information through the mind filter (Tourish, 2005). For team members to have an idea about the information during the study, they are informed about the volume of work and what will be done until the next meeting (Sutherland and Schwaber, 2013). Owing to the mind filter, meaning in communication expresses the same situation for everyone. Accordingly, preparing for a speech is the basic point of formal communication. One of the suggestions that Mahoe (2007) brought to coaches in his study to improve their communication with their players is the "Start with a plan" suggestion. For example, before the coach meets with the team, it should be determined what the agenda of the speech will be, who will attend, where and between what hours.

3.2. *Speech Little*

One of the characteristics of speech etiquette is to speak little. Because the best word is the one that is concise yet complete. Speech too much eliminates modesty and leads to mental deficit and weak-mindedness (İstanbuli, 2014). One of the suggestions made by Mahoe (2007) in his study on coaches to improve their communication with their players is the suggestion "Determine the message you want to convey clearly". Therefore, it is useful to speak concise yet complete so that the sharing of feelings, thoughts and information between two people is understandable. In other words, the right dose for communication is to speak concisely yet completely. Therefore, speaking a lot is a communication barrier. Because the speaker who prolongs the speech more than necessary pushes the limits of patience and tolerance of the listeners. This strain prevents the achievement of mutual trust and understanding.

The speaker should be silent after he/she has said what he/she has to say. It is a big mistake for the speaker to continue speaking with words that do not describe what he/she wants to say. (Ros, 1956). Organizational silence, which is associated with little speech, is expressed as not speaking a lot about thoughts that can produce solutions to the problems faced by the organization (Henriksen & Dayton, 2006). One of the main problems encountered in the communication process between coaches and athletes is limited time. Because the coach has limited time to communicate with his/her athlete (Athanasios, 2005). For this reason, it is

useful to speak as little as possible. Turkish proverbs also emphasize the need to speak little. For example; "If the word is silver, silence is gold", "Listen two and say one" and "Hide your hand at the table, your tongue in the assembly" proverbs recommend talking little. The main condition that makes it necessary to speak little here is to avoid an empty and meaningless conversation. Because in communication, people are influenced by each other.

3.3. Speech Moderately and Mildly

One of the decencies of speech is between high and low, fast and slow (Istanbuli, 2014). Because, one of the main problems encountered in the communication process between coaches and athletes is the language problem (Athanasios, 2005). For this reason, if a person's speech is fast, he should slow it down and make it easier to understand by giving place to repetitions and examples. Because rushing the conversation may cause what is being said not to be understood. The speaker, who speaks at a moderate pace and calmly, shows that he is controlled and discreet. In this context, it is useful to speak patiently. Besides all these, to make a moderate and mild speech, the speaker must be kind, calm and friendly.

In successful teams, in friendly lunches where the chairman of the board of directors meets with employees or in team meetings held more formally, feedback is shared with the understanding of constructive notification (Quirke, 1995). Speaker at such meetings may use loud accusations and sarcastic remarks if he/she is in anger while speaking. For this reason, the speaker should be able to turn the conversation in his/her favour without getting into situations such as anger, inhibition or fear (Ailes & Kraushar, 1995). Thus, he/she should make his voice the vitality of a singer (Ros, 1956). Because speaking loudly by shouting and using the voice as a treble or bass outside of normal can damage the vocal cords. For this reason, the speaker can also add some emotion to what he/she says and the way he/she says it. When done in this way, the speaker makes a mild speech and impresses the listener.

3.4. Speech to the Situation

Speech should be appropriate to the situation (Istanbuli, 2014). Therefore, the speaker should know how to observe, think, classify his thoughts and accumulate information (Ros, 1956). Research on organizational communication satisfaction reveals that employees' perceptions of organizational communication are related to both job satisfaction and performance (Pincus, 1986). Because owing to speech, a person becomes aware of the existence of the outside world. This realization helps a person to perceive the outside world correctly. It is the environment that should be understood from the situation here. The environment refers to the situation and the environment in which communication takes place. Therefore, talking about situations in which a person does not have enough knowledge and experience prevents communication from being effective.

One of the suggestions made by Mahoe (2007) in his study for coaches to improve their communication with their players is the suggestion "Determine the best place and time convey the message". Because one of the main problems encountered in the communication process between coaches and athletes is external environmental factors such as noise (Athanasios, 2005). Therefore, the environment in which the conversation is held should be suitable for communication as a physical space. For example, a conversation that should be held at a sports club should not be held at home. A conversation that should be held in a meeting room should not be held on the training ground. Examples like this explain situation-appropriate speech in sports. Therefore, both the content of the speech and the quality of the environment is important for making a speech appropriate for the situation.

3.5. Speech Appropriately to the Other Person

One should talk to people according to their level of intelligence. (Istanbuli, 2014). Because effective communication skill is the basic skill that employees need to be able to understand the other person in their professional life, to be able to prevent or manage conflicts, to solve emerging problems and to get along with their social environment (Lahninger, 1999). Owing to this basic skill, the sender and receiver, who form the basis of communication, talk to each other appropriately. Owing to this convenient conversation, both sides begin to understand each other more comfortably.

One of the suggestions Mahoe (2007) made in his study to improve their communication with coaches is “to determine what tools you will use when transmitting the message”. Because one of the reasons for experiencing communication conflicts is that people have difficulty understanding or misunderstanding many things (Knechtel, 2003). For this reason, when a person is talking, he/she should adjust his/her way of speaking according to factors such as the type of relationship he/she has with the other person, the difference in status, the degree of closeness, and roles (Holly, 2001). Thanks to this adjustment, a conversation is made that is appropriate to the listener's level of understanding.

A speaker who has mastered the art of expressing the same thought in different ways according to the social situation and quality of the listener can provide effective communication (Ros, 1956). One of the main problems encountered in the communication process between coaches and athletes is the detection ability (Athanasios, 2005). According to this, if two people looking at the same landscape can make different pictures, two people listening to the same conversation can pay attention to different points of the conversation. For example, the president of a sports club will improve the quality of communication if he/she speaks by the education, educational status and intelligence of the athletes listening to him/her while speaking.

3.6. Speech the Content Appropriately

A person should avoid bad and reckless words. Words that are foreign and people are unaccustomed to should not be used (Istanbuli, 2014). The speaker's words should be simple, his/her sentences should be clear and his/her expression should be exciting (Ros, 1956). For this reason, if a person gives as much information as necessary with positive and up-to-date words while talking, his/her speech will be of quality in terms of quantity. For example, the fact that the words with different meanings used by the coach are not known by the athletes or that they have different meanings may cause communication problems.

Athletes who provide satisfaction from their communication with their coaches and perceive an understanding communication style show more commitment to tasks and social cohesion. At the same time, it has been seen that these athletes also tend to communicate with their teammates based on cooperation (Cranmer & Myers, 2015). Communication is a system of relationships in which a person conveys information to others in an understandable form (Ted et al., 1964). In this system, word usage disorders occur due to the inability to use the language by social requirements and the purpose of speech (Owens et al., 2003). For example, due to a word usage disorder, the speaker may say from within himself/herself, “I believe that you understand what you think I'm saying, but I doubt that what you're hearing understands that it's not what I mean.” (Ruben, 1984). As a result, the richness of the language for the speaker is related to the possibilities of expression, and the possibilities of expression are related to the processing of the language.

Therefore, quality and competence in communication are necessary for solving the problem encountered (Husemann et al., 1988). Because communication involves understanding and transferring the meanings given by people (Robbins, 2005). In this context, if communication is established with logical and meaningful messages, it becomes a problem solver. For this reason, a person should avoid statements that are not clear and not direct. For example,

innuendo and figurative expressions should not be used in speech. Thus, what the speaker says is easy to understand because it is appropriate for the situation.

3.7. Speech Correctly

A person should stay away from backbiting, slander, lies and gossip while talking (Istanbuli, 2014). For example, gossip is a way of transmitting untrusted, unwanted and disreputable information (Noon & Delbridge, 1993). For this reason, if a person tells the truth when talking, his speech will be qualitative in terms of quality. If a person does not speak the truth, the problem of security arises, which is one of the personal barriers to communication. However, effective communication is based on mutual trust. Therefore, if sportspeople cannot maintain trust in communication, sports culture will suffer serious damage in the medium and long term.

One of the suggestions that Mahoe (2007) brought to coaches in his study to improve their communication with their players is the suggestion “Determine why you want to convey the message”. Because, the speaker should be able to think well and know the rules of reasoning to distinguish right from wrong (Ros, 1956). Thus, the honesty that will emerge will be a necessary feature for the speaker to influence and convince the listener (Gow & Wilson, 2014). This property can be formulated as follows: Source Reliability (K) + Message Content (I) = Persuasion (I) (Benoit, 1991). Therefore, mutual trust based on moral rules is necessary for effective communication. For this trust situation, the parties are expected to talk the truth. Honesty, which comes about by talking correctly, is a communication value. This value also ensures the sustainability of communication. Owing to sustainability, a sportsperson can establish a trust-based communication mechanism with other people who make up the sports society.

3.8. Speech While Avoiding a Quarrel

One of the speech manners is to avoid quarrels and pay attention to politeness in conversation (Istanbuli, 2014). If there is no very specific requirement, the speaker should avoid the discussion (Ros, 1956). Because the discussion is not done with people who do not have sufficient and accurate knowledge about the topic to be discussed. If this is done, the argument turns into a verbal or physical fight. According to Athanasios (2005), one of the main problems encountered in the communication process between coaches and athletes is a negative attitude. For this reason, it is

useful to talk by avoiding discussion with people who are unable to understand, comprehend, analyze and prove discussion techniques. For this reason, the speaker should stop talking in the same style if he is not understood. Because every word used in speech contains at least one expectation. If this expectation is not met, misunderstandings arise.

Communication is one of the important elements of life because it gives a person the opportunity to measure his self-perception, self-worth, self-esteem and self-confidence (Giffin & Patton, 1997). Therefore, the communication language used by the coach to the athlete may affect the psychological state of the athlete and his performance in the league process (Cranmer & Myers, 2015). For this reason, for the conversation not to be the cause of a quarrel, the messages given by the sportsperson should carry certainty so that they are not open to interpretation. Thus, the other person will be convinced that he/she is receiving messages and information based on facts. After all, people enter the communication environment for a certain purpose and conduct interviews.

3.9. Listening to A Lot

One of the speech adaptations is that a person listens more than talks (Istanbul, 2014). To know how to listen rather than talk means to value what others are saying and to show that

you understand the importance of it (Ros, 1956). Research reveals that the dynamics of mutual interaction between a coach and an athlete play a key role in the complete perception of emotions and thoughts (Ross & Sophia, 2009). If a person does not listen enough, the other person may feel misunderstood. This condition can cause the appearance of tension, guilt and anger in the talking individual.

Communication is the process of creating meaning formed by two or more people (Tubbs & Moss, 1991). Due to the cultural characteristics of sports, the relationship between managers and employees in sports institutions is very important (Nazari & Nurbakhshian, 2016). Therefore, team members need to have strong communication skills. Because the ability to Express thoughts concisely and show strong grounds for judgments is very important in communication (Donnellon, 1996). Thus, communication becomes an activity of sharing information (Anderson, 1972). Therefore, listening less during this process is a communication barrier. This time barrier also shows the value given to the speaker. In communication, it helps to eliminate communication barriers if a person shows that he or cares about the other person by taking time before telling about his/her feelings, thoughts, information and experiences. For example, as athletes in a club share information and experiences about themselves with their friends, the emotional bond between them strengthens.

3.10. Listening Appropriately

A person should not look anywhere other than the person in front of him/her while something is being told. He/she should not say a word that will confuse the conversation. One should not laugh unnecessarily during a conversation. He should avoid asking a lot of questions and questioning, except in some obscure places (İstanbuli, 2014). The questions to be asked should allow the speaker the opportunity to explain the topic more clearly.

When researchers talk about communication skills, they focus on sensitivity to non-verbal messages and effective listening (Gibson & Mitchell, 1995). Listening effectively, that is, appropriately, includes observing and understanding the non-verbal behaviours of the other person, such as posture, facial expression, movements, tone of voice, listening and understanding verbal messages and listening to the content (Egan, 1994). One of the communication skills that must be developed by a coach is listening skills (Martens, 1990). After all, people listen to each other to get along. Listening consciously makes this agreement easier.

The listener should not show impatience when talking about a topic that does not concern him/her (Ros, 1956). Because communication involves the exchange of information between individuals, the problem related to the phenomenon of communication in the sports environment has spread to a wide research area (Zamfir, 2017). Therefore, active listening is to be able to detect and analyze incoming messages (Lahninger, 1999). For example, on social media channels, both clubs and fans share and interact about sports. Fans can easily convey their wishes and criticisms. The club can develop products and services for these requests and criticisms by taking into account the shares of its fans (Hambrick & Kang, 2014). This resolution does not mean that the club approves of every fan who has been contacted. Thanks to the analysis, the official who listens on behalf of the club establish a connection with the contacted fan and the subject.

4. CONCLUSION

Communication information alone is not enough for human relationships. In addition, it is necessary to look for answers to the questions of how to obtain effective communication skills and how they can be gained. As a result of the research, it has been revealed that İsmail Mufid İstanbuli is a philosopher who offers judgments about communication that can also fit today's

events and conditions. According to İsmail Mufid İstanbuli, preparation for the speech, speech little, speech moderately and mildly, speech to the situation, speaking appropriately to the other person, speaking the content appropriately, speech correctly, speech while avoiding a quarrel, listening to a lot, listening appropriately are the basic means of communication appropriately.

When communication is mentioned, it is understood that people and people who are in a relationship with each other or their groups, institutions and societies, influence and influence each other, educate and educate, entertain and entertain (Schramm & Porter, 1982). For this reason, society is defined as people in communication (Cherry, 1957). Sports people also do professions based on human-to-human relationships. For example, a coach whose communication skills are not developed cannot establish the right relationship with his/her athlete. The athlete does not find the opportunity to adequately express himself/herself and his/her requirements. This situation may lead to new problems other than the problems experienced by the athlete.

Although there is a rapid change in science and technology related to sports today, the question of why a serious improvement in human relations has not been achieved can come to mind. One of the answers to this question is that technological developments are getting ahead of human skills. Then, situations such as cultural characteristics and lack of communication in the education of sportspeople can be given in response to this question. In this context, a sportsperson with little knowledge and manners can get more support and more believable than he deserves owing to his/her strong communication skills. In the same way, a sportsperson with a lot of knowledge and manners may receive less support than he deserves due to poor communication skills and may not be convincing enough.

Athletes who have effective communication skills are people with high self-confidence and solution-oriented evaluation of the problems they face. Already, most of the friction experienced in sports environments is caused by people's inability to understand each other and their inability to know the irresponsibilities in the communication process. In this context, sportspeople, as İsmail Mufid İstanbuli mentioned, many things can turn into positive if they use communication techniques with the right person, at the right time, in the right dose, in the right way and with the right technique. Therefore, to talk effectively and listen effectively, it is necessary to learn to talk and listen.

5. REFERENCES

- Ailes R., & John K. (1995). *You are the message: Getting what you want by being who you are*. USA: A Currency Book.
- Anderson, K.E. (1972). *Introduction to communication*. The University of Illinois.
- Aspegren, K. (1999). BEME Guide No. 2: Teaching and learning communication skills in medicine-a review with quality grading of articles. *Medical teacher*, 21(6), 563-570. <https://doi.org/10.1080/01421599978979>.
- Athanasios, L. (2005). Communication problems in professional sports: The case of greece. *Corporate Communications*. 10(3): 252-256. <https://doi.org/10.1108/13563280510614500>.
- Benoit, W. L. (1991). A cognitive response analysis of source credibility. *Progress in communication sciences*, 10(1).
- Büyüköztürk, Ş., Çakmak, E., Akgün, Ö. E., Karadeniz, Ş., & Demirel, F. (2011). *Bilimsel araştırma yöntemleri*. Ankara: Pegem Academy.
- Cherry, C. (1957). *On human communication*. Cambridge Mass.:MIT Press.
- Corey, G. (2001). *Theory and practice of counseling and psychotherapy* (6th ed.),

Pacific Grove, CA: Brooks/Cole.

Cranmer, G. A., & Myers, S. C. (2015). Sports teams as organizations: A leader member exchange perspective of player communication with coaches and teammates. *Communication & Sport*, 3(1), 100-118. . <https://doi.org/10.1177/2167479513520487>.

Donnellon, A. (1996). *Team talk the power of language in team dynamics*. Harvard Business Scholl Press.

Egan, G. (1994). *The skilled helper; a problem management approach to helping*. Brooks/Cole Publishing Company, Adivision of Wadsworth, Inc.

Ellis, D. G., & Maoz, I. (2003). A communication and cultural codes approach to ethnonational conflict. *The International Journal of Conflict Management*, 14, 255-272. <https://doi.org/10.1108/eb022901>.

Gibson, R. L., & Mitchell, M. H. (1995). *Introduction to counseling and guidance*, 4th Ed., Merrill, Prentice Hall.

Giffin, K., & Patton, B. R. (1997). *Basic readings in interpersonal communication*, New York: Harper-Row.

Gow, J. I., & Wilson, W. S. (2014). Speaking what truth to whom? the uneasy relationship between practitioner and academic knowledge in public administration, *Canadian Public Administration*, (57)1: 118-137. <https://doi.org/10.1111/capa.12060>.

Hall, E. T., & Hall, M. R. (1989). *Understanding cultural differences*. USA: Intercultural press.

Hambrick, M. E., & Kang, S. J. (2014). Pin it: Exploring how professional sports organizations use pinterest as a communications and relationship marketing tool. *Communication & Sport*, 7, 1-24. <https://doi.org/10.1177/2167479513518044>

Henriksen, K., & Dayton, E., (2006). Organizational silence and hidden threats to patient safety, *HSR: Health Services Research*, 41(4). <https://doi.org/10.1111/j.1475-6773.2006.00564.x>.

Holly, W. (2001). *Einführung in die pragmalinguistik*. Germanistische Fernstudieneinheit 3. Berlin, München: Langenscheidt.

Husemann, R. C., James, M. L., & Jom, M. P. (1988). *Business communication: Strategies and skills*, 3rd ed., Chicago: Diyden Press.

İstanbuli, İ. M. (2014). *Şerhu'l-ahlâki'l-adudiyye*. Thk.-çev. Selime Çınar, İstanbul: Turkiye Publications of the Presidency of Manuscripts.

Knechtel, P. (2003). *Effektive kommunikation und Kooperation*. Ein Trainingsbuch. Bielefeld: W. Bertelsmann Verlag.

Lahniger, P. (1999). *Lebendig und kreativ leiten präsentieren moderieren*. Arbeits- und Methodenbuch für Teamentwicklung und qualifizierte Aus- & Weiterbildung. Münster: Ökoptia Verlag.

Lorimer R., & Jowett S. (2009). Empathic accuracy in coach-athleted yads who participate in team and individual sports. *PSE*, 10(1): 152-8. <https://doi.org/10.1016/j.Psychsport.2008.06.004>.

Mahoe, S. (2007). Five ways to improve communication with your players. *Coach and Athletic Director*. 76(7): 44.

Martens, R. (1990). *Successful Coaching*. Second Edition, Leisure Pres, Champaing, II Inois.

Narula, U. (2006). *Communication models*, Published by Atlantic, New Delhi, s.1.

Nazari, R., & Nurbakhshian, A. (2016). The analysis of the relationship between communication skills and the establishment of clark's management network among sport managers. *International Journal of Science Culture and Sport*. 4(1),

14-22.

Neese, T. (1997). Success depends on effective communication. *Journal Record*.

Noon, M., & Delbridge R. (1993) News from behind my hand: Gossip in organizations, *Organization Studies*, 14(1), 23-26.

<https://doi.org/10.1177/017084069301400103>.

Owens, R. E., Metz, R.E., & Haas, A. (2003). Introduction to communication disorders: A life span perspective. Boston: Allynand Bacon.

Pincus, D. J. (1986). Communication satisfaction, job satisfaction and job performance. *Human Communication Research*. 12(3): 395-419.

<https://doi.org/10.1111/j.1468-2958.1986.tb00084.x>.

Quirke, Bill (1995). Strategic public relations, internal communication, Hart, N.A. (Ed.). McMillan Press Ltd., London.

Robbins, S. P. (2005). Organizational behaviour, Eleventh, Edition, Prentice Hall, s.299.

Ros, J. B. (1956). Devenez Orateur - Cours Pratique En 30 Lecons. Francia.

Ruben, B. (1984). Communication and human behavior, New York: Macmillan Publishing Comp.

Schramm, W., & Porter, W. E. (1982). Men women messagesand media (understanding human communication), New York: Harper and How Publishers, s.3.

Sutherland, J., & Schwaber, K. (2013). The Scrum Guides.

<https://www.scrumguides.org>

Ted J. M., Lawrence P. B. & David M. R. (1964). Communication, Ohip: Charles E. MerillBooks, s.25.

Tourish, D. (2005). Critical upward communication: ten commandments for improving strategy and decision making. *Long Range Planning*, 38(5), 485-503.

<https://doi.org/10.1016/j.lrp.2005.05.001>.

Tubbs, S. L., & Moss, S. (1991). Human communication, 6. ed., McGraw HillInc, s.8.

Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2013). Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri. Ankara: Seckin Publisher.

Zamfir, M.V. (2017). Verbal and non-verbal communication in sport environment. *Marathon*, 9 (1),99-106.

ARMY TRADESMEN IN OTTOMAN CAMPAIGNS IN TERMS OF THEIR FUNCTIONS

İhsan CORA

Doç. Dr., Giresun Üniv. İ.İ.B.F. İşl. Böl.

ORCID No: 0000-0002-5264-468X

Abstract

The Ottoman state which ruled over three continents for more than six centuries, found original solutions to the needs of its era. Because in the wars in which tens of thousands of people participated, it was an important issue to keep the commodity prices constant and to prevent famine and plunder in the cities and towns on the army's expedition route. The Ottomans found a solution to this important issue with the auxiliary services class they called "army tradesmen" (orducu esnafı).

The army tradesmen would join the expeditions with the army to produce, repair and sell all kinds of food, clothing beverages and equipment needed by the soldiers. This group of tradesmen was chosen from among the craftsmen in İstanbul, Edirne and Bursa. These are grocers, halva, sherbet, roasted chickpeas, pastrami makers, oil makers, soap makers, butchers vegetable vendors, shoemakers, cooks, bread makers, cloth seller, room makers, laundresses, çuha sellers, etc.

These tradesmen who received an order to call for an expedition, complete their materials and move to the meeting place of the army. They set up their tents in the place reserved for them. Every tradesman hang a flag showing her work in front of her tent. Thus in the encampment spread over a large area a soldier in need can easily find them by looking at the flags.

Keywords: Army tradesman, the soldier's need, expeditions

I.GİRİŞ

Altı asrı aşkın bir süre üç kıtaya hükmeden Osmanlı Devlet'i çağının ihtiyaçlarına nevi şahsına münhasır özgün çözümler bulmuştur. Çünkü on binlerce kişinin katıldığı savaşlarda ordunun sefer güzergahı üzerindeki şehir ve kasabalarda mal ve hizmet fiyatlarının sabit tutulabilmesi, açlık, kıtlık ve yağmanın önlenmesi önemli bir konudur. Osmanlı Devlet'i bu önemli konuya "ordu esnafı" , "orducu esnafı" veya "ordu tüccarı" da denilen yardımcı hizmetler sınıfıyla çözüm bulmuştur.

Osmanlı Devleti'nde bu sınıfın ne zaman ortaya çıktığı ve kurulduğuna dair kesin bir bilgi yoktur. Ancak Edirne'nin fethinden sonra Yeniçeri Ocağı'nın kuruluşunu müteakiben ortaya çıktığı ve bu ocağın gelişmesiyle paralel bir seyir izlediği söylenebilir. Kaynaklarda bu organizasyonun I. Murat döneminde (1362-1389) bazı seferlere katıldığı, Kosova Savaşı'nda orduda mevcut olduklarına dair bilgiler vardır (Çelik, Diyanet İslam Ansiklopedisi, Ordu Esnafı Maddesi).

Sefere giden Osmanlı Orduları'nda muharip (savaşan) sınıfın yanında orduya destek veren bir çok yardımcı hizmet grupları vardı ki bunların başlıcaları şunlardır: sakalar, kılavuzlar, menzildarlar, derbentçiler, lağımçılar, hekimler, cerrahlar, mezarlıklar, mekkareciler ve daha bir çokları. Bunların her birinin yönetim ve organizasyonu başlı başına bir mesele idi. Kısaca **ordu esnafı**: sefer sırasında askerlerin ihtiyacı olan her türlü yiyecek, giyecek, içecek ve teçhizatı, imal etmek, üretmek, tamir etmek, ve satmak için orduyla birlikte seferlere katılan bir esnaf ve sanatkar grubudur. Ordunun gideceği yer ve mesafeye göre değişmekle birlikte bu esnaf grubu genellikle İstanbul, Edirne ve Bursa esnaflarından seçilirdi. Bunların başlıcaları: Bakkallar, helvacılar, şerbetçiler, leblebiciler, pastırmacılar, yağcılar, çamaşırcılar, sabuncular, kasaplar, manavlar, ayakkabıcılar, aşçılar, ekmekçiler, çamaşırcılar, çuhacılar v. b. idi (Zengin, 2008:162, Yıldız,2006:42, Çelik D.İ.A. Orducu esnafı maddesi). Orducu esnafı savaş zamanlarında aletleri ve mühimmatlarıyla birlikte merkez ordusunun arkasında yer alırlardı.

Osmanlı Devleti'nin savaş zamanlarındaki en mühim sorumluluğu hiç şüphesiz ordunun işesinin sağlanmasıydı. Sefere katılan ve sayıları yüzbinleri aşan insan gücü ile çeşitli hizmetlerde istihdam edilen yük ve binek hayvanlarını besleyebilmek için büyük miktarda zahireye ihtiyaç duyuluyordu. Bu durum ciddi bir işe organizasyonunu gerektirdiği gibi devlet hazinesine de önemli bir miktarda masraf yüklüyordu. Devletin ordu işesinin temini ile ilgili geliştirip uyguladığı geleneksel metodu ise hazinenin mali külfetini azaltmak ve öncelikli olarak askeri birliklerin ihtiyaçlarını karşılamaktı. Bu amaç ise iki temel uygulamaya dayanıyordu. Birincisi Osmanlı Devleti'nde olağanüstü durumlarda özelliklede savaş harcamalarını karşılamak üzere geliştirilen "avariz-ı divaniye" vergisi, ikincisi de zirai mahsullerin üretim ve dağıtımını takip etmek için amacıyla kurulan denetim mekanizmasıydı (Ertaş,2007:119).

Türkçe yazılan lojistik çalışmalarda Osmanlı Lojistiğinin başarısından övgüyle bahsedilir ama teknik detaylara pek değinilmez. Günümüzün teknolojik imkanlarının, motor ve buhar gücünün olmadığı bir dönemde Osmanlı'ların bu denli başarılı seferleri nasıl icra ettikleri hep merak konusu olmuştur. Elektriğin imkanlarından faydalanmak için henüz çok erkenken, ısınma ve pişirme gibi temel faaliyetlerin ilkel yollarla yapıldığı, binlerce asker ve hayvandan oluşan Osmanlı Ordusu binlerce kilometre mesafe yol alıp, hazırlıklı orduları yerinde mağlup edip geri dönebiliyordu. Üstelik haberleşme ve koordinasyon için hayati öneme haiz olan telefon ve bu günkü birçok iletişim aracı henüz kullanılmıyordu. Telgraf ile bile imparatorluğun ancak son dönemlerinde tanışmıştı. Malzeme ve insan nakli için hayvan gücü kullanılmakta ve askerler yaya olarak yol almaktaydılar (Keskin,2012:122).

II.OSMANLI SEFERLERİNİN GENEL ÖZELLİKLERİ

Osmanlı Devleti üzerine yapılan çalışmalarda Osmanlı ordusunun ve seferlerinin arkasından yapılan savaşların askeri ve siyasi sonuçları üzerinde yoğunlaştığı ancak mükemmele yakın bir biçimde planlanan lojistik desteğin koordinasyonunun ve icrasının ise genelde göz ardı edildiği görülmektedir. Ama buna karşılık Osmanlı Devleti'nin lojistik becerisine hemen hemen hiç değinilmez.

Osmanlılar sefere hazırlanırken işe önce lojistik destek planını yaparak başlıyorlardı. Planın ilk aşamasında önce işin mali boyutu ortaya koyuluyordu. Özellikle gıda, ekmek, su, yem gibi birinci sınıf ikmal maddeleri ile cephaneye, barut, fişek, güllü gibi ikmal maddelerinin nasıl ve nereden tedarik edileceği belirleniyor ve buna göre tedbir alınıyordu. Ordunun sefer güzergahı boyunca yığınak bölgeleri ve muharebe sahasına girene kadar yurt içindeki lojistik

kaynakların hangisinden nasıl yararlanması için ana depolarla ve bunlara bağlı ikinci derecedeki depoların stok seviyeleri yükseltildi.

Ekmekçiler, sefer yürüyüşü sırasında on binlerce askere yeterli ve taze ekmek pişirebilmek için bu günkü işletmecilik deyiimiyle JIT (Just in time) tam zamanında üretim yapmalıydılar. Fransız gezgin De la Motraye, askeri birliklerin menzillerde konaklama sırasında fırıncı ve ekmekçilerin bir sonraki menzile giderek önceden hazırlanan fırınlarda ekmek yapmaya başladıklarını ve ordu menzile geldiğinde taze pişmiş ekmeklerin askerlere dağıtıldığından övgüyle söz eder(Yıldız,2006:179).

Ordugahta temizliğe ve hijyene son derece dikkat ediliyordu. Çünkü aksi durumda bir bulaşıcı hastalık bütün orduya sirayet eder ve daha ordu düşman karşısına çıkamadan telef olabilirdi. Hatta bu şekilde yani hastalıktan ve olumsuz tabiat şartlarında yok olan ordular savaşta düşmanla savaşırken yok olandan daha fazladır. Bu nedenle nehir, göl ve kuyu gibi su kaynaklarına yakın yerlerde menziller kuruluyordu. Buralarda suyun bol bulunması üzeri kapatılabilen tuvalet ve banyo çadırlarının kurulması, yiyecek ve içeceklerin bulaşık ve kirli ortamlardan uzak tutulması, hayvan ölümlerinin kaldırılması gibi konular bulaşıcı hastalıkları azaltıp ordunun savaş yeteneğini artırıyordu.

Kuruluş döneminde (1299-1453) orduya iâşe ve ikmal sağlayan yollar ve ulaştırma araçları son derece yetersiz olduğundan derinlik oldukça az tutuldu. Mesela Kosova Meydan Muharebesi'nde 22 menzil noktası bulunurken menzil alanı, Edirne ile Kosova arası yaklaşık 500 km. dir. Bu demektir ki menziller arası mesafe yaklaşık 23 km. dir. Seferlerin başlangıç ve varış noktaları arasındaki iklim farklılıkları ve aylarca süren (hatta bazen yıllarca ki Mısır seferi iki yıldan fazla sürmüştür) seferlerde mevsimlere göre değişen hava şartları için gerekli tedbirlerin alınması karşılaşılan diğer önemli zorluklardı. Hele de toplar ve toplara ait mühimmatın taşınması başlı başına lojistik çözümler gerektiren sorunlardı. İmparatorluk büyük, geniş ve dolayısıyla zengin kaynaklara sahip olsa da bu lojistik sorunlara etkin çözümler bulabilmek her zaman mümkün olmuyordu. Osmanlılar lojistik sorunlara çözüm bulma konusunda düşmanlarından daha üstün oldukları yıllarda savaş meydanlarında da üstünlüklerini korudular. Fakat sonraları bir çok nedenden dolayı imparatorluk zamanla rakiplerinin gerisinde kalmaya başladı. Rakiplerinin elde ettiği teknolojik üstünlük sayesinde daha etkin lojistik uygulamalar geliştirmeye başlamaları Osmanlıların savaş alanlarında mağlubiyetlerle tanışmalarında önemli sebeplerden biri olmuştur. (Keskin, 2012: 122 ve dev.).

Sefer esnasında ordunun yürüyüş düzeni rastgele değil bir plana göre yapılırdı. Bu düzen hem iklim şartlarını, hem arazinin zorluklarını ve hem de düşman taarruzlarını yenmek için tertip edilmişti. “ Hamis “ denen bu sisteme göre ordu; bir öncü (mukaddeme/pişdar), bir merkez(kalb),bir sağ kanat(meymene), bir sol kanat(meysere) ve bir artçı gruptan(dümdar) meydana gelen bir düzen içinde ilerlerdi. Öncü kuvvetler olarak en önde ve iki günlük mesafede hareket kabiliyeti yüksek hafif süvari kuvvetlerden oluşan akıncılar giderdi. Akıncılar ileriye, sağa ve sola yayılarak ordunun düşman baskınına uğramasını engellerler ve ayrıca düşman hakkında keşif yaparak aldıkları bilgileri gerideki asıl kuvvetlere bildirirlerdi. Akıncıların gerisinde yolları açmak, köprüleri onarmak ve kazıklar çakarak güzergahı göstermek için işaretler koyan kazmacılar bulunurdu. Bunların arkasında ise azap kuvvetleri yani hafif piyade askerleri giderdi. Muharip sınıf olan asıl kuvvetler bunların arkasında yer alırdı (Zengin, 2008:119). Ordunun yürüyüşü genellikle sabahın erken saatlerinde başlar ve konaklama yeri olan “**menzil**” e varış aşağı yukarı öğle saatini buluyordu. Konaklama yerinin seçiminde ise önemli faktör su ve otlak, meranın bol olması idi. Konaklama yerine de rast gele yerleşilmezdi. Burada da yürüyüş düzeni muhafaza edilirdi. Burada orducu esnafının üyeleri askerlerin ihtiyaçlarını karşılamak için hazır beklerlerdi. Yürüyüş yavaş

yapılabiliyordu. Çünkü yürüyüş sürati, yaya askerlerin gücüne, yiyecek ve levazım olarak götürülen sürüler ve sığırlara, çadır eşya ve harp mühimmatı yüklenmiş develer, atlar ve katırların hızına bağlıydı. Bazen şiddetli yağışlar da birlikler arasında irtibatı ortadan kaldırıyor ve dolayısıyla düzensizlik gibi sıkıntılara yol açıyordu (Zengin, 2008:120).

Orduda en azından üç sınıf hayvan vardı. Bunlardan biri, topları, silahları, çadırları ve yükleri taşıyan katır, camus, öküz gibi at arabalarını çeken yani bir anlamda TIR kamyonu görevini gören “çekici hayvanlar.” İkincisi ise ordunun sağ ve sol kanadında bulunan hareket kabiliyeti çok yüksek ve muharebe anında düşmanı şaşkırtmak için her türlü hareketi yapan süvari askerlerinin bindikleri at ve deve gibi hayvanlar. Üçüncüsü ise belki bazıları mahallinden satın alınsa bile her zaman anında tedarik edilemeyeceği için orduyla birlikte getirilen, ceplerin kasaplara dağıttığı ve karavanalarda pişen yemeklere koyulacak et ihtiyacının karşılanması için inek ve koyun gibi canlı hayvanlar. Çünkü askerlerin muharebe gücünü artırmak için her gün belli oranda protein alması gerekir. Birde bütün bu hayvanların yiyeceği ot, çayır ve samanı hesap edin. İmparatorluğun son dönemlerinde ise hem kendisinin ve hem de yiyeceğinin taşınmasının daha kolay olması nedeniyle orduyla birlikte tavuk ve darı da getirilmeye başlanmış.

Sefer sırasında büyük önem taşıyan hububat ve erzakın satın alınması, suiistimale çok açık bir konudur. Bu nedenle merkezi yönetim mübaşirlerin mal alım faaliyetlerini sıkı bir şekilde kontrol ediyor ve beyanlarını yeterli görmeyerek bilgilerin doğruluğunu başka kaynaklardan denetliyordu (Yıldı,2006:164). Mesela Prut seferi sırasında Edirne menziline pişirilen ekmeğin kaliteli undan yapılmadığı konusunda menzil mübaşirinin görevini kötüye kullandığı na dair şüpheler çıkınca durumu öğrenmek için Edirne kadısına hüküm yazılmıştı. Yazıda, menzil mübaşirinin satın aldığı un dışında piyasadan iyi orta ve düşük kalitede un satın alarak ayrı ayrı fırınlarda ekmek imal ettirilmesi ve bu ekmeklerden alınan örneklerin İstanbul’a gönderilmesi emredilmişti. Pişirtilen çeşitli kalitedeki ekmeklerin yapılan kontrollerinde menzil ambarlarındaki unun iyi kalite olduğu anlaşılmış ve alınan numuneler onay için İstanbul’a gönderilmişti.

Aylar bazen de yıllar süren seferlerde toprak mahsullerinden karşılanacak olan un, bulgur, pirinç gibi gıda maddeleriyle inek, koyun ve tavuklardan karşılanacak olan et, süt, yumurta gibi ihtiyaçların miktarı önceden belirleniyor ve ordunun geçiş zamanına göre hazır bulundurulacak şekilde hazır tutuluyordu. Bu şekildeki lojistik bir çözümün en önemli sorunu bölgesel stoklamadan sorumlu yerel yöneticilerin elinde olmayan nedenlerle kendilerinden istenen hazırlıkları zamanında tamamlayamamış olmalarıdır. Bölgesel tarım kıtlıkları veya ani iklim değişiklikleri, hava şartlarının uygun olmaması kuraklık ve kıtlık gibi nedenlerle kendilerinden istenilen miktarda iaşeyi hazırlayamıyor ve sıkıntı yaşıyorlardı.

Uzun süren seferler başka bir çok sıkıntıları da beraberinde getirebiliyordu. Mesela Y. S. Selim’in Çaldıran seferi sırasında Şah İsmail Osmanlı Ordusu’nun geçeceği yerleri erzak sıkıntısı çeksınler diye emrindeki beylerinden Ustacalu Muhammed Han’ı göndererek Erzincan’dan Tebriz’e kadar Osmanlı Ordunun geçeceği yerlerdeki bütün bölgeyi yağmalatıp orduya yiyecek satmamaları için halkı zorla göç ettirmiş, hayvanların yiyecekleri otlakları ateşe vermiş ekinleri ve bölgeyi tamamen silip süpürmüştü(Emecen,2010:117).

Osmanlı ordusunun temel ulaşım unsuru olan at her an sefere hazır tutmak maksadıyla başta Edirne, Bursa, Selanik olmak üzere Anadolu’nun ve Yunanistan’ın pek çok bölgesinde at beslenir ve seferlere hazır tutulurdu.

On binlerce insanın ve bir o kadar da hayvanın katıldığı seferleri bazen çok iyi organize edebilmişiz bazen de edememişiz. Mesela ağır bozguna uğradığımız II. Viyana kuşatmasında

o tarihe kadar hiçbir devletin bir araya getiremediği kudrette bir ordu ile Edirne'den hareket edildi. Viyana önlerine kadar böyle bir ordunun götürülebilmesi büyük bir başarıydı. Ama Viyana önlerinde gereğinden fazla beklenince ordunun insan gücü de hayvan gücü de aç kaldı.

Oysa Osmanlı Orduları'nın sefer sırasında ki genel stratejisi kendi topraklarında ilerlerken etraftaki sancak ve kazalardan yardım alınabildiği için zaman çok önemli değildi. Yani kendi topraklarında ordu yavaş ilerleyebilirdi. Ama düşman topraklarına girildiği zaman etraftan yardım alınamayacağı için orada çok hızlı hareket etmek ve çok çabuk işi bitirmek gerekirdi. (hedeflenen yer olduğu içinde bütün kuvvetlerde orada toplanıyor. Ordunun hem insan ve kem de hayvan mevcudu artıyor.) Aksi halde ordunun insan ve hayvan gücünün yiyeceği biter, kıtlık ve açlık baş gösterir. Bu basit kurala bile II. Viyana seferinde uyulmadığı için kıtlık ve açlık sonunda bozguna sebebiyet verdi.

Bu konuyu anlatan bir eserde, 31 Ağustos 1683 salı günkü günlükte şöyle yazıyor: “ordugahta yiyecek yönünden çekilen kıtlığa çare olarak Ödenburg halkına yazı yazılarak Macarların ellerinde mevcut olan bütün yiyecekleri getirip pazar fiyatından satmaları istenildi. Bu gün ordugahta bir okka un 2 paradan 13 paraya, 30 dirhem ekmek 1 akçeye, 1 ölçek arpa 2 kuruşa çıktı. Ama yine de yeterli gelmedi. Yakın çevrede kuru ot bulunamadığı için atlara 3-4 günlük mesafe uzaklıkta bulunan yerlere giderek yiyecek bulunabiliyordu (Kreutel,2006:81)

Bir başka gün için tutulan günlükte ise şöyle yazıyordu. “Süvarilerin bindiği atlara iki aydan beri doğru dürüst yem verilememiş ve atlar zayıflamışlar ve güçsüz kalmışlar. Bu nedenle süvari askerleri istenildiği gibi savaşamıyorlardı” (Kreutel,2006: 100).

Sefere gidecek olan esnaf ve sanatkarlar malzemelerini tamamlayarak ordunun toplanma yerine hareket ederler. Toplanma yeri Avrupa tarafında Edirne, Anadolu tarafında ise Üsküdar veya Gebze idi. Burada kendilerine ayrılan yerde çadırlarını kurarlardı. On binlerce kişinin bulunduğu bu alanda kolay bulunabilmeleri için; her esnafın bir sancağı ve birde sancaktarı vardı. Bu sancağa bir kordonla her esnafın önüne yaptığı işi gösteren alamet-i farika (ferik alameti) sını asardı. Böylece geniş bir alana yayılmış olan kamp alanında her hangi bir şeye ihtiyacı olan bir asker bayraklara bakarak aradığı malı satan esnafın çadırını kolayca bulurdu. Mesela bazı esnaf gruplarının sembolleri şöyledir: Nalbantların bir gümüş nal, yorgancılardan küçük bir atlas yorgan, ayakkabıcıların zarif bir çift patik, berberlerin küçük bronz bir boğaz leğeni, şekerçilerin konik ve yaldızlı bir şeker külâhı, çiftçilerin bir demet başak gibi (Cumhuriyetin Ellinci Yılında Esnaf ve Sanatkar, 1973:56).

Bunların İstanbul'dan hareketleri ve padişah önünde yaptıkları resmi geçit törenleri de çeşitli anlamlar taşırdı. Çoğu zaman da Padişah'a kadar varan şikayetlere yol açardı. Bu törenlere esnafın nasıl davet edildiği, bu davete nasıl gelindiği, Padişah'a ne gibi hediyeler sunulduğu ve geçit sırasında esnafın gösterdiği türlü hünerler sur namerde yazılmaktadır. Bu törenlerde esnaf alaylarının geçiş sırası yüzünden çoğu zaman ortam o kadar gerginleşirdi ki esnafla Devlet arasında hayli tartışmalar olurdu (Gürata,1975:52).

1632 yılında IV. Murat'ın önünde yapılan bir geçit törenini Evliya Çelebi'den naklen Gürata şöyle anlatmaktadır: “.....bundan sonra ekmekçi başı, turşucu başı zarif bir şekilde geçtiler. Bunların arkasından yeniçeri saka başısı, hünkar saka başısı, peksimetçi başı, tuz emini, peksimet emini üzengi üzengiye geçtiler. Arkasından ekmekçiler kethüdası, şeyhleri, nakipleri, çavuşları, yiğitbaşları ellerinde on yedişer boğum Basra kargısı harbi ve mızraklarıyla geçtiler. Sonra Ali Osman'ın on iki kat mehterhanesi, yirmi çift beyaz develer üzerinde seksen kös hakaniler vurarak geçtiler. Ekmekçi alayından sonra saraç esnafı geçmek

istedi. Fakat gemiciler ve tüccarlar hiddetlendiler, az kalsın kavga çıkacaktı. Durum Sultan Murat'a aksettirildi. Yapılan görüşmelerden, ekmekçilerden sonra gemicilerin geçmeleri uygun görüldü. Ekmekçilere buğdayı gemicilerin getirdiği için birbirlerine ihtiyaçları olduğu ileri sürüldü. Ayrıca gemicilerin Piri'nin Nuh (A.S.)dır denildi. Gemicilerden sonra ise kasapların geçeceğini Akdeniz Kaptanları işitince bunlarda MURAT HAN'ın huzuruna çıkıp Padişah'ım! İşittik ki kanlı kasaplar bizden evvel geçeceklermiş. Ya bizim hepimizi sen kırsın veya bizim hepimiz kasapları kırsın. Bu durum ise senin devrin için kötü bir şöhret olur. Bizim akranlarımız olan Karadeniz kaptanları fermanınızla ileri giderlerde biz Mekke, Medine kapısına ve Mısır'a hizmet ettiğimiz ve İstanbul'u Mısır mallarıyla besleyip yetmiş bin hacı götürüp getirdiğimiz halde kusurumuz nedir ki kasapları bizim önümüze salarlar?" derler. Bunun üzerine Padişah aralarını bulmak için: " Doğrudur, kaptanlar İstanbul'a mallar getirirler, pirleri Nuh (A.S.) dir. Bunlar önce kasaplar sonra geçsinler diye emir verir. Bu suretle yatışırlar (Gürata,1975:53).

III. FONKSİYONLARI AÇISINDAN OSMANLI SEFERLERİNDE ORDU ESNAFI

Askeri organizasyonun lojistiği ile ticari bir organizasyonun (işletmenin) lojistiği arasında önemli farklılıklar elbette ki vardır. Çünkü her şeyden önce bu iki organizasyonun amaçları birbirlerinden çok açık bir şekilde farklıdır. Askeri organizasyonun amacı zafer kazanmak ve kendi askerinin ve insanının hayatını kurtarmak iken ticari bir organizasyonun, işletmenin amacı ise kar elde etmektir. Dolayısıyla organize olmalarında ve yönetilmelerinde de mutlaka farklılıklar olacaktır. Askeri lojistik ile iş hayatının lojistiği arasındaki önemli bir farklılıklardan bir başkası ise her iki lojistik faaliyetlerde yer alan insan gücünün motivasyonlarındaki farklılıklardır. Askeri organizasyonun insan gücünün motivasyon kaynağı vatanseverlik, inançlar ve kıymet hükümleri iken ticari organizasyonun insan gücünün motivasyon kaynağı ise kar güdüsüdür (Genç,2009:13). Ama sonuçta konu lojistik ve tedarik olduğu için benzer tarafları da oldukça çoktur.

Askeri açıdan lojistik: istenilen yerde ve zamanda yeteri kadar ve kesintisiz olarak personel, hizmet ve kolaylık sağlamak suretiyle barışta, krizde ve savaşta askeri gücün oluşturulması, devamının sağlanması ve geliştirilmesi için yapılan her türlü, silah, araç - gereç ve malzemenin temini, tedariki, depolanması, ulaştırılması, dağıtılması, bakımı, tamiri, gerektiğinde tahliyesini kapsayan işlemlerin tümü olarak tanımlanmıştır (Çekerol,2013:5).

Osmanlı Devleti'nin esnaftan istediği orduculuk hizmeti "avarız" türü olup iki şekilde uygulanırdı. Birincisi genelde savaş zamanlarında hangi sanat kolunun ne kadar kaç usta ve çadır göndereceği bir fermanla belirlenir ve ferman orducu başı tarafından ilgili kazanın kadısına iletilirdi. Emri alan kadı esnaf yöneticileri, kethüdaları, yiğitbaşlarıyla sefere gönderilecekleri tespit ederlerdi. Bunların adlarını iş kollarını kendilerine sefer dolayısıyla verilecek sermaye miktarını ve kefillerini bir deftere yazardı. Seçilen kişilerin mesleğinde usta ve tecrübeli olmalarına dikkat edilirdi. Ordu esnafına sermaye olarak verilecek nakit para esnaf birliği içerisindeki diğer ustalardan ve yamak olan iş kollarından toplanırdı. Bu para sefer sırasında üretim için kullanılırdı. Ordu esnafının aldığı para mahkemede esnaf kethüdası ve ustaları ile şahitler huzurunda tescil edilirdi. Seçilen ustalar orducu başının emrinde gerekli malzeme ile orduya katılır ve seferin sonunda ordu ile geri dönerdi. Ama bazen de kışlamak zorunda kalınan durumlarda yerlerine başkaları gönderildi. Seferdeki kayıplar dolayısıyla yeni orducu istenebilirdi. Kadı'nın hazırlayıp imzalayıp mühürlediği defterin aslı merkeze yollanır bir sureti de orducu başında kalırdı. Orduların toplanması, sefere katılması, çadırlarının bir düzen içinde kurulması, ham madde sağlanması, geçerli narh üzerinden satış yapılmasından toplanan orducu akçesinin korunmasından orducu başı sorumluydu (Çelik, D.İ.A.)

Esnaf kuruluşlarına gönderilen fermanlar hazır bulunanların önünde okunurdu. Sonra kethüda ve yiğitbaşlar meslek mensupları arasından sefere gönderilecek güvendiklerini seçer ve onlara kefil olurlardı(Yıldız, 2006:41).

Rumeli Beylerbeyi sefer görev emri aldığıında Sofya, Filipe ve Üsküp'ten bazen de Yanbolu, Tatarpazarı, Köstendil, Silistre, Niğbolu ve Selanik'den orducu yazılırdı. Şark seferi için ise Anadolu Beylerbeyi karaman, Rum, Dulkadriye, Halep, Şam, Diyarbakır ve diğer beyler beyleri sefere katılırken orducu esnafını yanlarına alırlardı. Kıprıs seferinde ise Anadolu Vilayetlerinden Kütahya, Ankara, Karahisar, Karaman, Konya, Darende, Niğde, Sivas, Tokat, Maraş, Antep, Malatya'dan çıkarılacak orducu esnaf kolları ve miktarı azdı. Anadolu'daki eyaletler için çoğu kez birden fazla kazaya birlikte hitap eden tek emir gönderildiğinden orducu esnafının taksimi kendi aralarında yapılırdı. Küçük kasabalar büyük kasaba ve şehirlere yardımcı olurdu (Çelik, D.İ.A.).

Arşivlerde bulunan emirlerden biri 1532 tarihli Kanuni Sultan Süleyman'ın Alman Seferi dolayısıyla yazılmış ve yirmi üç esnaf koluna bağlı 154 sanat erbabından oluşan ordularla ilgilidir. İkincisi ise 1541 tarihli Veziriazam Hadım Süleyman Paşa ile Anadolu'ya gönderilen Edirne ordularını ile ilgilidir. Bulunan en son emir ise 1809 tarihli İstanbul ordularına ait bir belgedir (Çelik, D.İ.A.).

Orducu olarak sefere giden esnaflar içinde gayri Müslümlerde bulunuyordu. Özellikle ekmekeçi, çukacı, eskici, semerci, mumcu, çakşırı, attar, terzi, bezzaz arasında Yahudi ve Ermeni esnaf da mevcuttu (Çelik, D.İ.A.).

Bazen de sefer için istenilen meslekten yeter sayıda usta bulunamazdı. Böyle durumlarda o meslek koluna en yakın olan sanatkarlar görevlendirilirdi. Mesela Kuyucu Murat Paşa'nın 1609 yılındaki İran seferi hazırlıkları sırasında İstanbul, Galata ve Üsküdar kadılarına yazılan bir hükme göre yeterli sayıda "kılışçı" bulunamamış bunun üzerine "kılıççı" yerine "bıçakçı" esnafından ustalar gönderilmiş (Yıldız, 2006:41-42).

Bir çadır (hayme) altında aynı vilayetten gelen aynı iş koluna mensup esnaflar seferlerde kurulan ordu pazarlarında askerlerin alış-veriş yapmalarına imkan tanıyacak bir biçimde onlarla yol yürüyor, sefer süresince beraber yaşıyor ve askerlerin katlandıkları pek çok güçlüğe esnaf da katlanıyordu. Hatta iş başa düşünce ordu esnafı da birer asker gibi düşmana karşı birer asker gibi savaşılabilmektedirler. Mesela tarihimize "Haçova Meydan Muharebesi" olarak geçen savaşta Avusturya askerleri savaşı bırakıp yağmaya başlayınca Osmanlı ordusunun orducu esnafı onlara karşı cansiperane bir şekilde mücadele vererek tarihimizde önemli bir savaşın kazanılmasını sağlamışlardır (Çelik, 2018;139).

IV.SONUÇ

Osmanlı Devleti "fetih" esaslı bir sisteme göre düzenlenmişti. Sefer organizasyonları genellikle bir zihniyetin ürünüydü ki o zihniyet İslami dayanışma ve yardımlaşmadır. Seferlerin en başarılı olduğu yıllar, İmparatorluğun en güçlü olduğu döneme rastlar. Bu dönemde uygulanan pratik ve esnek çözüm yöntemleri seferlerin başarılı olmasında önemli rol oynamıştır.

Osmanlı seferlerinin lojistik özelliklerini yapıldıkları yöne göre coğrafi olarak Doğu Avrupa'ya seferler ve Anadolu'nun doğu ve güney doğusuna yapılanlar diye iki kategoriye ayırabiliriz. İstanbul ana merkez üssü iken Avrupa yakasına yapılan seferlerde Belgrat, Anadolu yakasına yapılan seferlerde de Diyarbakır önemli bir lojistik merkezdi. Her iki yöne

yapılan seferlerin temel esasları aynı olsa da iklim şartları ve ulaşım imkanlarının doğu yönünde daha zor olması bu ayrımı yapmayı gerektiriyordu.

Doğu seferlerinde Fırat ve Dicle'nin dışında çok mümkün olmazsa da Batı seferlerinde başta Tuna olmak üzere Meriç, Arda ve diğer nehirlerin su gücünün nehir taşımacılığında ordu ağırlıklarının taşınmasında ve sefer hazırlıklarının yapılmasında faydalanılabiliyordu. Zira Kanuni Sultan Süleyman'ın Macaristan seferinde Karadeniz'den Tuna nehrine gemiler geçirilmişti. Yine Kanuni'nin son seferi olan Zigetvar seferinde Tuna nehri kıyılarında bir çok yerde gemiler yaptırılmış ve seferde ihtiyaç duyulan topraklar Tuna Nehri üzerinden taşınmıştı.

Diğer yandan seferlerinin başarıları sisteme geri besleme olarak dönmesi (feed back) ve sistem kendi kendini besleyen bir döngü içerisinde işlemesi önemli bir husustur.. Seferlerden elde edilenler sadece ganimet olmakla kalmayıp fetih edilen yeni topraklar topraksız nüfusun iskanında ve üretime katkıda kullanılırdı. Üstelik birde fetih edilen yerlerde yaşayan insanlar da yeni vergi kaynakları olarak avantaj sağlıyordu. Bu sistemin düzgün işleyişi bozulduktan sonra karşılaşılan ilk önemli mağlubiyetler Batı'da olmuştur. Batı'da olmasının nedeni de tesadüf değildir. Bunun da sebebi Batı'nın doğudan ve Osmanlı'dan teknolojik olarak daha ileri düzeyde gelişme göstermesindedir.

Seferlerde lojistik desteğin sağlanabilmesi için zamanlama önemlidir. Sefer yönüne göre başlama ve bitiş zamanları yaklaşık da olsa belirleniyordu. Ürünlerin hasat zamanları ordunun geçiş zamanı ile aynı zamana denk gelmesine dikkat edilirdi. Batı cephesine açılan seferler baharın ilk aylarında başlayıp kış başlamadan bitmesi gerekirdi. Doğu cephesine açılan seferlerde ise yaz mevsiminin aşırı sıcaklığı sebebiyle sefere müsait olmuyordu.

16. Asır Filistin'in sosyal yapısı üzerinde çalışmalar yapan profesör Hutterroht ise öyle şok edici kayıtlar gördüm ki; Osmanlı üç yıl sonra bu civardan (Filistin)geçecek ordularının yiyeceği üzümle bile nereden temin edileceğini kayıt altına almış. Öyle sanıyorum ki Osmanlılar insanlık tarihinde ulaşılabilmiş en muazzam devlet örneğidir diyerek hayretini dile getiriyor.

Profesör martin Christopher; gelecekte gerek askeri ve gerekse ticari organizasyonların rekabet yarışındaki başarısı artık ürettikleri ürünlerin kalitesinden ya da fiyatından daha çok kullandıkları lojistik ve tedarik zincirlerinde olacaktır diyerek lojistik ve tedarikin öneminin her geçen gün artacağına işaret etmektedir.

KAYNAKLAR

ÇELİK, Bülent,(2018), Osmanlı Seferlerinde Orducu Esnafının Fonksiyonları, Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi, Yıl:3,Sayı:1, bahar/Spring Sh.136-147.

ÇELİK, Şenol, Diyanet İslam Ansiklopedisi, Orducu Esnafı Maddesi.

ÇEKEROL, Gülsen Serap(2013), Lojistik Yönetimi, A.Ü.A.Ö. F. Yayını, Eskişehir.

EMECEN, M. Feridun,(2010), Yavuz Sultan Selim, Ayhan Matbaası, İstanbul.

ERTAŞ, Mehmet Yaşar (2007), Sultanın Ordusu, Yeditepe Yayınevi, İstanbul.

GENÇ, Ruhet,(2009), Lojistik ve Tedarik Zinciri Yönetiminin Yöntem ve Kavramları, Detay Yayınları, Ankara.

3. INTERNATIONAL OTTOMAN & TURKISH RESEARCH CONFERENCE IN 7 CONTINENTS

- GÜRATA, Mithat, (1975), Unutulan Adetlerimiz ve Loncalar, Tisa Matbaacılık San, Ankara.
- KESKİN, Hakan, (2012), Lojistik, Tedarik Zinciri Yönetimi, Nobel Yayınevi, Ankara.
- KREUTEL F. Richard, (2006), Çev. Müjdat Karayerli, Viyana Önlerinde Kara Mustafa Paşa, Akçağ Yayıncılık, Ankara.
- YILDIZ, Hakan, (2006), Haydi Osmanlı Sefere, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- ZENGİN, Sabri (2008), Osmanlı'nın Fetih Yöntemleri, Nesil Yayınları, İstanbul.
-(1973), Cumhuriyetin Ellinci Yılında Esnaf ve Sanatkar, Güneş matbaası, Ankara.

THE INFLUENCE OF TURKISH CULTURE ON ROMANIAN CULTURE

Irina-Ana Drobot

Technical University of Civil Engineering, Faculty of Engineering in Foreign Languages,
Department of Foreign Languages and Communication, Bucharest, Romania.
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2556-6233>

Abstract

The purpose of this paper is to look at the cultural products in Romanian culture which have been influenced by Turkish culture. The reason of this influence lies in the historical contact with the Ottoman Empire, which lasted from the fourteenth century to the nineteenth century. Romania's territories under the control of the Ottoman Empire in the mid sixteenth century were the areas of Moldavia, Wallachia, Transylvania, and Banat. The influence is preserved, to some extent, today, due to the existence of a Turkish minority in Romania, making up 0.15% of the population, and being located in the following areas, mainly: Dobruja, Constanta, Tulcea, and Bucharest. One of the first cultural products that were influenced by Turkish culture was language. This influence meant that the Romanian language contains words that were borrowed or derived from the Turkish language. These words come from the following areas: "gastronomy, clothing, agriculture or trade" (Gökçel, 2014). Some words borrowed from Turkish can be used, in Romanian, in a depreciative manner, while in Turkish they referred to something general, for instance, maidan means a deserted area in Romania, while in Turkish it referred to a neighbourhood. Ever since the 16th century on Romanian territory, the influence of Turkish music on Romanian music has been noticed (Garfias, 1981). Influences of Turkish culture can be seen in Romania in the way that coffee was served by Turkish people who had businesses in this country. Turkish coffee is very much appreciated and considered a delicacy. Other influences present could be regarding Turkish delight, which is a delicacy taken over from the Turks, and which can be bought nowadays from Turkish specialized stores. Even nowadays cafes with specific Turkish coffee are present in Romania and appreciated by a certain segment of clients. Architecture influenced by Ottoman culture is present in the capital city of Romania, Bucharest, in the form of Manuc's Inn, situated in the Old Town area.

Keywords: coffee, food, language, trade

INTRODUCTION

If we wish to understand the influences of one culture over another, we need to look at the ways they got into contact with each other in the course of history. Historical circumstances led to Romanian territories getting into contact with the Ottoman Empire from the fourteenth to the nineteenth century, with the Romanian lands of Moldavia, Wallachia, Transylvania and Banat going under the control of the Ottoman Empire [1]. Additionally, "Turkish political influence in Romania from the 16th century until 1881 is well documented" [2].

From such circumstances, populations end up living together, and exchanging cultural products among them. We can still see the practice going on, as it is visible in the example of

3. INTERNATIONAL OTTOMAN & TURKISH RESEARCH CONFERENCE IN 7 CONTINENTS

the Turkish minority population of 0.15% [3] nowadays with Romanians, in the areas of Dobruja, Constanta, Tulcea, and Bucharest.

The situation throughout the history of Romanian territories continued as follows as follows: “To delay Ottoman occupation, Wallachia and Moldova formed an alliance, but after the Hungarian Kingdom fell in 1526 they recognized the sovereignty of the Ottoman Empire. For three centuries, the principalities paid tribute in exchange for the right to preserve their political, administrative, and military structures. The millet system [...] allowed Romanians to keep their Christian Orthodox faith” [4]. Therefore, the political influence was reduced, being limited to administrative control, yet the cultural influence over Romanian culture coming from Turkish culture could still occur. The situation at national level could be perceived in a certain way, yet, at the level of everyday life, people would live together, help each other, and take over various cultural products and practices from each other. We can notice, as a result of the cultural contact between Romanian lands and the Ottoman Empire how, even at the level of the “political, military, and economic system” [5] influences have occurred, meaning that as the Romanian lands entered the Ottoman types of systems, they took over some cultural products from them, e.g. terms borrowed or adapted from the Turkish language. Terms from the areas of politics, military, economy, legal system can be seen nowadays in the Romanian vocabulary, either as borrowed or as adapted terms.

Cultural influences can, thus, be seen at a linguistic or at a cultural level. Linguistic influences have to do with introducing new words into the Romanian language vocabulary, while cultural influences have to do with introducing new practices or new cultural products into Romanian culture. Influences over vocabulary have been found in the domains of “gastronomy, clothing, agriculture or trade” [6]. Coffee and music have been influenced, culturally, by Turkish practices. Coffee has been one of the “new customs” that “were adopted by Romanians”, following “the intercultural trade between the Ottomans and Romanians.” As a result, “The first coffee house in Bucharest was open in 1667 by an Ottoman, Kara Hamie, and gradually coffee became one of Romanians’ favorite drinks” [7]. The influence of Ottoman music is visible in the Romanian “*musica lautareasca*” [2]. One of the Romanian leaders, Dimitrie Cantemir, can offer sources of evidence of this influence. What is more, he has studied music himself at the Ottoman Court: “The most tangible evidence of Turkish musical adaptation is to be found in the life and work of the Romanian prince and scholar, Dimitrie Cantemir who was Voievod of Moldavia under Turkish influence in 1710 and 1711. As a boy, Dimitrie Cantemir was sent to Constantinople where he lived from 1688 to 1710 and studied, among other things, the art music of the Ottoman Court” [2].

Cultures can be distinguished by “culture identity manifestations”, which include symbols, values, traditions, rituals, and practices, as well as heroes or personalities [8]. Culture can be defined as “patterns of thinking and doing” [8] and, when in contact, cultures can borrow or adapt cultural products, as well as practices, from one another. Coffee is a cultural product, and the way it is prepared could be regarded as a practice. Music could also be regarded as a practice. Borrowing and adapting words from various areas of activities can also be considered as a practice when two cultures come into contact, and influence vocabulary, as in the case of the Romanian language.

In the case of Romanian and Turkish culture, we could talk about an influence meaning both hard and soft power. Hard power refers to the administrative authority over the territory, while soft power can refer to the various cultural aspects that were taken over by Romanian culture. Soft power refers to “a country’s attractiveness” and it consists of resources such as culture, political values and foreign policy [9]. Hard power refers to military power [10], as well as to power used for conquest and control over a certain territory. In the case of the

Romanian and Turkish culture contact, judging from its beginnings in history, we could claim that one has led to another, that the administrative control has then led to the cultural influence and its adoption by the Romanian culture.

MATERIALS AND METHODS

Examining the cultural products that have been taken over by Romanian culture from Turkish culture needs to take into account historical data regarding the moment these influences began taking place, as well as to understand how these cultural products evolved within Romanian culture to the present day.

Language

Some words from Turkish are loanwords in Romanian, taken as such, while some others are words derived from the Turkish terms. The words taken over from Turkish are an example of the result of the contact between the two cultures in history. While Romania “has never been under the direct rule of the Ottoman Empire,” there was still “the presence of the Ottoman Empire in the Balkans” and which “lasted for about 500 years.” As a result, “the interferences between the Turkish language and culture and the Romanian language and culture are extremely numerous and noticeable” [6].

The influence of the presence of the Ottoman and Turkish populations is visible, first of all, while nowadays what is noticeable is the cultural appeal through soft power of the Turkish culture in Romania. The Turkish language is taught in online lessons by young teachers that are passionate about this language and culture, while there is also the influence of Turkish food festivals and fairs, where rotating dervis and other elements of Turkish culture are also presented to the public, together with specific Turkish foods, and drinks, such as tea and coffee.

There are “surviving words” from the Turkish influence over Romanian throughout history “in the present-day vocabulary”. Some words have also undergone changes, which are visible if we look at “the semantic alterations that the Turkish borrowings have undergone on the Romanian territory” [11].

Urban Terminology

Most Turkish words were usual in the old Romanian language. In the meantime, changes at the level of the language have gone through many differences related to the use of these terms. Whereas the Romanian mahala, derived from the Turkish *mahalle*, in old times meant a small neighbourhood at the outskirts of the city, or simply just a neighbourhood in the city, nowadays, in contemporary Romanian, refers to an area in the city where poor people live, and where there are old and uncared for houses.

Thus, “Large parts of Romania were under Ottoman rule for centuries, so premodern urban terminology was heavily influenced by Turkish.” As a consequence, “neighborhoods or residential districts were called mahala (from the Ottoman Turkish word *mahalle*; Boia 2001).” Changes occurred in the perception of the reality designated by the word: “the word gradually changed into signifying a peripheral area, the place characterized by a lack of infrastructure, sanitation, and public services in combination with slum-like housing ([12]; [13]).” What is more, the context for the change in understanding of the term mahala comes with historical changes, such as changes in urban settings: “After the country’s independence from Ottoman rule, the new elite devoted itself to a modernization of urban structures” [14].

The word *maidan* comes from the Turkish *meydan*, which in turn in Turkish came from Persian. In Persian, the word designated a province, village, or even a central square, and the same holds true for the use of the word in Turkish language. In contemporary Romanian, the word *maidan* refers to a deserted terrain in the city or at its outskirts. In old times, in Romanian, it referred to a village. It was even the proper name of one of the villages.

Gastronomy

Together with the borrowing of certain foods from Turkish culture, the Romanian language also adopted the words for them from the Turkish language. This is the case of *sarmale*, and *halva*. In Turkish, *sarma* means *wrapped*, and refers to a dish where rice and minced meat is wrapped in vine, cabbage or grape leaves. It originates from the Ottoman culture and has spread throughout Europe. It is also found in the English-speaking world cultures. In Turkish culture, halva refers to a type of sweets that have spread into the Balkans and into the Middle Eastern cultures. With respect to halva, we could mention the following description: “In some varieties of halva, cocoa powder or nuts are mixed for a richer nutritive value and a more flavourful taste. Sunflower halva popular in countries from Eastern Europe is made of sunflower seeds tahini, instead of sesame” [15].

The word *ciorba* is, for the Romanian language, a loanword from Turkish, where the corresponding word is *çorba*. In its turn, Turkish uses *ciorba* as a loanword from the Persian language. The same could be said about the word *ceai* in Romanian, from the Turkish *çay*, and designating the same drink as in Turkish. While tea is universally found or adopted and adapted by other world cultures, we could say that the practices related to tea have some differences. The Turkish tea is prepared with more aromas, and in Turkish culture there exists a ritual related to tea, which has no correspondent in Romanian culture, where tea is used for socialising purposes instead. The guests are welcomed with a cup of tea in Turkish culture, as a sign of hospitality.

Another food taken over from Turkish language and culture is the Romanian *cașcaval*, from the Turkish *kaşkaval*, meaning cheddar cheese.

According to research by [16], “Spices also reached the Romanian territories due to the Turkish traders, one example in this respect is the term *ienibahar* borrowed from Turkish (*yenibahar* – “the new spice”).

Related to gastronomy, and to inviting guests for food, together with the rituals regarding hospitality, the word *musafir* (meaning guest) in Romanian also comes from Turkish (*misâfir*).

Agriculture

Terms from agriculture include those related to various animals, and which show the way the Turkish language has influenced Romanian.

According to research by [17], there are “18 words related to or designating animals” that “have come into Romanian: directly from Turkish”, and which include the following: “*bidibiu* / *bididiu* / *bidiviu* ‘young, speedy, and beautiful horse’ < Tk *bedevî* ‘(Arab) horse’, *bursuc* ‘(common) badger’ < Tk *borsuk*, *calcan* ‘European plaice; Black-sea turbot / calcan’ < Tk *kalkan*, *ciortan* ‘common carp’ < Tk *çortan*, *herghelie* ‘herd (of horses), stud farm’ < Tk *hergele*; indirectly from Arabic (14): through French (7): *albatros* ‘albatross’ < Fr *albatros* < Ar *al-ghattās*, *fenec* ‘fennec’ < Fr *fennec* < Ar *fenek*, *gazelă* ‘gazelle’ < Fr *gazelle* < Ar *ghazāl*, *gerbil* ‘gerbil’ < Fr *gerbille* < Ar *yarbū‘a*, *girafă* ‘giraffe’ < Fr *girafe* < Ar *zarāfa*, *ton* ‘tuna’ < Fr *thon* < Ar *al-tunn*, *varan* ‘monitor lizard’ < Fr *varan* < Ar *waral* / *waran*; through Turkish (2): *batal* ‘castrated ram’ < Tk *battal* ‘worthless’ < Ar *batal* ‘to maim’, *misirliu* ‘breed

of small pigeon' > Tk misirli > Ar Mysr/Mysyr; through English (1): bezoar (ibex) 'bezoar' < E bezoar < Ar bāzahr; through German (1): bezoar (ibex) 'bezoar' < Germ Bezoar < Ar bāzahr; through Modern Greek and Turkish (1): maimuță / maimucă / moimă 'ape, monkey' < Mod Gk maimú, Tk maymun < Ar maimun; through Modern Greek and Italian (1): papagal 'popinjay (parrot)' < Mod Gk pap(p)aghál(1)os, It pappagallo < Ar babaghā / babbaghā; indirectly from Latin, through Turkish and Arabic (1): catâr 'mule' < Tk katir < Ar < L caterius."

Clothing

Terms such as *basma* (referring to a scarf worn on the head), *ciorap* (sock), and *fes* (a type of hat frequently encountered in Turkish culture) in the Romanian language are noticeable items that have been taken over from Turkish. In Ottoman Turkish, *basma* meant *printed cloth*. *Ciorap* has, as a correspondent, the term *çorap* in Turkish. *Fes* comes from the word *fez* in Turkish, meaning *hat*.

Trade

From the field of trade, the word *baçşiş* in Romanian comes from the Turkish term *bahşiş*, and it refers to a tip left in restaurants or cafes by the clients. The word *taraba* in Romanian comes from the Turkish word *tarab*, and it designates the tables where sellers expose their merchandise at the marketplace.

Terms related to clothing, agriculture, food, as well as drinks, are related to the field of trade, and to the "close ties in terms of policy and trade maintained with the Ottoman Empire" (Gökçel, 2014).

Legal Terminology

The word *avocat* (*lawyer*) in Romanian comes from the Turkish word *avukat*.

Sarcasm

According to research by [18], some loanwords taken over from the Turkish language serve, in Romanian, for sarcasm purposes. One of the Romanian drama and comedy writers, Ion Luca Caragiale, in Romanian literature, is known for using Turkish loanwords with a sarcastic meaning. Why are loanwords from the Turkish language used in such a way in Romanian? The answer could be the following: "Turkish loanwords, due to their inherent perceived drollery, undermine the very message they are part of by putting a sarcastic smile on the listener's face – which may well be indicative of the Romanians' mockingly subversive attitude to Ottoman rule, in yonder times..." [18]. Some examples of words having Turkish origins used in a colloquial way in Romanian nowadays include the following:

- *chef*, from the term in Turkish language *keyif*, which means that "you feel like doing something", or, in Romanian, "ai chef de ceva"; another meaning of "chef" is "party";
- *mofluz* in Romanian, coming from *müflüz*, meaning "discontented"; originally, the term referred to "a man who was broke because someone had defrauded him";
- *dandana* is frequently encountered in Caragiale's work. The origins of the term was the word *tantaná* in Turkish, which meant "uproar, fuss, row". The term can mean "What a fine mess!" in the phrase "Ce dandana!", since this term is seen as old-fashioned, as well as humorous when used in the Romanian language.
- The word *belaliu* comes from the term *belâli* which, from "frail, delicate", changed into "delicate, fussy, moody" "inappropriate", and finally "crazy, nuts";

3. INTERNATIONAL OTTOMAN & TURKISH RESEARCH CONFERENCE IN 7 CONTINENTS

- *Ciufut*, from the Turkish *çufit*, which meant at first “a miser or a stingy man”, changed afterwards into “grumpy, sulky, ill-tempered”;
- The verb *a se furlandisi*, with its source *firlandı*, meant at first “to stand up suddenly”, then changed into “to brag” or “to show off”;
- The word *sictir* in Romanian means “Go to the deuce” and comes from the Turkish *siktir*, which was “an interjection which succinctly told someone to beat it”;
- A *chiuli* in Romanian refers to playing truant in school or at work and it comes from the Turkish *külah*, which could be translated as “unjustified avoidance of duty or obligations”;
- The word *huzur* in Romanian means “feeling unashamedly good doing nothing but lazing it around”, and the Turkish word *hūzur* refers to “times of affluence, with lavish feasts, alluring music and harem odalisques telling Arabian tales while leaning on soft, richly embroidered cushions” [18].

Cultural practices

Coffee

Turkish sand coffee has been present in Romanian seaside areas. At the same time, Kahve Dunyasi is a company that is present in Romania, and which has had a tradition in Istanbul, Turkey, since 1555 [19]. Yet, the current Kahve Dunyasi Company offers a modernized version of Turkish coffee products and preparation.

Music

Ever since Dimitrie Cantemir, a Romanian leader, Turkish music has had its influence on Romanian culture music. Cantemir had studied music in Turkey and brought back various influences.

Nowadays, the music called *manele* is found in the Balkan territories, and the genre refers to a simplified version of the Turkish origins music.

Folklore

The stories of *Nasrettin Hoca* are common to both Romanian and Turkish children. They thus form familiar ground for these two cultures.

RESULTS

We can see how culture and language go hand in hand when it comes to taking over some culture identity manifestations from one culture into another. Source [20] states that culture is “the collectively programmed mind that distinguishes one group from another.”

We could extend the observation in source [20] and claim that, while a culture such as Romanian, as well as its corresponding language, are influenced by Turkish, they can be regarded as having something in common, which could be a certain affinity. After all, Turkish language and culture has had an influence over the larger Balkanic space. The Romanian culture members have found that they could use some cultural products and that they could have something in common, e.g. values, with Turkish culture, with which they were in close contact throughout history.

3. INTERNATIONAL OTTOMAN & TURKISH RESEARCH CONFERENCE IN 7 CONTINENTS

We can also notice how languages change in time, and the meaning of a word changes in time, from simply referring to a certain notion to referring to something in a negative, humorous, ironic or sarcastic way. This is the case with words such as the Romanian *mahala* and *maidan*.

DISCUSSION

Current interest in the Turkish language and culture in Romania could be related to the cooperation among various educational systems, as well as to the soft power of Turkish culture elements. Turkish culture has also been promoted through film series and through a variety of music, *manele*, that is popular at Romanian parties, and associated with having fun at such parties.

The appeal of the Turkish language for Romanian learners can come from the words Romanian has taken over from them, which sound so familiar during their vocabulary lessons. The Turkish culture can have a familiar side to them also due to the common fairy-tales they have heard or read during childhood, such as the stories of Nasrettin Hoca.

The island of Ada Kaleh is an example of Turkish culture influence on Romanian territory. In Turkish it is translated as Island Fortress. It contained a Turkish culture world, with Turkish coffee and specific sweets. It disappeared during Communism due to the dam construction in the Danube Delta. Ada Kaleh appeared in Romanian films in old times, where young couples would go there on a date.

Therefore, Turkish culture was popular in the past, as well as in the present, due to the appeal of its culture identity manifestations, e.g. symbols such as Turkish delight, Turkish coffee, as well as other Turkish sweets such as halva.

CONCLUSIONS

The present paper has shown how cultures coming into contact can have influences at the level of both language use and cultural products. The paper has shown the lasting influence of Turkish culture on Romanian culture. It has shown the historical conditions that led to this influence, as well as the changing relationships of the Romanian people with the Ottoman Empire, then with members of Turkish culture. Administrative conquest has led in the end to members of both cultures living together, and exchanging words and cultural products. The paper has dealt with the way Romanian language and culture have been changed from the contact with Ottoman and afterwards Turkish culture. The way cultures are dynamic can be visible while looking at the research showing the words loaned, derived, and practices related to domains such as gastronomy, legal domain, agriculture, music, clothing, religion and trade that Romanian language and culture has borrowed from Turkish language and culture.

References

- [1] Teacă, C. (2012). In search of national traditions: Art history in Romania. In *Art History and Visual Studies in Europe* (pp. 451-460). Brill.
- [2] Garfias, R. (1981). Survivals of Turkish Characteristics in Romanian Musica Lautareasca. *Yearbook for Traditional Music*, 13, 97-107.
- [3] National Institute of Statistics (2011), *Comunicat de presă privind rezultatele provizorii ale Recensământului Populației și Locuințelor – 2011* Retrieved from: https://www.recensamantromania.ro/wp-content/uploads/2012/02/Comunicat_DATE_PROVIZORII_RPL_2011.pdf

3. INTERNATIONAL OTTOMAN & TURKISH RESEARCH CONFERENCE IN 7 CONTINENTS

- [4] Stan, L. (2010). Romania: In the shadow of the past. *Central and Southeast European Politics since 1989*, 379-400.
- [5] Boia, L. 2001. Romania: Borderland of Europe. London: Reaktion books.
- [6] Gökçel, Ragip. (2014). Effects of Cultural Interactions between the Romanian and Turkish Peoples, as Reflected on the Romanian Language.
- [7] Zugravu, C. A., Gafițianu, D., & Nicolau, A. I. (2021). Food, nutrition, and health in Romania. In *Nutritional and Health Aspects of Food in the Balkans* (pp. 227-248). Academic Press.
- [8] Baci, Sorin. (2013). Culture: An Awareness-Raising Approach. Cavallioti Publishing House, Bucharest, Romania.
- [9] Nye, J. S. (1990). Soft power. *Foreign policy*, (80), 153-171.
- [10] Bilgin, P., & Eliş, B. (2008). Hard power, soft power: toward a more realistic power analysis. *Insight Turkey*, 5-20.
- [11] Burlacu, D. V. (2017). Hai la o cafea!. The Turkish Influence on the Romanian Language. *Lingua. Language and Culture*, 16(1), 155-166.
- [12] Cină, G. 2010. Bucharest: From Village to Metropolis: Urban Identity and New Trends. Bucharest: Capitel.
- [13] Smochina, L. 2012. "Die Stadt in der rumänischen Literatur." Doctoral dissertation, Vienna University.
- [14] Teodorescu, D. (2018). The modern mahala: making and living in Romania's postsocialist slum. *Eurasian Geography and Economics*, 59(3-4), 436-461.
- [15] Racolta, Emil & Muresan, Vlad & Muste, Sevastița & Semeniuc, Cristina. (2010). Comparison of Sunflower Halva Products from Romanian Market. *Bulletin UASVM Agriculture*. 67. 381-386. 10.15835/buasvmcn-agr:5153.
- [16] Boztaş, A., Şchiopu, M. T., & Kirilmaz, S. K. Traders As (Inter) Cultural Agents: Turkish-Romanian Relations. In *Traders International Trade Academic Journal*, 5(1), 97-114.
- [17] Rață, G. (2016). The vocabulary of zoology: Romanian terms of Arabic and Turkish origin. *Research Journal of Agricultural Science*, 48(1), 162-168.
- [18] Stroe, Ilinca. (2020). Romanian Sarcasm: The Case in Point of 9 Turkish Loanwords. Retrieved from: <https://www.studyromanian.com/post/turkish-words-in-romanian>
- [19] Bernovici, Anca. (2016). Turkish Bikaldi Enters the Romanian Market. Retrieved from: <https://www.romaniajournal.ro/business/turkish-bikaldi-enters-romanian-market/>
- [20] Hofstede, G. (1980). Culture's consequences: International differences in work-related values. Beverly Hills, CA: Sage.

MISSIONARIES AND THEIR EFFECTS ON THE OTTOMAN PRESENCE IN THE SHAM AREA BETWEEN THE 17TH AND 19TH CENTURIES

Nadjet Abbou

Dr., Mohamed Cherif Messaadia University - Souk Ahras
Faculty of Social and Human Sciences

الإرساليات التبشيرية وتأثيراتها على التواجد العثماني ببلاد الشام ما بين القرنين 17م و19م

الملخص

لقد كانت بلاد الشام ميداناً لنشاط الإرساليات منذ الق 17م، وذلك بسبب كثرة المسحيين والأماكن المقدسة بها، إلا أن نشاط هذه البعثات كان محدوداً واقتصر على إنشاء بعض المدارس ونشر الكتب الدينية. وكانت كل البعثات من الكاثوليك وأغلبهم ينتمي إلى الجزويت (اليسوعيين)، الذين حلوا بالشام عام 1773م. ولكنهم لم يفعلوا شيء من أجل إحياء اللغة العربية بعد أن أغلقت مؤسساتهم، ولم يستطيعوا العودة إلا عام 1831م، بسبب نشاط البعثات البروتستانتية الأمريكية التي بدأت تنفذ على الشام من مالطا منذ سنة 1820م، حيث أنشأ لهم أول مركز في بيروت. ولقلة عددهم حاولوا تحويل الأفراد من المذاهب الأخرى إلى البروتستانتية، فأثار نشاطهم عداً رجال الدين المحليين والكاثوليك الفرنسيين.

وبدخول الشام تحت الحكم المصري زاد نشاط البعثات الأجنبية التبشيرية مما ساعد على إحياء اللغة العربية، وصار التعليم بالعربية في جميع المدارس البروتستانتية والكاثوليكية. ونقل المبشرون الأمريكيان مطبعتهم العربية من مالطة إلى بيروت عام 1843م لطبع ما تحتاجه مدارسهم من كتب، كما اهتموا بتوفير المدرسين وإنشاء الكلية السورية البروتستانتية في بيروت سنة 1866م. سارعت البعثات الكاثوليكية الأخرى بدورها تعمل على نشر التعليم، وقد دفع نشاط البعثات التبشيرية رجال الدين الوطنيين في الشام على اختلاف مذاهبهم إلى مضاعفة نشاطهم التعليمي بفتح المدارس المختلفة من أجل المحافظة على كياناتهم.

وعليه فإن المسحيين لعبوا دوراً في إثارة الوعي القومي في النصف الثاني من القرن التاسع عشر، وذلك لأنه كان من نتائج إهمال العثمانيين تعليم اللغة العربية ومطاردتها، فلم تجد هذه الأخيرة ملجأ سوى لدى الإرساليات التبشيرية.

ومن خلال هذه المداخلة سنحاول الاجابة على بعض التساؤلات أهمها:

- كيف كانت البدايات الأولى للإرساليات التبشيرية في بلاد الشام؟ وما هي دوافع تأسيسها في المنطقة؟ وكيف كانت تأثيراتها على سكان الشام؟ وهل كان لها دور في التأثير على التواجد العثماني ببلاد الشام؟

TREATIES OF ALGERIA WITH EUROPEAN COUNTRIES & THE UNITED STATES OF AMERICA THROUGH A BOOK "TREATIES OF ALGERIA WITH EUROPEAN COUNTRIES & THE UNITED STATES OF AMERICA 1619-1830"

Souad Belbekkouche

University institution: constantine 2-abdelhamid mehri –

المخلص

يعدّ هذا الكتاب مساهمة هامة في مشروع كتابة تاريخ الجزائر في الفترة العثمانية لأن مصدرها الأساسي الذي اعتمده المؤلف يتمثل في الوثائق الأرشيفية، ولهذا سنقف على العديد من نصوص المعاهدات التي أبرمت مع أهم القوى البحرية ويتعلق الأمر بكل من فرنسا، بريطانيا، هولندا، و الدول الإسكندنافية مثل: السويد، الدانمارك والنرويج، وبعض دول أوروبا، البرتغال، إسبانيا، البندقية، سردانيا، صقلية، هامبورغ، توسكانا، المجر، النمسا، ومع الولايات المتحدة الأمريكية. وسنقف في هذه الورقة البحثية أيضا على أسماء المعاهدات وتاريخها والأطراف الموقعة وبنودها وموضوعها، على سبيل المثال مواضيع: السلم والتجارة، علاقات الصداقة، شراء وبيع، نقل السلع، الضرائب الجمركية، السلع المهربة والممنوعة، البارود والعتاد البحري، حرية الملاحة، جوازات السفر التجارية، خرق المعاهدات ونتائجها... وغيرها ومن خلال التدقيق في قراءة نصوص المعاهدات بين الجزائر والدول الأوروبية والولايات المتحدة الأمريكية، نجد اسم الجزائر قد ورد تحت أسماء عديدة مثل: "مملكة الجزائر"، "جمهورية"، "إيالة عثمانية"، "الدولتين" (إشارة إلى الجزائر والدولة التي وقعت معها الاتفاقية)، وأحيانا تحت كلمات "الباشا، الديوان، وحكام الجزائر"، بالرغم من أنها تابعة للدولة العثمانية، إضافة إلى ملاحظات أخرى نستشفها من خلال قراءتها، مثل ذكر اسم الجلالة وتوحيده، مما يدل على وجود الصبغة الدينية التي تمجد كلمة الاسلام وتعليه. ومن هذا المنطلق سيتم التركيز في هذه المداخلة على أهم المعاهدات المبرمة بين إيالة الجزائر والدول الأوروبية والولايات المتحدة الأمريكية خلال الفترة الممتدة من 1619 إلى 1830 و دراسة العديد منها للوقوف على نقاط عديدة تتضمنها بنودها وشروطها.

كلمات مفتاحية : الدولة العثمانية، إيالة الجزائر، الدول الأوروبية، الولايات المتحدة الأمريكية، المعاهدات، السلم والصداقة، الامتيازات

مقدمة

من أهم الدول الكبرى التي كانت لها علاقات مع الجزائر خلال الفترة العثمانية نذكر الدول الأوروبية والإسكندنافية والولايات المتحدة الأمريكية، وهذه الدول ظهرت في أوائل القرن السابع عشر، وأهم ما ميز هذه العلاقات هو وجود قنصل في مدينة الجزائر بداية من 1619 إلى غاية 1830، وهذا التواجد للدول الكبرى البحرية في أرض الجزائر لا يعني أن العلاقات مع هذه البلدان كانت في حالة سلم دائم، بل كان الاوروبيون يشاركون في بعض الأحيان في أعمال عدوانية ضد السواحل الجزائرية، وعندما تتأزم العلاقات كانوا يرسلون مبعوثين عنهم إلى الجزائر. وفي إطار ذلك كانت تعقد إيالة الجزائر إتفاق رسمي بينها وبين دولة ما، باعتبار أن هذه المعاهدة تندرج ضمن الاتفاقية الرسمية التي تعقد بين البلدان البحرية والقارية منذ بداية الحكم العثماني بالجزائر، وهو دليل ومؤشر إلى شروط السلم والتجارة، وانطلاقا من هذا السياق ماهي أهم المعاهدات التي وقعتها الجزائر مع الدول الأوروبية والولايات المتحدة الأمريكية؟ وماهو مضمونها؟ وهل ابرام المعاهدات يعدّ خاصية من خاصيات السيادة؟ وللإجابة على هذه الإشكالية قسمت مداخلتني إلى عدة محاور:

1-لمحة عن الكتاب.
2-أهم المعاهدات الموقعة بين الجزائر والدول الأوروبية والولايات المتحدة الأمريكية ومضمونها.

1-التعريف بصاحب الكتاب:

1-1-ظروف تأليف الكتاب:

بعد كتاب "معاهدات الجزائر مع بلدان أوروبا والولايات المتحدة الأمريكية" للبروفيسور "علي تابلت"، مساهمة كبيرة في مشروع كتابة تاريخ الجزائر في الفترة العثمانية، حيث تشتمل هذه الدراسة على جزءان متكاملان يشكلان وحدة مترابطة تتعلق بموضوع المعاهدات ومعطيات كثيرة تحتويها .

تعود فكرة تأليف هذا الكتاب إلى سنة 1981 م خلال مرحلة تحضير المؤلف لدرجة الدكتوراه، والتي كان موضوعها بعنوان "العلاقات الجزائرية الأمريكية (1776-1830)"، مما سمح له بالإطلاع على العديد من المعاهدات الموقعة بين الجزائر والدول الأوروبية، ومن هذا المنطلق بدأت تراوده فكرة جمعها، ثم من خلال التعمق في مسألة العلاقات مع الولايات المتحدة الأمريكية، توصل إلى حقيقة هامة ومؤكدة أن الجزائر كانت ضمن القوى الكبرى في البحر المتوسط والمحيط الأطلسي وبحر الشمال، وهذا واضح من خلال تحكمها في البحر الأبيض المتوسط وعقدتها لمعاهدات مع الدول المارة من هناك باسم الجزائر، إضافة إلى فرض إتوات .

وبالتالي أراد الكاتب من هذا الكتاب التوضيح أن الدولة الجزائرية موجودة قبل الاستعمار الفرنسي، من خلال تسليط الضوء على المعاهدات بين الجزائر وبلدان أوروبا والولايات المتحدة الأمريكية، وأن دولة الجزائر تكونت خلال الحكم العثماني في الجزائر، وأنه محاولة إثبات وجود الدول الجزائرية .

بأدر في العديد من المناسبات إلى التعبير عن موافقه، والتذكير أن الدولة الجزائرية موجودة قبل الاحتلال الفرنسي، وبالنظر إلى ثراء تجربته الطويلة، فقد كان أكثر حرصا على المساهمة في كتابة التاريخ، ومن هذا المنطلق كان الهدف من تأليف هذا الكتاب عن المعاهدات بين الجزائر وبلدان أوروبا والولايات المتحدة الأمريكية، وترسيخ هذه الفكرة في الذاكرة الوطنية .

لقد أكد الدكتور "تابلت" في هذا العمل أن دولة الجزائر تكونت خلال الحكم العثماني، أي ثلاثة قرون سابقة لدخول الاستعمار الفرنسي، فأصبحت دولة الجزائر قوية بحسب لها ألف حساب من القوى الأوروبية وأمريكا الشمالية في مجال التجارة، غير أن المؤسف انتشار الشائعات التي روجت لفكرة أن العثمانيين غزاة ومستعمرون، ولهذا حاول الكتاب رسم صورة واضحة عن فكرة وجود الجزائر خلال الفترة العثمانية وضرورة الدفاع عنها، وتحديد المواقف اتجاه هذه المسألة، مما يساعد على توضيح الرؤى للوقوف في وجه كل من يدعي أن الجزائر لا تزال في طور التكوين والنشأة.

1-2-نبذة عن حياة الكاتب علي تابلت:

البروفيسور "تابلت" من مواليد مدينة غسيرة -ولاية باتنة، ولقد أسعفه الحظ مثل البعض من الشبان الجزائريين بمزاولة تعليمه في تونس، وبعد الاستقلال واصل دراسته بجامعة الجزائر ونال شهادة دكتوراه -كما ذكرنا سابقا- بعنوان العلاقات الجزائرية الأمريكية (1776-1830)، مما جعله واحد من عناصر النخبة الجزائرية المثقفة، التي اهتمت بكتابة تاريخ الجزائر في الفترة الحديثة والمعاصرة أيضا، من منطلق إيمانه الكبير بأن التاريخ يكتب بأقلام أبنائه، بالرغم من أن هناك تهميش ممارس على كتابة التاريخ، وغياب تمويل الدولة في مثل هذه الأعمال التي تميط اللثام عن إحدى الفترات من تاريخ الجزائر، والأستاذ "تابلت" نموذج حي في اعتماده على نفقته الخاصة في رحلاته وجمعه للمعاهدات إلى غاية إخراج الكتاب .

هو من أهم رواد التاريخ في الفترة العثمانية، مختص في التاريخ والحقوق والترجمة، له 31 كتاب بين التأليف والترجمة، وله أكثر من 60 بحثا منشورا 32 مجلة وطنية وأجنبية، وله مشاركات علمية في الجزائر، تونس، ليبيا، فرنسا، هولندا، بريطانيا، جنوب إفريقيا

2-أهم المعاهدات الموقعة بين الجزائر و الدول الأوروبية والولايات المتحدة الأمريكية ومضمونها :

تتضمن المعاهدات نصوص الاتفاقية وتاريخها والأطراف الموقعة للمعاهدات وبنودها، مما تدل هذه المعاهدات على أن دولة الجزائر لها خاصية من خاصيات السيادة، تتمثل في حق إبرام المعاهدات وإعلان الحرب والجنوح إلى السلم . والمعروف أن الدولة التي تحمل اسم "الجزائر" تشمل أراضيها ما كانت تسمى بالمغرب الأوسط، حيث استطاعت الدولة العثمانية خلال تنصيب حكمها الجديد في الجزائر بداية من 1518 م، وبعد مرور عدة سنوات أن تجمع تحت سلطتها قطرا مترامي الأطراف، بحيث حافظ على امتداده على مر الزمن .

تندرج المعاهدات ضمن الاتفاقيات الرسمية التي تعقد بين البلدان البحرية والقارية منذ بداية الحكم العثماني في الجزائر، وهي دليل ومؤشر واضح إلى شروط السلم والتجارة، حيث اشتمل الكتاب على تعريف كلمة "المعاهدة" (treaty)، ومرادفاتها مثل "اتفاقية" (the convention) و "هدنة" (the truce)، إضافة إلى بروتوكولات تعيين القنصل عبر التاريخ والذي تحددت مهمته في ترقية مصالح البلدان، وضمن الإمتيازات في البلد الذي تم تنصيبه فيه .

فالجزء الأول من الكتاب ركز فيه على المعاهدات التي أبرمت مع أهم القوى البحرية والتي تتضمن نصوص اتفاقيات عديدة تتعلق بكل من فرنسا، بريطانيا، هولندا، في حين يحتوي الجزء الثاني على نصوص معاهدات موقعة مع الدول الإسكندنافية مثل: السويد، الدانمارك والنرويج، وبعض دول أوروبا، البرتغال، إسبانيا، البندقية، سردانيا، صقلية، هامبورغ، توسكانا، المجر، النمسا، ومع الولايات المتحدة الأمريكية .

يعدّ الكتاب من بين المحاولات التي كشفت عن العديد من نصوص المعاهدات التي وقعت بين الجزائر وبعض القوى الأوروبية والولايات المتحدة الأمريكية خلال فترة 1619 إلى 1830 م، مما أنتج عملا مهما في تناول الباحثين وهواة

التاريخ ليكون أرضية أولية يمكن أن تساعدهم في جهودهم وتحفزهم على البحث والتعمق في خبايا تاريخنا في الفترة العثمانية، لا سيما أنه اعتمد على وثائق أرشيفية متنوعة تحصل عليها من الأرشيف الأوروبي ومن البلدان الإسكندنافية والأمريكية أيضا .

بالرغم من أن الجزائر كانت إيالة عثمانية، إلا أنها أبرمت العديد من المعاهدات، ومن هنا يتجلى حرص علي تابلت على توضيح المسألة المغلوطة بتبعية الجزائر للباب العالي، حيث أكد استقلال الجزائر عن سلطة الباب العالي في القرن السابع عشر (17) وبصورة أكبر اتضحت خلال القرن الثامن عشر (18)، بمعنى أن للجزائر استقلالها الذاتي، ولم تبقى سوى الولاء لخليفة الإسلام، مثل: طلب داي الجزائر فرمان التزكية من الباب العالي ودعمه بجنود الإنكشارية، والملاحظ على أن هذا الاستقلال نلمسه في قيام علاقات دبلوماسية للداي كانت تحت اسم الدولة الجزائرية فقط وليس باسم الخلافة العثمانية .

ركز المؤلف في بدايات الكتاب على الجانب القانوني التشريعي لتشكيل الدولة الجزائرية، وهذا في حوالي أربعة عشر ورقة (14)، وربط شروط تأسيس دولة ما وعلاقتها بالقانون الدولي، فمن خلال عرض وجهات نظر عديدة، كان هدفه إثبات مدى توافق الدولة والحكومة الجزائرية مع الموروث التاريخي وإرادة الشعب، ولهذا صبَّ اهتمامه على محاولة إظهار أن الدولة والحكومة الجزائرية مؤسستان قديمتان تم احياؤهما فقط، مما يعني أن الأمر مرتبط بإحياء قانوني لدولة الجزائر هي في الأصل موجودة أكثر من التعلق بفكرة الاعتراف بدولة، وبالتالي ألا يدل أن توقيع معاهدات بين الجزائر ودولة أخرى هو اعتراف ضمني مباشر بوجود الجزائر وفتح آفاق التعامل معها.

وفي السياق نفسه ذهب إلى تقديم طرح آخر مبني على فرضية أن الدولة الجزائرية غير موجودة، لكن هذا الطرح لا يلغي أن قيامها أو وجودها يتطابق مع القانون الدولي الذي يدافع عن مبدأ حق الشعوب في تقرير مصيرها، وبالتالي حقوق الجزائر كدولة غير قابلة للتقادم.

بالرغم من محاولات إلغاء سيادة الجزائر قبل سنة 1830م، إلا أن هناك مؤشرات عرّج عليها الكتاب تثبت وجود الدولة الجزائرية، وهذا استنادا على عدة عناصر وهي :

✓ توفر الأرض التي أقيمت فيها مؤسسات الدولة الجزائرية، وتقسيمها إلى مقاطعات مثل مقاطعة الشرق، مقاطعة الغرب، مقاطعة التيطري، دار السلطان، مما يدل على وجود إدارة مركزية في المقاطعات وعلى المستوى المحلي، والملاحظ أيضا أن الحدود كانت مرسومة خلال هذه الفترة العثمانية، والمؤشرات على ذلك تتمثل في احتجاج الفرنسيين على لجوء الأمير عبد القادر إلى المغرب، مما يدل على أن الحدود الجزائرية المغربية كانت ثابتة.

✓ وضع تنظيم سلطة عمومية تدل على وجود حكومة جزائرية مع صاحب السيادة أي الداوي ووكيل الخرج، وزير الحرب، مدير البحرية، شيخ الإسلام ... وغيرها من المناصب .

غير أن فرض الجزائر نفسها كقوة في مراقبة الملاحة في البحر المتوسط، قد منحها خاصية من خاصيات السيادة تتمثل في حق إبرام المعاهدات والاتفاقيات مع فرنسا والولايات المتحدة الأمريكية وبريطانيا، وبالتالي مسألة وجود الدولة الجزائرية مرتبط بتوفر الجزائر على شروط أربعة أساسية وهي: الأرض، السكان، سلطة سياسية، التجمع البشري.

كما تطرق المؤلف أيضا إلى لمحة تاريخية مختصرة إلى الدخول الإستعماري، ومحاولات فرنسا إلحاق الجزائر بها منذ دخولها سنة 1830 م عن طريق إصدار العديد من المراسيم والقوانين، غير أنها تناسلت أنها اعترفت بوجود السيادة الجزائرية بمجرد أنها قدمت تبريرا عن الانزال بسيدي فرج في 5 جويلية 1830 بخرق المعاهدة وعدم احترامها، فمحاولات فرنسا إلحاق الجزائر بفرنسا باءت بالفشل لأنها تجد نفسها في كل مرة مجبرة بإلغاء هذه القوانين، مما يعني هذا أنه في القانون الدولي لا يوجد ضم للجزائر، لأن وجود فرنسا في الجزائر حقيقة هو "احتلال حرب"، وهذا الوضع قد يطول أو يقصر، وهذا بحسب توقف الأعمال العدوانية الاستعمارية، بالرغم من أن الموائيق الدولية تقر بالثورة وحق تقرير المصير، وهذا من منطلق أن الاحتلال هو محاولة تملك أرض مأهولة بالسكان عن طريق استعمال القوة .

من أهم الدول الأوروبية التي وقعت معاهدة مع الجزائر نذكر فرنسا، حيث تعود أقدم وثيقة موقعة بين الجزائر وفرنسا حسب الكتاب، تعود إلى سنة 1619 م والتي تعرف بمعاهدة مرسيلا بين الدوق "غيز" والموفدين نواب باشا مدينة الجزائر، وتنص على السلم والتجارة وتوقيف أعمال القرصنة وضمن مرور السفن الفرنسية بأمان .

والجدير بالذكر أن هذا الكتاب يتضمن توضيحات دقيقة حول معاهدات إيالة الجزائر مع فرنسا والتي قسمها إلى ثلاث أقسام :

في القرن السابع عشر (17 م) قسمها إلى مجموعتين: معاهدات السلم والتجارة (6 معاهدات)، معاهدات خاصة بأنظمة الامتياز (11 معاهدة)، مما يعني أنه عقدت 17 معاهدة، وتتضمن تسوية المصالح السياسية والاقتصادية بين البلدين مثل: تحرير الأسرى، دفع الإتاوات، تسديد الديون، صيانة البواخر و السفن، ممارسة التجارة والملاحة...

أما في القرن الثامن عشر (18م): توجد في السلم والتجارة (8 معاهدات)، ومعاهدات خاصة بأنظمة الامتياز (19 معاهدة) وتتضمن البنود المتعلقة بالقرصنة وتجديد معاهدات سابقة، كما تؤكد على الامتيازات التي كانت لفائدة شركات مختلفة من إفريقيا.

أما بخصوص القرن التاسع عشر (19 م): فنجد معاهدات خاصة بالسلم والتجارة (8 معاهدات)، وبعضها خاص بأنظمة الامتياز (3 معاهدات)، مما يعني أنه عقدت 11 معاهدة، وتتعلق بإلغاء العبودية اتجاه الرعايا الفرنسيين، حماية السفن الفرنسية واحترام صلاحيات المحافظ الفرنسي، ودفع المبالغ لرعايا فرنسيين أو جزائريين، كما تتعلق بصيد المرجان أيضا.

عرج الكتاب إلى الحديث باختصار عن بعض المعاهدات بين الجزائر وفرنسا في بداية الاحتلال، نذكر على سبيل المثال لا الحصر، معاهدات التي تمت مع "الأمير عبد القادر" أو "الجنرال ترازيل"، و"الجنرال راندون"، ومعاهدة دي بورمون في 3 جويلية 1830 .

من الواضح تجربة الكتاب في محاولة إدراج كل المعاهدات التي عثر عليها من خلال ترجمتها ونشرها باللغة العربية ووضع نصوص المعاهدة باللغة العثمانية أو لغة الطرف الآخر كملحق ثم إدراج نصوصها باللغة الإنجليزية، وهذا يعدّ عملا مضاعفا ومساهمة في تاريخ الجزائر، حتى يستطيع الباحثون قراءتها بلغات أخرى .

من جهة أخرى ذكر علي تابلت المعاهدات التي تمت مع بريطانيا العظمى في الباب الثاني، حيث ذكر حوالي ثلاثة عشر معاهدة و أربعة مواد إضافية حول السلم والتجارة، فكان أول المعاهدات بين مملكة الجزائر وشارل الثاني في 23 أبريل 1662 ، وتخص السفن والرعايا ، وعدم تهديد الطرفين ومسألة الجوازات الجمركية وكيفية تزويد السفن بالمؤن وسعر السوق شرائها، مصير السفن الغارقة .

بالإضافة إلى إعلان سنة 1824 م حول تجديد الجزائر السلم مع بريطانيا، حيث تتضمن أغلب المعاهدات شروط متشابهة تتمثل في حماية السفن والرعايا لكلا الطرفين، وضمان التجارة والسلم بينهما، وفي هذا الباب أدرج ملحق تتمثل في نصوص المعاهدات الأصلية مع بريطانيا، بالرغم من أنها صعبة للقراءة نظرا للخط القديم التي كتبت بها، ثم تليها نفس النصوص باللغة العثمانية ثم النصوص بالإنجليزية التي أعاد المؤلف كتابتها بوضوح، وختم هذا القسم بأسماء القناصل البريطانيين في الجزائر خلال الفترة الممتدة من 1580 إلى 1863 م وكان عددهم حوالي واحد وأربعون قنصلا (41) .

أما في الباب الثالث فيخص معاهدات الجزائر مع هولندا التي تتضمن سبع معاهدات(7)، وكان أول معاهدة ذكرها في الكتاب تتمثل في معاهدة أكتوبر 1622، والتي تنص على عدة بنود أهمها: تحرير الأسرى، والتجارة والرعايا، ثم تبعتها بستة 6 معاهدات، تشمل السلع و السفن الحربية، وجوازات السفر، ونقل البضائع والبيع والشراء، إعفاء القنصل من الرسوم.

وقد قام المؤلف كما ذكرنا سابقا- بنشر نصوص المعاهدات التي تم إبرامها باللغة العربية ثم كتابتها مرة أخرى بالإنجليزية، ثم أدرج النصوص الحقيقية للدولتين الجزائر وهولندا أبرما الاتفاقيات، ثم ختمها بقائمة قناصل هولندا الذين عينوا في الجزائر بداية من 1616 إلى غاية 1830 م (16 قنصلا)، ثم قائمة دايات الجزائر (9 حكام) وقائمة للمفاوضين الهولنديين الذين كانوا أطرافا في عقد هذه الاتفاقيات، ثم ذكر بعض الرياس الهولنديين الذين اعتنقوا الاسلام وعددهم ثمانية أشخاص.

وفي الجزء الثاني من الكتاب يحتوي على مجموعة من المعاهدات بين الجزائر وبعض الدول الاسكندنافية وعلى رأسها السويد، حيث أورد معاهدة 5 أبريل 1729م تم تأكيدها في 25 ماي 1792، حيث تتضمن السلم والصدقة، حرية التجارة، الملاحة، مرور السفن وبيعها، الغنائم، المشتريات، بيع السفن الحربية، الجنج، حرية الشراء والشحن، حقوق القنصل، التحية البحرية، إعفاء القنصل من الرسوم، السلم والصدقة وحرية الملاحة، وكل ما يتعلق بالغنائم والأسرى، والاتفاق على ضمان مرور السفن السويدية في البحر من دون عنف ومع إظهار جواز السفر، فمثلا نذكر هنا البند العشرون "أنه للراكب الجزائري أن يمر بكل حرية ودون أي عائق مع مجمل ممتلكاته وأمواله حتى وإن كان على متن سفينة في حالة حرب مع ملك السويد"، ثم تجددت هذه الاتفاقية سنة 1792 م، مما يدل على قوة الجزائر حيث " يتعين على السويد أن تدفع كل سنة إلى الجزائر وهدية بقيمة 12.000 سكوين ."

أضاف المؤلف في نهاية قسم المعاهدات بين الجزائر والسويد قائمة لقناصل السويد بالجزائر الذين عينوا في الجزائر خلال الفترة الممتدة من 1729 إلى 1829 م، حيث بلغ عددهم ثمانية قناصل.

أما بالنسبة للاتفاقيات مع الدانمارك والنرويج فتوجد معاهدتين، فالأولى كانت بتاريخ 10 أوت 1746 م وتتضمن اثنان وعشرون بندا (22)، تنص أيضا على إقامة السلم وحرية نقل البضائع والمؤن، وشروط تنقل السفن الحربية والتجارية، والرسو بميناء الجزائر وعدم تعطيل السفن التجارية أو إلحاق الضرر برعاياها الأجانب

أما المعاهدة الثانية فهي بتاريخ 16 ماي 1772 م وتتضمن واحد وعشرون بندا (21)، حيث تشمل السلم بين داي الجزائر وملك الدانمارك والنرويج، وحقوق دخول السفن ومعاملات البيع والشراء وحركة الملاحة، شروط القناصل وحقوق الرعايا، الموائ، وأيضا مسألة القرصنة، ومن بين بنودها نذكر "لا يطلب قادة قراصنة الجزائر ولا يأخذون شيئا من السفن الدانماركية".

لقد ختم البروفيسور "علي تابلت" هذا القسم أيضا بأسماء قناصل الدانمارك والنرويج الذين تم تعيينهم في الجزائر في الفترة الممتدة من 1738 إلى 1831 م والذين بلغ عددهم تسعة وعشرون قنصلا (29)، والذين تتمثل مهامهم في رعاية مصالح بلدهم.

أما فيما يخص معاهدات الجزائر مع البرتغال فقد أدرج هدنة 6 جويلية 1810 م مع الجزائر، حيث تضمنت ثمانية مواد و ستة عشر شرطاً، حيث تناولت إجراءات خاصة بالأسرى وحقوق الرعايا، معاملات التجارة، وتحتوي على إشارات ضمنية على وجود الجزائر، فعلى سبيل المثال ورد في الشرط التاسع من المعاهدة مايلي "كل من ورد من رغبة سلطان البرتغال وأراد التجارة ببلاد الجزائر.. فإن له ذلك...."، وورد أيضا في الشرط السادس عشر أن "يدوم هذا الصلح بين الجانبين ورعية الدولتين..."، والملاحظ أن الكلمتين "بلاد الجزائر" و"الدولتين" اعتراف على وجود دولة اسمها الجزائر، ثم أدرج بعد ذلك نصوص هذه المعاهدة باللغة الإنجليزية .

والأرجح أنه لا يوجد نص الاتفاقية التي وقعت بين الجزائر والبرتغال بتاريخ 14 جوان 1813 م، ثم أدرج بعد ذلك نصوص هدنة سنة 1810 م باللغة العربية ثم النص الأصلي باللغة الإنجليزية .

أما بخصوص المعاهدات الموقعة بين الجزائر وإسبانيا نذكر اتفاقية بتاريخ 1786 م التي أدرج المؤلف في البداية نصوصها الأصلية باللغة العثمانية ثم الإسبانية، ثم بعد ذلك عرض الترجمة العربية للنص العثماني، حيث تتضمن المعاهدة خمسة وعشرون بنداً، حيث تتناول هذه البنود عدة مسائل أهمها : السلم وحرية التجارة وتنقل السفن في البحر المتوسط، وبعض البنود خاصة بمعاملة الرعايا والتزامات القناصل .

أما المعاهدة الثانية فكانت سنة 1791 م، حيث بدأها بعرض نصوصها باللغة العربية، حيث تتضمن تسع بنود، تتعلق بقلة وهران وإجراءات مغادرة المرسى الكبير، وبعض الشروط المتعلقة بتعويض إسبانيا عند الانسحاب من هذه المواقع، وتنص أيضاً على حرية تجارة الإسبانيين ، ومن بين ما ورد في أحد بنودها ما يلي: "إن داي الجزائر المحروسة يمنح مقابل استرجاع وهران والمرسى الكبير باختيار ورضا سعادة ملك إسبانيا بيع وشراء القمح والشعير...."، ثم أدرج نصوص الاتفاقية باللغة العثمانية .

بين الكتاب أيضاً بعض المعاهدات الموقعة مع مجموعة من الدول الأوروبية ، على سبيل المثال البندقية وسردينيا وصقلية وهامبورغ، والتي كانت نصوص المعاهدات قليلة ونادرة جدا مقارنة بالمعاهدات المذكورة في الجزء الأول من الكتاب . فقد وقعت الجزائر مع البندقية معاهدتان، فالأولى بتاريخ 18 جوان 1763 م وتتضمن ثلاثة وعشرون بنداً ، تتعلق بنوده بالسلم وحرية التجارة وتنقل السفن، فملا ورد في البند الرابع "عندما تصادف السفن الجزائرية سفن البندقية كبيرة كانت أم صغيرة فإنها لا تتعرض لها" ، إضافة إلى معاملات البيع والشراء، وحقوق الرعايا البنادقة .

أما المعاهدة الثانية كانت بتاريخ 29 جوان 1768 م، حيث تحتوي على ثلاثة وعشرون بنداً هي الأخرى، وتتضمن حرية السلم وحرية نقل البضائع وتنقل السفن بحرية من دون ضرر عن طريق إظهار الجوازات، كما أشارت إلى حقوق الرعايا في الجزائر واجراءات تخص القنصل البندقي وحقوقه بالجزائر ، وقد وضع المؤلف النص الأصلي لهذه المعاهدة باللغة العثمانية فقط .

أما فيما يخص الاتفاقية الموقعة مع سردينيا بتاريخ 3 أبريل 1816 م عن طريق القائد العام للأسطول "اللورد اكسموث" مع داي الجزائر، والتي أدرج البروفيسور "علي تابلت" نصها باللغة الفرنسية ثم نصها باللغة العربية والتي تتضمن ثلاث بنود إضافة إلى بند إضافي، حيث تنص على حرية التجارة والتبادل بين البلدين، وحسن استعمال الامتيازات الممنوحة من الجزائر، وضرورة فداء الأسرى وإعادتهم إلى سردينيا مقابل مبلغ مالي، ونعطي مثال هنا ما جاء في البند الثاني عن "ضرورة التزام السفن للحجر الصحي، بحيث توجد محاجر صحية في المرافئ"، وهذا يعني أنه إشارة لوجود وباء معدي، مما يستلزم على من يكون على متن السفن أن يخضع لنظام الكرتينية (الحجر الصحي).

كما عقدت الجزائر معاهدة مع صقلية بتاريخ 3 أبريل 1816م، حيث تتضمن إحدى عشر بنداً، إضافة إلى ثلاث بنود إضافية موقعة أيضاً من اللورد اكسموث"، حيث تتعلق بحرية السفن بشرط أن تتوفر على جوازات سفر، وحرية التجارة، احترام الرعايا الصقليين، مساعدة سفن الدولتين اللاجئة لأحد الطرفين، اجراءات حول الرعايا، محاولة حل الخلاف بين الجزائر وسردينيا بالحوار وليس بالحرب، إضافة إلى اتخاذ صقلية للتدابير المناسبة بهدف المحافظة على الامتيازات الممنوحة لها، أما البنود الإضافية تتناول موضوع الهدايا لداي الجزائر، ومبالغ افتداء الأسرى الصقليين .

أما بخصوص معاهدات الجزائر مع هامبورغ بتاريخ 1751 م فقد أدرجت في الكتاب بلغتها ولا توجد ترجمة لها، ونفس الأمر بالنسبة لمعاهدة مع توسكانا الموقعة بتاريخ 1748 م التي توجد نصوص الاتفاقية باللغة العثمانية فقط .

وفي نفس السياق نذكر أن بعض نصوص المعاهدات قد وردت بلغتها الأصلية دون ترجمة، والسبب يحصره "البروفيسور تابلت" في عدم وجود مترجمين أكفاء ، مثل معاهدة المجر بتاريخ 1748 م (22 بنداً) ، ونفس الأمر مع معاهدات النمسا الثلاث فالأولى في 8 مارس 1727 م والتي تتضمن ثلاث عشر بنداً، والثانية في 8 أكتوبر 1748 م والثالثة بتاريخ 28 جوان 1757 م ومحتوى المعاهدات تتعلق بالسلم و شحن السفن .

أما باب الولايات المتحدة الأمريكية فقد نشرت ثلاث معاهدات وقعت مع الجزائر، ومن أهمها معاهدة في 5 سبتمبر 1795م بين "جورج واشنطن" و"حسين باشا الجزائر" وتتضمن اثنتان وعشرون مادة،(22 مادة)، وتصب في محتوى السلم والصدقة ، وحرية التجارة والبيع والشراء ، الملاحة ، وضرائب السلع وحقوق الرعايا الأمريكيين.

والملاحظ أن العلاقة انقطعت بينهما في سنة 1812م بسبب تماطل دفع أمريكا لمستحقاتها التي تبلغ 21.600 دولار، ونظراً لعدم قدرتها على دفعها طلب الداي مغادرة القنصل ومن معه من الأمريكيين، والواضح أن تأخر دفع المبلغ المتفق عليه قد أدى إلى زيادة المبلغ المتفق عليه للسلم وتحرير الأسرى، والدليل عدم اطلاق سراحهم إلى غاية 1796 م، كما حاولت أمريكا في 1798م إرضاء الداي وهذا ما ورد في نص هذه الرسالة: "تسلم السكونة أي مركب شرعي للداي على أمل أن هذه السفينة سوف تخفف من غضب الداي في ظل هذا التأخير..."، مما يعني أن الجزائر كان يحسب ألف حساب، والدليل على مكانتها محاولة الولايات المتحدة الأمريكية إرضاء "الداي" خوفاً على مصالحها.

أما المعاهدة الثانية بين الجزائر والولايات المتحدة الأمريكية كانت بتاريخ 30 جوان 1815 م وفيها اثنتان وعشرون مادة(22) ، وقد عثر عليها باللغة الإنجليزية فقط، والتي تتشابه بنودها مع معاهدة طرابلس في الكثير من فقراتها ، والأرجح أنها نصوص هذه المعاهدة هو إعادة ضمنية لمعاهدة طرابلس .

والواضح أن النسخة المعتمدة في هذا الكتاب هي نسخة الموقعة من طرف "وليام شالر" وهو قنصل أمريكي في الجزائر، وعموما تتضمن هذه الاتفاقية عدة مسائل مثل: حرية الملاحة وشروط التجارة بين الجانبين، وعدم تقديم هدايا، إضافة إلى بعض الإجراءات التي تتعلق بالقنصل وشروط تسليم الداي للأسرى الأمريكيين بدون إعطاء فدية مع تعويض الداي لهؤلاء المواطنين البالغون عددهم حوالي 500 مواطن.

وفي المعاهدة الأخيرة سنة 1816 م فقد كانت عبارة عن تجديد للمعاهدة السابقة (1815)، ولهذا أغلب المواد مكررة ماعدا المواد (3، 4، 13) فهي جديدة، وتنص على تبادل الأسرى والرعايا وحرية السفن، وتسليم القطن إلى القنصل الأمريكي، ثم ختم الكاتب باب المعاهدات مع الولايات المتحدة الأمريكية بأسماء القناصل الذين عينوا في الجزائر خلال الفترة الممتدة من 1785 إلى 1830 م والذين بلغ عددهم سبعة وعشرون قنصلا.

غير أن "علي تابلت" لا يستفيض في الحديث عن هذه الدول نظرا لانعدام الوثائق الأرشيفية التي تعطي نصوص أخرى، وبالرغم من هذا فقد حققت الجزائر نتائج ملموسة من خلال فرض نفسها كقوة كبيرة في البحر الأبيض المتوسط، لكن الحقيقة أن الكثير من الدول الأوروبية لم تكن راضية عن هذه السيطرة، فقد كانت تتحجج المناسبة للتخلص من القوة الجزائرية التي تعتبرها قرصنة، والكثير من البنود التي وقعتها الجزائر مع أوروبا تحتوي على نصوص تتعلق بالامتيازات التي منحتها لها، إضافة إلى بنود عديدة تتضمن توقف قراصنة مملكة الجزائر على أعمالها اتجاه السفن المارة في البحر المتوسط، وهذا في إطار احترام المعاهدة الموقعة معها.

ومن خلال الاطلاع على كل المعاهدات الواردة في الجزء الأول والثاني من الكتاب، نجد أنها وردت فيها ألفاظ عديدة لها مدلولاتها مثل: قراصنة مدينة الجزائر، القراصنة الجزائريين، مما يعني أن هناك هيبة من الدول الأخرى من البحرية الجزائرية التي نسميها نحن دار الجهاد.

لقد وردت كلمة القرصنة في أغلب نصوص المعاهدات، ولا بدّ على القراء البحث عن الفرق بينها وبين الجهاد، فالقرصنة هي قانون عام يشمل الأهالي والأجنبي والعدو والصيدق بلا تمييز، في حين أن الجهاد البحري فيها تحيز ظاهر يشمل فقط المسلمين، وهذا يساعدنا مثلا على معرفة مكانة البحرية الجزائرية مقارنة بفرنسا وبريطانيا وغيرها من الدول، مثل مشاركة السفن الجزائرية في الحرب العثمانية الروسية.

يتضمن الكتاب تفاصيل جمة عن معاهدات الجزائر مع فرنسا وبريطانيا وهولندا، وتفصيل في غاية الأهمية تتعلق بالمعاهدة ومحتواها والشخصيات التي أبرمت الاتفاق، وهذا ما لاحظته من خلال قراءة هذه المعاهدات التي تتضمن مواضيع عديدة، وأيضاً بعض المواد المضافة إلى المعاهدة الأولى، وهذا حسب الظروف والمستجدات الحاصلة، والملاحظ أيضاً بداية العديد من الاتفاقيات باسم الجلالة وتوحيده، مما يدل على وجود الصبغة الدينية التي تمجد كلمة الاسلام وتعليه. إن الإمتداد من سنة 1619 إلى 1830 م فترة طويلة مرت بها الجزائر خلال الفترة العثمانية، غير أنه وبفضل قوتها استطاعت أن تفرض سيطرتها في الحوض الغربي للبحر المتوسط على الدول الأوروبية وحتى الأمريكية، كل ذلك مكنها من الحصول على إتوات مقابل مرور العديد من السفن في البحر المتوسط، ثم إن استجابة هذه القوى لدولة الجزائر ودفع الغرامات يعدّ اعترافا بوجود وطن اسمه الجزائر، كما أن هذه المعاهدات المبرمة بين الجزائر وبين الدول الأخرى دليل آخر على خاصية السيادة، فلا يمكن إذن أن نخزل ثلاثة قرون خلت.

بالرغم من أن هذا الكتاب خالي من التحليلات والتعليقات بخصوص المعاهدات، غير أن الكاتب أوضح السبب في أن هذا الموضوع يحتاج إلى المزيد من الدراسة والتعمق، كما أن العديد من نصوص المعاهدات في الجزء الثاني قد نشرت دون ترجمة حفاظا عليها من الأخطاء، لقلّة المترجمين وعدم كفاءتهم خاصة في ظل غياب النسخ العثمانية.

إن مضمون هذا الكتاب يعدّ مصدرا هاما عن الجزائر في الفترة العثمانية لأنه اعتمد على نصوص معاهدات تعود إلى تلك الفترة أي أنها مادة أرشيفية، قدمها البروفيسور "علي تابلت" للتأكيد على حقيقة وجود دولة جزائرية داخل الإمبراطورية العثمانية، وهذه الحقيقة الأساسية التي لا بدّ من الدفاع عنها أمام الطروحات الفرنسية بإدعاء عدم وجود وطن اسمه الجزائر. ومن خلال التدقيق في قراءة نصوص المعاهدات بين الجزائر والدول الأوروبية والولايات المتحدة الأمريكية، نجد اسم الجزائر قد ورد تحت أسماء عديدة مثل: "مملكة الجزائر"، "جمهورية"، "إيالة عثمانية"، "الدولتين" (إشارة إلى الجزائر والدولة التي وقعت معها الاتفاقية)، وأحيانا تحت كلمات "الباشا، الديوان، وحكام الجزائر".

وحسب الكثير من الكتابات التاريخية أن الجزائر هي دولة مندمجة في إمبراطورية كبيرة، لها في نفس الوقت كل مقومات الدولة، ومن جهة أخرى هي ولاية (إيالة) لها استقلال ذاتي داخل الإمبراطورية العثمانية، لكن جوهريا لا تزال إيالة عثمانية ويخضعون السلطان، ومن بين ما يدل ذلك اتفاقية 1628 م بين الجزائر وفرنسا، حيث ورد اسم السلطان العثماني فيها "إن إمبراطور المسلمين القدير المجيد الذي هو ظل الإله على وجه الأرض أرسل إلينا أوامره السامية... و أيضا "أنتم أيضا عبادي من ميليشيا الجزائر"، وهناك العديد من الاتفاقيات المماثلة التي فيها ذكر للإمبراطور العثماني، مما يعني أن دولة الجزائر تابعة للإمبراطورية العثمانية وتتميز بالاستقلال ذاتي.

في حين ذهب بعض المؤرخين بالإشارة إلى أن كلمة الجزائر تمثل القطر أو الولاية في العهد العثماني، وإذا ما استعملنا كلمات للتعبير عن الحكم في الجزائر العثمانية نقول دولة داخل إمبراطورية تحكم نفسها ولا تنكر التبعية للسلطان العثماني، مع الإشارة أن كلمة وطن الجزائر يرجع ظهور هذا المصطلح إلى سنة 1631 م.

ولقد أثري هذا الكتاب بصور لنصوص الاتفاقية الحقيقية المبرمة بين الجزائر ودول أوروبا والولايات المتحدة الأمريكية، مما يشهد على اهتمام المؤلف وحرصه الشديد على تقديم عمل يمكن اعتباره مصدرا هاما في تاريخ الجزائر الحديثة لاحتوائه

3. INTERNATIONAL OTTOMAN & TURKISH RESEARCH CONFERENCE IN 7 CONTINENTS

على مادة أرشيفية، فهذا الإنتاج العلمي يعدّ مساهمة متميزة من البروفيسور "علي تابلت" والذي يؤرخ لنصوص الاتفاقيات التي أبرمتها الجزائر مع عدة دول، وهي اعتراف ضمني بوجود دولة جزائرية لها خاصية السيادة من خلال إبرام هذه المعاهدات.

خاتمة

نستنتج من خلال ما سبق أن المعاهدات التي عقدت بين الجزائر والدول الأوروبية والولايات المتحدة الأمريكية تشمل مسائل و مواضيع عديدة أهمها: السلم والتجارة، علاقات الصداقة، شراء وبيع، نقل السلع، الضرائب الجمركية، السلع المهربة والممنوعة، البارود والعتاد البحري، حرية الملاحة، جوازات السفر التجارية، خرق المعاهدات ونتائجها، غرق السفن وتقديم يد العون، الحياد، غنائم للبيع، تحرير الأسرى المسيحيين، أملاك الموتى، حرية التجارة، الديون، الاعتداءات والمظالم من الطرفين... وما إلى ذلك من مسائل، مما يعني أن الدولة الجزائرية كان معترف بها كدولة من طرف القوى الكبرى، بالرغم من أنها تابعة للدولة العثمانية، لأنها تمارس فوق هذه الدول حقها في مراقبة الملاحة في البحر الأبيض المتوسط.

OTTOMAN & TURKISH
STUDIES CENTRE

İlgili makama;

The Third International Conference On Ottoman Empire Studies In Three Continents, March 10-11, 2023: tarihleri arasında University of Manouba, Tunis'de 07 farklı ülkenin akademisyen/araştırmacılarının katılımıyla gerçekleşmiştir. Kongre kapsamında sunumu yapılan 39 bildirinin 10 adeti Türkiye'den katılımcılar tarafından; 29 bildiri ise 06 ülkeden katılımcılar tarafından sunulmuştur. Kongre 16 Ocak 2020 Akademik Teşvik Ödeneği Yönetmeliğine getirilen "Tebliğlerin sunulduğu yurt içinde veya yurt dışındaki etkinliğin uluslararası olarak nitelendirilebilmesi için Türkiye dışında en az beş farklı ülkeden sözlü tebliğ sunan konuşmacının katılım sağlaması ve tebliğlerin yarıdan fazlasının Türkiye dışından katılımcılar tarafından sunulması esastır." değişikliğine uygun düzenlenmiştir. Bilgilerinize arz edilir.

Saygılarımla

Prof. Dr. Jamel Ben Tahar

Head of Scientific Committee

Reference:

<https://www.ottomanturkishstudies.org/conference>

info@ottomanconference.org